

JORDEN ÅT FOLKET

Lindkvist, Anna, *Jorden åt folket. Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1925. [Land for the People. The National Society Against Emigration, 1907–25.]*
Umeå 2007, Monograph, 347 pp.

Swedish text with a summary in English.
Department of Historical Studies, Umeå University, Sweden.

ISSN 1651-0046
ISBN 978-91-7264-387-1

Abstract: *Land for the People. The National Society Against Emigration, 1907–25*

This thesis deals with the National Society Against Emigration (Sw. *Nationalföreningen mot emigrationen*) – referred to as the NE – and its radical right-wing leader Adrian Molin. The NE was founded in 1907 in order to stem the tide of emigration from Sweden and facilitate re-immigration by providing jobs and accommodation. Its many bureaus served as employment offices, land distribution centres and own-your-own-home companies, mainly aimed at creating smallholdings for Swedish working-class families.

The purpose of the study is to investigate the organization, concept and practise of the internal colonization of rural Sweden between 1907 and 1925. By following both the successes and setbacks of the NE during the first decades of the twentieth century, ideas and opportunities circulating in Swedish society in a time of wide-ranging ideological and material change are discussed. Questions in focus include why a society to prevent emigration from Sweden emerged at that particular time; the function it served for both society and the state; the form internal colonization actually took and how it was conducted in comparison with other governmental and private agricultural reforms; and the attitude of the NE toward modernization in general. Theoretically the dissertation takes its point of departure in theories on nation-building and internal colonization (i.e., the establishment of small-scale farming and the cultivation of new land within the national borders), corporatism and attitudes toward modernization. The ideological analysis has been inspired by political scientist Michael Freeden's theory of the construction of political ideologies via political concepts, as well as an analysis of the view of social categories such as gender, class and ethnicity. The source material is comprised of magazines, newspaper articles, letters and books and official parliamentary publications. The practise of internal colonization has been studied with the aid of preserved accounts of the NE's small-scale farming colonies, real estate documents, company reports, correspondence and further press materials.

The surge of anti-emigration attitudes is explained as a powerful reaction arising at the turn of the century due to the economic upswing in Swedish industry and the social transformations which followed in the 1890s, when the country was seen as a nation with a promising future. That Adrian Molin founded the NE in 1907 is viewed as a consequence of his nationalistic thought. Together with political scientist Prof. Rudolf Kjellén, Molin was one of the country's foremost advocates of an integrative nationalism.

The NE was led by an elite of middle- and upper-class men involved in politics, industry and voluntary associations. Female members and representatives of the lower social classes were mostly absent. In general the NE neglected women in both speeches and plans, being preoccupied with ideas concerning the cultivation of middle-class Swedish men.

The NE became a co-actor in a corporative colonization effort sanctioned by government financing during the 1910s. In 1920 the NE's projects were condemned as hierarchical and undemocratic in comparison with other own-home organizations. Many other own-home companies were built on a cooperative foundation, while the NE was run by a national, regional, and local political and financial elite. Suspicions were raised about the *raison d'être* of the society. The state withdrew its subsidies and loans, and the NE lost its close connections with the government. Though conservative and reactionary in social issues, the NE cannot be characterized as critical of civilization or economic modernization of the country. Its programme intended to aid in the development of both agriculture and industry. The creation of more smallholdings would help bridge the problematic transition between two systems, from agrarian to industrial society.

Keywords: emigration, anti-emigration, re-immigration, inner/internal colonization, *siedlung*, smallholdings, allotments, land distribution, own-your-own-home companies, corporatism, cooperativism, radical conservatism, right-wing radicalism.

JORDEN ÅT FOLKET
Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1925

ANNA LINDKVIST

Skrifter från institutionen för historiska studier, Umeå universitet Nr. 19

Omslag: Petter Körnemark, www.pleaun.com

Typsnitt: Adobe Garamond Pro 11,6/14

Sättning: Berit Eriksson, Demografiska databasen

Tryckt hos: Print och Media, Umeå universitet

© Anna Lindkvist och Institutionen för historiska studier

ISBN 978-91-7264-387-1

ISSN 1651-0046

Umeå 2007

TACK!

Det tar några år att slutföra ett avhandlingsarbete och min väg har inte direkt följt en rak linje från start till mål. När jag räknar efter har jag hunnit förflytta mig från Norge till Sverige, mellan städerna Bryne, Sundsvall och Umeå och mellan sex olika arbetsgivare. Antalet människor jag hunnit träffa på under denna tid är många. En stor del av dem jag mött har blivit mer eller mindre involverade i det här projektet. Med ytterlig skräck för att glömma någon vill jag nu tacka dem som bidragit till att det till slut blev något av det hela.

Först och främst vill jag tacka mina handledare, Ann-Katrin Hatje, som såg till att det här projektet överhuvudtaget blev möjligt att påbörja, och Tom Ericsson som under de senaste månaderna sett till att det blivit möjligt att slutföra. Stort tack också till Erland Mårald och Peter Lindström som har läst hela mitt manus och kommit med konstruktiva kommentarer. Ytterligare ett tack till Lars-Göran Tedebrand, som alltid har visat stort intresse för avhandlingsämnet och läst och kommenterat ett par av kapitlen. Ett lika stort tack till Åsa Andersson och David Feltenius som läst valda delar. Carina Rönnqvist, Camilla Norrbin, Nina Almgren, Maria J. Wisselgren, Johanna Dahlgren och Lars-Daniel Öhman – ni ska ha en eloge för att ni läste korrektur mitt under semestern. Berit Eriksson ska ha ett stort tack för sättningen av avhandlingen, Stephen Fruitman för översättningen av summaryn och Annelie Andersson och Johanna Gardeström för att ha varit behjälpliga med olika viktiga saker i slutarbetet. Tack Petter Körnemark för omslaget!

Ett forskningsprojekt kan inte genomföras utan ekonomiskt stöd. Projektet har fått grundfinansieringen tillgodosedd av Vetenskapsrådet och Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Helge Ax:son Johnsons stiftelse, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien och Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet har lämnat anslag till mer specifika uppgifter i projektet. Till finansörerna vill jag även foga mina utomakademiska arbetsgivare som gjort att jag överlevt det senaste året. Allra främst vill jag tacka Hansson & Hammar och Frälsningsarmén. Utan er hade jag inte klarat mig.

Det har ofta varit med stor behållning jag besökt större och mindre arkivinstitutioner. Bibliotekets personal vid Kungl. Skogs- och Lantbruksaka-

demien ska ha ett särskilt varmt tack för den hjälp de varit vänliga att bistå mig med vid mina besök. Av de större institutionerna, Riksarkivet och Kungl. Biblioteket, hade jag förväntat mig mer av byråkratisk stelbenthet än vad som blev fallet. Personalen jag haft turen att möta har både visat flexibilitet och tjänstvillighet. Vid vissa mindre institutioner har det även generöst bjudits på såväl dyrbar arbetstid, som fika och lunchsällskap. Tack personalen vid Miljö- och stadsbyggnadskontoret i Södertälje och Folkrörelsearkivet i Umeå! Jag står också i enorm tacksamhetsskuld till alla nära och kära som låtit inhysa mig på mina många och ibland långa arkivresor.

Avhandlingsarbetet för in en i sammanhang som man kanske inte alltid förväntat sig till en början. Ann-Katrin Hatje har bjudit med mig till ett flertal trevliga nätverksträffar med forskare från olika discipliner och länder. Nils-Olav Østrem har varit en värdefull kontakt vid Stavanger universitet och jag vill tacka för alla uppmuntrande tillrop jag får med jämna mellanrum från vårt grannland i väst. Lena Berggren tog med mig till intressanta träffar med forskargruppen i SweNaz-programmet (Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och Förintelsen). Deltagandet i en kurs arrangerad av projektet Landskapet som arena blev startpunkt för ett samarbete med kulturgeografen Annika Strandin. Tillsammans utforskade vi Annikas hemtrakter kring Järna och fick möjlighet att skriva en fyllig artikel om våra forskningsprojekt i Läns-tidningen, Södertälje. Artikeln ledde mig vidare hem till Wolf och Waltraud Pietsch. Tack! Utan er hade jag vetat mindre och varit många erfarenheter fattigare.

Nu har jag snart tackat färdigt. Några av de viktigaste finns dock kvar. Högre seminariet i historia och ni som huserar i korridorerna här och där på Umeå universitet och som man ömsom får beklaga sig, ömsom glädja sig hos, tack. Lars-Daniel, Andrea, Urban och Lisa, umgänget med er har nästan kunnat normalisera tillvaron som doktorand.

Slutligen, mina vänner och familjer, den här boken är till er. Ni har följt mig, hjälpt mig, glatt mig och vändats med mig i alla väder. Jag önskar jag kunde räkna upp er alla här. Utan er är jag ingenting. Peter O, du har verkligen sett allt hända på nära håll och det ska bli roligt att ge dig boken. Peter Sténs, du är det bästa jag vet!

Umeå i augusti 2007
Anna Lindkvist

Innehåll

KAPITEL 1

Inledning	12
ÄMNETS RELEVANS OCH AVGRÄNSNINGAR.....	14
SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	17
FORSKNINGSLÄGET.....	17
PERSPEKTIV OCH TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER.....	22
Nationsbygge och inre kolonisation	22
Förhållandet mellan förening och stat.....	24
Synen på det moderna.....	27
METOD: IDEOLOGIANALYS	29
KÄLLMATERIAL	32
AVHANDLINGENS DISPOSITION	34

KAPITEL 2

Reaktionen mot utvandringen	35
MASSMÖTET PÅ RESTAURANG RUNAN	35
PROGRAMMET MOT EMIGRATIONEN	38
VARFÖR BILDADES EN FÖRENING MOT EMIGRATION?	40
Emigrationsdebattens historia.....	40
Hoppet om ett nytt Sverige.....	47
Emigrationen – en befolkningsfråga	49
Organismteorier, nationell samling och inre kolonisation	52
SAMMANFATTNING	56

KAPITEL 3

Nätverket	58
UPPROPET	59
CENTRALSTYRELSEN.....	62

Det politiska inflytandet i Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1973	64
Kärnan	67
ÖVERLAPPANDE MEDLEMSKAP	71
Emigrationsutredningen	74
MEDLEMMARNA PÅ GRÄSROTSNIVÅ.....	77
SAMMANFATTNING	79

KAPITEL 4

Organisationens uppbyggnad	81
PLANEN OCH DE EKONOMISKA FÖRUTSÄTTNINGARNA.....	81
BYRÅORGANISATIONEN.....	83
Byråernas funktion	85
HOTELL OCH EGNAHEMSUTSTÄLLNINGAR.....	92
FÖRSÖK TILL ETABLERING I UTLANDET	98
EGNAHEMSBOLAGEN.....	101
Aktiebolaget Svensk jordförmedling	105
SAMMANFATTNING	107

KAPITEL 5

Föreningens relation till den svenska staten	109
PÅTRYCKNINGSMETODER.....	109
Motioner och skrivelser.....	110
Utredningar och remissarbete.....	111
ARBETSFÖRMEDLINGEN.....	114
Samverkansformer i den offentliga arbetsförmedlingen.....	116
Nationalföreningen mot emigrationens privata arbetsförmedling.....	117
JORDFÖRMEDLINGEN	119
Byråerna	120
Egnahemsbolagen och hushållningssällskapen.....	124
SAMMANFATTNING	129

KAPITEL 6

Adrian Molin	131
ADRIAN MOLINS TIDIGA KARRIÄR.....	131
UNGHÖGERN	137

UNGHÖGERNS GRUNDFRÅGOR	138
ADRIAN MOLINS POLITISKA ÅSKÅDNING: EN IDEOLOGIANALYS	142
SYNEN PÅ KÖN	146
HUR EXTREM VAR ADRIAN MOLIN?	152
SAMMANFATTNING	153

KAPITEL 7

Inre kolonisation i teorin	155
EGNAHEM OCH SMÅBRUK	155
EGNAHEMSRÖRELSEN	158
EGNAHEMSRÖRELSENS IDEOLOGISKA SKIKTNINGAR	161
INRE KOLONISATION	167
FÖREBILDER I ANDRA LÄNDER.....	168
FÖRENINGENS ARGUMENT FÖR ATT SKAPA FLER EGNAHEM OCH SMÅBRUKARE.....	171
Jordhungern.....	172
Jordbruk för folkhälsan och nativiteten.....	173
Bonden som ideal.....	174
Rasmässiga argument för småbrukarna.....	176
Ekonomiska motiv	180
IDÉERNA BAKOM EGNAHEMSKOLONIERNAS UTFORMNING...	183
ARKITEKTONISKA IDEAL.....	188
Svenska Allmogehem	191
Det svenska hemmet enligt John Åkerlund och Adrian Molin.....	193
John Åkerlunds arbete	194
SAMMANFATTNING	196

KAPITEL 8

Att göra verklighet av idealen	199
SÄFFLEKOLONIN PÅ GUTTANE-BRUNNSBOL	200
Kolonisterna i Säfflekolonin	202
Säfflekolonins utveckling	204
Förhållandena i kolonin	208
BANKESTAKOLONIN UTANFÖR JÄRNA.....	216

Spårvägsarbetarna och storstrejken	216
Utvandring som kampmedel.....	219
Småbruk på socialisternas villkor	220
Dagens Nyheter startar en nationell (in)samling.....	226
Farhågor	228
Bankestakolonin byggs upp	231
Kolonisterna i Bankesta-Mora.....	236
En nationell samling havererar.....	240
Synen på kolonisterna	244
SAMMANFATTNING	246

KAPITEL 9

Kolonisationsförsök i Norrland	249
FRAMTIDSLANDET	249
Statliga kolonisationsprojekt	250
Norrlandsemigrationen	251
Norrlandsfrågan.....	252
INRE KOLONISATION PÅ BOLAGSMARK	253
INRE KOLONISATION I VÄSTERNORRLANDS LÄN	259
KOLONISATIONSFÖRSÖK I VÄSTERBOTTENS LÄN	261
Bolagskolonisationen och skogen	267
SAMMANFATTNING	269

KAPITEL 10

Slutet för Nationalföreningen mot emigrationen:kritiken och fallet.....	270
KRITIKEN FRÅN DEN POLITISKA VÄNSTERN	270
AXAMOAFFÄREN	274
STATENS EGNAHEMSINSPEKTÖR KRITISERAR NME:S EGNAHEMSVERKSAMHET	277
NATIONALFÖRENINGEN MOT EMIGRATIONEN BLIR SÄLLSKAPET HEM I SVERIGE.....	284
AVVECKLINGEN OCH OMORGANISERINGEN FÖRKLARAS	288
SAMMANFATTNING	291

KAPITEL 11

Jorden <i>åt</i> folket – folket <i>åt</i> jorden!	293
MOT EMIGRATION OCH FÖR INRE KOLONISATION.....	293
DEN INRE KOLONISATIONENS IDÉ OCH PRAKTIK.....	294
ADRIAN MOLINS BETYDELSE.....	295
MODERNT ELLER REAKTIONÄRT	298
Jordbruket i industrisamhället	302
Moderniseringens olika dimensioner.....	303

EPILOG

Sten Wahlund och Sällskapet Hem i Sverige i ett försök till pånyttfödelse	306
Summary: Land for the People!	309
Förteckning över tabeller och figurer	320
Förteckning över bilder	320
Personregister	321
Källor och litteratur	326
Bilaga: Karta	347

KAPITEL 1

Inledning

I början av hösten 1913 flyttade arbetarna Johanna och Gustaf Blomberg tillsammans med sina tre barn in på Lilla Koppartorp utanför Järna. Huset var nytt och det var litet och rött med vita knutar. Vid skogskanten stod den lilla ladugården, även den liten, nätt och rödmålad. Riktigt än tillhörde inte gården familjen, men snart skulle affären göras upp med bolaget och de nära fem hektaren åker och trädgård och de tio hektaren skogs- och hagmark skulle bli familjen Blombergs.¹

I september 1913 gick köpet igenom och Gustaf och Johanna blev skuldsatta. De var nu skyldiga egnahemsbolaget, AB Bankesta småbruk, 7 000 kronor, men nu hade familjen Blomberg en egen gård. De var inte längre en arbetarfamilj med en årsinkomst på 1 000 kronor som hyrde en liten bostad i Hjorthagen i Stockholm för 270 kronor.² Nu var de en småbrukarfamilj som i och för sig fick lov att sälja ägg och annat på torget och där barnen fortfarande var tvungna att ta arbeten som hembiträde, kokerska, metallarbetare och banarbetare för att kunna livnära sig, men de var åtminstone sina egna.³

Det var många arbetarfamiljer som flyttade in och ut ur småbruken i området. 1917, när det hade gått sju år sedan de första småbrukarna kom till småbrukarkolonin Bankesta-Mora utanför Järna, så hade redan flera gårdar bytt ägare. I tidningarna skrevs det om flykten från Bankesta och de stora skulderna som drev familjer till ruinens brant.⁴ Men för Blombergs gick det bättre. Det

---

1 Inte förrän i mantalslängden från 1915 står Gustaf Blomberg med familj som ägare till Lilla Koppartorp. Enligt inskrivningsdomaren hade emellertid Blomberg fått lagfarten för fastigheten redan 1913. Mora, Lilla Koppartorp, Blomberg Gustaf, Mantalslängd, Överjärna församling 1915, Häradsskrivaren i Södertörns fögderi, volym 351, SSA; Blomberg, Gustaf, nr 12, blad 187, band 2, Inskrivningsdomaren i Öknebo härad, Södertörns domsaga, Lagfartsböcker, Överjärna socken, Stockholms län, SSA.

2 Blomberg Gustaf, nr 4053, Mantalslängd, Stockholm 1911, rote 28, Engelbrekts församling, SSA.

3 *Länstidningen* (Södertälje) 18.10 2003, "Här skulle jorden ge bröd", signerat Annika Strandin och Anna Lindvist.

4 *Dagens Nyheter* 18.11 1913, "Småbrukarna på flykt från Bankesta? Av dem som började blott 11 nu kvar".

hade fötts två barn till i det lilla huset och i ladugården fanns det utrymme för en häst, tre kor och en gris.¹

Hur medvetna den forne cementarbetaren och hans hustru var om att de ingick i ett projekt med stora visioner om Sveriges framtid kommer vi knappast att få reda på. Vad de visste om inre kolonisation, Nationalföreningen mot emigrationen (NME), Adrian Molin och all den planläggning och de målsättningar som låg bakom just deras nya hem kan vi inte heller veta. Kanske hade det inte heller någon större betydelse för en familj som Blombergs. De hade fått möjligheten att skaffa sig ett hus och nu var det bara att arbeta för att behålla det och göra det till sitt eget. Att de under tiden uppfyllde någon annans dröm om den hårt arbetande, hederliga, lojala och pliktfyllda svenska arbetarfamiljen saknade kanske relevans i vardagens slit.

Men för andra var det just detta stora som var av betydelse. Bakom det lilla huset på Lilla Koppartorp vid skogen utanför Järna stod ett bolag med säte i Stockholm. Bakom bolaget stod en rikstäckande förening som ville stoppa utvandringen och födelsetalens nedgång. Bakom föreningen stod i sin tur en nationell kraftsamling som bars upp av tanken, att en nation med hela sitt folk måste gå framåt med stora energiska steg för att inte dö ut, att små och svaga stater var dömda att gå under precis som de svagare bland djuren.² Det fanns ett stort antal politiker, samhällsdebattörer, arkitekter och byggherrar som följde Lilla Koppartorps utveckling och som var mycket intresserade av vad som skedde med familjer som Blombergs. Med sina sju medlemmar var den en viktig länk i visionerna om hur Sverige skulle förvandlas till ett land som kunde hävda sig bland andra.

Den här avhandlingen handlar om de historiska skeenden, personer och idéer som låg bakom tillkomsten av Lilla Koppartorp och andra småbruk runt om i Sverige i början av 1900-talet. I studiens centrum står Nationalföreningen mot emigrationen (härefter används även förkortningen NME) och dess nykonservativa ledare Adrian Molin. Båda dessa studieobjekt kan i efterhand betecknas som historiens förlorare. Molin, för att hans politiska åsikter blev mer och mer omöjliga för ett samhälle som hade valt att gå demokratins och parlamentarismens väg. Föreningen, för att försöken att hämma utvandringen och satsningarna på småjordbruk har kunnat avskrivas som mindre framgångsrika av eftervärlden. Med hela sin landsomfattande organisation och allt

1 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, nr 3, Stockholm 1918, tabell 2, nr 17; *Länstidningen* (Södertälje) 18.10 2003, "Här skulle jorden ge bröd", signerat Annika Strandin och Anna Lindkvist.

2 Molin, Adrian, *Svenska spörmål och kraf*, Stockholm 1906 [1905], s 37.

engagemang den knöt till sig har den därför förpassats till det som gömmts och glömts.

Men i brytningstiden kring sekelskiftet 1900, då det gamla bondesamhället höll på att omvandlas till ett industrisamhälle, då gamla privilegierade samhällsgrupper utmanades av nya och ingen säkert visste vart utvecklingen bar, så var föreningen och många av dess medlemmar välkända. Det omfattande och mångsidiga materialet som de efterlämnat vittnar om att de hade betydelse för och inflytande över sin samtid. Kvar finns också spåren och kvarlevorna i form av tusentals småhus, ladugårdar, vägar och åkermark ute i landskapet och i villaförorter runt om i landet idag. Även deras existens visar på föreningens inverkan på de tiotusentals individer som haft och har dessa ställen som sina hem. Många av dessa områden har samma karaktär som när de byggdes för närmare hundra år sedan, men lite är känt om deras historia.

ÄMNETS RELEVANS OCH AVGRÄNSNINGAR

I den här avhandlingen kommer exempel på det tidiga 1900-talets inre kolonisation och jordreformer på svensk mark att belysas. Politiskt styrda mer eller mindre påtagliga omflyttningar av folkgrupper inom ett lands gränser och påföljande omfördelning av odlad eller odlingsbar mark är något som ständigt pågår i samhällen runt om i världen. En vanlig drivkraft är och har varit att skapa en rättvisare fördelning av samhällets resurser, men hur den rättvisa ordningen ser ut definieras förstås på olika sätt beroende på vems idéer det är som får råda. På många håll har jordreformer och inre kolonisation haft andra underliggande motiv, som att befästa en särskild folkgrupps plats framför andra eller på annat sätt omforma samhället och dess invånare till något som passar samhällets ledning.¹

Från antiken och framåt finns uppgifter som talar om hur olika sorters jordreformer genomförts. Ibland har stora jordegendomar konfiskerats för en annan brukares räkning eller, under intryck av de senaste århundradenas socialistiska idéer, nationaliserats och kollektiverats. Den vanligaste jordreformen har emellertid inneburit att stora jordegendomar splittrats i mindre en-

1 Om den konfliktfyllda inre kolonisationen i Preussen och Norge i t.ex. Randen, Olav, *Bröyte seg rydning: bureisingstid og bureisarliv*, Ål 2002, s 42 och s 112ff; Koehl, Robert Lewis, "Colonialism inside Germany 1886-1918", *The Journal of Modern History* 1953:3, s 255-272; På svensk mark i Torp, Eivind, "Från kåtor till egnahem: samerna och den statliga bostadspolitiken", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1992, s 107.

heter som sedan delats ut till nya brukare.¹ Det var den sortens reform som var vanlig i början av 1900-talet och som denna avhandling handlar om.

I 1900-talets början, när större delen av Europa var i omvandlingsstadiet mellan jordbruks- och industrisamhälle, blev inre kolonisation och jordreformer viktiga. Att omfördela jord så att den blev tillgänglig för fler var ett sätt att skapa stabilitet i en orolig tid och göra samhällsomvandlingen mindre påfrestande.² En sådan politik fördes också i Sverige. Här liksom i övriga Europa samarbetade frivilliga organisationer med staten för att ordna småjordbruk och hem till en egendomslös arbetarklass på landsbygden och i städerna. Målen med den svenska kolonisations- och egnahemspolitiken var många. De såg olika ut beroende på vem som definierade dem. Enligt den ledande politiken i 1900-talets början var de vägledande motiven, att göra folk till ägare av egendom så att de inte av missnöje valde att bli socialister eller på andra sätt revolutionära. Dels önskade man ordna bofast och flexibel reserarbetskraft åt industrin, dels ville man utnyttja tidigare oanvänd mark för att öka produktionen av livsmedel till en allt större befolkning. Ytterligare motiv fanns som var mer direkt nationalistiskt präglade. De gick ut på att genom en bättre jordfördelning skapa en växande svensk befolkning inom Sveriges egna gränser, en befolkning som lojalt ställde upp för sitt hemland istället för att lämna det och bli invandrare i ett annat land. Att få stopp på utvandringen var ett starkt motiv för svensk jord- och bostadspolitik vid den här tiden.³

På de flesta håll i västvärlden såg motiven likartade ut. Överallt där inre kolonisation fanns på den politiska agendan strävade man efter att få en stabil befolkning som stannade kvar i landet och befäste det nationella territoriet. I mer konfliktfyllda områden kunde det i ännu högre grad handla om att konsolidera en viss nationell kultur framför andra. Det kunde även pågå oppositionella kolonisationsprogram initierade av andra krafter och med andra mål i

1 Raup, Philip M., "Land Tenure: Land reform", i Sills, David L. (red.), *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol 8, New York 1968, s 570f.

2 Bäcklund, Dan, *I industrisamhällets utkant: småbrukets omvandling i Lappmarken 1870-1970*, Umeå 1988, s 14.

3 Germundsson, Tomas, *Landsbygdens egnahem: egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i ett sydsvenskt perspektiv*, Lund 1993, 59ff; Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s 360ff; Lindkvist, Anna, "Aa - her er ein herlig provins til lande lagt": från emigration till inre kolonisation i 1900-talets Norge och Sverige", *Heimen* 2003:2, s 110.

sikte än det politiska styrets, liksom konkurrerande kolonisationsprojekt mellan flera nationalstater i omstridda gränsområden.¹

Inre kolonisation var alltså högaktuell i imperie- och nationsbyggandets tid under 1800-talet och i 1900-talets början. Den här avhandlingen rör sig dock främst på svensk mark, även om några utblickar görs. Här har undersökningsobjektet också begränsats till en av Sveriges mest aktiva organisationer för inre kolonisation och mot emigration i 1900-talets början, NME.

Avhandlingen koncentreras kring NME och dess medlemmar och framförallt dess ledare Adrian Molin, som var spindeln i organisationsnätet. Jag utgår därmed från ett aktörsperspektiv och visar hur individer skapar idéer som de sedan försöker omsätta i praktiken. Jag beaktar dock strukturernas och institutionernas inverkan på samhället och hoppas att det framgår när individer och skeenden relateras till större sammanhang med styrande normativa idéer.

De individer som här står i centrum utgjorde till stor del förra sekelskiftets politiska och ekonomiska elit. Det var de som förde debatten och den regionala och nationella politiken. Det gör dem således till skapare av normer och ordningar som övriga invånare fick rätta sig efter, vilket medför att de till viss del själva var skapare av samhällsstrukturen. Detta innebär också en avgränsning. Studien har nästan enbart kunnat skildra skaparna av idéer och verksamhet, inte mottagarna. Ett underifrånperspektiv har kunnat nå endast via ett mycket begränsat källmaterial, där förhållandena för NME:s egna kolonister synliggörs.

Vad gäller de tidsmässiga avgränsningarna så följer de i huvudsak NME:s utvecklingslinje. Föreningen existerade från 1907 till och med 1973. Vid slutet fanns den emellertid enbart på papperet under namnet Stiftelsen Hem i Sverige. Ombildningen till stiftelse skedde 1951 och redan då var föreningen en skugga av sitt forna jag. Sin storhetstid hade den under 1910- och 20-talen. Många av de idéer som skulle ligga till grund för föreningen formulerades dock kring sekelskiftet 1900 och därför är det framförallt tiden mellan 1900 och 1925 som står i fokus för avhandlingen.

---

1 T.ex. Randen 2002, s 42 och s 112ff; Koehl 1953, s 255-272; Om förhållandena i Sverige se t.ex. debatten om samerna och rätten till upprättandet av småjordbruk i Torp 1992, s 123; Lundmark, Lennart, *"Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm": Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*, Umeå 2002, s 95ff; Elenius, Lars, *Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*, Umeå 2001, s 396ff.

SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Avhandlingens övergripande syfte är att undersöka organiseringen av Nationalföreningen mot emigrationen och den inre kolonisationens idé och praktik på svensk mark mellan 1907 och 1925. Genom att följa föreningens framgångar och motgångar under seklets första årtionden synliggörs vilka tankar och vilken verksamhet som var möjlig i det svenska samhället under en tid av omfattande ideologiska och materiella omställningar.

De underliggande och övergripande frågeställningarna behandlar organisationen, idéerna och implementeringen av NME:s kolonisationsambitioner:

Varför uppkom en svensk förening mot emigrationen? Vilken funktion fick den gentemot samhälle och stat? Vilken form tog den inre kolonisationen och hur formulerades den i jämförelse med andra statligt och privat initierade reformer inom jordbruket? Och avslutningsvis: hur ska föreningens inställning till samhällsutvecklingen, eller med ett annat mer intrikat begrepp, till moderniseringen tolkas – i vilken mån kan föreningen sägas ha varit reaktionär och i vilken mån stod den för något modernt och reformvänligt?

FORSKNINGSLÄGET

Nationalföreningen mot emigrationen har inte behandlats i sin helhet i tidigare forskning, men den har berörts i olika grad i forskning om emigrationen, egnahemsrörelsen och svensk nationalism och konservatism. Bland dessa studier vill jag först lyfta fram de tre som utgör de viktigaste utgångspunkterna och referenserna för mitt arbete. De består av historikern Nils Edlings och kulturgeografen Tomas Germundssons ingående empiriska undersökningar av svensk egnahemspolitik kring sekelskiftet 1900, samt statsvetaren Patrik Halls syntetiserande analys av den svenska nationalismens olika faser från tidigmodern till modern tid.¹ Framförallt har Edlings resonemang kring hemideologi och Halls diskussion om den integrativa nationalismen skapat underlag för min undersökning av den inre kolonisationens idé och praktik.²

1 Germundsson 1993; Germundsson, Tomas, "Egnahem som småbruk: den statliga egnahemsverksamhetens omfattning och utfall, med exempel från Sydsverige", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1998; Edling, Nils, "Staten, Norrlandsfrågan och den organiserade kapitalismen", *Historisk tidskrift* 1994:2; Edling 1996; Edling, Nils, "Småjordbrukets tid: en inledning", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1998; Hall, Patrik, *The Social Construction of Nationalism: Sweden as an example*, Lund 1998; Hall, Patrik, *Den svenskaste historien: nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm 2001.

2 Edling 1996, t.ex. s 24f; Hall 2000, s 204ff.

Edlings och Halls studier rör sig i huvudsak på en politisk diskursiv nivå. Det är endast Germundsson som går in på de praktiska resultaten av egnahemsarbetet, men endast i de sydligaste länen och utan att belysa de projekt som utfördes av Nationalföreningen mot emigrationen. Dessa har berörts i ringa utsträckning i tidigare forskning och kunskapen om dem är därför väldigt begränsad. Det gäller även forskningen inom konst- och arkitekturhistoria, där den mesta forskningen som berör egnahems- och kolonisationsarbets praktiska resultat annars torde finnas. Här har bland annat konsthistorikern Elisabet Stavenow-Hidemark, arkitekturhistorikerna Eva Eriksson, Ola Wetterberg, samt Ingemar Johansson, gjort översiktliga studier som inbegriper det tidiga 1900-talets egnahemsarbete, men utan att beröra NME:s arbete särskilt ingående.¹ Konstvetaren och arkitekten Karin Eriksson Hultén, som skrivit en biografisk avhandling om arkitekten John Åkerlund, tar inte heller upp NME i någon större utsträckning, fastän Åkerlund var en av föreningens mest anlitade arkitekter i utformandet av egnahemskolonierna. Istället uppmärksammas främst Åkerlunds senare arbeten med anläggningar som industribyggnader, skolor och kyrkor. Presentationen av Åkerlunds arkitektoniska idéer och intentioner har emellertid varit till stöd för mina undersökningar av NME:s egnahemskolonier.²

På norsk sida finns en del forskning som förenar ett idémässigt och praktiskt perspektiv på den inre kolonisationen under 1900-talet och som varit till stor nytta för mitt arbete. Här har jag framförallt använt mig av den studie som gjorts av sociologen (och småbrukaren) Olav Randen och som innefattar NME:s systerförening Sällskapet Ny Jords verksamhet i 1900-talets Norge.³

Ett annat forskningsfält som faller inom avhandlingens ämnesområde är det emigrationshistoriska och framförallt forskning som rör reaktionerna mot utvandringen. Här har ett stort antal undersökningar gjorts, främst under 1970-talet då det stora emigrationsprojektet i Uppsala pågick. Det var meningen att NME och arbetet för att förhindra utvandringen skulle belysas i det

---

1 Stavenow-Hidemark, Elisabet, "Småbruksrörelsen: idé och verklighet", *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok*, 1967, Stockholm 1967; Stavenow-Hidemark, Elisabet, *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925: inflytande från utlandet, idéer och förverkligande*, Lund 1971; Eriksson Eva, *Den moderna staden tar form: arkitektur och debatt 1910-1935*, Stockholm 2001, s 61f; Wetterberg Ola, *Monument och miljö: perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*, Göteborg 1992, särskilt s 236; Johansson, Ingemar, *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria: markpolitik, planering och byggande under sju sekler*, Stockholm 1991 [1987], s 299.

2 Eriksson Hultén, Karin, *Resande i arkitektur: John Åkerlunds liv och verk*, Umeå 2004.

3 Randen 2002; Se även Svein Ivar Angell som jämför svensk och norsk samhällsdiskurs och utveckling, i Angell, Svein Ivar, *Den svenske modellen og det norske systemet: tilhøvet mellom modernisering og identitetsdanning i Sverige og Noreg ved overgangen til det 20. hundreåret*, Oslo 2002.

sammanhanget, men den studien blev aldrig av.¹ Reaktionerna mot utvandringen i början av 1900-talet undersöktes av historikern Ann-Sofie Kälvemark. Tyngdpunkten låg då på det rikspolitiska området och Emigrationsutredningens tillkomst.²

Idéhistorikern Nils Runeby, samt de amerikanska historikerna Franklin D. Scott och Michael Shepard har också bedrivit studier på området, liksom historikern Arnold H. Barton. Michael Shepard har även författat den enda större biografien som finns om NME:s ledare Adrian Molin.³ Kännetecknande för flertalet av dessa studier är att de är begränsade och därför ger en något onyanserad bild av de politiska och ideologiska strömningar som påverkade reaktionerna i utvandringsfrågan. De som sökte sig till NME betecknas ofta ensidigt som företrädare för kapitalistiska, konservativa, reaktionära och antidemokratiska samhällselement. Den djupare undersökning av antiemigrationsarbetet som här förestår, motsäger den bilden till viss del.

På det emigrationshistoriska forskningsfältet finns även en hel del ny forskning och hit hör bland annat historikerna Carina Rönnqvists, Per-Olof Grönbergs och Martin Alms arbeten. Rönnqvist har belyst den skandinaviska utvandringen till Kanada, som var högst aktuell under min undersökningsperiod. Grönberg är en av de få som berör den önskade återinvandringen ur ett svenskt perspektiv.⁴ I Alms studie tas ett samlat grepp om den svenska amerikabilden under 1900-talets första hälft. Hans studie bidrar till att nyansera ti-

---

1 Kälvemark, Ann-Sofie, *Reaktionen mot utvandringen: emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901-1904*, Stockholm 1972, s 130, not 6.

2 Kälvemark 1972; Kälvemark, Ann-Sofie, *Utvandring: den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*, Stockholm 1973; Kälvemark, Ann-Sofie, "Utvandring och självständighet: några synpunkter på den kvinnliga emigrationen från Sverige", *Historisk tidskrift* 1983:2, s 110-174.

3 Kälvemark, 1972; Runblom, Harald och Norman, Hans (red.), *From Sweden to America: a history of the migration*, Uppsala 1976; Barton, Arnold H, "Svenska reaktioner till utvandringsfrågan kring sekelskiftet", i Torbacke, Jarl (red.), *Studier i modern historia*, Stockholm 1990; Runeby, Nils, "Amerika i Sverige: Herman Lagercrantz, emigrationen och den nationella väckelsen", *Arkivvetenskapliga studier* 3, Lund 1961; Runeby, Nils, *Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820-1860*, Uppsala 1969; Scott, Franklin D, "American Influences in Norway and Sweden", *The Journal of Modern History* 1946:1; Scott, Franklin D, "Sweden's Constructive Opposition to Emigration", *The Journal of Modern History* 1965:3; Shepard, Michael, "The Romantic, Rural Orientation of the National Society Against Emigration", *The Swedish Pioneer Historical Quarterly* 1970:2; Shepard, Michael, *Adrian Molin: study of a Swedish right-wing radical*, Evanston/Ill. 1969.

4 Rönnqvist, Carina, *Svea folk i Babels land: svensk identitet i Kanada under 1900-talets första hälft*, Umeå 2004; Rönnqvist, Carina, "Från ett framtidsland till ett annat: 1900-talsutvandringen från Norrbotten till Kanada", *Oknytt* 2002:3-4; Grönberg, Per-Olof, *Learning and Returning: return migration of Swedish Engineers from the United States 1880-1940*, Umeå 2003.

digare analyser av uppfattningen om Amerika och inställningen till Sveriges modernisering i samband med utvandringen.¹

Studier av politiska ideologier och framförallt konservativ ideologi är ytterligare ett forskningsfält som denna avhandling stödjer sig på. Det är också det vidaste fältet. Här finns en rad äldre och nyare internationella sammanställningar över konservatism och fascism att luta sig mot.² Forskningen kring svensk konservatism, nationalism och modernisering är även den idag omfattande, men det är trots det få verk som behandlar svensk ny- eller radikalkonservatism.³ Det gäller även svensk forskning om högerextremism och fascism.⁴ Men det finns undantag. Framförallt finns äldre och nyare forskning om svensk konservatism med ett biografiskt perspektiv som kommer in på den politiska åskådning som här är aktuell. Till de äldsta studierna hör Staffan Björcks litteraturhistoriska avhandling om *Verner von Heidenstam* från 1946 och Nils Elvanders statsvetenskapliga avhandling om *Harald Hjärne* från 1961.⁵ Till nyare studier hör Benny Carlsons översikt över bland andra unghögerns

-
- 1 Alm, Martin, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel: svenska berättelser om USA åren 1900-1939*, Lund 2003; Se även O'Dell, Tom, *Culture unbound: Americanization and everyday life in Sweden*, Lund 1997.
  - 2 T.ex. Eatwell, Roger och Wright, Anthony (red.), *Contemporary Political Ideologies*, London 1999; Weiss, John, *Conservatism in Europe: 1770-1945: traditionalism, reaction and counter revolution*, London 1977; Rogger, Hans och Weber, Eugen (red.), *The European Right: a Historical Profile*, Berkeley 1966; Payne, Stanley, *A History of Fascism 1914-1945*, London 1945; Blinkhorn, Martin, *Fascism and the right in Europe 1919-1945*, Essex 2000; Sørensen, Gert och Mallett, Robert (red.), *International fascism 1919-1945*, London 2002.
  - 3 Högerprojektet som letts av Torbjörn Nilsson har varit till nytta fastän det till största del behandlar den "vinnande" majoriteten inom den svenska högern under ett långt tidsperspektiv. Framförallt har jag funnit översikten användbar. Nilsson, Torbjörn (red.), *Anfall eller försvar?: Högern i svensk politik under 1900-talet* Stockholm 2002; Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi : moderata vägval under 100 år, 1904-2004*, Stockholm 2004; Om högern och jordbruket, Eriksson, Fredrik, *Det reglerade undantaget: högerns jordbrukspolitik 1904-2004*, Stockholm 2004.
  - 4 T.ex. Wärenstam, Eric, *Sveriges nationella ungdomsförbund och högern 1928-1934*, Stockholm 1965; Nilsson, Karl N. Alvar, *Svensk överklassnazism 1930-1945*, Stockholm 1996; Berggren, Lena, *Nationell upplysning: drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*, Stockholm 1999; Berggren, Lena, *Från bondeaktivism till rasmystik: om Elof Erikssons antisemitiska skiftställarskap 1923-1941*, Umeå 1998.
  - 5 Björck, Staffan, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige: studier i hans nationella och sociala författarskap*, Stockholm 1946; Elvander, Nils, *Harald Hjärne och konservatismen: konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922*, Stockholm 1961; Även Hagård, Birger, *Nils Wohlin: konservativ centerpolitiker*, Linköping 1976; Kihlberg, Mats och Söderlind, Donald, *Två studier i svensk konservatism*, Stockholm 1961; Tergel, Alf, *Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Stockholm 1969; Torstendahl, Rolf, *Mellan nykonservatism och liberalism: idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918-1934*, Stockholm 1969.

syn på den sociala frågan och Mats Perssons biografiska avhandling om Adrian Molins meningsfrände filosofen Vitalis Norström.¹

Något som kan konstateras är att Adrian Molin undersökts i långt mindre utsträckning än hans meningsfrände statsvetaren och professorn Rudolf Kjellén. Det är i och för sig inte förvånande eftersom Kjellén med rätta tillskrivits större betydelse inom politik och vetenskap.² Adrian Molin har dock behandlats i tidigare omnämnda biografiska avhandling av Michael Shepard, men också i senare mindre studier gjorda av idéhistorikern Conny Mithander.³ Varken Shepard eller Mithander har använt sig av den begreppsriktade metod jag brukat i kartläggningen av Molins åskådning. Mithander har dock använt Adrian Molins texter i syfte att åskådliggöra olika attityder till moderniseringen, vilket gör hans studie mer relevant för min del.

Till betydelsefull forskning som berör det ideologiska perspektivet hör också de många studier som ringar in civilisationskritiken i sekelskiftets början. Här finns avhandlingar av bland andra idéhistorikern Sverker Sörlin, historikerna Martin Stolare, Carl Holmberg och John Toler. Samtliga diskuterar främst civilisationskritiken och jordbruksvurmen bland liberaler och vänsterkretsar. Det gör dessa studier till ett användbart referensmaterial vid jämförelser med de idéströmningar som jag funnit i mina undersökningar.⁴

Som forskningsöversikten visar så har alltså egna rörelsen, reaktionerna mot emigrationen och de nationalistiska och jordbruksromantiska strömningarna i början av 1900-talet blivit mycket väl utforskade. De många

1 Carlsson, Benny, *Ouvertyr till folkhemmet: Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige*, Lund 2002; Även Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Stockholm 1988; Persson, Mats, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris*, Stockholm/Stehag 1994; Aronson, Torbjörn, *Gösta Bagges politiska tänkande: en studie i 1900-talets svenska konservatism*, Stockholm 1993.

2 Nyare studier om Rudolf Kjellén har presenterats i Lagergren, Fredrika, *På andra sidan välfärdsstaten: en studie i politiska idéers betydelse*, Eslöv 1999; Pettersson, Oskar, *Politisk vetenskap och vetenskaplig politik: studier i svensk statsvetenskap kring 1900*, Uppsala 2003.

3 Shepard 1969; Mithander, Conny, "Reaktionär modernism i Sverige", i Hård, Mikael och Mithander, Conny (red.), *Teknik som diskurs: moderniseringsdebatter i Tyskland och Sverige, 1905-35*, Göteborg 1990; Elzinga, Aant, Andrew Jamison och Mithander, Conny, "Swedish grandeur: contending reformulations of the great-power project", i Hård, Mikael och Jamison, Andrew, *The intellectual appropriation of technology: discourses on modernity 1900-1939*, London 1998.

4 Sörlin 1988; Stolare, Martin, *Kultur och natur: moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900-1920*, Göteborg 2003; Holmberg, Carl, *Längtan till landet: civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*, Göteborg 1998; Toler, John, *Per Jönson Rösiö: "the agrarian prophet" a charismatic leader's attempt to rejuvenate small agriculture and create a commitment to a cultural revolt against industrialism in Sweden 1888-1928*, Stockholm 1992; Se även Sundin, Bosse, "Ljus och jord!: natur och kultur på storgården", i Frängsmyr, Tore (red.), *Paradiset och vildmarken: studier kring synen på naturen och naturresurserna*, Stockholm 1984; Paulsson, Lars, *Revolt mot industrisambället!: civilisationskritik hos Per Jönson Rösiö samt några jämförelser med Pjotr Kropotkin och John Ruskin*, Stockholm 1991.

studierna, där den äldsta är från 1946 och den senaste från 2004, visar också att forskningsfältet ansetts som spännande och intressant under större delen av 1900-talet. Ändå har NME, Adrian Molin och unghögern inte studerats systematiskt eller i sin helhet tidigare. Det internationella sammanhanget som NME passar in i har inte heller berörts i någon högre grad i tidigare forskning. Det har därmed funnits en liten lucka i ett omfattande forskningsläge som denna avhandling kan fylla.

PERSPEKTIV OCH TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Som redan framgått innehåller avhandlingen såväl socialhistoriska som organisationshistoriska och idéhistoriska perspektiv. Det är framförallt tre större problemområden som aktualiseras i avhandlingen, nämligen följande: nationsbygget med den inre kolonisationen, NME:s roll i samhällslivet, samt synen på det moderna. De kommer samtliga att presenteras närmare nedan.

Nationsbygge och inre kolonisation

Det övergripande perspektivet i avhandlingen är det tidiga 1900-talets nationsbyggande och ett av nationsbyggandets verktyg, den inre kolonisationen. Utgångspunkten tas i en konstruktivistisk syn på hur nationell identitet skapas, vilken har påverkats av Eugen Weber, Ernest Gellner, Benedict Anderson och Eric Hobsbawm.¹ 1800-talet och huvudsakligen slutet av seklet ses därmed som en viktig fas i byggandet av de nationer och de nationella identiteter vi har idag. Mycket talar för att det inte var förrän efter upplysningstiden och med moderniseringen under 1800-talet som det blev möjligt att nå befolkningen i sin helhet och göra nationen populär och till en självklar utgångspunkt för mångas tänkande om samhällets struktur. Först nu fanns det medel att inpränta ett nationellt medvetande och fosterlandskärlek i en hel befolkning. Nationalismen och moderniseringen gick på så sätt hand i hand.² Som verktyg i byggandet av ett nationellt medvetande brukar framförallt folkskolan och värnplikten framhållas. Andra verktyg var de förbättrade kommunikationerna,

1 Anderson, Benedict, *Imagined Communities: reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1991; Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990; Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983; Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France*, Stanford 1976.

2 Hall 2000; Se även Elenius 2001, s 32ff, om att de svenska makthavarnas nationella medvetande har rötter längre tillbaka på s 399; Molin, Torkel, *Den rätta tidens mått: götiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*, Umeå 2003, s 24.

infrastrukturen och förmågan att massproducera trycksaker som förde ut budskapet om att nationen var ett hem för dess undersåtar.¹

Det krävdes även satsningar för att ytterligare konsolidera det nationella territoriet. Det är denna process som i den här studien går under benämningen inre kolonisation. Inre kolonisation var ett uttryck som brukades flitigt kring sekelskiftet 1900. I *Svenska akademins ordbok* (härefter förkortad SAOB) dateras denna användning av kolonisationsbegreppet tillbaka till 1850 och lexikaliskt definieras det som ”anläggande av nybyggen o. uppodlande av förut icke odlad jord inom det egna landet.”² I *Nordisk familjebok* förekommer ”inre kolonisation” först i *Uggleupplagan* från 1911. Företeelsen beskrivs då med följande ord:

[...] inhemska nybyggen, som anläggas för att uppodla förut ofruktbara jordsträckor eller å styckade storgods i syfte att öka antalet självständiga småbruk och den jordbruksidkande befolkningen. Denna företrädesvis s.k. inre kolonisation tjänar både nationalekonomiska och socialpolitiska ändamål.³

I denna senare definition kan man ana att uttrycket inre kolonisation innebar mer än en oproblematiserad spridning av bebyggelse, ökad åkerareal och ett större antal jord- och skogsbruk inom landets gränser. Definitionen hänvisar först till att den inre kolonisationen kan förutsätta en jordreform i och med att storgods styckas till småjordbruk. Därefter förklaras det att den syftar till att öka antalet jordbrukare och att den har målsättningar som har med större nationella och sociala sammanhang att göra. Förklaringen antyder därmed att inre kolonisation kunde bli ett uttryck för den industrialiserade och imperialistiska tidsålderns behov av att öka konsolideringen av de egna nationerna, att bygga upp nationella identiteter inifrån och stärka gränserna utåt, men också för att öka befolkningen.⁴ Det kan därmed kopplas samman med nationsbyggnadsprocessen, nationell integration och inre kolonialism.

1 Se t.ex. Hall 2000, s 295; Dahlstedt, Sten och Liedman, Sven-Eric, *Nationalismens logik: nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s 20.

2 Svenska Akademiens Ordbok (SAOB), <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 18.7 2007, uppslagsord: kolonisation, betydelse a).

3 *Nordisk Familjebok: uggleupplagan*, band 14, Stockholm 1911, spalt 583, uppslagsord: koloni.

4 Om förbindelsen mellan kolonisering och nationens konsolidering, se exempelvis Åselius, Gunnar, *The 'Russian Menace' to Sweden: the belief system of a small power security elite in the age of imperialism*, Stockholm 1994, s 239ff särskilt s 243f; Edling 1996, s 82f.

Den snarlika termen inre kolonialism kräver ett extra förtydligande, eftersom den gärna sammanblandas med inre kolonisation.¹ Inre kolonialism användes framförallt som ett analytiskt begrepp inom sociologisk forskning under 1960- och 1970-talet för att förklara hur samma maktrelationer kunde uppkomma inom en nation som vid ”yttre” kolonisation. Begreppet implicerar att det i nationernas uppbyggnadsfaser uppstår samma former av koloniala förtryck som vid kolonisationsförsök utom landets egna gränser. Effekten blir densamma när en dominerande kärna (en särskild samhällsgrupp/staten) försöker integrera människor och regioner av olika slag in i den egna kulturella och geografiska gemenskapen. Begreppet inre kolonialism har därför använts i analyser av nationsbildning inom splittrade nationer med mer eller mindre självständiga regioner och/eller urbefolkningar.²

Enligt sociologerna Michael Hechter och Robert J. Hind ska inte begreppet ”inre kolonialism” blandas ihop med ”inre kolonisation”. Till skillnad från inre kolonisation förutsätter kolonialism att det förekommer en obalans i maktrelationen mellan en koloniserare och en koloniserad, en dominerande kärna och en underordnad periferi.³ Det är en rimlig distinktion, men det ska inte glömmas bort att de två begreppen hör samman i och med att effekterna av inre kolonisation ganska enkelt övergår till att bli kolonialistiska.

I den här studien av NME:s kolonisationsidéer blir det inte rimligt att tala om inre kolonialism, eftersom föreningen inte kom att utöva kolonisationsverksamhet i trakter där det vid denna tid fanns konflikter med exempelvis samer och tornedalsfinnar. Däremot kommer uttrycket inre kolonisation att diskuteras utifrån utgångspunkten att det var ett begrepp som inbegrep mer än enbart nyodling. Det innebar försvenskning, inte endast av stora markområden, utan också av befolkningens sinnen. Det innehöll både doser av disciplinering och forandet av svensk identitet.

Förhållandet mellan förening och stat

NME klassificerades i sin samtid som en av tidens ideella och sociala föreningar. Hit räknades den tillsammans med exempelvis Centralförbundet för so-

1 Se t.ex. Ayres, Ed, ”Internal Colonization”, *World Watch* (May-June 1998), s 3. Här står det internal colonialism på tidskriftens omslag, vilket också till största del utgör tema för artikeln, men i artikeln används istället uttrycket internal colonization.

2 Hind, Robert J, ”The Internal Colonial Concept”, *Comparative Studies in Society and History* 1984:3, s 543ff; Hechter, Michael, *Internal Colonialism: the Celtic Fringe in British National Development*, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1999, s xiii.

3 Hind 1984, s 551.

cialt arbete, som hade varit en mycket stark organisation på den sociala arenan sedan den bildades 1903.¹

Ett kännetecken för NME var att den hade ett mycket nära samarbete med riksdag, regering, kungahus och med andra instanser som tillhörde den statliga sfären. Samtidigt arbetade den i syfte att reformera de statliga institutionerna på flera områden, men framförallt det sociala. Den påminner därmed om de fördemokratiska associationer, gillan, sällskap och cirklar, som Torkel Jansson beskriver i *Adertonhundratalets associationer*. Dessa associationer var den borgerliga offentlighetens spelrum. De bildades nära eller i regeringsskretsen och hade ofta kungligt beskydd.² De bar gärna namn med förleden ”Svenska”, ”National-” och ”Fosterländska”, vilket syftade på föreningarnas ambition att samla nationen i sin helhet över alla sociala gränser. För det mesta lyckades de emellertid inte integrera andra stånd, klasser och kön, utan blev föreningar för en bildad, borgerlig elit.³ Det har även framhållits att de skilde sig från de stora folkrörelserna för att de hade en mindre demokratisk karaktär i sina reglementen. Stadgarna var sällan utarbetade för att reglera förhållandet mellan väljare och valda, styrelse och årsmöte.⁴ På samma sätt såg det ut inom NME, där det visserligen fanns stadgar angående allmänna årsmöten, men dessa hölls aldrig utan ställdes ständigt in.

De associationer Jansson beskriver uppstod i det tidiga 1800-talet för att bemästra uppgifter som senare i det kapitalistiska och demokratiska Sverige skulle bli statliga verksamheter. Det rörde sig framförallt om aktiviteter på det sociala området, som sedlighet, skola, nykterhet och fattigvård.⁵

Bildandet av föreningar var emellertid ingenting som avstannade fram emot sekelskiftet 1900. Det var snarare tvärtom – det bildades ständigt nya medan flera av de gamla växte till riktiga massorganisationer.⁶ Den typ av associationer som Jansson beskriver, de maktnära, konsensusbaserade och fördemokratiska föreningarna, bedrev då sin verksamhet parallellt med nyare de-

1 SOS, *De ideella föreningarna i Sverige och deras ekonomiska förhållanden år 1917*, Stockholm 1917, s 4f.

2 Jansson, Torkel, *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tonrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer ca 1800-1870*, Uppsala 1985, s 241f.

3 Om denna ambition som hade fosterländska syften, se ibid, s 243f.

4 Ibid, s 248f.

5 Ibid, s 183, s 244; Lundquist, Lennart, *Fattigvårdsfolket: ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*, Lund 1997, s 43.

6 Lundquist 1997, s 43ff; Heckscher, Gunnar, *Staten och organisationerna*, Stockholm 1946, s 27; Elvander, Nils, *Inträsseorganisationerna i dagens Sverige*, Lund 1966, s 22.

mokratiskt präglade intresseföreningar och folkrörelser.¹ Den stora mångfalden av föreningar och organisationer syftade fortfarande till att fylla tomrummet där staten ännu inte byggt ut sin verksamhet. Här fanns alltså en kontinuitet i förhållande till det tidiga 1800-talet. En skillnad som forskningen pekat på är att det korporativa samarbetet mellan föreningarna och staten stärktes vid den här tiden. Det skedde både genom att föreningarna i allt högre grad tilläts inverka på den förda politiken och att statliga medel började utbetalas för att stödja organisationerna, samt genom att föreningar och organisationer samverkade med staten i förvaltningen, det vill säga i det exekutiva ledet.² Perioden tolkas därför som ett förstadium till den korporativa konsensus mellan stat och vissa utvalda organisationer som senare förverkligades i det socialdemokratiska folkhemsprojektet och den svenska modellen.³

Orsaken bakom det starkare korporativa samarbetet beskrivs som en förändring i synen på statens roll som fick sitt genombrott i slutet av 1800-talet. Med Bo Rothsteins vokabulär kan man säga att staten på grund av ekonomiska och sociala kriser var inne i ett formativt moment vid denna tid. Fältet öppnades därför för organisationer att gripa in och skapa nya strukturer.⁴ Det började ställas krav på en mer intervenerande stat som mer aktivt kunde bidra till att öka den sociala välfärden bland nationens medborgare. Exempel på teoretiska begrepp som använts för att beskriva och förklara denna fas i synen på staten är exempelvis den ”organiserade kapitalismen”⁵, ”den sociala imperialismen” och ”socialhjälsstaten”.⁶

Begreppet den organiserade kapitalismen är det som har mest teori uppbyggt kring sig och har även utsatts för mycket kritik. Användare av begreppet har blivit hårt kritiserade för att de alltför starkt betonar skillnader mellan olika faser i statens beteende. Teorin tar på grund av sin uppbyggnad inte tillräcklig

1 Se t.ex. Back, Pär-Erik, *Sammanslutningarnas roll i politiken 1870–1910*, Umeå 1967, s 216f; Jansson 1985, s 201.

2 Elvander 1966, s 23; Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla: en studie i ideologisk förändring*, Uppsala 1991, s 107f; Om organisationerna i förvaltningsledet se t.ex. Rothstein, Bo, *Den korporativa staten: intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*, Stockholm 1992, s 81, s 344.

3 Se t.ex. Rothstein 1992, s 11f; Om hur det tidiga 1800-talets associationer också uppnådde den konsensus som skulle eftersträvas inom folkhemsideologin hundra år senare se Jansson 1985, s 182f.

4 Rothstein 1992, s 17.

5 Kilander 1991; Torstendahl, Rolf, ”Teknologi och samhällsutveckling 1850–1980: fyra faser i västeuropeisk industrikapitalism”, i Nybom, Thorsten och Torstendahl, Rolf (red.), *Byråkratisering och maktfördelning*, Lund 1989.

6 Larsson, Jan, ”En ny nationell effektivitet: några perspektiv på svensk historia 1895–1920”, i Åmark, Klas (red.), *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*, Stockholm 1981, s 204ff; Lundquist 1997, s 33f; Lundquist har lånat begreppet socialhjälsstat av den norska historikern Anne-Lise Seip.

hänsyn till en betydligt mer flytande verklighet, vilket enligt exempelvis Nils Edling och Torbjörn Nilsson gör teorin diskutabel eller till och med oanvändbar.¹ Jag kommer inte fördjupa mig i terminologin kring den organiserade kapitalismen här, utan nöjer mig med att konstatera att staten betydligt utökade sin intervention kring sekelskiftet 1900, särskilt på det sociala området. Den här undersökningen begränsas också till att i huvudsak behandla statens och föreningens samarbete på den sociala sidan av samhällslivet, vilket gör bruket av termen den organiserade kapitalismen mindre relevant i sammanhanget, eftersom den analytiskt omfattar förändringar i statens ansvarstagande över samtliga samhällssektorer.

Kraven på statens förändrade roll kom till stor del från föreningsväsendets aktivister. Eftersom deras nätverk ofta överlappade varandra och gick in i det statliga kunde de också faktiskt förändra statens struktur. De kunde personligen, via det korporativa samarbetet, överföra sina aktiviteter och låta dem helt eller delvis förstatligas.²

Inom svensk forskning har uppmärksamheten främst inriktats på att undersöka det framväxande samarbetet mellan staten och de stora massorganisationerna som senare kom att stå nära socialdemokratin och bilda den svenska modellen. Mindre uppmärksamhet har riktats mot de fördemokratiska sociala rörelser som NME utgjorde ett exempel på och detta föreningsväsendes samarbete med den fördemokratiska staten.³ Den empiriska studien av relationen mellan NME och staten kommer därför att bidra till att ytterligare öka kunskapen om hur en sådan samverkan kunde se ut i praktiken.

Synen på det moderna

Det är svårt att studera Nationalföreningen mot emigrationen och dess verksamhet utan att beröra dess förhållande till moderniseringen. Föreningens intresse för jordbruket och dess starkt nationalistiska framtoning har gjort att den tolkats som traditionalistisk och antimodern i tidigare forskning.⁴ Analysen av föreningens inställning till det moderna projektet är emellertid beroende av teoretiska utgångspunkter. Den måste ta sin utgångspunkt i teoretiska

1 Se exempelvis Torbjörn Nilssons kritik mot resonemangen om den organiserade kapitalismen i Nilsson, Torbjörn, *Elitens svängrum: första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886*, Stockholm 1994, s 268ff; Edling 1994, s 291ff; Edling 1996, t.ex. s 22.

2 Hall 1998, s 213f, s 227.

3 Detta är ett förhållande som kritiserats. Se t.ex. Svedberg, Lars och Trägårdh, Lars (red.), *Det civila samhället som forskningsfält: nya avhandlingar i ett nytt sekel*, Stockholm 2006, s 11f; Lundquist 1997, s 46.

4 Exempelvis Shepard 1970, s 83; Även Shepard 1969, s 302f.

ställningstaganden om vad modernisering är och om det är möjligt att vända sig mot moderniseringen och vad det i så fall innebär.

I dagens diskussioner om vad begreppet modernisering innebär är enigheten ganska stor om att det finns flera sorters moderna samhällen och att moderniseringsprocesserna som lett dit har sett och kan se olika ut. Flera alternativa moderniseringar är alltså möjliga. Ett sådant ställningstagande skiljer sig från tidigare moderniseringsteorier som hade ett starkt västerländskt och evolutionistiskt perspektiv på moderniseringsbegreppet. Då sågs utvecklingen i västerlandet som en mall för hur moderniseringen måste gå till steg för steg. En sådan enkelspårig bild har man alltså nu försökt lämna, liksom åsikten att det skulle finnas en enda riktig moderniseringsväg.¹

En gängse uppfattning är att moderniseringsprocesserna har pågått i olika delar av samhället och i olika takt. Ofta tar analyserna hänsyn till samhällets politiska, kulturella, tekniska och ekonomiska modernisering. Detta synsätt innebär att man kan finna att en grupp ställt sig positiv till moderniseringen inom ett fält, men negativ till utveckling inom ett annat. Det visar sig exempelvis kring sekelskiftet 1900, då många inom de konservativa leden ställde sig negativa till införandet av demokrati och parlamentarism, men positiva till en ekonomisk och industriell utveckling.²

Det sistnämnda påståendet låter också påskina att det trots allt finns vissa ramar för vad modernisering är och så här i efterhand går det ju också identifiera vad moderniseringen var för Sveriges del. Det är då den vinnande vägen som definieras, det vill säga det svenska samhälle som processades fram under 1800- och 1900-talet. Några av de mer abstrakta nyckelbegrepp som brukar tas fram i denna givna kontext är rationalisering, differentiering, framsteg och utveckling. Till de mer konkreta dragen hör industrialisering, byråkratisering, demokratisering, ökad arbetsdelning, professionalisering, vetenskaplighet, urbanisering, ökad rörlighet, marknad, kapitalism, materialism, massproduktion och masskonsumtion.³

I avhandlingen kommer NME:s syn på det samhälle som höll på att förverkligas i 1900-talets början att lyftas fram. Den mest centrala frågan i detta sammanhang är hur föreningen såg på industrin respektive jordbruket. Analy-

---

1 Alm 2003, s 34f; Stråth, Bo, *The organization of labour markets: modernity, culture and governance in Germany, Sweden, Britain and Japan*, London/New York 1996, s 2; Nilsson 2004, s 19; Fazlshemi, Mohamad, *Occidentalism: idéer om väst och modernitet bland muslimska tänkare*, Lund 2006, s 131f.

2 Se exempelvis Nilsson 2004, s 20.

3 Angell 2003, s 13; Alm 2003, s 35; Stråth 1996, s 7.

sen av föreningens syn på moderniseringen kommer till stor del avgränsas till just denna specifika fråga.

METOD: IDEOLOGIANALYS

Undersökningen av idéerna som genomströmmade NME och den inre kolonisationen utgår i huvudsak från textmaterial från föreningen och från dess ledare Adrian Molin. Det innebär att jag analyserar material från två olika typer av aktörer, en organisation och en person. Molin tillhörde unghögern, en gruppering som uppkom vid högskolan i Göteborg i kretsen kring statsvetaren Rudolf Kjellén och filosofen Vitalis Norström under 1900-talets första år. Till sammans med Kjellén och Norström utgjorde Molin unghögerns kärna och han har utnämnts till dess mest engagerade och uthålliga ideolog. Nationalföreningen mot emigrationen har därför betecknats som ett av försöken att göra verklighet av just unghögerns politik.¹ De ibland manifesta och ibland latent idéerna som kom till uttryck både hos Molin och hos föreningen är därför av relevans för undersökningen.

Jag har valt att bryta ned undersökningen av ideologin till att analysera den samhällssyn och människosyn som kom till uttryck hos Adrian Molin och NME. En metod som lämpar sig för detta utgörs av en kombination av begreppsanalys och en analys av sociala kategoriseringar. Begreppsanalysen har framförallt tillämpats vid analysen av Adrian Molins manifesta samhällssyn medan analysen av sociala kategorier, eller snarare analysen av hur sociala kategorier konstruerades, har använts för att fånga människosynen hos både Adrian Molin och NME.

Vad gäller begreppsanalysen har inspiration hämtats från den amerikanske statsvetaren Michael Freedens. Freedens utgångspunkter är konventionella och kan ofta implicit utläsas i många idéanalyser, både i äldre och nyare forskning. Ett av grundantagandena är att de olika politiska ideologierna formas i motsättning till varandra samtidigt som de också lånar och påverkas av varandra och av det omgivande samhället. De är med andra ord föränderliga. Samtidigt är det tydligt att de politiska ideologierna, vars namn vi känner sedan 1800-talet, har drag som finns kvar och som gör att vi fortfarande känner igen dem som exempelvis konservativa, socialistiska eller liberala. Ett andra antagande är därför att varje ideologi har vissa stabila element som inte ändras. De är så väsentliga för ideologins karaktär att ideologin skulle bli en annan om de byttes ut.

---

¹ Elvander 1961, s 302; Carlson 2002, s 73.

Michael Freeden lägger stor vikt vid ideologins språkliga uttryck. Hans metod har främst inspirerats av begreppshistorikerna Reinhart Koselleck och Quentin Skinner, som utgår från

begreppens föränderlighet över tid och rum och beroendet av den samhällsleliga kontexten i sina teoretiska resonemang.¹ Freeden ser därför ideologierna som uppbyggda av politiska begrepp. Med politiska begrepp menas sådana som frihet, auktoritet, jämlikhet, framåtskridande och demokrati, det vill säga komplexa begrepp som ger uttryck för både samhälls- och människosyn. Varje ideologi har sin uppsättning politiska begrepp som står i en egen kombination som blir utmärkande för den specifika ideologin. Freeden ser begreppen sammanbundna som ett dynamiskt kluster med essentiella, oersättliga begrepp som kärna och andra betydelsefulla, men mer perifera begrepp längre ut.²

I arbetet med Adrian Molins texter identifierar jag de politiska begrepp som används och undersöker hur de formuleras, definieras och bemöts. Utifrån hur begreppen behandlas framträder Molins åskådning.³ Michael Freeden har själv definierat de essentiella dragen inom liberalism, socialism, konservatism, fascism och kommunism. Den ideologi som främst är aktuell i den här studien, nykonservatismen, har han dock inte försökt definiera. Den utgör en hybrid med drag både från konservatism och fascism och låter sig därför inte ringas in lika renodlat som de klassiska ideologierna. Freedens metod och definitioner fungerar dock vägledande inför arbetet med att fånga de begrepp som är centrala inom Molins nykonservatism. Dessutom kan han och andra teoretikers definitioner visa hur den förhåller sig till de andra politiska åskådningarna.⁴

Så till analysen av de sociala kategoriseringarna. Nationalföreningen mot emigrationen var en förening som sade sig stå utanför både politiska och ekonomiska intressen. Istället ville den vara en rörelse för hela landet – en

1 Freeden, Michael, *Ideology: a very short introduction*, Oxford 2003, s 72ff.

2 Freeden 2003, s 51ff; Samma resonemang dyker också upp hos andra författare se t.ex. Frenander, Anders, *Debattens vågor: om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt*, Göteborg 1999, s 13f; Sven-Eric Liedman använder uttrycket ”distinkt kropp av värderingar, påståenden och normer” som metafor istället för kärnbegrepp, Liedman, Sven-Eric, ”Om ideologi”, i Liedman, Sven-Eric och Nilsson, Ingemar (red.), *Om ideologi och ideologianalys: uppsatser och texter*, Göteborg 1989, s 44.

3 Freeden 2003, s 81.

4 Om det utbredda bruket av idealtypen inom ideologianalys: Griffin, Roger, ”Nationalism” i Eatwell, Roger och Wright, Anthony (red.), *Contemporary Political Ideologies*, London/New York 1999, s 175 not 5; Eatwell, Roger, ”On defining the ’fascist minimum’: the centrality of ideology”, *Journal of Political Ideas* 1996:1, s 8; Griffin, Roger, *The Nature of Fascism*, London 1991, s 15ff; Dahl, Göran och Mithander, Conny, ”Vem är fascist och vad ska vi göra åt honom?”, *Tvärnsnitt* 1998:4; Berggren, Lena, *Nationell upplysning: drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*, Stockholm 1999, s 50.

som kunde samla hela nationen för sina sociala mål. Men trots ambitionen att vara neutral genomsyras föreningens efterlämnade material av bestämda antaganden om manlighet och kvinnlighet, medelklass/borgerlighet, arbetarklass, överklass och bönder, om Sverige, svenskar och svenskhet, alltså om de sociala kategorierna kön, klass och ras/etnicitet. Det är dessa aspekter jag valt att ringa in under begreppet människosyn. Att undersöka hur de här olika aspekterna flätas in i varandra i skapandet av subjektet ingår numera i begreppet ”intersektionalitet” – ett begrepp som fått stort genomslag i de senaste årens genusforskning.¹ Jag har valt att inte gå djupare in i den ständigt expanderande teoriutvecklingen på temat intersektionalitet utan håller mig till ett mindre anspråksfullt tal om forandet av sociala kategorier, som det diskuterats av historikerna Anders Berge, Marika Hedin och Mattias Tydén m.fl.² En social kategori är därmed att förstå som en kategori som konstrueras i ett socialt sammanhang.³ Kategoriseringar av människor är därmed inte givna, utan de är historiskt betingade och därmed föränderliga. Vad de inneburit har varierat med både tid och rum och definieras av aktörer som har makt att skapa definitioner.⁴ De ger också förutsättningar för hierarkiska ordningar i samhället. Vi ordnar in mänskligheten i olika fack och tillskriver dem olika stereotypa egenskaper som vi sedan värderar olika. Därmed har vi både skapat gränser mellan människor och grund för ojämlika maktordningar.⁵

Synen på kön, klass och ras analyseras genom att beakta två saker i källmaterialet. Inställningen framkommer i retoriken, det vill säga hur ord och formuleringar används i det vanliga språkbruket (alltså i alla typer av texter

1 Se t.ex. Lykke, Nina, ”Nya perspektiv på intersektionalitet: problem och möjligheter”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2005:2–3, s 8f, 13f; Lykke, Nina, ”Intersektionalitet: ett användbart begrepp för genusforskningen”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2003:1, s 52; Borgström, Eva, ”Intersektionalitet: ett nytt genusvetenskapligt begrepp”, *Genus* 2004:3–4; Om problem i tolkningen av begreppet intersektionalitet i Carbin, Maria och Tornhill, Sofie, ”Intersektionalitet: ett oanvändbart begrepp?”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2004:3; Lykke 2005.

2 Se *Historisk tidskrift* 1998:4, Temanummer om sociala kategorier.

3 Berge, Anders, ”Säg mig vem jag är...: om identitetsordning och makt”, *Historisk tidskrift* 1998:4, s 617.

4 Svanberg Ingvar och Tydén Mattias, *I nationalismens bakvatten: om minoritet, etnicitet och rasism*, Lund 1999, s 9; Berge 1998, s 616f.

5 Resonemanget utgår från antagandet att människosynen grundar sig på de två ”logikerna”: isärhållande och hierarkisering. Det är de principer som också tjänar som grund för de genus-teorier som formulerats av bl.a. Joan Scott, Yvonne Hirdman och Anita Göransson och som i sin tur hämtats från franska språkanalytiker som Sausure, Lévi-Strauss och Derrida. Se Göransson Anita, ”Mening makt och materialitet: ett försök att förena realistiska och poststrukturalistiska positioner”, *Häftan för kritiska studier*, 1998:4 s 5; Hirdman, Yvonne, ”Genussystemet: reflexioner kring kvinnors sociala underordning”, i Carlsson Wetterberg, Christina och Jansdotter, Anna (red), *Genushistoria: en historiografisk exposé*, Lund 2004; Scott Joan, ”Gender: a Useful Category of Historical Analysis”, *The American Historical Review* 1986:5, s 1067.

– även de som inte uttryckligen handlar om kön, klass och ras). Ord, uttryck och metaforer av typen ”uppgifterna kalla på oss som *män*”¹ är ett exempel på implicita uttryck för en normativ könsordning. Sedan finns det programmatiska texter, det vill säga texter som mer explicit handlar om kvinnor och män, kvinnligt och manligt, arbetarklass och medelklass, svenskar och svenskhet och detta på ett direkt normativt, politiskt programmatiskt sätt. Handlar de om kön så talar de om hur män och kvinnor bör och inte bör vara, om vad de gör och inte bör göra, och har som direkt syfte att bidra till skapandet och/eller bibehållandet av en specifik könsordning.

Människosynen skiner igenom i nästan alla NME:s och Adrian Molins texter, både implicit och explicit. Det är dock inte enbart i texterna och retoriken som den kan spåras utan också i det material som rör praktiken – i småbrukarkolonierna och egnahemsområdena.

KÄLLMATERIAL

En central källa för denna studie har varit Nationalföreningen mot emigrationens offentliga röst, tidskriften *Hem i Sverige*. Tidskriften började ges ut kvartalsvis till föreningens medlemmar från och med 1908. Under det första året bar den namnet *Kvartalsblad utgifvet af Nationalföreningen mot emigrationen*, men redan i inledningen av 1909 hade man enats om att ge den namnet *Hem i Sverige*.² Jag kommer därför genomgående att kalla skriften för detta namn, för att inte förvirra läsaren mer än nödvändigt.

Innehållet i tidskriften var fylligt. Den täckte in information om föreningens organisation, utveckling och verksamhet, och återgav i text och bild information om olika möten som hållits i föreningen. Den innehöll också debatter och prognoser i ämnen som kunde väntas intressera föreningens medlemmar och informerade om arbetet i riksdag och regering i olika frågor. Dessutom förmedlade den ”upplysningar” i frågor som berörde emigration, egnahem och småbruk. *Hem i Sverige* följde föreningen under alla år även om den kom att förändras både i format, antal nummer och inriktning. Under 1912–1917 trycktes varje upplaga i 15 000 till 17 000 exemplar. Från och med 1927 började den ges ut som månadsskrift till både medlemmar och prenumeranter. Upplagan uppgick även då till 15 000 exemplar. Under 1930-talet hamnade tidskriften och föreningen i ekonomiska svårigheter och både upplagan och antalet nummer inskränktes.

1 Molin, Adrian, *Stafetten går vidare: svenska perspektiv*, Stockholm 1936, s 127.

2 ”Hem i Sverige”, *Hem i Sverige* 1909:1, s 1.

Adrian Molin var redaktör för tidskriften fram till omläggningen 1927. Därefter leddes den av sex olika redaktörer fram till 1945, då Adrian Molins välkända sonhustru, trädgårdsarkitekten Ulla Molin, tog över redaktörskapet. Ulla Molin skulle åter få tidskriften att blomstra, men då som skrift för bostads-, arkitektur- och trädgårdsfrågor. Den skulle finnas kvar i olika former fram till 1970-talet.

Hem i Sverige bör i sin helhet betraktas som en propagandaskrift, vars uppgift var att väcka intresse och förståelse för föreningens verksamhet, främst bland dess medlemmar, eftersom de erhöll tidskriften gratis under den större delen av perioden.¹ Jag utgår därför från att föreningens ledning står bakom åsikterna som förs fram i samtliga artiklar, när inget annat anges. Det framgår inte heller alltid vem som skrivit artiklarna. Troligtvis är de då författade av redaktionen själv och säkert många gånger av Adrian Molin. Emellanåt är de dock undertecknade av en enskild skribent, eller så står det i inledningen av artikeln vem det är som yttrar sig. När det framgår vem som är författare till artikeln, så kommer det att anges i fotnoten.

Via tidskriften är det främst föreningens egen, offentliga framställning av verksamheten och dess offentliga ställningstaganden, som kommer fram. För att ytterligare kartlägga organisationen NME och dess förändringar har även årsberättelser, jubileumsskrifter och protokoll använts. Tyvärr saknas protokollen från 1907–1920, vilket är en brist som delvis låter sig kompenseras av materialet i tidskriften och årsberättelserna. Det otryckta föreningsmaterialet med årsberättelser, protokoll, räkenskapsböcker och korrespondens finns huvudsakligen i två arkiv, i Svenska allmogehems småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sveriges arkiv som förvaras vid Kungliga Skogs och Lantbruksakademien i Stockholm, samt i AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv som förvaras i Riksarkivet i Stockholm. Därtill kommer föreningsmaterial som finns samlat i personarkiv, Adrian Molins respektive Emil Kinanders arkiv, och det mycket sparsamma material som lämnats kvar av två av föreningens länsföreningar, vilket finns samlat vid respektive landsarkiv på Gotland och i Värmland.

Till undersökningen av idéerna har föregående material använts i den mån de innehållit uttryck av ideologisk art. För att belysa Adrian Molins åskådning har jag läst den mängd skrifter, böcker och artiklar han skrev och publicerade genom åren. Dessutom har brev, artikelsamlingar och opublicerat material från hans personarkiv vid Kungliga Biblioteket använts. För att komma åt de kritiska rösterna mot föreningen har jag främst använt mig av artiklar i dags-

---

1 ”Hem i Sverige”, *Hem i Sverige* 1909:1, s 1.

pressen, samt av riksdagstrycket. Tidningarna har inte undersökts systematiskt över tid, utan nedslag har gjorts kring de datum då föreningen varit i blåsväder, samt med utgångspunkt från Adrian Molins klippsamling. Vad gäller riksdagstrycket har tioårsregistren varit till hjälp för att finna de debatter som förts inför utbetalningar av bidrag till föreningen.

Föreningens småbrukarkolonier har undersökts med hjälp av föreningens egna publicerade redogörelser för hur dessa såg ut. De innehåller såväl statistik, som ritningar, fotografier och kartor. Jag har även gått igenom fastighetshandlingar från inskrivningsmyndigheten vid respektive tingsrätt och bolagshandlingar som lämnats in till Patent- och registreringsverket. Fastighetshandlingarna finns vid Landsarkivet i Härnösand och Stockholms stadsarkiv. Bolagshandlingarna finns vid Riksarkivet och vid Bolagsverket i Sundsvall. In- och utgående korrespondens från länsföreningen i Värmland har också använts för att se hur relationen mellan föreningens egnahemsbolag och dess kolonister kunde gestalta sig.

Till jämförelserna med den inre kolonisationsverksamheten i andra länder har två tidskrifter undersökts, dels den tyska *Archiv für Innere Kolonisation*, dels den norska *Ny Jord*. Båda dessa skrifter utgavs från tiden kring 1908 och långt fram på 1900-talet av föreningar av liknande slag som Nationalföreningen mot emigrationen.

AVHANDLINGENS DISPOSITION

Förutom inledningen och den avslutande, sammanbindande diskussionen och den engelska sammanfattningen i slutet består avhandlingen av nio kapitel. Kapitel 2 utgör både en bakgrund och en första undersökning och förklarar varför en förening mot emigrationen bildades just 1907. Det andra undersökningskapitlet, det vill säga kapitel 3, tar upp föreningens sammansättning. Därefter följer en redovisning av organisationens uppbyggnad i kapitel 4. I kapitel 5 behandlas föreningens förhållande till svenska staten. Därpå följer en del av avhandlingen som närmare går in på det ideologiska temat. Det inleds med ett kapitel om Adrian Molins åskådning, kapitel 6. I kapitel 7 och 8 undersöks i tur och ordning idéerna bakom den inre kolonisationen, uppbyggnaden av NME:s kolonier i Säffle och Järna, samt de resultat som skiner igenom i detta arbete. I kapitel 9 undersöks NME:s arbete för inre kolonisation i Norrlandslänen. Det sista kapitlet före den avslutande diskussionen, kapitel 10, tar upp föreningens nedgång under 1920-talet och slutliga fall, samt de orsaker föreningen menade låg bakom detta.

KAPITEL 2

Reaktionen mot utvandringen

MASSMÖTET PÅ RESTAURANG RUNAN

Det var onsdag kväll den 22 maj 1907 och klockan hade precis passerat halv åtta. Fastän det var en av årets första försommarkvällar hade flera hundra personer uppsökt festsalen på restaurang Runan i centrala Stockholm för att delta i kvällens annonserade möte. Festsalen var en väl vald lokal. Den användes ofta för sammankomster av detta slag, liksom övriga festsalar på hotell och restauranger i staden. Just här hade Allmänna Valmansförbundet hållit sitt första möte.¹ Ikväll var det tid för lansering och rekrytering av medlemmar till den nya Nationalföreningen mot emigrationen. Uppskattningsvis hade 300–400 deltagare samlats. Det skulle med andra ord bli ett riktigt massmöte.²

Längst framme stod den lite tunne, glasögonprydda skeppsredaren Dan Broström och förklarade mötet öppnat. Innan han överlämnade ordet till kvällens ordförande Gustaf Lagerbring, landshövding i Göteborgs- och Bohuslän, kunde han konstatera att större delen av den socialt intresserade och engagerade borgerligheten nu fanns på plats.³

Troligtvis fanns det många bekanta ansikten i salen, framförallt från riksdagen – kan hända var till och med majoriteten av de närvarande politiker som Broström själv. De flesta var dock inte här enbart på grund av sina politiska åtaganden. Många av dem tillhörde samtidigt svenskt näringslivs förnämsta kretsar, precis som Broström. Här fanns flera kända godsägare, disponenter och fabrikörer. Längre bak i salen uppehöll sig även ett större antal personer som

---

1 Angående Allmänna Valmansförbundets bildande se Stenlås, Niklas, "Kampen om högern", i Nilsson, Torbjörn, *Anfall eller försvar?: Högern i svensk politik under 1900*, Stockholm 2002, s 56.

2 *Svenska Dagbladet* 23.5 1907, "Stort möte i emigrationsfrågan"; *Socialdemokraten* 23.5 1907, "Svensk'samling: Föreningen mot emigration bildad"; *Dagens Nyheter* 23.5 1907, "Massmötet på Runan i emigrationsfrågan".

3 Ibid.

Broström förmodligen inte kände igen. De var arbetare och några av dem var kvinnor. Det borgade trots allt för en ganska bred samling åhörare. Statsrådet Gustaf Roos fanns på plats som representant för regeringen. Ernst Beckman, Gerhard Halfred von Koch och Erik Palmstierna var också närvarande. På grund av deras stora engagemang i sociala frågor, inklusive emigrationsfrågan, var de särskilt välkomna. Förutom de redan omnämnda kunde Broström också lägga märke till konstnären Gustaf Ankarcrone, som rest till Stockholm från Leksand för att delta i mötet. En del personer från hemstaden Göteborg fanns också på plats och så förstås den före detta västkustbon, den unge Adrian Molin, som alldeles snart skulle förklara för deltagarna varför de alla var här.¹

Arbetet inför grundläggandet av föreningen hade inletts tidigare under året. På vilket sätt, på vems initiativ och hur länge förarbetet hade pågått finns det endast begränsad information om. Upplysningar står främst att hämta från föreningen själv via dess historiker, vilka i sin tur bygger på uppgifter från Adrian Molin, som var föreningens sekreterare fram till 1942. Detaljer gällande bildandet är därför svåra att kontrollera, men uppgifter om inblandade personer och flera av mötestillfällena kan beläggas med hjälp av material från dagstidningarna, som gärna skrev om föreningens aktiviteter.²

Enligt föreningshistorikerna hade idén till föreningen uppkommit i början av 1907, då Molin i sedvanlig ordning hade en träff med några vänner i Stockholm, de flesta tillhörande en krets akademiker från Uppsala. Bland dem fanns Karl Axel Fryxell, sekreterare i Kommerskollegium, filosofie doktor i historia och medlem i den konservativa studentföreningen Heimdal. Han var också initiativtagare till och sekreterare i den nystartade Svenska nationalföreningen mot tuberkulos. Under kvällen hade Fryxell fört på tal att det egentligen borde startas en Nationalförening mot emigration och att just Adrian Molin, som ägnat flera spaltmeter åt emigrationsfrågan, borde vara den rätta att intressera sig för en sådan sak.³

Enligt egen utsägo hade Molin först tvekat inför förslaget. Som nyinflyttad till Stockholm var han en mycket upptagen man. Dels hade han en hel del att göra som redaktör för inrikesavdelningen vid *Svenska Dagbladet*, dels hade han nyligen realiserat sitt sedan lång tid planerade tidskriftsprojekt – första numret av *Det Nya Sverige* hade precis kommit ut och som redaktör även för

---

1 Ibid.

2 Molins omfattande brevsamling har tyvärr inte varit till någon större hjälp i kartläggningen av föreningens tillkomst.

3 Bergholm, Paul, *Nationalföreningen mot emigrationen 1907-1917*, Stockholm 1917, s 6f.

den hade han mycket att stå i. På det privata planet hade han också sin familj att ta hand om.¹

Något fick emellertid Molin ändå att besluta sig för att följa upp idén och han och Fryxell bestämde samma kväll tid för ett nytt möte för att diskutera saken mer seriöst. Det skedde i februari. Sedan informerades några av nyckelpersonerna inom det borgerliga föreningslivet i staden om det eventuella föreningsbildandet. Bland de första som fick höra om planerna var Erik Palmstierna, jämnårig med Molin och sekreterare i Centralförbundet för socialt arbete samt den underlydande Jordreformföreningen i Stockholm. Han förde i sin tur informationen vidare till bland andra statsrådet Gustaf Roos, som också visade intresse för saken. Efter bara några veckor hade Molin kunnat samla personer till ett mindre möte på Hotell Kronprinsen. Förutom Fryxell, Roos och Molin hade omkring tio betydande personer kallats dit, däribland den nyligen tillsatta statliga Emigrationsutredningens ordförande Gustav Sundbärg, statsvetaren och unghögern Rudolph Kjellén, som var god vän till Molin, samt pastorn Per Pehrsson i Österby, som motionerat i riksdagen angående återinvandringsfrågan. Allt hade gått enligt planerna och mötet avslutades med att Sundbärg, Fryxell och Molin tillsammans bildade en kommitté som skulle utarbeta ett förslag för hur en nationalförening mot utvandringen kunde se ut.²

I slutet av april hölls ännu ett möte där deltagarna godkände underlaget för det upprop som publicerades i landets dagstidningar inför föreningens egentliga bildande. Uppropet löd ”Mot emigrationen!” och dess slutversion innehöll en kortfattad programförklaring för NME, samt 92 namnunderskrifter av mer eller mindre välkända svenska män, däribland redaren och liberalen Dan Broström, landshövdingen i Göteborgs och Bohus län högermannen Gustaf Lagerbring och konsulatrådet Adolf Berencreutz, som alla intog en ledande roll vid det förestående mötet vid Restaurang Runan. När uppropet publicerades i tidningarna mellan den 19 och den 21 maj 1907, fungerade det också som en kallelse till allmänheten att komma till mötet senare samma vecka.³

Vid mötet på Runan gavs de många församlade möjligheten att teckna sig som medlemmar på listor som skickades runt i salen. Därefter togs beslut om ett nytt konstituerande möte. Det skulle äga rum den 11 juni i ännu en av

---

1 Ibid, s 7.

2 Ibid, 6f.

3 Uppropet publicerades i ett stort antal av landets ledande tidningar under flera dagar samma vecka som mötet på Runan hölls. Se t.ex. *Stockholms Dagblad* 19.5 och 22.5 1907; *Svenska Dagbladet* 19.5 1907; *Dagens Nyheter* 21.5 och 22.5 1907, ”Mot emigrationen! Upprop”; Om uppropet i Kälvevärd 1972, s 130.

stadens välanvända möteslokaler, i Oscarssalen på Hotell Rydberg. Vid detta möte skulle slutligen föreningens styrelse väljas och program och stadgar antas.¹ Därefter fanns en förening mot emigrationen åtminstone på papperet.

PROGRAMMET MOT EMIGRATIONEN

I det här kapitlet diskuteras reaktionen mot utvandringen och mer specifikt, varför det skapades en rikstäckande förening för att stoppa utvandringen. Utgångspunkten tas i NME:s programförklaring. Därför berörs även frågan om varför det utformades på det sätt som blev aktuellt. Denna fråga rymmer emellertid så många perspektiv att den kommer att lyftas även i avhandlingens övriga delar.

Det program för NME, som enligt utsagorna skapades av Adrian Molin i samarbete med Gustav Sundbärg och Karl Axel Fryxell, fanns i förkortad version redan i uppropet inför NME:s bildande i maj 1907. Det skulle sedan presenteras utförligare i dagspressen och i föreningens egna material – i särtryck och i föreningens kommande tidskrift *Hem i Sverige*.² Med ett fåtal ändringar gällde programmet under hela föreningens storhetsperiod fram till 1920, då det reviderades på ett flertal viktiga punkter.³

I programmet pekades verksamhetens mål och målgrupper ut tydligt och klart. Den första uttalande målsättningen för NME var ”att förebygga utvandringen”. Det handlade alltså inte om att stoppa utvandringen. Med formuleringen ”förebygga” fick programmet mer reformvänliga implikationer än så. Därefter togs en mer övergripande målsättning upp, ”att stärka det svenska folkets samhörighet med sitt land”.⁴ Hela svenska folket ringades med denna formulering in som målgrupp för verksamheten. Detta skulle dock förtydligas längre ned i programmet där följande benämningar användes ”vårt folk och särskildt dess breda lager”, ”den infödde arbetaren”, ”jordbruksarbetaren”,

1 Bergholm 1917, s 9; *Dagens Nyheter* 13.6 1907, ”Sammankomster: Nationalföreningen mot emigrationen”; *Svenska Dagbladet* 12.6 1907, ”Nationalföreningen mot emigrationen”.

2 Se t.ex. *Stockholms Dagblad* 19.5 och 22.5 1907, ”Mot emigrationen! Upprop”; *Svenska Dagbladet* 23.5 1907, ”Stort möte i emigrationsfrågan”; *Dagens Nyheter* 23.5 1907, ”Massmötet på Runan i emigrationsfrågan”; ”Hvad vill Nationalföreningen mot emigrationen?”, *Hem i Sverige* 1908:1–2, s 1ff; ”Program för Nationalföreningen mot emigrationen”, s 1, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 ”Stadgar för Nationalföreningen mot emigrationen”, införd som bilaga i *Hem i Sverige* 1920:4.

4 ”Program för Nationalföreningen mot emigrationen”, s 1, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

”landets ungdom” och ”landsbygdens ungdom”.¹ Ytterligare en kategori som togs upp var hemvändande svenskamerikaner och andra svenskar i utlandet som kunde tänkas flytta tillbaka till Sverige. Utelämnade, eller åtminstone ej explicit omnämnda i det särtryckta programmet, var de kvinnliga ut- och återinvandrarna. Kvinnor omnämndes endast i följande mening i Adrian Molins egna utökade version av programförklaringen:

Nu vilja vi se till att komma till rätta med emigrationen, nu vilja vi sätta in våra krafter på att ställa det så i vårt land, ekonomiskt och socialt, att vi kunna behålla våra söner och *döttrar* i hemmet och bjuda dem en framtid, som kan binda dem vid fosterlandet.² (min kursivering)

I övrigt talades det om utvandrarerna som ”hemmason eller dräng” och ”den unge mannen” medan återinvandraren beskrevs som en före detta ”fattig bondpojke” som ville återvända hem för att bli hemmansägare och pamp i hemsöcken.³

I programmet presenterades även hur de uppsatta målen skulle nås. Enligt den ursprungliga planen skulle den bedrivas efter två linjer: med informationsarbete och med praktisk företagsamhet.⁴ Syftet med informationsarbetet, eller ”upplysningsarbetet” som det kallades, var att motverka svenskarnas övertro och förväntningar som förknippades med livet i utlandet, främst i USA, och sedan visa på alla de förutsättningar för ett gott liv som fanns inom Sveriges gränser.⁵ En annan del av upplysningsarbetet syftade till att påverka politiska beslut så att samhället utvecklades på ett sätt som hämmade utvandringen.⁶ Föreningen ämnade därmed liksom andra intresseorganisationer bedriva en omfattande lobbyverksamhet, bland annat genom att själva utreda och undersöka olika samhällsfenomen.⁷

Till det praktiska arbetet hörde att hjälpa potentiella emigranter att finna sysselsättning inom landet. Det skulle ske inom både jordbruk och industri.

---

1 ”Program för Nationalföreningen mot emigrationen”, s 1, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

2 ”Hvad vill Nationalföreningen mot emigrationen?”, *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 1.

3 *Ibid*, s 3-5.

4 ”Program för Nationalföreningen mot emigrationen”, s 1, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA, s 1; ”Hvad vill Nationalföreningen mot emigrationen?”, *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 3-5.

5 ”Program för Nationalföreningen mot emigrationen”, s 1, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

6 *Ibid*, s 3.

7 Se t.ex. Hall 2000, s 235 och 237; Wisselgren, Per, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830-1920*, Umeå 2000, s 263.

Därför var tanken från början att föreningen skulle samarbeta med arbetsförmedlingar och arbetsgivare, med hushållningssällskapen ute i regionerna och med privata bostads- och egendomsförmedlare. Men föreningen skulle inte bara arbeta för förmedling av befintliga arbeten och jordbruk, utan ambitionen var också att själv vara med och skapa fler arbetstillfällen. Industrin skulle med föreningens hjälp göras effektivare så att den gav högre ekonomisk avkastning och försörjning åt fler arbetare. Jordbruket låg emellertid mer i fokus för föreningen. Här önskade NME stödja näringen så att den blev gynnsammare för de lägre samhällslagren och så att mer mark uppodlades. Föreningen närmade sig därför på en gång egnahemsrörelsen, men den sade sig vilja "befordra en utveckling af vår egnahemsrörelse till en verklig *inre kolonisation* [...]".¹ Egnahemsrörelsen hade hittills varit alltför begränsad till friköpandet av gamla, befintliga jordbruk och hem, menade Adrian Molin. Nu måste brytandet av ny mark ske i större skala.²

Med utgångspunkt från föreningens målsättningar diskuterades valet av föreningens slagord eller "lösen". Det talades om "Utkomst och hem för de unga i Sverige" och "Småbruk och 'Egna Hem'", men det man slutligen fastnade för var "Hem i Sverige".³ Samtliga förslag sammanfattar emellertid föreningens ändamål och signum: att stärka samhörigheten med Sverige, att motverka övertron på USA, att förmedla arbeten och jord, samt skapa *nya* arbeten och *ny* jord med hjälp av inre kolonisation. Som tidigare framgick var målgruppen för detta arbete yngre män tillhörande arbetarklassen på landsbygden. Det var just deras framtid som föreningen ville förbättra för att få dem att välja Sverige framför USA.

VARFÖR BILDADES EN FÖRENING MOT EMIGRATION?

Emigrationsdebattens historia

Varför bildades då en förening med detta program i Sverige under 1907? Utvandringen är naturligtvis den närmaste förklaringen. Fram till år 1907 hade

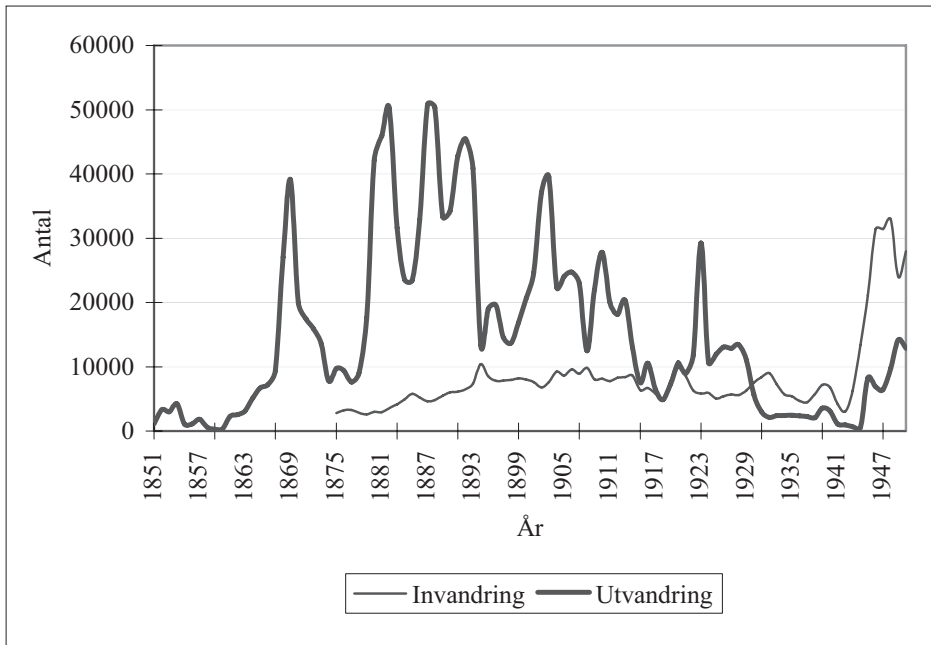
- 1 "Mot emigrationen!: upprop" i t.ex. *Stockholms Dagblad* 19.5 1907; "Hvad vill Nationalföreningen mot emigrationen?", *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 3-5; Citat från "Program för Nationalföreningen mot emigrationen", s 3, i *Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939*, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.
- 2 Detta förtydligades senare i boken *Jorden och folket*, där Adrian Molin talade om "det tredje skedet av vår egnahemsbildning", Molin, Adrian, *Jorden och folket: ett program i kolonisationsfrågan*, Stockholm 1914, s 19.
- 3 Protokoll från byråföreståndarekonferenserna 1910, volym 1, AB Svensk jordförmedlings och Tomtcentralens arkiv, RA.

1,1 miljoner invånare lämnat landet i den massutvandring som pågått sedan mitten av 1800-talet. Med den illegala utvandringen uppskattades summan till 1,2 miljoner. Det var en stor andel av en befolkning som efter sekelskiftet omfattade omkring 5,5 miljoner invånare.¹ Under 1800-talet var det endast Irland, Norge, Skottland och England som hade en större andel utvandrare i förhållande till landets folkmängd.²

NME bildades emellertid sent i förhållande till utvandringen. När föreningen påbörjade sin verksamhet hade massutvandringen till Nordamerika pågått sedan 1840-talet, det vill säga i närmare 70 år. Under lågkonjunkturerna och oroligheterna på arbetsmarknaden på 1880- och i början av 1890-talet hade antalet utflyttande varit som störst med över 50 000 emigranter per år.

Figur 1. Sveriges utvandring och invandring, 1851–1950.

Källa: *Befolkningsutvecklingen under 250 år: historisk statistik för Sverige*, Stockholm 1999, tabell 2.1.

1 Carlsson Sten, *Svensk historia, del 2: tiden efter 1718*, Stockholm 1970 [1961], s 116; *Befolkningsutvecklingen under 250 år: historisk statistik för Sverige*, Stockholm 1999; Kälvmemark 1983, s 143.

2 Kälvmemark 1972, s 16; Norman, Hans, *Från Bergslagen till Nordamerika: studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851-1915*, Uppsala 1974, s 12.

Ingen opinion hade då talat om behovet att bilda en förening för att hämma emigrationen, även om många sedan länge sett utvandringen som ett hot mot nationens framtid. Inte heller staten grep in för att hämma utvandringen mer än indirekt. Den svenska lagstiftningen som omgärdade utvandringen var tvärtom mycket tillåtande, särskilt efter att passtvangen tagits bort 1860. (Passet som nödvändig handling vid utrikes resor återinfördes först under första världskriget.) Att utvandra var en medborgerlig rättighet, vilket bland annat *Nordisk Familjebok* konstaterade 1892:

Frihet att utvandra är en naturrätt, som i nutidens kulturstater erkännes höra till den personliga friheten och de medborgerliga rättigheterna. Finner man sin stats förpligtelser oförenliga med sitt samvete, dess politiska eller religiösa inrättningar stridande mot sin öfvertygelse eller dess ekonomiska förhållanden hinderliga för sitt lifsuppehälle, bör det stå en fritt att utvandra.¹

De lagar som reglerade utvandringen gällde enbart fartygens standard och emigrantagenternas skyldigheter gentemot resenärerna och var därmed i första hand till för att skydda emigranterna och inte för att hindra dem.²

År 1884 förändrades läget något då det infördes en mindre restriktion med regeln om att utvandrare måste ha ett flyttningsbetyg från hemförsamlingen innan de kunde ge sig av. Regeln infördes för att hindra utvandring bland värnpliktiga, kriminella, omyndiga och gifta kvinnor, som saknade tillstånd av sina förmyndare, samt försörjningspliktiga personer som stod under fattigvården. Hindret var inte särskilt effektivt. Enligt statistikern Nils Wohlin, sekreterare i Emigrationsutredningen, var utdelningen av tillstånd och flyttningsbetyg frikostig.³ Det hände också att lokala myndigheter hjälpte personer som låg samhället till last att utvandra. Detta tillvägagångssätt, som Kälve-mark be-tecknat som ”ett cyniskt missbruk av möjligheterna att genom utvandring göra sig kvitt belastande befolkningselement”, var också vanligt förekommande i övriga Europa.⁴ Utvandringen sågs med andra ord inte alltid som ett problem före sekelskiftet 1900.

Vissa samhällsledande debattörer tycks emellertid ständigt ha oroats över utvandringens konsekvenser för nationen på längre sikt, även om den ledande policyn var tillåtande. Denna oro kan åtminstone sökas tillbaka till merkanti-

1 *Nordisk familjebok*, Stockholm 1892, spalt 1625, uppslagsord: utvandring.

2 Kälve-mark 1972, s 31; Alm 2003, s 64f.

3 *Emigrationsutredningen: utvandringsväsendet i Sverige, öfversikt af gällande författningar och deras tillämpningar*, bilaga II, Stockholm 1909, s 82.

4 Kälve-mark 1972, s 214, s 22; Semmingsen, Ingrid, *Veien mot vest, del 2: utvandringen fra Norge 1865-1915*, Oslo 1950, s 409.

lismens gulddagar under 1700-talet. Statistiker vid Tabellverket konstaterade då att Sverige var underbefolkat och ansåg därför att den begränsade utvandring som förekom borde förbjudas.¹ I slutet av 1860-talet, då massemigrationen tog riktig fart efter nödåren i Sverige och inbördeskrigets slut i USA, blossade emigrationsdebatten upp igen. Nu väcktes flera motioner i riksdagen för att komma åt den. Motiven hos motionärerna kan emellertid närmast sägas ha varit av privatekonomisk art, åtminstone tycks det ha varit så det uppfattades av riksdagen. De motionerande besvärade sig främst över att svenska familjefäder lämnade sina familjer till den lokala fattigvården när de reste från hemlandet. Det fick till följd att kostnaderna för fattigvården ökade och därmed fattigvårdsavgifterna, som det föll på den lokala befolkningen att betala. Motionerna hörsammades inte utan förföll utan åtgärd den här gången. Orsaken till ointresset kan sökas i att den ledande åsikten i riksdagen vid denna tid var att staten inte ansvarade för att lösa den här sortens lokala frågor av social karaktär. Det var den liberala laissez-faire inställningen till statens engagemang som styrde beslutsfattandet.²

Utanför riksdagen talade socialliberala publicister och socialreformatörer tidigt om utvandringen som ett humanitärt problem.³ För att utröna vad som lockade svenskar att välja USA framför Sverige gjorde bland andra Ernst Beckman studieresor över Atlanten åren mellan 1868 och 1890. Den gemensamma slutsatsen var att Sverige måste förändras för kunna mäta sig med Amerika och få folket att stanna kvar.⁴ Även Knut Wicksell ansåg att utvandringen var ett problem för Sverige, trots att han för eftervärlden blivit känd för åsikten att Sverige var överbefolkat och att utvandringen därför behövdes. Det olyckliga var enligt honom de tragedier som drabbade många emigranter, samt följderna för samhällsekonomin, när så mycket kapital försvann ur landet med utvandrarerna.⁵

Representanter från jordbruksnäringens arbetsgivare gav under 1880- och 1890-talen ut flera pamfletter mot utvandringen, exempelvis agronomen Axel Lindbergs skrift, *Några betraktelser rörande främjandet af landets jordbruk och*

1 Hall 2000, s 228; Åkerman, Sune, "Befolkningen som problembarn", i Ambjörnsson, Ronny och Gaunt, David (red.), *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*, Stockholm 1984, s 192.

2 Kilander 1991, s 77ff; *Register till riksdagens protokoll med bihang för tiden från och med år 1867 till och med år 1899, Fjerde bandet*, Stockholm 1901, s 808, Uppslagsord: Utvandring.

3 Exempelvis Maurits Rubenson, Hugo Nisbeth, Jonas Stadling, Isidor Kjellberg och Ernst Beckman, se Barton 1990, s 14.

4 Barton 1990, s 14; Alm 2003, s 65.

5 Edling 1996, s 52.

hämmandet af emigrationen, från 1882.¹ De vittnar om att en oro nu också bredde ut sig bland svenska arbetsgivare. De var rädda att den stora utvandringen snart skulle leda till brist på arbetskraft och stigande lönekostnader. Som lösning på frågan förespråkade de reformer av social och ekonomisk art, som kunde locka de svenska arbetarna att stanna kvar.²

Åsikterna från 1870- och 1880-talen följde med in i 1900-talet, men nu intensifierades problematiseringen av utvandringen bland landets makthavare och debattörer.³ Den vänstersinnade liberalen Ernst Beckman var en nyckelperson och med sig hade han liberalerna G. H. von Koch och Erik Palmstierna. Snart deltog debattörer från hela den politiska skalan med stort allvar i formulerandet av emigrationsfrågan.⁴ Till vänster om den socialliberala kretsen fanns socialdemokratiska skribenter som exempelvis C.N. Carleson, alias Spartacus, som lyfte in emigrationsproblematiken i socialdemokratiska skrifter.⁵

Bland högerorienterade samhällsdebattörer och publicister utmärkte sig bland andra Adrian Molin, Per Emanuel Lithander och Pontus Fahlbeck. I mars 1903 publicerade Molin flera artiklar om utvandringen i *Göteborgs Aftonblad*, vilka senare under året samlades och gavs ut anonymt i skriften *Sveriges Folkmängdsfråga*. I den gav Molin flera förslag på hur massutvandringen skulle få ett slut.⁶ Förstakammarledamoten och ledaren för Fosterländska förbundets avdelning i Göteborg, grosshandlaren Per Emanuel Lithander, lämnade samma vår en petition i emigrationsfrågan till konung Oscar II. Denna hade undertecknats av 115 personer med anknytning till Göteborg, de flesta med intressen inom handel och industri, men också inom högskolan och politiken.⁷ Lundaprofessorn Pontus Fahlbeck gjorde betydelsefulla inlägg i debatten, främst med artikeln ”Emigrationen – dess orsaker och medlen att stävja den”, som publicerades i *Statsvetenskaplig Tidskrift* hösten 1903.⁸ Emigrationen var också ett viktigt debattämne vid *Sveriges agrarförbunds* årsmöte i februari

1 Lindberg, Axel, *Några betraktelser rörande främmandet af landets jordbruk och hämmandet af emigrationen*, Uppsala 1882.

2 Se t.ex. Barton 1990, s 15; Alm 2003, s 65f.

3 Även Ernst Herman Thörnberg kan räknas till denna grupp. Under hösten 1902 skrev han ett antal artiklar i *Svenska Dagbladet* 6.8 1902 och *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning* 9.8 1902 och 7.9 1902, om ”Den svällande emigrantfloden”, ”Vår utvandringsfråga” och ”Utvandringsfrågan”. Edling 1996, s 192, om Thörnberg i not 2 s 459.

4 Se Kälve-mark 1972, t.ex. s 158ff.

5 Edling 1996, s 193.

6 M-n [Molin], *Sveriges folk-mängdsfråga*, Göteborg 1903; Artiklarna publicerades i *Göteborgs Aftonblad* 3.3, 7.3 och 14.3 1903; Se även Kälve-mark 1972, s 115.

7 Kälve-mark 1972, s 115ff.

8 Barton 1990, s 17; Kälve-mark 1972, s 173.

1903 och vid lantbruksriksdagen senare samma år, då samma konservativa kretsar samlades.¹

Debattörerna förde också återigen in utvandringsfrågan till behandling i riksdagen. Sedan 1860-talet hade frågan i huvudsak diskuterats i samband med andra frågor om exempelvis försvaret, jordbruket och egnahem. 1904 lyftes den direkt via två motioner, den ena ingiven av Ernst Beckman och den andra av högermannen Carl Jakob Jakobson i Karlshult, Östergötland. Kälvemark har visat att Jakobsons motion representerade politiska högerintressen och den protektionistiska jordbruksorganisationen Agrarförbundet/Sveriges Landtmannaförbund, medan Beckmans representerade den politiska vänstern och organisationen Studenter och Arbetare.² Ändå liknade motionerna till stor del varandra. Beckmans motion, som inkom till riksdagen senare än Jakobsons, byggde tydligt vidare på dennes. Båda motionärerna krävde att staten nu skulle ta aktiv del i att minska utvandringen. Sammanfattningsvis önskade Jakobson ett statligt sanktionerat upplysningsarbete om farorna med att utvandra och att staten satte stopp för agenternas värvning av utvandrare. Jakobson framställde även krav på bättre sociala förhållanden i Sverige – här pekade han särskilt på behovet av bättre bostäder, egnahem, för den unga befolkningen. Återinvandringen togs också upp som en punkt. Här ansåg Jakobson att staten skulle betala hemresor till Sverige för att få fler utvandrare att vända tillbaka. För att ytterligare öka återinvandringen menade Jakobson att staten med hjälp av utställningar skulle upplysa svenskamerikanerna i USA om hur bra Sverige var och om vilka framtidsmöjligheter som fanns här.³

Ernst Beckmans motion skilde sig på vissa plan från Jakobsons. Medan Jakobson framställt emigrantagenterna som de ”som utgöra kärnpunkten i emigrationsfrågan”,⁴ lade Beckman större vikt vid behoven av sociala, ekonomiska och politiska reformer för att hämma utvandringen. Utökade medborgerliga rättigheter, folkbildning, egnahem och bättre skattepolitik var några av de specifika krav som framfördes. Han talade också om hur Sverige måste lära av USA. Utbildningssystem, industrier och utvecklingen inom jordbruket – i allt detta borde Sverige ta efter det stora landet i väst.⁵ Det gällde att, som

---

1 Kälvemark 1972, s 112.

2 Ibid, s 222.

3 Jakobsons motion återgiven i *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 3 ff.

4 Ibid, s 4.

5 Beckmans motion återgiven i *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 10f.

Beckman uttryckte det: ”– ’flytta Amerika öfver till Sverige’ och så förmå vår ungdom att i sitt eget land se ’framtidlandet’”.¹

Båda motionärernas slutliga krav, och egentliga syfte med motionerna, var att Kungl. Maj:t skulle tillsätta en utredning i emigrationsfrågan.²

I motsats till tidigare var riksdagens intresse för motionerna stort den här gången. Efter att de väckts i andra kammaren togs de upp för behandling i andra kammarens femte tillfälliga utskott. När utskottets utlåtande också behandlats och bifallits av första kammaren gick förslaget om en utredning på remiss till Statistiska centralbyrån (SCB) och Kommerskollegium. Det skulle därefter dröja drygt två år innan utredningsarbetet påbörjades under Civildepartementets överinseende.³ Civilministern i Arvid Lindmans konservativa ministär, Julius Juhlin, gav uppdraget att leda utredningen till förste aktuarien i SCB, statistikern Gustav Sundbärg.⁴ Sundbärg i sin tur anställde den unge nationalekonomen Nils Wohlin som sekreterare och sedan kontaktades en rad personer som skulle få bidra till den stora statliga Emigrationsutredningen om utvandringens orsaker, tillstånd och botemedel.⁵ Därmed är vi tillbaka vid våren 1907.

NME var med andra ord inte den enda åtgärden i emigrationsfrågan som såg dagens ljus våren 1907. I själva verket var föreningen en del av ett helt batteri insatser som sammanföll i tid. Vid sidan av påbörjandet av Emigrationsutredningen hölls i januari ett möte på Grand Hotel i Stockholm inför grundandet av en annan emigrationsförening, den Göteborgsbaserade Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, vars bildande sköts fram till 1908. Denna hade ett annat syfte än NME i och med att den verkade för bibehållandet av svenska språket och svensk kultur bland dem som redan utvandrat. Den knöt dock till sig flera av dem som även skulle verka inom NME. Till stöd för båda föreningarna stod också etableringen av en privat fond, Oscar Ekmans stiftelse för immigrationens befrämjande och moverkande av emigration. Medel från fonden kom att tilldelas NME efter miljonären Oscar Ekmans död i maj 1907.⁶ Vid denna tidpunkt började också regeringen Lindman arbeta aktivt för att åstadkomma en ökad återinvandring från USA till Sverige. Genom att

1 Ibid, s 9.

2 Jakobsons motion s 6, Beckmans motion s 12 i *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913; Om förarbetet till Emigrationsutredningen också i Kälvemark 1972, s 163; Barton 1990, s 17.

3 Kälvemark 1972, s 194ff, 205ff.

4 Ibid, s 201.

5 Ibid, s 206f; Wohlin avgick från sekreterartjänsten under 1910 enligt *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 39; Om Wohlins avgång i Hagård 1976, s 25f.

6 Runeby 1961, s 170.

sända en ny minister till Washington, Herman Lagercrantz, hoppades regeringen kunna bereda marken för en stor återflyttning av svenskar under hösten 1907.¹

Hoppet om ett nytt Sverige

Den starka reaktionen mot utvandringen och ingripandet från både statligt och privat håll lät alltså vänta på sig till närmare ett decennium efter sekelskiftet 1900, då var femte svensk redan bosatt sig på andra sidan Atlanten. Orsakerna till detta var flera. I första hand kan den knytas till sekelskiftets ideologiska kontext. Det är här den tydligaste skillnaden finns gentemot tidigare. Sedan 1880-talets slut och protektionisternas seger i tullstriden höll nämligen den liberala laissez-faire inställningen till statens roll i samhället på att bytas ut mot en mer interventionistisk hållning. Det är något som framförallt framträder i samhällets, särskilt statens, behandling av de sociala frågorna och hit räknades även utvandringen.

Historikerna och idéhistorikerna Sverker Sörlin, Svenbjörn Kilander, Per Fransson och Nils Edling har förklarat detta idéskifte med att en ny bild av Sverige fick fäste bland landets makthavare och samhällsdebattörer.² Det var en bild som hängde samman med den snabba industriella och ekonomiska utvecklingen och som förde med sig blandade känslor. En optimistisk tilltro till Sveriges förmåga att kunna utnyttja sina enorma naturresurser och bli en ekonomisk stormakt i framtiden förenades med en oro över de många negativa konsekvenser det industrialiserade samhället hittills fört med sig. 1890-talet innebar därmed både *La Belle Époque* och *Fin de Siècle* för Sveriges del, liksom för många andra nationer i den industrialiserade världen.³

Det positiva med 1890-talet, särskilt med tiden efter 1895, var att de industriella och ekonomiska hjulen började rulla i landet. Det rädde högkonjunktur med stigande löner och god tillgång till sysselsättning vid landets sågverk,

1 Runeby 1961, s 174f.

2 Edling 1996, s 198; Kilander, Svenbjörn, "Nationell samling kring 'Det Nya Sverige': några aspekter på svensk debatt i tidigt 1900-tal", i Friberg, Gunnel (red.), *Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik*, Stockholm 1993, s 120ff; Fransson, Per, "Välkommen till hembygden! Medborgarens guide till Det Nya Sverige", i Hatje, Ann-Katrin, (red.), *Sekelskiftets utmaningar: essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*, Stockholm 2002, s 44f; Sörlin 1988, s 94ff.

3 T.ex. Magnusson, Lars, "Det nya riket – industrialismens genombrott i Sverige", i Elmlund, Peter och Glans, Kay (red.), *Den välsignade tillväxten: tankelinjer kring ett århundrade av kapitalism, teknik, kultur och vetenskap*, Stockholm 1998, s 34ff; Jörberg, Lennart och Krantz, Olle, *Ekonomisk och social politik i Sverige 1850-1939*, Lund 1978, s 4; Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm 1994, 10f.

inom pappers- och massaindustrierna, samt inom järn-, stål- och textilindustrin. Utvecklingen för exportföretagen AB Separator, LM Eriksson och ASEA såg lovande ut.¹ Den skandinaviska konst- och industriutställningen i Stockholm 1897 blev en symbol för att en ny tid hade kommit. För de samtida optimisterna visade utställningen att landet var på väg bort från det agrara fattigsverige och på väg in i den internationella konkurrensen, som en modern industrination.²

Eftersom det hör till samhällsdebattörers stora intressen att göra egna samhällsanalyser, så talade även tidens emigrationsmotståndare själva om varför det nyväckta intresset för emigrationsfrågan uppstått. En granskning av dessa uttalanden visar att de nya uppfattningarna om nationen gavs stort utrymme i förklaringarna. I NME:s och Adrian Molins skrifter framgår det särskilt tydligt.

När Molin 1932 såg tillbaka på NME:s uppkomst, beskrev han den just som resultatet av den nya optimismen kring Sveriges egentliga potential gentemot andra nationer:

Det var mycket skilda incitament och intressen, åsikter och viljor, som möttes i arbetet för den nya organisationen [NME]. Det är ingen historiematerialism, om man säger, att tankefröna hade grott i värmen från den snabba ekonomiska utvecklingen under det senast gångna årtiondet – efter 1897 års Stockholmsutställning för att ta ett fixt och färdigt datum; den värmen alstrade eller närde ny tro på Sveriges framtid, en tro, som då också måste vilja bevara folket, som icke kunde undgå att vilja försätta det berg, vilket låg tungt i motsägelsen mellan en ekonomisk utveckling, som behövde arbetskraften, och en emigration, som förde bort den bästa till fromma för främmande folk och konkurrenter.³

Förklaringar av samma slag gavs också av Gustav Sundbärg i Emigrationsutredningens betänkande från 1914 när han skulle beskriva utredningens tillkomst:

Uppmärksamheten måste vända sig häråt [till emigrationens konsekvenser för näringslivet] desto starkare denna tid, då det blifvit uppenbart, att fosterlandet sitter inne med hittills oanade utvecklingsmöjligheter i ekonomiskt afseende. Det blir under sådana omständigheter en oförnuftig och sorglig motsägelse, att tiotusentals af landets arbetsdugligaste söner

---

1 Magnusson 1998, s 34ff.

2 Sörlin 1988, s 99.

3 Molin, Adrian, *Några ord om Nationalföreningen mot emigrationen – Sällskapet Hem i Sverige 29 oktober 1932*, Stockholm 1932, s 5f.

och döttrar hvarje år vända det ryggen för att gå osäkra öden till mötes, medan hemma rikliga tillfällen finnes att bereda dem utkomst.¹

Citaten visar framförallt att utvandringen började ses som ett hinder för Sveriges ekonomiska och industriella utveckling. Den blev ett hot mot förverkligandet av det nya Sverige.

Landet var till och med enligt vissa prognoser på väg att bli underbefolkat.² Precis som under merkantilismens dagar under 1700-talet ansågs antalet arbetande armar vara av största betydelse för landets välgång i början av 1900-talet. I tidigare demografiska prognoser under 1800-talet hade utvandringen ibland betecknats som positiv på grund av att landet, enligt analytikerna, led av ett ungdomsöverskott. Av den åsikten hade exempelvis Sundbärg varit. Så var nu inte längre fallet.³

Emigrationen – en befolkningsfråga

Utvandringen blev alltså en befolkningsfråga av central betydelse efter sekelskiftet 1900. För att kunna utnyttja nationens fulla potential behövdes arbetskraft och det behövdes försvarskraft för att skydda den.

I sin motion från 1904 förklarade exempelvis Beckman att utvandringen visade på en nettoförlust för Sveriges befolkning på 900 000 personer sedan 1851. Enligt statistiken var det män och kvinnor i produktiv ålder som stod för största delen av utvandringen, framförallt män mellan 15 och 35 år. Med dem försvann arbetskraften, i första hand från landsbygden, men också från de växande städerna.⁴ Även Adrian Molin talade i sin argumentation om utvandringsfrågan från 1903 om de demografiska förhållandena. Han menade att Sveriges folkmängd måste öka till 20 miljoner inom 50 år om nationen skulle kunna hållas intakt och stå sig i den ekonomiska och militära konkurrensen med andra länder.⁵ Rudolf Kjellén sade i en riksdagsdebatt 1908 att Sverige redan då led brist på 10 miljoner invånare. I Sverige fanns nämligen så mycket mark, att landet måste anses underbefolkat. Kjellén preciserade också tre negativa egenheter som kännetecknade svensk befolkningsutveckling. Förutom en ”abnormt stor utvandring” präglades de demografiska prognoserna av

1 *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 13.

2 Edling 1996, s 198.

3 Kälvmemark 1972, s 62.

4 Beckmans motion återgiven i *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 6f.

5 M-n [Molin] 1903, s 4.

en abnormt låg dödlighet, vilket borde ha setts som något positivt, men det positiva drogs ned av en mycket låg nativitet.¹

Dessa debattörer talade inte bara om utvandringen som en kvantitativ förlust, utan också om dess kvalitativa sida. Enligt den gängse uppfattningen var det de bästa individerna som valde att lämna landet, det vill säga de unga, företagsamma och starka. Denna bild byggde på det statistiska underlaget från 1851 och framåt som pekade ut vilka emigranterna var. Dels visade statistiken att åldersgruppen 15–35 år var överrepresenterad bland utvandarna, dels att utvandarna blivit allt yngre sedan mätningarnas början.² Efter 1900 utgjorde gruppen 15–35 åringar mer än 75 % av det totala antalet utvandrare.³ De statistiska uppgifterna visade också på ett överskott av manliga utvandrare. Överskottet kom emellertid att överdrivas i retoriken, där utvandrarerna nästan uteslutande framställdes som en man. I själva verket visade uppgifterna från 1800-talets slut att 535 876 av de registrerade utvandarna var män medan 379 676 var kvinnor. Den kvinnliga utvandringen ökade också och under ett par år före sekelskiftet utvandrade fler kvinnor än män.⁴

Det hade också tidigt konstaterats att det främst var ”arbetsfolk och tjänstefolk” som utvandrade.⁵ I *Nordisk familjebok* från 1892 faststogs att det huvudsakligen var ”allmogen (tjänstefolk, smärre hemmansbrukare, arbetare)” som utvandrade i syfte att få sig ett stycke jord att äga och odla upp.⁶ Statistiken visade också att utvandarna rekryterades bland jordbrukare, tjänstehjon och ”arbetare af obestämt slag”, tätt följt av sysselsatta inom industrin, främst textilindustrin.⁷ Statistiken över utvandringen under 1903–1907 var mer detaljrik och visade att ”hemmansägares hemmavarande barn och mågar”

1 Riksdagens protokoll 1908, Andra kammaren, nr 46, ”Ang. statsanslag till Nationalföreningen mot emigrationen”, s 36; Se även civilminister Hamiltons uttalande om det folkfattiga Sverige i Riksdagens protokoll 1908, Andra kammaren, nr 46, ”Ang. statsanslag till Nationalföreningen mot emigrationen”, s 28.

2 Sundbärg, Gustav (red.), *Sveriges land och folk: historisk – statistisk handbok*, Stockholm 1901, s 123.

3 *Emigrationsutredningen: den svenska och europeiska folkökning- och omflyttningsstatistiken i sina hufvuddrag*, bilaga IV, Stockholm 1910, s 54.

4 Sundbärg 1901, s 123; *Emigrationsutredningen: den svenska och europeiska folkökning- och omflyttningsstatistiken i sina hufvuddrag*, bilaga IV, Stockholm 1910, s 49; Den illegala utvandringen uppskattades emellertid öka antalet manliga emigranter till ca 717 000 mot 524 000 kvinnor, Kälvmemark 1983, s 143.

5 Se t.ex. Wicksell, Knut, *Om utvandringen: dess betydelse och orsaker*, Stockholm 1882, s 15f; Även Axel Lindberg konstaterade att det var ”hufvudsakligen arbetare från jordbruket och de industriella yrkena” som lämnade landet, i Lindberg, Axel, *Några betraktelser rörande främmandet af landets jordbruk och hämmandet av emigrationen*, Uppsala 1882, s 27.

6 *Nordisk familjebok*, Stockholm 1892, spalt 1627, uppslagsord: utvandring.

7 *Emigrationsutredningen: den svenska och europeiska folkökning- och omflyttningsstatistiken i sina hufvuddrag*, bilaga IV, Stockholm 1910, tabell 98, s 239.

utgjorde den största utvandrargruppen bland jordbrukarna. Därefter följde kategorierna ”övriga jordbruksarbetare” och ”hemmansägare”.¹ Dessutom visade statistiska uppgifter över åren 1871–1908 att en starkt övervägande majoritet av utvandrarerna kom från landsbygden. Fördelningen var 79 % mot 21 %.² I relation till den svenska befolkningens fördelning på städer och landsbygd under samma tidsperiod kan man emellertid se att utvandringen från städerna var en aning överrepresenterad.³ Vad som var landsbygd och landsbygdsbefolkning är inte heller helt klart, eftersom landsbygden per definition omfattade allt från rena jordbruksområden till tätbebyggda och industrialiserade områden.⁴

Utvandrarerna uppfattades hur som helst utifrån denna statistiska bakgrund vara unga, arbetsföra män som främst kom från Sveriges landsbygd. Dessutom sades det vara ”den energiska, intelligenta delen af ungdomen”, som gav sig iväg. Endast de oföretagsamma, gamla och svaga blev kvar.⁵

Till den kvalitativa aspekten av frågan hörde också åsikten att utvandrarerna inte kunde ersättas med ”främlingar”. Det var en åsikt som bland annat Rudolf Kjellén lyfte fram i riksdagen och i sina skrifter. Han talade om hur landet stod öppet för främlingar som parasiterade på Sveriges tillgångar och hotade det svenska blodet medan svenskarnas eget blod rann ut genom öppna kärl till andra sidan av Atlanten.⁶ Han anslöt sig här till den invandringsdebatt i riksdagen, som symptomatiskt startade ungefär samtidigt som debatten om utvandringen. I den framhölls zigenare, galizier, ryska sågfilare och östeuropeiska judar som särskilt oönskade element på svensk mark.⁷

Det gick däremot bra att befordra återinvandringen av svenskar. Med utgångspunkten att det var de mest energiska, blomman av det svenska folket, som utvandrade, kan det ses som en självklarhet att också önska dem tillbaka. Att få svenskamerikanerna att vända hem blev därför en viktig del i den of-

1 Ibid, tabell 92, s 228.

2 Fördelningen på stad respektive landsbygd har räknats ut med hjälp av *Emigrationsutredningen: ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar*, bilaga V, Stockholm 1910, tabell 22 och 23, s 20f.

3 Ibid, tabell 1, s 3, om folkmängdens fördelning på landsbygd respektive stad.

4 Kälvmemark 1972, s 140.

5 Se t.ex. Beckmans motion återgiven i *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 6f.

6 Riksdagens protokoll 1908, Andra kammaren, nr 46, ”Ang. statsanslag till Nationalföreningen mot emigrationen”, s 36; Om Kjelléns fientlighet gentemot invandringen av ickesvenskar i Oredsson, Sverker, *Svensk rädsla: offentlig rädsla i Sverige under 1900-talets första hälft*, Lund 2001, s 68ff.

7 Debatten om invandringen till Sverige inleddes under 1906 och 1907 av Pehr Emanuel Lithander, d.v.s. samme högerman som lämnade in petitionen angående emigrationsfrågan 1903, se Oredsson 2001, s 63ff, 73; Se även ”Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas”, SFS 1914:196 och SFS 1914:197, s 665ff.

fentliga behandlingen av utvandringsfrågan. I riksdagen kom frågan upp flera gånger i 1900-talets början. Framförallt diskuterades möjligheterna att skapa arbets- och jordförmedlingar i svenska statens regi i utlandet för utlandsboende svenskar. Förslag om inrättandet av sådana gavs exempelvis av Ernst Beckman 1904, samt i en motion 1907 lämnad av kyrkoherden och högermannen Per Pehrsson i Österby.¹ Gustav Sundbärg kom också att behandla denna fråga i *Emigrationsutredningens* tjugonde bilaga.² På grund av sin byråverksamhet och sin status som förening skulle även NME inbegripas i dessa diskussioner, vilket jag återkommer till senare.

Enligt debattörernas prognoser skulle Sveriges befolkning snart bestå av barn, åldringar och ett överskott av kvinnor, samt av svaga och oföretagsamma personer och i värsta fall av ”främlingar”. Om inte utvandringen hämmades och återinvandringen främjades straffades landet med en långsamt växande, eller minskande, åldrande befolkning av dålig kvalitet. Därmed skulle landet gå tillbaka både socialt och ekonomiskt och dessutom stå öppet för invasion från främmande makter. Utvandringen tolkades med andra ord som ett hot mot nationens vitalaste intressen. Till utvandringsproblemet lades dessutom flera andra befolkningsrelaterade nationella problem, vilket kommer att framgå under avhandlingens gång, som flykten från landsbygden, minskningen av antalet bönder, samt klassmotsättningarna och socialismens framväxt. Samtliga var negativa tecken i tiden, som tillsammans med utvandringsfrågan satte en oönskad prägel på ett samhälle i omvandling.³

Organismteorier, nationell samling och inre kolonisation

Den stora oron över utvandringens konsekvenser för den demografiska, ekonomiska och industriella utvecklingen i Sverige drevs på av den nya nationalism som ingick i sekelskiftets politiska diskurs. Denna nationalism har Patrik Hall givit beteckningen integrativ nationalism, vilket är en term som myntades av den franske nationalisterna Charles Maurras kring sekelskiftet 1900. Den in-

1 Beckmans motion återgiven i *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 9; *Emigrationsutredningen: svenskarna i utlandet, uppgifter rörande svenskarnas ställning i vissa främmande länder, äfvensom uttalanden angående åtgärder för återvandringen*, bilaga XX, Stockholm 1911, s 11.

2 *Emigrationsutredningen: svenskarna i utlandet, uppgifter rörande svenskarnas ställning i vissa främmande länder, äfvensom uttalanden angående åtgärder för återvandringen*, bilaga XX, Stockholm 1911.

3 Sammanfattning av de svenska rädslorna under tidigt 1900-tal i Oredsson 2001, s 74ff; Se också Herman Lundborgs problemformulering angående den svenska befolkningsfrågan i Hågård 1976, s 198f.

tegrativa nationalismen var av en annan art än den liberala frihetssträvande nationalism som hade präglat större delen av 1800-talet. Dess anhängare satte nationen i främsta rummet, över människorna. De upphöjde tron på nationen till religion.¹ Den integrativa nationalismen utgjorde därmed en hel tankevärld som i grunden inspirerades av Johan Gottlieb Fichte, Charles Darwin och Friedrich Nietzsche. Till nyckelidéerna hörde Fichtes tanke om att nationen står över individen och utgör en högre kollektiv livsform, Darwins evolutionslära med den ständigt pågående konkurrensen och att den starkaste överlever – en tanke som omsattes till att även gälla nationernas förhållande till varandra, samt Nietzsches viljefilosofi, som utmynnade i konklusionen: ”Att stå högre än andra nationer är att vilja mer än andra, och att uttrycka nationell viljekraft blir inte ett medel, utan ett mål i sig.”² Kombinationen av Fichtes, Darwins och Nietzsches idéer i synen på nationen gjorde att den uppfattades som ett levande väsen, en organism, med en organisms instinkter.

Af egen lifskraft och konjunktursens gunst, i ständig konkurrens med hvarandra, alltså i kamp för tillvaron och genom ett naturligt urval, ha äfven de [nationerna] framstått på jordens yta. Vi se dem där födas och växa, vi ha också sett dem vissna och dö som andra organismer. De äro sålunda former af lif; bland lifsformer på denna jord de mest imponanta.³

Orden är Rudolf Kjelléns och tagna ur hans, *Staten som lifsform*, från 1916, vilken utgjorde en sammanfattning av Kjelléns statsvetenskapliga teoribildning. Långt innan den publicerades hade Kjellén utmärkt sig som den mest centrala och långtgående företrädaren för den integrativa nationssynen i Sverige. Han var i gott sällskap med Adrian Molin, som hade Kjellén som mentor och vän sedan studierna vid Göteborgs högskola i början av 1900-talet.⁴ Som citatet visar utgick Kjellén i linje med den integrativa nationalismen från att nationen var en organism i ständig kamp med övriga nationer och nationaliteter. I fokus för Kjelléns teorier om staternas väsen och funktioner stod hans geopolitiska idéer. Det var främst geopolitiken som skulle göra honom internationellt känd och erkänd i början av 1900-talet. Med inspiration från den tyske geografen Friedrich Ratzel menade Kjellén att det viktigaste för nationen var dess territorium, riket, naturen och naturtillgångarna. Detta var nationalstatens kropp, menade Kjellén.⁵ Enligt Kjellén blev utvandringen därför ett stort problem

---

1 Alter, Peter, *Nationalism*, London 1989, s 38.

2 Hall 2000, s 204.

3 Kjellén, Rudolf, *Politiska handböcker III: staten som lifsform*, Stockholm 1916, s 33.

4 Hall 2000, s 199.

5 Kjellén 1916, s 46f.

för Sveriges del, eftersom Sverige behövde hela sin folkmängd för att fylla sina marker och ta hand om sina naturtillgångar. I Sverige fanns ett territorium men inget folk, vilket var till skada för riket. Läget för nationen var på så vis precis detsamma som för en människa som måste ta hand om sin kropp och hälsa.¹

Det är främst här vi finner grundtanken bakom NME:s program 1907 och den mest direkta förklaringen till varför Adrian Molin startade föreningen just då. Den stora nationella händelse som låg närmast i tid var unionsupplösningen 1905. I maj 1907 hade det gått knappt två år sedan förhandlingarna mellan Norge och Sverige avslutades och Norge blev en självständig stat. För Molin och övriga darwinistiskt inspirerade nationalister hade detta inneburit ett trauma, framförallt för att Sverige hade visat sig så svagt, sentimentalt och medgörligt under förhandlingarna.² Svenskarna betedde sig som ”ett släkte med kvinnligt hysteriska nerver”, som Molin uttryckte det 1905.³ Han var också en av dem som hade propagerat för ett militärt ingripande från svensk sida mot Norge samma år.⁴

NME:s program skapades av personer som var uppfyllda av tanken på att Sverige måste rädda sin befolkning och vinna ny mark inom landets egna gränser, om det skulle hänga med i utvecklingen och klara sig i konkurrensen med övriga nationer.⁵ Det var frågor som hade blivit än mer akuta efter unionens slut. Sverige och Norge hade under unionstiden uppfattats som två nationer, ändå jämställde Kjellén och Molin unionsupplösningen med en förlust av territorium för Sveriges del. Enligt Kjelléns geopolitiska teoribildning så var en nations förlust av territorium att jämställa med en operation. Det bästa sättet att läka en sådan operation var att erövra landet åter inom sig, menade han vidare. Genom sjösänkningar, uppodling av mossar och hedar, bättre utnyttjande av det egna, kärnterritoriets, resurser, samt utbredning av kommunikationerna skulle landet bli sig självt igen. Sverige behövde därmed efter 1905 genomgå en process av inre kolonisation på det sätt som Nederländerna gjort efter förlusten av Belgien 1830 och Danmark efter förlusten av Schleswig och Holstein 1864.⁶ Inre kolonisation via uppodling av ytterligare mark och främjande av jordbru-

1 Riksdagens protokoll 1908, Andra kammaren, nr 46, ”Ang. statsanslag till Nationalföreningen mot emigrationen”, s 36.

2 Oredsson 2001, s 30.

3 Molin 1906 [1905], s 197.

4 Ibid, s 197.

5 Se exempelvis Molin, Adrian, ”Den nationella samlingen”, *Det Nya Sverige* 1907, s 21.

6 Kjellén 1916, s 50; Kjellén, Rudolf, *Ett program: nationella samlingslinjer*, Stockholm 1908, s 33.

ket blev därmed även en av grundpelarna i NME:s program för att hämma utvandringen.

Dessutom skulle en förening av NME:s slag bli ett medel för att skapa en ”nationell samling”, det vill säga en integration av alla svenskar inom landet som kunde verka för nationens bästa, oavsett klasstillhörighet eller andra splittrande intressen. Nationens bästa var inte förenlig med en internationellt orienterad socialistisk arbetarrörelse och dränerande emigration, utan med ett lojalt och arbetande folk där var och en visste sin plats. Tidigare forskning har visat att perioden mellan unionsupplösningen och storstrejken 1909 förknippades särskilt starkt med denna tanke – idén om den nationella samlingen.¹ Uttrycket blev under denna tid ett retoriskt begrepp, ett slagord, en maning och till och med ett nödrop, som hördes i det ledande samhällskiktet, det vill säga hos högern och liberalerna, men främst högern.²

Perioden har i efterhand även karaktäriserats som ”reformernas tid” för att majoriteten av de konservativa i riksdagen och i samhällets ledning i övrigt nu blev mer villiga till att låta staten medverka till att reformera Sverige på det sociala området.³ Det rådde stor enighet om att ökat medborgerligt inflytande och välstånd var det bästa medlet för att uppnå solidaritet mellan samhällsklasserna och nationell lojalitet. Uttrycket nationell samling innehöll därmed samma kärna som historikern och högerpolitikern Harald Hjarnes idé om ”försvar och reformer” från 1890-talets försvarsdebatt, det vill säga att med ökade rättigheter blev folket även villiga att fullgöra sina skyldigheter.⁴

Även om talet om en nationell samling förekom på många håll, fick det en särskilt stark koppling till Rudolf Kjelléns och Adrian Molins nationalistiska unghöger efter 1905. Med sina programmatiska skrifter, bland annat Molins programförklaring till tidskriften *Det Nya Sverige*, samt Kjelléns *Nationell samling* (1906) och *Ett program: nationella samlingslinjer* (1908), tog de nästan pa-

1 Exempelvis Elvander 1961, s 198; Kummel, Bengt, *Svenskar i all världen förenen eder!: Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*, Åbo 1994, s 32; Strahl, Christer, *Nationalism och socialism: fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914*, Växjö 1983, s 106.

2 Både unghögern och den ”vanliga” högern var starka förträdare för den nationella samlingsidé även före 1905, vilket bland annat framträdde i deras ambivalenta inställning till parti- och organisationsbildningar. Logiskt sett talade hela idén med partier mot målet nationell samling, eftersom partier förknippades med särintressen och egennyttiga klassintressen. Till följd av detta bildades inte högerns Allmänna Valmansförbund förrän 1904 och unghögern kom aldrig att skapa en egentlig organisation, se t.ex. Molin 1906 [1905], s 69; Stenlås 2002, s 49; Uttrycket ”nationell samling” användes även före unionskrisens år. Staffan Björck har visat att det förekom som ett argument i samband med rösträttsdebatten 1902, Björck 1946, s 251.

3 Kritik mot högern och retoriken om ”reformernas tid” i Höglund, Zeth (red.), *Det befästa fatighuset: antimilitaristisk och socialistisk handbok*, Stockholm 1913, s 85.

4 För en definition se Björck 1946, s 251.

tent på det.¹ I linje med sin organiska nationalism blev de även starka pådrivare för sociala reformer, som utökad rösträtt för män och bättre bostadsförhållanden. Men det var hela tiden nationalistiska motiv som låg bakom snarare än humanitära.

NME skulle fungera som ett redskap i det arbetet. Med målsättningen att ”stärka det svenska folkets samhörighet med sitt land” önskade NME hjälpa vissa sociala reformer och den nationella samlingen på traven och hämma emigrationen.² NME förväntades även i högre grad än staten kunna påverka det svenska folkets ”psykologiska” inställning i en positiv riktning, menade Adrian Molin vid föreningens start. En förening förväntades kunna få med sig hela nationen, ”äfven de djupa leden”.³

SAMMANFATTNING

I det här kapitlet har reaktionen mot emigrationen och bakgrunden till bildandet av Nationalföreningen mot emigrationen 1907 diskuterats. Den förklaring som ges i kapitlet är att den starka reaktionen mot utvandringen som kom efter sekelskiftet 1900 orsakades av samhällsomvandlingen under 1890-talet. Med 1890-talets ekonomiska framgångar inom svensk industri sågs landet som en nation som kunde ha framtiden för sig. Ett krav för att utvecklingen skulle gå i positiv riktning var emellertid bland annat att all potentiell arbetskraft togs tillvara. Enligt samtida statistik var det främst unga män och kvinnor i åldrarna 15–35 som lämnade landet för att bli medborgare i USA, det vill säga just de medborgare det nya Sverige behövde.

Att Adrian Molin grundlade Nationalföreningen mot emigrationen under 1907 ses mot ovan skisserade bakgrund, samt som en konsekvens av hans nationalistiska tänkande. Tillsammans med Rudolf Kjellén var Molin en av landets mest uttalade företrädare för en integrativ nationalism, där nationen sågs som en levande organism vars fortlevnad sattes över allt annat. Att NME fick sin början just i maj 1907 kan därför främst ses som ett svar på unionsupplösningen 1905. NME skulle motverka den svaghet Sverige hade visat med sina eftergifter gentemot Norge. Med programmet, som gick ut på att förebygga

1 Björck 1946, s 251; Även Molin, Adrian, ”Den nationella samlingen”, *Det Nya Sverige* 1907, s 8.

2 ”Program för Nationalföreningen mot emigrationen”, s 1, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 Molin, Adrian, ”Hvad vill Nationalföreningen mot emigrationen”, *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 1.

utvandringen genom att stärka nationen och dess invånare via bland annat inre kolonisation, skulle Norge vinnas åter inom Sveriges egna gränser.¹

NME troddes även kunna nå ut över klass- och partigränser och fånga alla svenskar för sin sak, för nationens sak. ”Inre kolonisation”, ”Nationell samling” och ”Hem i Sverige” var tre slagord som flitigt brukades av föreningen och som är typiska uttryck för tiden efter unionsupplösningen. De riktades främst till unga, arbetsföra män med rötterna på landsbygden, det vill säga de som toppade utvandringsstatistiken, men som långt ifrån utgjorde hela gruppen utvandrare. Likväl var både utvandrande och återinvandrande som NME vände sig till av manligt kön, om man ser till formuleringarna i handlingsprogrammet.

---

1 Berg, Gustaf, *Nationalföreningen mot emigrationen 1907-1912*, Stockholm 1912, s 3.

KAPITEL 3

Nätverket

I det här kapitlet undersöks nätverket kring Nationalföreningen mot emigrationen, samt organisationens sammansättning. Med nätverk avses här samverkan mellan jämbördiga individer med det gemensamma intresset att arbeta mot emigrationen. Det står därmed som beteckning för den samhällselit som mobiliserades i emigrationsfrågan, men som inte i sin helhet kom att ingå i organisationen NME.¹ Med organisationen avses föreningen i sig, det vill säga de som engagerade sig i dess styrelser och som medlemmar. En enkel distinktion mellan nätverk och organisation görs av sociologen Göran Ahrne. Enligt den skiljer sig organisationen från nätverket genom att det i en organisation finns någon med auktoritet som kan tala om dess mål och ställningstaganden.²

Tidigare forskning har ganska entydigt framhållit att stödet för NME kom från en begränsad politisk och social sfär. Föreningen har i korthet beskrivits som konservativ, reaktionär, antidemokratisk och dominerad av arbetsgivarintressen inom framförallt jordbruket.³ Statsvetaren Patrik Hall och historikern Martin Alm, har uttryckt sig mindre kategoriskt och konstaterat att föreningens intressenter företrädde den samhällseliten mer i sin helhet.⁴ Syftet med detta kapitel är att nyansera bilden av anhängarna till föreningen ytterligare något genom att göra en mer omfattande undersökning av uppropet, styrelserna och medlemmarna. Denna studie inleder även undersökningen av vilken typ av förening NME var.

Först analyseras samlingen kring uppropet mot emigrationen, samt sammansättningen i föreningen. Därefter utreds relationen mellan NME och an-

---

1 Termen nätverk används därmed i en ganska vid betydelse i detta kapitel. Angående nätverk se t.ex. definitioner i Hasselberg, Ylva, Müller, Leos och Stenlås, Niklas, "Åter till historiens nätverk", Gunneriusson, Håkan (red.), *Sociala nätverk och fält*, Uppsala 2002, s 8. Liksom i min undersökning använder de nätverksbegreppet i kvalitativt hänseende, som "ett sätt att definiera en viss typ av relation och avskilja den från andra relationer, för att sedan kunna bedöma vilken roll sådana relationer spelat i en specifik historisk situation."

2 Ahrne, Göran, "Organisationer och människor", i Ahrne, Göran och Hedström, Peter (red.), *Organisationer och samhälle: analytiska perspektiv*, Lund 1999, s 15.

3 Se exempelvis Kälvmemark 1972, s 134; Shepard 1970, s 70f; Barton 1990, s 18.

4 Alm 2003 s 69 och 71; Hall 1998, s 228f.

dra samtida aktörer inom det sociala fältet och utvandringsfrågan mer specifikt, det vill säga Centralförbundet för socialt arbete (CSA), Riksföreningen för Svenskhetens bevarande i utlandet, samt Emigrationsutredningen.

UPPROPET

Det är främst uppropet inför NME:s bildande i maj 1907 som har analyserats i tidigare forskning och därav kommer de något ensidiga slutsatserna om vilka människor det var föreningen lyckades engagera.¹ Även jag inleder emellertid undersökningen med att presentera vilka som anslöt sig till detta upprop, det vill säga vilka de första 92 personerna var som fångades av idén att via en förening engagera sig mot utvandringen.

I NME:s programförklaring poängterades det att syftet med att bilda just en förening var att ”samla så breda lager som möjligt af nationen i yrkandet på en kraftig och målmedveten politik i emigrationsfrågan [...]”.² Det var därför viktigt att uppropet gav en känsla av att stödet för föreningen hade bredd och att den stod fri från privata intressen. En av föreningens mest engagerade medlemmar, försäkringstjänstemannen Paul Bergholm, beskrev senare uppropet som framgångsrikt i just detta avseende: ”För den planerade föreningens karaktär af en utanför all partipolitik stående nationell sammanslutning torde man f.ö. icke hafva kunnat begära en mera talande borgen än detta nittiotal undertecknare.”³

Tvärtemot Bergholms påstående kan man emellertid med en snabb blick över namnen i uppropet konstatera att de utgjorde en mycket homogen samling människor avseende klasstillhörighet, politisk färg och kön.⁴ Samtliga var män och endast två av dessa hade titlar som vittnar om en lägre rang på samhällsskalan, en torpare och en plåtslagare. Plåtslagaren, som hette Herman Kvarnzelius och var bosatt utanför Sundsvall, var emellertid både mästare inom sitt yrke och egen företagare. Dessutom var han känd banerförare inom nykterhetsrörelsen och riksdagsledamot för liberala samlingspartiet. Han tillhörde med andra ord inte samhällets lägre skikt.⁵ Endast den okände torparen Gustaf Johansson från Angsta i trakterna mellan Bollstabruk och Kramfors,

1 Det gäller för Kälvemarks del, se Kälvemark 1972, s 130ff; Scott och Shepard har utgått från än mer begränsade uppgifter lämnade i föreningens egna jubileumsskrifter, se Scott 1965, s 316f; Shepard 1970, s 70.

2 Se t.ex. *Svenska Dagbladet* 19.5 1907, ”Mot emigrationen! Upprop”.

3 Bergholm 1917, s 8; Även Kälvemark 1972, s 131.

4 Se också Kälvemark 1972, s 131.

5 Johansson, Hilding, ”Kvarnzelius, Herman”, i Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 21, Stockholm 1975-1977, s 724f.

kan utifrån de fåtaliga uppgifter som finns betecknas som en mer genuin representant för de mindre bemedlade.

Övriga på listan var innehavare av ansedda förtroendeuppdrag och/eller hade höga positioner inom yrken och ämbeten i verksamheter som föll inom NME:s intresseområden, det vill säga jordbruk, industri, opinionsbildning och socialt arbete. Majoriteten, 59 av de 92 undertecknarna, satt dessutom i riksdagen vid tidpunkten för upproppet. Av dem tillhörde 25 den konservativa första kammaren och 34 andra kammaren. Bland ledamöterna från andra kammaren var tretton liberaler och en vänstervilde. Övriga tjugo tillhörde samtliga högern.¹ Precis som Kälvemark konstaterat var det ingen av riksdagens tretton socialdemokrater som deltog i upproppet.²

Med upproppet visade föreningen att den redan i inledningskedet hade en stark förankring i den högsta politiska sfären. Detta intryck förstärktes också med de många statliga tjänstemännens namnunderskrifter, vilka utgjorde 27 till antalet, varav sex var landshövdingar och två generaldirektörer (Siegfrid Wieselgren för Fångvårdsstyrelsen och Alfred Lagerheim för Kommerskollegium).³ Professorena Harald Hjärne, Sam Clason, Pontus Fahlbeck och Rudolf Kjellén stod även de med på listan, det vill säga ämnesföreträdarna för historia och statsvetenskap vid Sveriges största lärosäten och samtliga välkända företrädare för högern.⁴

Med i upproppet fanns även nio tidningsredaktörer. Dessa representerade en större ideologisk bredd än riksdagsledamöterna, även om ingen socialdemokratisk representant fanns med här heller. De liberala redaktörerna för de största frisinnade tidningarna *Dagens Nyheter*, *Aftonbladet*, *Stockholms-Tidningen* och *Gefle Dagblad* hade ställt upp, liksom redaktörerna för de konservativa tidningarna *Svenska Dagbladet*, *Nya Dagligt Allehanda*, *Stockholms Dagblad* och *Svenska Morgonbladet*.⁵ Därtill kom socialliberalen Gerard Halfred von Koch

1 *Stockholms Dagblad* 19.5 och 22.5 1907; *Svenska Dagbladet* 19.5 1907; *Dagens Nyheter* 21.5 och 22.5 1907, "Mot emigrationen! Upprop". Partitillhörighet har kartlagts med hjälp av Norberg, Anders (red.), *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 1-5, Stockholm 1985-1992.

2 Uppgifter om riksdagens politiska sammansättning har hämtats från Stjernquist, Nils, *Tvåkammartiden: Sveriges riksdag 1867-1970*, Stockholm 1996, s 122; Även Kälvemark 1972, s 132.

3 *Stockholms Dagblad* 19.5 1907, "Mot emigrationen! Upprop". .

4 Se respektive biografi i *Svenskt biografiskt lexikon*.

5 Kälvemark 1972, s 132; Uppgifter om tidningar och redaktörer har hämtats från Kungl. Bibliotekets databas Nya Lundstedt Dagstidningar (NLD), <http://www.kb.se/nl/nlnav.htm>, 6.4 2006.

som titulerades redaktör på grund av sitt redaktörskap för *Social Tidskrift*, organ för CSA.¹

Fler personer med anknytning till *Social Tidskrift* och CSA:s styrelse fanns med på listan. Den tidigare omnämnde Erik Palmstierna, som var med i planläggningen inför bildandet av NME, hade antecknat sig, liksom Erik Rinman (som även var redaktör för *Stockholms-Tidningen*), och den framtida generaldirektören för Socialstyrelsen, Henning Elmquist.²

Tolv av undertecknarna representerade svensk industri. Av dem var majoriteten disponenter och ägare till trämasseindustrier i Värmland, textilindustrierna i Borås, samt till flera större järnbruk i de södra landsdelarna. Engagemanget från dessa industriidkare kan ganska enkelt knytas till utvandringen, eftersom statistiken visar att textil- och metallindustrin i synnerhet var hårt drabbad av emigrationen.³

Bland företrädarna för jordbruksnäringen, som i uppropet överträffade industriidkarna i antal, fanns flera välrenommerade storjordbrukare och godsägare, exempelvis Rudolf Theodor Hennings, framstående jordbrukare och ägare till Vallstanäs utanför Sigtuna, Herman Juhlin-Dannfeldt, sekreterare vid Lantbruksakademien, Wilhelm Flach, byråchef vid Jordbruksdepartementet och utgivare av tidskriften *Landtmannen*,⁴ samt ett par andra kända agitatorer för jordbruket, av vilka Per Jönson Rösiö är den mest kända, men också Carl M. Peterson, som senare skulle anlitas som föreläsare av föreningen.⁵

Tidens två största statliga undersökningskommissioner representerades även i uppropet. Dels företrädarna för Emigrationsutredningen, ordföranden Gustav Sundbärg och sekreteraren Nils Wohlin, dels delar av den statligt tillsatta arbetskommitté som mellan 1901 och 1904 hade utrett Norrlandsfrågan, domänstyrelsens före detta chef Edward Kinberg, landshövding Ludvig Douglas och överdirektören för lantbruksstyrelsen Melcher von Feilitzen. Det nya stiftets, Luleå stift, förste biskop Olof Bergquist och landshövdingen för Norrbottens län Karl J. Bergström visade också sitt stöd med sina namnteck-

1 T.ex. Boalt, Gunnar och Bergryd, Ulla, *Centralförbundet för socialt arbete: ett kapitel i svensk socialpolitik*, Stockholm 1974, s 7; Skogh, Sven, "von Koch, Halfred", i Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 21, Stockholm 1975-1977, s 433.

2 För uppgifter om styrelsemedlemmar i CSA, se Boalt och Bergryd 1974, s 105.

3 *Emigrationsutredningen: den svenska och europeiska folköknings- och omflyttningsstatistiken i sina hufvuddrag*, bilaga IV, Stockholm 1910, tabell 93, s 230f; Carlsson 1970 [1961], s 369, även s 10.

4 Se respektive biografi i *Svenskt biografiskt lexikon*.

5 Om Rösiö i exempelvis Toler 1992; Något om Carl M. Peterson finns i Ohlsson, Bror-Erik, *Egen härd är guld värd: egnahemsrörelsen i Eskilstuna*, Eskilstuna 2004, s 109.

ningar, vilket innebar att två av norra Norrlands främsta offentliga företrädare deltog i uppropet mot emigrationen.¹

Med utgångspunkt från uppropet kan alltså NME sägas ha haft stöd av ett stort nätverk med några av landets mest betydande industrimän, godsägare, tidningsredaktörer och professorer, samt företrädare för Norrlandsfrågan, Emigrationsutredningen, och opinionsbildare för den sociala frågan från CSA. Från politiskt håll kom stödet från både tongivande liberaler och högermän, om än främst från det sistnämnda fältet.

CENTRALSTYRELSEN

I juli inrättades NME:s centralstyrelse med femton ledamöter och tio suppleanter. Det första konstituerande sammanträdet hölls på Jernkontoret i Stockholm. Av de 92 undertecknarna från uppropet gick sjutton direkt in i styrelsen. De åtta övriga platserna fylldes med personer som inte figurerar i materialet från föreningens bildande i maj 1907.²

Innan jag går vidare in på styrelsens sammansättning ska något sägas om dess funktion och organisation. Enligt stadgarna från 1909 räknades centralstyrelsen som verkställande organ för föreningens arbete. Valet av ledamöter, suppleanter och revisorer till styrelsen skedde vid ett årligen hållet ombudsmöte som samlade ledamöter från alla länsföreningar ute i landet och från Stockholms krets-förening. Varje länsförening hade rätt att utse en ledamot för var tvåhundra medlem. Denne fick resa till Stockholm och delta i mötet.³

Antalet ledamöter i centralstyrelsen uppgick fram till 1921 till mellan tio och femton och suppleanterna från sex till tolv. Två revisorer och två revisors-suppleanter hörde också till styrelsen.⁴

Översikten över den första centralstyrelsens sammansättning visar att det fortfarande var gruppen högre statliga tjänstemän, samt godsägare och andra företrädare för jordbruket, som dominerade. Den välkände Per Jönson Rösiö, som framförallt gick hem i de politiskt radikala vänsterleden fanns inte med bland dessa.

1 Se respektive biografi i *Svenskt biografiskt lexikon*.

2 "Femtio års verksamhet för egna hem i Sverige: kortfattad översikt sammanställd av Paul Berg-holm", bilaga A, Protokoll 24.5 1957, volym AII:7, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 "Program för Nationalföreningen mot emigrationen", s 14, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

4 Ibid, s 14.

Tabell 1. *Sammansättningen i NME:s första styrelse 1907 med hänsyn till yrke och partifärg.*

Befattning	Antal	Varav i riksdagen		Politisk tillhörighet		
		Första kammaren	Andra kammaren	Höger	Liberal	Socialdemokrat
Godsägare & andra företrädare för jordbruksnäringen	6 (varav 3 godsägare)	1	2	2	1	
Fabriksägare & andra företrädare för handel och industri	4	1	2	2	1	
Högre statliga tjänstemän	5 (inkl Hesselgren)					
Redaktörer	1		1	1		
Högre kyrkliga ämbetsmän	1		1	1		
Verksam inom rederi och sjöfart	2		1		1	
Högre akademiker	2					
Arbetare (verkmästare)/torpare	2		1			1
Övriga	2					
Summa:	25	2	8	6	3	1

Källor: Bergholm, Paul, *Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1917*, Stockholm 1917, s 10; *Svenskt biografiskt lexikon*, Stockholm 1918–; *Vem är det?: svensk biografisk handbok*, Stockholm 1912–; Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: ledamöter och valkretsar*, Stockholm 1985–1992.

Av tidningsredaktörerna var det endast Karl Hildebrand, redaktör för det konservativa *Stockholms Dagblad*, som fortsatte in i föreningen.¹ Från industrins arbetsgivarintressen inträdde grosshandlaren Johan Ekman, Oscar Nylander och Erik Hjorth. Nylander var disponent vid Axelfors trämassfabrik i Älvsborgs län, men snart även jordbruksminister i den Lindmanska högerregeringen.² Grosshandlaren Johan Ekman var förmögen delägare i ett av landets rikaste handelshus, Ekman & co, i Göteborg. Han var även brorson till den bortgångne Oscar Ekman, mannen vars testamenterade fond stod som ekonomisk grund för både NME och Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.³ Erik Hjorth var disponent vid Skånska cementgjuteriet. Han var även ordförande för Centrala arbetsgivarförbundet (CA), en riksorganisation

1 Thulstrup, Åke, "Hildebrand, Karl", i Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19, Stockholm 1971–1973, s 53ff.

2 "Nylander", i Nilzén, Göran (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 27, Stockholm 1990–1991, s 717.

3 Hildebrand, Bengt, "Ekman, Johan", i Hildebrand, Bengt (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 13, Stockholm 1950, s 123.

främst för arbetsgivarna inom byggnadsindustrin.¹ Som företrädare för industriintresset stod också den förmögne Emil Kinander, verkställande direktör för Jernkontoret.²

Av de andra grupperingarna som deltog i uppropet invaldes Erik Palmstierna och Gunnar Huss från kretsen kring CSA, kyrkoherden Per Pehrsson, som tillsammans med Johan Ekman, var blivande representanter för Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, samt Sundbärg och Wohlin från Emigrationsutredningen. Ingen av företrädarna för norrlandsintresset ingick i centralstyrelsen, vilket är förvånande eftersom kolonisationsfrågorna skulle få en så betydande roll i NME:s framtida arbete.³

Det politiska inflytandet i Nationalföreningen mot emigrationen 1907–1973

Inslaget av riksdagspolitiker var likaså stort i den första styrelsen – tio av de 25 medlemmarna var riksdagsledamöter under samma tid. Som tabellen ovan visar var det ledamöter från andra kammaren som dominerade, liksom de med politisk tillhörighet till höger. Fördelningen var emellertid förhållandevis jämn mellan vad som efter tidens mått räknades som höger (FK:s moderata parti, samt AK:s två högerpartier Nationella framstegspartiet och Lantmannapartiet) och vänster (Liberala samlingspartiet och Socialdemokratiska riksdagsgruppen).⁴

Inslaget i styrelsen av representanter från regering och riksdag kom att bli bestående åren igenom. Det sammanlagda antalet ledamöter och suppleanter under föreningens historia, från 1907 till 1973, uppgår till 99 och av dessa var 42 riksdagsledamöter någon gång under sin tid i föreningen. Bland dem var sex statsråd någon under någon period. Ytterligare sju var statsråd antingen före eller efter tiden i föreningen. Andelen jordbruksministrar övervägde. Oscar Nylander har redan nämnts som en av dessa. Styrelsens ordförande Gösta Tamm hade varit jordbruksminister i den första kortvariga Staafska ministären efter unionskrisen. Jordbruksministern Samuel (Sam) Norup var det sista statsrådet som verkade inom föreningen. Norup var invald som representant

1 "Hjorth", i Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19, Stockholm 1971–1973, s 128.

2 Wikland, Erik, "Kinander, Emil", i Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 21, Stockholm 1975–1977, s 145ff.

3 Bergholm 1917, s 10.

4 Partitillhörighet har kartlagts med hjälp av Norberg, Anders (red.), *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: ledamöter och valkretsar*, band 1–5, Stockholm 1985–1992.

för Lantbruksstyrelsen, där han också var generaldirektör 1957–1962. Bland övriga kategorier av ministrar fanns Dan Broström, opolitisk sjöförsvarsminister i regeringen Hammarskjöld 1914–1917, Hugo von Sydow, statsråd utan departement i Lindmans regering 1909–1911, Fredrik Ramel, utrikesminister i den frisinnade regeringen 1930–1932, samt folkpartisten Thorwald Bergquist, som var justitieminister i flera omgångar under 1930- och 1940-talen. Samtliga statsråd tillhörde antingen högern eller liberalerna.¹

Den partipolitiska fördelningen bland styrelsemedlemmarna över hela den långa tidsperioden såg ut som tabellen nedan visar.

Tabell 2. *Partipolitisk tillhörighet bland centralstyrelsens medlemmar 1907–1973.*

Första kammaren				Andra kammaren				
Höger	Bondeförb.	Liberaler	Vänstervilde	Höger	Bondeförb.	Liberaler	Vänstervilde	Soc.dem.
9	1	2	1	11	1	9	1	6
Summa FK: 13				Summa AK: 28				
Summa totalt: 41 ¹								

¹. En av centralstyrelsens ledamöter A. Anderson har endast betecknats som riksdagsman, eftersom ytterligare ledtrådar saknas kan det inte närmare fastställa vem denne Anderson var.

Källor: Uppgifterna om styrelsen har tagits från Bergholm 1917, s 10; *Hem i Sverige* 1909:2, s 29; 1910:2; s 32; 1911:2, s 49f; 1912: 3, s 65; 1913:2, s 47; 1914:3, s 71; 1915:2, s 48; 1916:2, s 43; 1917:2; s 49; 1918:2, s 33; 1919:2, s 30; 1920:3, s 62; 1921:4, s 154f; 1922:3, s 141; 1923:2, s 49f; 1924:2, s 41f; 1926:1, s 13; Även verksamhetsberättelser för Sällskapet Hem i Sverige bilagda till protokoll förda vid ordinarie möten med Sällskapet Hem i Sveriges/Stiftelsen Hem i Sveriges huvudmän 1927–1973, i Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1920–1973, AII:1–9, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; Uppgifterna angående riksdagsmännen kommer från Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970: ledamöter och valkretsar*, band 1–5, Stockholm 1985–1992.

Sett över hela perioden 1907–1973 visar uppgifterna om styrelsens sammansättning att dominansen var fortsatt stor från högerpartiernas sida, men den visar även att representanter för Socialdemokraterna valdes in i styrelsen. Detta är något som inte uppmärksammats i tidigare forskning. Det fanns sällan fler än en socialdemokratisk representant i styrelsen åt gången, utan av uppgifterna att döma avlöste de i princip varandra genom åren. Den förste, Bernhard Er-

¹ Ibid; Uppgifterna om styrelsen har tagits från Bergholm 1917, s 10f; *Hem i Sverige* 1909:2, s 29; 1910:2; s 32; 1911:2, s 49f; 1912: 3, s 65, 1913:2, s 47; 1914:3, s 71; 1915:2, s 48; 1916:2, s 43; 1917:2; s 49; 1918:2, s 33; 1919:2, s 30; 1920:3, s 62; 1921:4, s 154f; 1922:3, s 141; 1923:2, s 49f; 1924:2, s 41f; 1926:1, s 13; Även verksamhetsberättelser för Sällskapet Hem i Sverige bilagda till protokoll förda vid ordinarie möten med Sällskapet Hem i Sveriges/Stiftelsen Hem i Sveriges huvudmän 1927–1973, i Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1920–1973, AII:1–9, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

iksson, valdes in redan 1907. I föreningsmaterialet titulerades han järnarbetare, men precis som plåtslagaren som figurerade i uppropet var Eriksson en känd profil inom nykterhetsrörelsen, riksdagsman och senare sjöminister i Brantings första ministär. Fyra av de fem övriga socialdemokraterna var jordbrukare till sysselsättningen. Bland dem fanns Sven Linders och Olof Nilsson, som båda blev jordbruksministrar i Brantings ministärer i början av 1920-talet. Den socialdemokratiske riksdagsledamoten Oskar Hagman trädde in som ledamot i föreningens styrelse samtidigt som han blev kanslichef för Statens arbetsförmedlingskommission 1926.¹

Att Bernhard Eriksson valdes in i den första centralstyrelsen kan ses som ett försök från NME:s sida att skapa legitimitet för sin verksamhet även inom vänstern. Efter uppropet och mötet på Runan fanns det nämligen stora farhågor om att föreningen skulle uppfattas som en ”blaskig förening Sveriges Vål eller dylikt”, vilken enbart engagerade överklassen.² Det var det sätt Erik Palmstierna hade yttrat sig på när han vill påtala vikten av att verkligen göra föreningen till den representant för den nationella samlingspartiet som den ville vara. Dagen efter mötet på Runan hade även tidningen *Socialdemokraten* skildrat sammankomsten som en maktkamp mellan ”de breda lagren” och ”de bildade” initiativtagarna till föreningen. Enligt tidningen hade de bildade inte gjort några ansträngningar för att lyssna till arbetarna som befann sig i lokalen, utan dessa hade ignorerats och avbrutits. Med ironi betecknades mötet som en svensk ”samling”.³ NME hade härefter stort behov av att övertyga den politiska vänstern om att den verkligen ville överbrygga klass- och intressegränser.

Ytterligare ett steg i försöken att övertyga om sin ärlighet i strävan efter nationell samling var invalet av två kvinnor i styrelsen, Kerstin Hesselgren och Axianne Thorstenson. Även om de titulerades fröknar i föreningens material så var de kända för sitt stora samhällsengagemang. De var politiskt aktiva inom Stockholms liberala kretsar och skulle båda kandidera till Stockholms stadsfullmäktige 1910. Kerstin Hesselgren valdes senare som första kvinna in för Liberala samlingspartiet i Sveriges riksdag 1921.⁴ 1907 var Hesselgren bostads- och skolköksinspektris till yrket och deltog också som utredare i Emigrationsutredningen. Axianne Thorstenson var en nyckelfigur inom den borgerliga kvinnorörelsen. Hon var medlem i flera kvinnopolitiska föreningar

1 Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 1-5, Stockholm 1985-1992.

2 Citat av Erik Palmstiernas yttrande vid mötet på Runan, se, *Dagens Nyheter* 23.5 1907, ”Massmötet på Runan i emigrationsfrågan”.

3 *Socialdemokraten* 23.5 1907, ”Svensk ’samling’: Föreningen mot emigration bildad”.

4 Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen: Fredrika Bremer-förbundet 1884-1921*, Stockholm/Stehag 1997, s 161.

och när hon knöts till centralstyrelsen hade hon precis tillträtt som byråföreståndare för Fredrika- Bremerförbundet, där hon skulle behålla sin post till 1946.¹ Hesselgren och Thorstenson var de enda kvinnorna som skulle knytas till NME:s ledande skikt och de stannade där en mycket kort tid. Thorstenson avgick vid första omvalet 1909 medan Hesselgren satt kvar till 1911. Ingen kvinna ersatte dem. Istället blev styrelsen enkönad och skulle så förbli fram till mitten av 1940-talet, då Adrian Molins hustru Sigrid Molin trädde in i föreningen i sin makes ställe.²

Även Bernhard Eriksson lämnade sin plats i styrelsen efter en kort tid, 1910, men han ersattes omgående av Sven Linders.³ Att Linders och efterkommande socialdemokrater tog plats i föreningen kan ses som ett fortsatt sätt för föreningen att skapa förtroende i hela samhället, men troligtvis fanns det också ett genuint behov av utbyte mellan den expertis dessa ledamöter och andra inom NME ägde. Föreningen blev en knutpunkt där jordbrukare och arbetsmarknadssakkunniga kunde mötas, även för socialdemokrater. Därmed nyanseras bilden av NME:s karaktär något, men den snävas in igen vid en närmare titt på föreningens kärna.

Kärnan

Bland alla dessa namn som nu räknats upp och som befann sig i NME:s närmre krets, fanns några som tillhörde dess allra innersta krets, föreningens kärna. Med kärnan menar jag de personer som besatt de viktigaste förtroendeposterna i föreningen och var aktiva aktörer under en längre tid inom flera av föreningens organisationsgrenar under 1910-talet. Det rör sig på papperet om ett tiotal personer, eftersom föreningens ledning var ganska stabil från och med 1911 och framåt. Fjorton av styrelsens 25 dåvarande medlemmar stannade mellan 10 och 35 år på sina poster. Eftersom flertalet av dessa personer satt på flera stolar samtidigt inom svenskt föreningsväsende, näringsliv och politik, hade

1 Manns 1997, s 161, s 172 och s 292 not 69; Österberg, Carin, Lewenhaupt, Inga och Wahlberg, Anna Greta, *Svenska kvinnor: föregångare och nyskapare*, Lund 1990, s 369; Arosenius, Louis och Hedberg, Valborg, *Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden: biografisk uppslagsbok*, Stockholm 1914, s 100; *Värmlands nation i Uppsala ht 1894-ht 1904: porträtt och biografiska uppgifter*, Stockholm 1905, s 66; Se även uppgifter om Thorstensons föreningsaktiviteter i Bokholm, Sif, "I vimlet: mötesplatser för kvinnosak och kultur kring sekelskiftet 1900", i Österberg, Eva och Carlsson Wetterberg, Christina, *Rummet vidgas: kvinnor på väg ut i offentligheten 1880-1940*, Stockholm 2002, s 309.

2 "Sällskapet Hem i Sverige under år 1943", bilaga 1, Protokoll 19.4 1944, Stiftelsen Hem i Sverige 1941-1945, AII:5, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 "Förhandlingar vid Nationalföreningens mot emigrationen andra ombudsmöte", *Hem i Sverige* 1910:2, s 32.

de dock i praktiken inte tid att ägna all sin uppmärksamhet och kraft åt just NME:s arbete. De som här presenteras som kärnan tillhörde däremot de som ägnade NME en större del av sitt engagemang. Några av dessa fanns inte med i NME:s styrelse utan verkade inom föreningens andra verksamhetsområden. De arbetade på föreningens kontor och i dess egnahemsbolag och bestämde därmed i praktiken över NME:s utveckling. De utgjorde på så vis NME:s informella ledarskap.

Det fanns även en formell ledning över centralstyrelsen och föreningen, bestående av dess verkställande utskott. Utskottet med sina nio medlemmar ägde ett betydande formellt inflytande över föreningens verksamhet. Uppgifter från den första tiden visar att det sammanträdde omkring tio gånger per år medan hela centralstyrelsen endast hade två ordinarie mötestillfällen under samma period. Vilka som i praktiken deltog i utskottets möten är tyvärr inte känt, eftersom det saknas protokoll från NME:s första aktiva decennium. Det finns emellertid uppgifter om utskottets sammansättning som visar att det efter ett par år i stort kom att sammanfalla med föreningens informella kärna.¹

Även Michael Shepard och Franklin D. Scott har gjort en uppräknig av centrala personer inom föreningen. Denna har emellertid endast gjorts med utskottet som grund, vilket innebär att den inbegriper flera personer som aldrig ingick i föreningens styrelse och som inte heller intog en aktiv roll inom föreningen, däribland Rudolf Kjellén och Ernst Beckman.² Kärnan bestod till stor del av andra personer än de Scott och Shepard ringat in, närmare bestämt av de tidigare omnämnda Adrian Molin, Gösta Tamm, Gunnar Huss och Emil Kinander, samt bankdirektören Edmond Carlsson (senare Febvrel), snickaren Nils Peter Olsson, försäkringsmannen Paul Bergholm, NME:s egen byråtjänsteman Axel Bengtsson, samt jordbrukarna och politikerna Jöns Peter Jespersson, Karl Magnusson och Johan Engqvist.³

Det som i korthet kan sägas om dessa personer är att majoriteten av dem var intresserade av egnahems- och jordbruksfrågor. Försäkringsmannen Paul Bergholm var specialist på det ekonomiska och administrativa arbetet för den

1 Föreningens första verkställande utskott från 1907 bestod enligt uppgifter från Paul Bergholm av Adrian Molin, Gösta Tamm, Emil Kinander, Erik Hjorth, Gunnar Huss, Albert Isaksson, Olof Alfred Berg, Hugo E. Tigerschiöld och Axianne Thorstenson. Enligt uppgifter från 1910 hade Axianne Thorstenson, Erik Hjort och O.A. Berg avträtt från sina uppdrag. Istället hade verkställaren Nils Peter Olsson, bankdirektören Edmond Carlsson och sekreteraren i kommerskollegiet K.A. Fryxell tagit plats i denna innersta krets. Bergholm 1917, s 10; "Nationalföreningens mot emigrationen verksamhet 1910: ur årsberättelsen", *Hem i Sverige* 1911:2, s 31.

2 Shepard 1970, s 70; Scott 1965, s 316f.

3 Kärnan utgjorde de personer som oftast och under längst tid stod anlitade i föreningens styrelsegrupper inom olika verksamhetsområden. Den har identifierats via föreningens tretton egnahemsbolags handlingar, samt föreningens verksamhetsberättelser.

inre kolonisationen och egnahemsarbetet i Preussen. Han anlitas för att redogöra för detta både i den statliga Emigrationsutredningen och i den senare Egnahemsutredningen.¹ Nykterhetsmannen från Växjö, Johan Engqvist, hyste också stort intresse för egnahemsfrågorna. Sitt politiska arbete verkar han emellertid främst ha fört på hemmaplan, bland annat som ledamot i Växjös egnahemsförening i slutet av 1800-talet och som kommunalordförande. Som riksdagsman för liberalerna förde han en ganska blygsam tillvaro.² Karl Magnusson, ursprungligen trädgårdsmästare från Skövde, blev mest aktiv för NME:s räkning i de västra delarna av landet. Även han var politiskt engagerad i jordbruksfrågor och kallas av Birger Hagård för ”en bondeledare” inom högerpartiet på riksnivå.³

Dessa personer kan samtliga med historikern Catarina Lundströms vokabulär betecknas som föreningens ”görande

Fem av NME:s närmaste medarbetare. Uppifrån och ned: Gösta Tamm (1866-1931), Jöns Peter Jespersson 1861-1935), Emil Kinander (1860-1929), Gunnar Huss (1871-1939) och Paul Bergholm (1883-1957). Källa: Aktiebolaget Svensk jordförmedling 1913-1938, Stockholm 1938, s 91 och s 39.

- 1 Bergholm, Paul, ”Den inre kolonisationen i Preussen 1886-1906”, i *Emigrationsutredningen: Småbruksrörelsen å de Brittiska öarna samt inre kolonisationen i Preussen och Förenta Staterna*, bilaga XIV, Stockholm 1909; Bergholm, Paul, ”Den preussiska räntegårdskolonisationen 1886-1911”, i *Betänkande i egnahemsfrågan: redogörelse för den statsunderstödda egnahemslänerörelsen i utlandet*, bilaga III, Stockholm 1914; ”Bergholm, Paul”, i *Vem är det?: svensk biografisk handbok 1943*, Stockholm 1943, s 68.
- 2 Andersson, Per-Olof, *Den kalejdoskopiska offentligheten: lokal press, värdemönster och det offentliga samtalets villkor 1880-1910*, Växjö 2001, s 258f; Norberg, Anders och Tjerneld, Andreas, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 2, Stockholm 1985, s 210.
- 3 Hagård, Birger ”Magnusson, Karl Hilding”, i Lager- Kromnow, Birgitta (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 24, Stockholm 1982, s 707.

aktörer”, i den meningen att de arbetade med föreningens löpande verksamhet.¹ Hit hörde dock i ännu högre grad snickaren N. P. Olsson och kanslisten Axel Bengtsson, som tillhörde föreningens anställda personal och som man kan räkna med hade mindre engagemang på annat håll utanför föreningen.

Tamm, Edmond Carlsson och Bengtsson var även ”styrande” för verksamheten. Här ställer sig emellertid spindeln i nätet, Adrian Molin, över samtliga i kärnan. Han kan, fortfarande med Catarina Lundströms begrepp, betecknas som såväl ”görande”, som ”talande” och ”styrande” i organisationen. Som initiativtagare och sekreterare för NME och redaktör för föreningens tidskrift *Hem i Sverige* var han den som syntes och hördes mest i samband med föreningen. Han styrde även över hela arbetet, eftersom han på olika sätt fanns med i dess förgreningar över hela landet, ibland som formell ledare, men på lokal nivå ofta som informell ledare. Med sin starka ledarroll förväntas hans tydliga nykonservativa ideologiska profil ha påverkat föreningens arbete. En mer ingående presentation av hans åskådning följer därför i kapitel 6.

De övriga kärnmedlemmarnas ideologiska politiska profil var inte lika stark även om majoriteten av dem hade en partipolitisk tillhörighet. Jespersson och Magnusson tillhörde högern, men endast Magnusson intog en mer tongivande roll i politiken.² Tamm och Engqvist var båda liberaler, men kan betraktas som högervridna sådana. Tamm gick exempelvis från de frisinnade till att bli högervilde 1915 och senare lantmannapartist. Engqvist var trots sin liberala tillhörighet ombud för Allmänna Valmansförbundet Smålands allmoge under en period före 1910, det vill säga för en av avdelningarna inom högerns nybildade valorganisation. 1910 valdes han emellertid in i landstinget för liberalernas räkning och var mellan 1912 och 1914 frisinnad riksdagsman. Hans till synes oproblematiske växling mellan olika partier kan tolkas som en konsekvens av att partierna till stor del fortfarande var i en konsolideringsfas under det tidiga 1900-talet.³

Högerns Kinander och tjänstemannen Huss ska inte glömmas bort i sammanhanget. Även de var viktiga personer i kärnan. Att ringa in dem som görande, talare eller styrande är emellertid svårt. Som ordförande för föreningen i olika perioder var de formella ledare och på så sätt styrande. Deras roll i NME kan emellertid mer betecknas som en välbehövad och ständigt tillgänglig

1 Lundström, Catarina, *Fruars makt och omakt: kön, klass och kulturarv 1900-1940*, Umeå 2005, s 106f.

2 Se biografiska uppgifter i Hagård, Birger, ”Magnusson, Karl Hilding”, i Lager-Kromnow, Birgitta (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 24, Stockholm 1982, s 707; Om Jöns Peter Jespersson i Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 3, Stockholm 1986, s 223.

3 Andersson 2001, s 258f.

kompetens i närings- och arbetslivsfrågor och som samordnande länkar mellan olika intressesfärer på hög samhällsstyrande nivå. Som sådana kan även Edmond Carlsson och Paul Bergholm med sina kontakter in i försäkrings- och bankväsendet räknas.¹ Sådana kontakter var bra att ha för en organisation som skulle ge sig in i jordreformernas och jordförmedlingens verksamhetsfält.

Kärnan bestod alltså sammanfattningsvis av ett antal herrar i 30- och 40-års åldern som hyste ett starkt intresse för egnahems- och kolonisationsfrågor. I kärnan förenades både praktiskt och teoretiskt kunnande om dessa frågor, samt om arbetsmarknads- och finansfrågor. De politiskt aktiva tillhörde högern eller var liberaler som stod nära högern. Inga socialdemokrater eller socialliberaler fanns med i gruppen.

Det sammantagna intrycket av föreningens sammansättning på styrelsenivå är därmed att den var både klassmässigt och könsmässigt homogen. Att den samhälleliga politiska och ekonomiska eliten i så stor utsträckning sammanstrålade i NME gör att den framstår som en förening av det slag som utvecklades av den borgerliga makteliten under 1800-talet. Liksom dem hade den skapats för de breda lagren, i hopp om att uppnå nationell konsensus.² Den började inte heller som en rörelse i opposition mot statsmakterna eller oberoende av staten. Istället hade den i utgångsläget starka band till regering och riksdag via de ledande representanterna. Ytterligare en förstärkning av samverkan mellan NME och etablissemanget ägde rum när prins Carl blev ordförande för föreningen 1915.³ Därmed hade den även kungligt beskydd.

Syftet med kapitlet var emellertid att nyansera bilden av föreningen som givits i tidigare forskning, det vill säga bilden av att den var konservativ och antidemokratisk och dominerades av storjordbrukare. Detta har också gjorts genom att visa att representanter från industrin fanns med i föreningens styrelse, liksom ett stort antal tjänstemän, samt ett betydande antal politiker stående till vänster på partiskalan.

ÖVERLAPPANDE MEDLEMSKAP

Som hittills framgått var det till stor del en manlig överklass och övre medelklass som involverade sig i NME:s styrelsearbete. Något som också är symptomatiskt är att de hade flera engagemang igång samtidigt i det offentliga livet. De var aktiva i statlig verksamhet och/eller i län och kommuner, de tillhörde

1 Febvrel, Edmond i *Vem är det?: svensk biografisk handbok 1923*, Stockholm 1923, s 181.

2 Jansson 1985, s 183.

3 "Nationalföreningen mot emigrationens sjunde ombudsmöte", *Hem i Sverige* 1915:2, s 43.

akademiska nätverk och även andra föreningar. På så vis var de personer som fick flera nätverk att överlappa varandra.¹ Intrycket från analysen av de inblandade, är att det i stor utsträckning var samma personer, samma samhällsliga elit, som interagerade inom och mellan olika instanser för att driva stora samhällsfrågor. Samlingen kring NME är ett tecken på den konsensuskultur som förknippas med svenskt politiskt liv och som här byggde på att politiker och samhällsdebattörer hade känt till varandra sedan studietiden och sedan följts åt i de olika sociala sammanhangen under karriären.²

Det var en stor del av samhällseliten som samlades i det omfattande föreningslivet kring sekelskiftet 1900. Symptomatiskt nog har några föreningar som delade nyckelpersoner med NME framträtt under undersökningens gång. Det var Svenska nationalföreningen mot tuberkulos, CSA och dess Jordreformförening under Palmstiernas ledning, samt Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Förhållandet mellan dessa föreningar visar ibland på omfattande samverkan, men avslöjar också meningsskiljaktigheter mellan aktörerna i nätverket i utvandringsfrågan.

Det faktiska samröret med Svenska nationalföreningen mot tuberkulos tycks inte ha varit så starkt, fastän båda föreningarna var engagerade i förbättrandet av svenska bostäder. Mellan CSA och NME fanns fler kopplingar, även om NME beslutade avböja en invitation från CSA om att ingå som medlem 1909.³ Samarbetet mellan CSA och Adrian Molin tycks ha varit större under den nationella samlingens storhetsdagar mellan 1905 och 1909. CSA var tidigt framstående i sitt arbete för bostadsfrågornas lösning. Efter stiftandet 1903 arbetade föreningen på samma sätt som NME senare skulle göra med utställningar och en rådfrågningsbyrå för egnahemsfrågor, dock mest verksam för Stockholmsbornas räkning. Arkitekten Ragnar Östberg höll här i trådarna.⁴

Den Jordreformförening som Erik Palmstierna startade under CSA:s organisationsparaply 1906 lockade till sig Adrian Molin.⁵ Kanske var det här deras band knöts samman inför bildandet av NME. Palmstierna blev Jordreformföreningens sekreterare, nationalekonomen Gustav Cassel dess ordförande, Stockholms stads borgmästare Carl Lindhagen vice ordförande och Yngve Larsson kassör. Samtliga, förutom Cassel, betraktades som intellektuella radi-

1 Hall 1998, s 227; Lundquist 1997, s 11.

2 Drangel, Louise, "Välfärdsstaten grundläggs: högern och 1913 års folkpension", i Nilsson, Torbjörn (red.), *Anfall eller försvar: högern i svensk politik under 1900-talet*, Stockholm 2002, s 108.

3 "Förhandlingar vid Nationalföreningens mot emigrationen första ombudsmöte", *Hem i Sverige* 1909:2, s 34.

4 Wennström, Elsy, "Folkhemmets födelse", i Ambjörnsson, Ronny och Gaunt, David (red.), *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*, Stockholm 1984, s 420.

5 Enligt Shepard 1969, s 124.

kaler av sin samtid och de hörde till den liberala vänsterkanten i riksdagen och kommunalpolitiken. De lämnade i 1910-talets början Liberala samlingspartiet för att bli socialdemokrater.¹ I Jordreformföreningens program förenades socialkonservativa idéer med radikala ståndpunkter om ökad expropriationsrätt för stat och kommuner. Föreningen förhöll sig även aktiv till georgismen, amerikanen Henry Georges reformistiska program för jordbruket.² Det ideologiska innehållet i Jordreformföreningen och georgismen återkommer jag till i diskussionen om olika grupperingar i arbetet med den sociala jordfrågan i kapitel 7.

Palmstierna lämnade NME:s centralstyrelse under 1911.³ Ynge Larsson och Adrian Molin fortsatte däremot att samverka, först i den statliga Bostadskommissionen 1912–1918 och senare som aktivister under första världskriget tillsammans med Larssons partikollega Otto Järte.⁴

Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet har redan tagits upp som en förening som delade flera intressenter med NME, exempelvis Adolf Berencreutz, Dan Broström, G. H. von Koch, Johan Ekman och kyrkoherden Per Pehrsson. Broström, Ekman och Pehrsson tillhörde de flitigaste och mest långvariga medlemmarna i NME:s centralstyrelse och både Broström och Ekman var under olika perioder ordförande för Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.⁵ Föreningarna rörde sig inom samma verksamhetsfält med utvandringen i sikte. Rent organisatoriskt stod de emellertid inte varandra så nära, utan de utvecklades på var sina håll, NME med basen i Stockholm och Riksföreningen i Göteborg.⁶

Att samarbetet mellan Riksföreningen och NME inte var omfattande berodde på att de arbetade med olika aspekter av utvandringen. Riksföreningen var inte lika aktiv i arbetet mot utvandringen och för återinvandringen, utan hade som mål att bygga upp svensk identitet på plats hos dem som redan utvandrat. De verkade för en pansvensk idé i linje med panslavismen och pangermanismen. Det gällde att samla och stärka det svenska språket och svensk kultur på alla platser där svenskar fanns i världen, för att de skulle känna samhörighet med varandra och med Sverige.⁷

1 Sörlin 1988, s 212f.

2 Deland, Mats, "Pianosnickaren, borgmästaren, friherren och professorn: georgismen mellan liberalism och socialism", *Historisk tidskrift* 1997:3, s 434.

3 "Förhandlingar vid föreningens tredje ombudsmöte", *Hem i Sverige* 1911:2, s 51.

4 *Förteckning över statliga utredningar 1904–1945*, Stockholm 1953, se listor över kommitterade i Bostadskommissionen 1912, s 355; Om aktivismen i t.ex. Elvander 1961, s 304, not 8.

5 Kummel 1994, s 74ff.

6 Ibid, s 63.

7 Ibid, s 245ff.

Den finske historikern Bengt Kummel, som skrivit om Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, hävdar att det begränsade samarbetet mellan föreningarna berodde på bristande kontakt mellan föreningarnas ledare. Riksföreningens skapare och blivande sekreterare, Vilhelm Lundström, professor i klassiska språk och f.d. tidningsredaktör, kom från samma politiska sfär i Göteborg som NME:s Adrian Molin. Lundström hade anställt Molin som skribent i *Göteborgs Aftonblad* när han var redaktör för den 1901–1906. Ändå arbetade de inte särskilt nära varandra. Kummel menar att det främst berodde på att de hade olika karaktärer, där den något äldre Lundström var en romantiker med drömmar om svenskarnas samlade kraft i hela världen, medan Molin arbetade mer jordnära och konkret på svensk mark.¹

Att det fanns en närhet mellan föreningarna visade sig ändå ibland. NME rapporterade om Riksföreningens möten i sin tidskrift och de sökte finansieringshjälp tillsammans från Oscar Ekmans stiftelse för immigration och motverkande av emigration. I slutet av 1920-talet diskuterades också möjligheterna att låta Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet ta över en del av NME:s verksamhet i Sverige. Samarbetet mellan föreningarna tycks alltså ha ökat under mellankrigstiden, när utvandringen inte längre var en brännande fråga och NME stod i finansiell kris.²

Emigrationsutredningen

Till nätverket i emigrationsfrågan hörde även en institution, Emigrationsutredningen, vars många inblandade aktörer hade kopplingar till NME. I föreningens egna berättelser utmålas bilden av ett mycket tätt samröre mellan föreningen och utredningen. Som redan framgått var utredningens ordförande, Gustav Sundbärg, väl initierad i föreningens bildande, men Adrian Molin framställs även som en avgörande opinionsmakare inför utredningens tillkomst.³

Molin hade, som tidigare berörts, skrivit ett flertal artiklar angående emigrationsfrågan under 1903. Dessa skulle enligt NME ha varit av stor betydelse för tillkomsten av motionerna vid 1904-års riksdag, alltså de motioner som ingavs av Ernst Beckman och Carl Jakob Jakobson i Karlshult.⁴ Detta påstående är något överdrivet, men en viss inverkan hade säkert Molin, åtminstone indirekt som opinionsbildare, men som en bland många andra.

1 Ibid, s 63.

2 Protokoll 20.12 1928, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:2, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 Bergholm 1917, s 5.

4 Ibid, s 5.

Molins mer direkta påtryckningar för Emigrationsutredningens tillkomst började 1906, då han först skriftligen och sedan personligen vände sig till den då nye civilministern Julius Juhlin. Enligt NME:s tioårsberättelser gjorde denna uppvaktning att Juhlin skyndade på hela processen, så att utredningen kunde tillsättas redan i januari 1907.¹ Hur stor inverkan Molin egentligen hade på Emigrationsutredningen är inte lätt att kontrollera. Något som talar för att hans engagemang var av särskild betydelse är ett visitkort från Gustav Sundbärg, sannolikt från 7 september, 1906, samt ett brev från februari 1907. På visitkortet tackar Sundbärg ”för artiklarna” och ”lyckönskar till det energiska arbetet, som synes bringa en undersökning till stånd.”² Detta är ett belägg för att Molin verkligen uppsökte civilministern vid denna tid och att hans påtryckningar dessutom gav resultat. I brevet, som Sundbärg skrev tre dagar efter att civilministern utnämnt Sundbärg till utredningens ordförande, tackade han Molin med orden ”Bästa Broder! Hjärtligt tack – till företagets [Emigrationsutredningens] verkliga upphofsman – för de vänliga orden idag! Så snart vi få vår lokalfråga i ordning hoppas jag vi få träffas och dryfta sakens närmast brännande spörsmål.”³

Sundbärg och Molin hade haft kontakt även tidigare angående utredningen. I ett brev från mars 1905 framgår det att Molin visat intresse för att själv delta i utredningsarbetet. Statistiska centralbyrån hade då precis kommit in med sitt remissvar i frågan till Kungl. Maj:t och Sundbärg svarade Molin att ”[...] för så vidt jag får något med saken att göra och Ni vid den tiden är i tillfälle att fasthålla Edert anbud, så skall det blifva mig ett nöje att anlita Edert bistånd.”⁴

Tillsammans med Nils Wohlin och två av Emigrationsutredningens anlidade utredare, Kerstin Hesselgren och Paul Bergholm, satt Sundbärg sedan med i föreningens första styrelse.⁵ När det var aktuellt att NME skulle erhålla statsbidrag för sin verksamhet 1908, gav Sundbärg sitt fulla stöd till föreningen

1 Ibid, s 6.

2 Brev från Gustav Sundbärg till Adrian Molin 7.9, årtal ej angivet, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB. Årtal saknas, meddelandet stämmer emellertid väl in i tiden kring den 7.9 1906, då Molin hade publicerat sina artiklar i *Svenska Dagbladet* och då beslutet om utredningen ännu inte tagits.

3 Brev från Gustav Sundbärg till Adrian Molin 2.2 1907, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB; Se även Shepard 1969, s 102; Hall 2000, s 236.

4 Brev från Gustav Sundbärg till Adrian Molin 24.3 1905, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB.

5 Bergholm 1917, s 7.

med argumentet att den förväntades kunna bli en hjälp för statsförvaltningen.¹ Det fanns alltså direkta personliga band mellan Emigrationsutredningen och NME i etableringsfasen. Flera av utredningens medarbetare skulle också fortsättningsvis anlitas för att delta i föreningens arbete.²

Den goda samverkan mellan Sundbärg och NME höll emellertid inte i sig länge. Redan 1909 lämnade Sundbärg centralstyrelsen. En orsak till avskedet kan ha varit att Sundbärg inte delade övertygelsen om att småbruk och inre kolonisation var kungsvägen för att lösa emigrationsfrågan. Under utredningens gång påtalade Sundbärg istället vid flera tillfällen att han inte var en anhängare av det fokus på egnahem och inre kolonisation som sysselsatte många av dem som ville hämma emigrationen. Han menade till och med att det var omöjligt att förstå dem som satte jordbruket som främsta lösning på problemet, eftersom befolkningen obönhörligen var på väg bort från det.³ Egnahemmen betecknade han även som en kortsiktig lösning, eftersom de ändå var för små för att kunna delas av andra generationens egnahemmare. Småbrukarnas barn skulle därmed i sin tur bli tvingas till industriarbete eller emigration, om inte de också lyckades skaffa sig ett egnahem.⁴ Sundbärg delade inte heller NME:s entusiasm för svenskamerikaner och återinvandringen.⁵ Enigheten var med andra ord inte fullkomlig mellan NME och Sundbärg.

Detsamma gällde i viss mån även i samarbetet mellan NME och Nils Wohlin. Wohlin tog först ett avsteg från nätverket i utvandringsfrågan när han hoppade av Emigrationsutredningen 1910. Orsakerna som uppgivits var samarbetsproblem med Sundbärg och missnöje med att inte hinna med den akademiska karriären vid sidan av utredningsarbetet.⁶ Wohlin blev emellertid inte, som Hall påstår, mer aktiv inom NME efter avhoppet från Emigrationsutredningen, även om han satt kvar i centralstyrelsen fram till 1917.⁷ Tvärtom visade även Wohlin på en negativ attityd mot grundpelarna i NME:s program. Till skillnad mot Sundbärg var Wohlin övertygad om att jordbruksnäringen i

1 Bihang till riksdagens protokoll 1908, Statsutskottets utlåtande, nr 81, "Utlåtande i anledning af Kungl. Maj:ts proposition angående statsanslag till nationalföreningen mot emigrationen", s 18.

2 Flera av de inblandade utredarna, omkring hälften, skrev artiklar för tidskrifterna *Det Nya Sverige* och *Hem i Sverige*, samt gjorde utredningar för NME:s räkning.

3 Se Sundbärgs konstaterande i *Emigrationsutredningen: ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar*, bilaga V, Stockholm 1910, s 268.

4 *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 725, 839; Se även Hall 1998, s 235; Edling 1996, s 212.

5 T.ex. *Emigrationsutredningen: det svenska folklynnnet, aforismer*, bilaga XVI, Stockholm, 1909, s 91ff; Se kritik mot Sundbärgs negativa attityd i Thörnberg, E. H., "Svenskarnes folklynnne, utvandringen och svensk-amerikanerna", *Hem i Sverige* 1911:1, s 96.

6 Hall 1998, s 235; Hagård 1976, s 25f.

7 Hall 1998, s 235.

Sverige skulle växa och bli än mer betydelsefull i framtiden. Wohlin propagerade emellertid för bevarandet av den svenska, självägande bonden och såg de nya småbrukarna och egna hemmarna som en grupp som inte kunde likställas med dem. Liksom Sundbärg ställde han sig även ogillande till svenskamerikaner, särskilt de som aspirerade på att bli hemmansägare i Sverige. Wohlin menade att båda dessa grupper hotade det traditionella svenska jordbruket och den svenska bondeklassen.¹ Ett huvudargument var att de ägde karaktärsdrag som enligt Wohlin var farliga för den germanska rasen. I *Emigrationsutredningen* skrev han bland annat följande angående småbrukarna:

[Det är svårt att tro] att den nutida småbrukareklassen med sina obetydliga jordlappar och med sina oftast dåligt och smaklöst uppförda byggnader samt i sitt beroende af yttre arbetsförtjänster skall kunna bära upp framtidens svenska allmogekultur. Dessa kunna vara afpassade för andra folkkraser, men icke för den germanska och minst af allt för den svenska folkkaraktären.²

Det här var åsikter som inte sammanföll med Adrian Molins och NME:s program och Molin angrep därför Wohlins åsikter under 1910-talets början med sin småbruksoptimism.³ Större och mindre meningskiljaktligheter av detta slag förekom ofta i nätverket kring emigrationsfrågan. Ett nätverk som bestod av den bredd som uppripar och NME:s första styrelse trots allt uppvisade, kunde hållas enigt på ytan, men på djupet gick åsikterna ofta isär mellan olika aktörer. Inte ens bland dem som stod ideologiskt nära varandra, vilket Molin och Wohlin gjorde i många frågor, var enigheten självklar kring vad som borde göras. Detta var något som skulle följa NME genom åren och framförallt sätta prägel på småbruksverksamheten.

MEDLEMMARNA PÅ GRÄSROTSNIVÅ

I syfte att ytterligare visa vilka som ställde sig bakom NME redovisas här avslutningsvis det fåtal uppgifter som finns om medlemmarna på gräsrotsnivå.

NME började rekrytera medlemmar redan vid första mötet i maj 1907. Antalet växte sedan snabbt och redan 1909 hade föreningen över 4 000 medlemmar. Efter en rekryteringskampanj 1910–1911 uppgick antalet snart till

1 *Emigrationsutredningen: faran af bondeklassens undergräfvande i sammanhang med de gamla arfvejordäskådningarnas upplösning, emigrationen och bondjordens mobilisering*, bilaga X, Stockholm 1910, s 98ff.

2 Ibid, s 102.

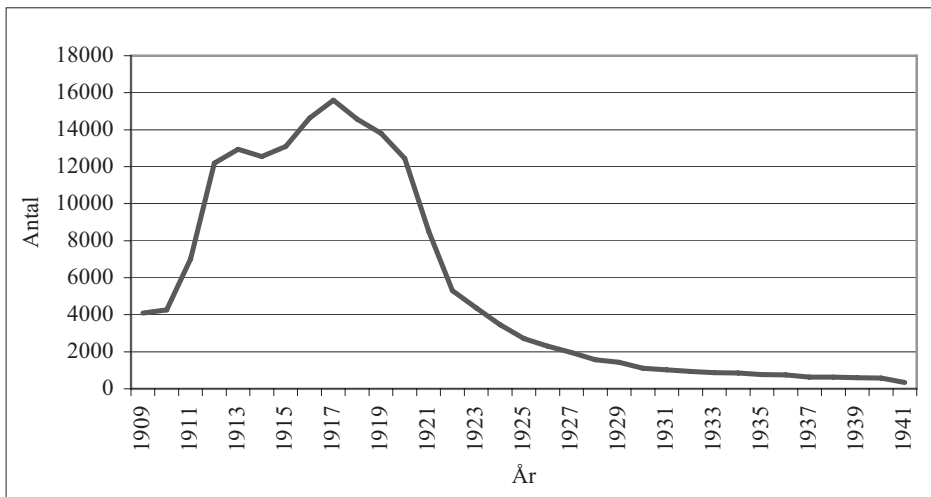
3 T.ex. Molin, Adrian, *Vanhäfda: inlägg i emigrationsfrågan*, Stockholm 1911, s 92, 94.

12 000. När NME var som störst, 1917, uppgick medlemsantalet till nära 16 000.¹ Här kan man jämföra med en inflytelserik förening som Fredrika Bremer-förbundet som 1911, efter drygt 25 års verksamhet, hade 2 000 medlemmar.² Men det kan också ställas mot en av folkrörelsens jättar, IOGT, som 1910 hade 160 000 medlemmar.³

Tre olika typer av medlemskap erbjöds: ständigt, stödjande och vanligt, där den ständige medlemmen betalade en engångsavgift på 100 kronor, medan den stödjande betalade tio kronor per år och den ordinära två kronor per år. Antalet ständiga medlemmar uppgick så småningom till 337 och utgjordes troligtvis av mer välbeställda personer.

Även när det gällde medlemskapet hoppades NME på att uppnå en nationell samling över klassgränserna. Hur det gick med den saken kunde föreningen själv utvärdera efter tio år. De konstaterade då att medlemmarna främst bestod av tjänstemän och ”den inte särskilt burgna medelklassen”.⁴ Den arbetarklass som man önskat värva hade alltså till stor del uteblivit.

Figur 2. Medlemsutvecklingen i NME 1909–1941.

Källa: Styrelseberättelser 1909–1941, volym FII:2, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

1 För uppgifter om medlemsutvecklingen 1909–1941, se Styrelseberättelser 1909–1949, volym FII:2, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; Medlemskurvas utseende, dess kraftiga uppgång och lika kraftiga nedgång, diskuteras närmare i kapitel 10.

2 Manns 1997, s 172.

3 Lundkvist, Sven, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*, Stockholm 1977, s 69.

4 Bergholm 1917, s 15; "Nationalföreningen mot emigrationen under år 1918", *Hem i Sverige* 1919:1, s 1.

Det finns ett fåtal medlemsböcker bevarade från föreningen, från Värmland och Gotland. Via dem kan man konstatera att NME hade rätt i sin utvärdering. Förteckningen från Värmland talar för att den största gruppen var jordbrukare, där huvuddelen betecknade sig som hemmansägare och lantbrukare. Nästan lika stor var gruppen lägre tjänstemän, affärsanställda och arbetsledare. Därefter följde ett stort antal småföretagare, högre tjänstemän, fabriker och godsägare. Ingen hade uppgivit att de var torpare, arbetare eller något annat som visade på tillhörighet i det lägre samhällsskiktet. Den absoluta majoriteten var också män. 32 kvinnor fanns upptagna och flertalet stod där som självständigt anslutna, det vill säga utan makar. De bar titlar som fröken och fru, men också ett par lärarinnor hade anslutit sig. Geografiskt hade medlemmarna en spridning över hela Värmland, men tätorterna Sunne och Arvika utmärkte sig med särskilt många medlemmar.¹ Medlemsstocken utgjordes med andra ord till största del av en svensk småborgerlighet från landsbygden och mindre tätorter. Den var dock något mer heterogen än föreningens ledning.

SAMMANFATTNING

Kapitlet har visat på det, eller snarare de, nätverk som figurerade kring NME vid starten 1907 och som följde den under de kommande åren. Utgångspunkten vid föreningens etablering var att den skulle visa att den stod för en nationell samling i utvandringsfrågan. Uppropet som föregick dess bildande kan i det avseendet ses som ett misslyckande, eftersom varken kända socialdemokratiska representanter eller kvinnorörelsens kvinnor fanns med. Med den första styrelsen gjordes ett försök att avhjälpa det misslyckandet genom rekryteringen av socialdemokraten Bernhard Eriksson, den liberala bostadsinspektrisen Kerstin Hesselgren och Fredrika Bremer-förbundets byråföreståndare Axianne Thorstenson. Socialdemokratiska representanter blev sedan ett bestående, om än marginellt, inslag i styrelsen. Kvinnliga styrelsemedlemmar saknades däremot helt från 1911 och fram till 1940-talet.

Undersökningen av NME:s styrelse visade också att den hade en stark förankring i riksdag och regering, eftersom nära hälften av medlemmarna var aktiva politiker på riksnivå. I övrigt förenade den arbetsgivare och tjänstemän inom jordbrukssektorn med arbetsgivare inom industrin, samt en rad högre statliga tjänstemän, varav flera arbetade med den pågående Emigrationsutred-

1 "Förteckning över medlemmarna i Värmlands länsförening mot emigrationen 1908-1913", Värmlandsbyrå av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

ningen. Liksom tidigare forskning konstaterat bestod NME:s ledning sammanfattningsvis av en manlig medel- och överklass, där de flesta hade högre akademisk utbildning, samt ägde ett omfattande engagemang inom politik, näringsliv och föreningsliv.¹

Den lilla kärna som här har pekats ut som föreningens faktiska ledarskap skilde sig inte nämnvärt från denna bild.

Ett konstaterande som därmed kan göras är att föreningen inte började sin verksamhet i opposition mot statsmakterna. Istället hade förening och stat starka band till varandra. Nationalföreningen mot emigrationen framstår därmed på många sätt som en kvarleva från 1800-talets borgerliga associations-typ, som anslöt till existerande maktstrukturer och skapades *av* en maktelit *för* de breda lagren i hopp om att nå nationell konsensus.²

I kapitlet har det också konstaterats att det breda nätverket i den lika breda utvandringsfrågan var enade på ytan vid tidpunkten för NME:s bildande. Den vägledades av den konsensuskultur som brukar förknippas med svensk samhällselit och som just i denna tid var särskilt i ropet till följd av unionsupplösningen. Med lite tid bröt emellertid meningskiljaktigheter fram. Det kan bland annat ses i NME:s och Adrian Molins förhållande till Centralförbundet för socialt arbete, Stockholms jordreformförening och Emigrationsutredningen, vilka alla ingick i kretsarna kring NME via centralstyrelsens många ledamöter. Oenigheten rörde framförallt inställningen till småbrukets möjligheter, men också synen på svenskamerikanerna och återinvandringen. De olika synsätten låg troligtvis bakom Erik Palmstiernas och Gustav Sundbärgs tidiga avhopp från styrelsen. Nätverket kring utvandringen var således inte helt stabilt och homogent. Mer om detta följer i kapitlet om NME och den inre kolonisationen. Nu följer en presentation av den organisation dessa personer lät bygga upp.

---

1 Alm 2003, s 69 och 71; Hall 1998, s 228f.

2 Jansson 1985, s 196ff.

KAPITEL 4

Organisationens uppbyggnad

I det här kapitlet presenteras Nationalföreningen mot emigrationens landsomfattande organisatoriska uppbyggnad på central, regional och lokal nivå. I fokus står byråorganisationens och egnahemsbolagens utbredning och funktioner under perioden 1907–1925.

PLANEN OCH DE EKONOMISKA FÖRUTSÄTTNINGARNA

Vid NME:s bildande proklamerade Adrian Molin att föreningen skulle öppna upplysningsbyråer och starta affärsmässigt drivna jordförmedlande egnahemsbolag. Det uttalade målet var redan från början att etablera en riksomfattande organisation med minst en byrå och en anslutande jordförmedling, det vill säga ett egnahemsbolag, i varje län. Ambitionen var således hög med siktet inställt på att skapa minst 25 byråer och bolag. Till dem skulle det sedan anställas personal som kunde sköta en daglig hantering av ärenden från emigrationslystna och hemvändande svenskar. Etableringen skulle börja i de län som var mest drabbade av utvandringen¹, det vill säga i landets sydliga och västra delar med Hallands, Värmlands, Kronobergs, Jönköpings, Kalmar, Älvsborgs och Kristianstads län i topp. Syftet med byråerna och egnahemsbolagen var att skapa en så praktisk och gripbar verksamhet att den kunde svara mot vad en biljett till Amerika eller pengar från utvandrade släktingar symboliserade för svenska ungdomar. För att kunna fullgöra denna uppgift skulle byråerna kostnadsfritt hjälpa besökare att skaffa arbeten och/eller jord genom förmedling och juridisk hjälp. Egnahemsbolagens uppgift skulle bli att köpa in odlad eller odlingsbar jord som kunde delas upp till småbruk.²

Den grundläggande förutsättningen för NME:s etablering som organisation var förstås de ekonomiska tillgångarna. När NME bildades 1907 stod det

---

1 Molin, Adrian, "Hvad vill 'Nationalföreningen mot emigrationen'?", *Hem i Sverige* 1908:1–2, s 6.

2 Ibid, s 4f.

redan klart att konsul Oscar Ekmans stiftelse för immigrationens befrämjande och motverkande av emigration skulle skänka ett bidrag uppgående till 10 000 kronor per år till föreningen. Bland NME:s anhängare tecknade sig också tio personer omgående för att ge den ett gemensamt bidrag på 5 500 kronor per år.¹ Föreningen hade därmed ett startkapital, men det kan knappast ha räknats som tillräckligt för den stora organisation som planerades.

Eftersom planen för organisationen var klar redan innan föreningen bildats verkar det troligt att dess ledare förutsatte att staten skulle gå in med ekonomiskt stöd till föreningen. Det förefaller inte heller som ett långsökt antagande om man ser till det omfattande inslaget av riksdagsmän som ingick i föreningens ledning. I Adrian Molins återgivna anförande från föreningens första möte framgår det också att de planerade egnahemsbolagen förväntades få finansieringsstöd från statens jordförmedlingsfond.² Denna fond hade inrättats tidigare under 1907 i syfte att underlätta för egnahems- och småbruksbildningen i landet. Fondmedlen riktades till hushållningssällskap, egnahemsbolag och -föreningar som fick ta lån från fonden för att köpa in jordområden för avstyckning av tomter passande för egnahem och småbruk.³ För att finansiera föreningens många bolagsbildningar skedde förstås även ett omfattande tecknande av aktier. Vilka som stod för aktieinnehavet belyses närmare i nästa kapitel.

För att få stöd till föreningens byråer ansökte NME om statsbidrag under 1908. Efter ett beslut i detta års riksdag utbetalade staten, via civildepartementet, 10 000 kronor till föreningen för 1909-års verksamhet. Därefter togs ett nytt riksdagsbeslut varje år om ett statligt bidrag till föreningen. 1908-års riksdagsbeslut har i tidigare forskning betecknats som ovanligt och samtidigt som symptomatiskt för en stat som var på väg att utöka sin roll inom det sociala samhälleliga fältet.⁴ För utdelningen av bidraget uttalade sig ett flertal av de riksdagsmän som var med i föreningen, vilket har fått hanteringen av ärendet att framstå som jävigt. Det var i stort sett föreningens medlemmar som

1 Berg 1912, s 5; Enligt Bergholm uppgick summan till 6 500 kr/år, se Bergholm 1917, s 17.

2 Molin, Adrian, "Hvad vill 'Nationalföreningen mot emigrationen'?", *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 5.

3 SFS 1907:49, "Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna bestämmelser för lån från jordförmedlingsfonden". Denna fond har inte uppmärksammats i särskilt hög grad i tidigare forskning. Gunnar Hellström, Olle Gellerman och Nils Edling nämner jordförmedlingsfondens inrättande, se Hellström, Gunnar, *Jordbrukspolitik i industrisambället: med tyngdpunkt på 1920- och 30-talen*, Stockholm 1976, s 73; Gellerman 1958, s 133; Edling 1996, s 378. Edling beskriver dess inrättande som ett sätt att främja möjligheterna för de privata företagen och förmedlingarna inom egnahemsrörelsen.

4 Kilander 1991, s 106ff (särskilt s 108).

själva klubbade igenom det statliga stödet till föreningen.¹ Det bekräftar också antagandet att det i inledningsfasen fanns löften om att organisationen skulle kunna finansieras.

Även majoriteteten av Sveriges landsting gav från och med 1908 föreningen ett bidrag på mellan 250 och 350 kronor per landsting och år.² Från vissa landsting ökades bidraget med tiden till 550 kronor.³ Från andra håll strömmade pengar också in till föreningen, bland annat via den så kallade nationalsubskriptionen som *Dagens Nyheter* initierade under storstrejken 1909. Denna bidrog starkt till NME:s organisationsutveckling som tog särskild fart efter 1909.⁴ Till subskriptionen återkommer jag längre fram, eftersom den direkt låg bakom en del av den kolonisationsverksamhet som behandlas senare i avhandlingen.

BYRÅORGANISATIONEN

Etableringen av byråer inleddes med inrättandet av en centralbyrå på Birger Jarlsgatan 29 i Stockholm i oktober 1907. Det finns endast knapphändig information om hur byrån såg ut under de första åren, men 1914 finns uppgifter om att byrån hade möjlighet att ta emot utomstående besökare och att samordna NME:s inre organisation. I lokalerna, som bestod av sammanträdesrum, expedition, väntrum och bibliotek, huserade sekreteraren Adrian Molin, samt en kamrer och en assistent.⁵

Till följd av strategin att börja byråetableringen i de mest utvandringsdrabbade delarna av landet, anlades den första byrån efter centralbyrån i Göteborg. Göteborg var Sveriges största utvandringshamn. Härifrån utgick Wilsonlinjens båtar som var länken mellan Sverige och England där atlantångarna över till USA tog vid och tio av Sveriges fjorton registrerade emigrantagenter hade sina

1 Hall 2000, s 238.

2 Se uppgifter från respektive län under rubriken ”Sammandrag af samtliga Landstingens hufvudsakligaste beslut år 1907”, *Tidskrift för Sveriges Landsting, städer och hushållningssällskap* 1908; ”Sammandrag af samtliga Landstingens hufvudsakligaste beslut år 1908”, *Tidskrift för Sveriges Landsting, städer och hushållningssällskap* 1909.

3 Se ”Anslag till enskilda organisationer för social verksamhet”, *Sveriges Landstings Tidskrift* 1914:1; 1914:2; 1916:1; 1917:1; 1918:1; 1919:1; 1920:2; 1922:3; 1923:3.

4 Se t.ex. ”Nationalsubskriptionen och egnahemsfonden”, *Hem i Sverige* 1909:3, s 54.

5 ”Nationalföreningen vid årsskiftet”, *Hem i Sverige* 1914:1, s 1.

huvudkontor i staden.¹ Att sätet för föreningen ändå hamnade i Stockholm berodde snarast på att det var där Adrian Molin nu hade sin hemort, men det kan också tolkas som ett strategiskt val. Det snabbt växande Stockholm intog en viktig roll som nav för Sveriges organisationer och politiska liv kring sekelskiftet 1900. Det var här knutpunkterna för de sociala rörelserna fanns och de viktigaste nätverken. Att ha Stockholm som bas var därför ett måste för att nå nationell framgång.²

Göteborgsbyrån öppnade vid Skeppsbron i december 1907. Som avlönad föreståndare anställdes först Otto Elander, ledamot av Göteborgs Stadsfullmäktige och boktryckare till yrket. Han hade även vistats i USA i tio års tid.³ Under 1908 ersattes han av löjtnant Jonas Folcker som i sin tur ersattes av svenskamerikanen G. A. Armstrong samma år, sedan Folcker blivit ombudsman för Allmänna Valmansförbundet och flyttat till Stockholm.⁴ Göteborgsbyrån flyttades då också närmare hamnen, till Postgatan.⁵

Åren närmast efter bildandet av centralbyrån och Göteborgsbyrån fortsatte etableringen av länsföreningar och byråer i ganska rask takt i de mest emigrationsdrabbade länen. I slutet av november 1907 hölls ett möte i Karlstad för bildandet av en ”afdelning för Värmlands län af Svenska nationalföreningen mot emigrationen”. Omkring 150 personer hade anslutit sig meddelade *Nya Wermlands-Tidningen*. Mötet inleddes av landshövdingen Gerhard Dyrssén och Adrian Molin höll ett liknande anförande som det som hållits vid Runan ett halvt år tidigare.⁶ I april 1908 öppnade en byrå i Säffle i Värmland. Där skulle den vara placerad under byråföreståndaren Karl Karlssons ledning fram till oktober 1912 då den flyttades till Herrgårdsgatan i Karlstad.⁷

1 Brattne, Berit och Åkerman, Sune, ”The Importance of the Transport Sector of Mass Emigration”, Runblom och Norman (red.), *From Sweden to America: a History of the Migration*, Uppsala 1976, s 179; *Emigrationsutredningen: utvandringsväsendet i Sverige: öfversikt af gällande författningar och deras tillämpning*, bilaga II, Stockholm 1909, s 14, s 109; Uppgifter om registrerade, aktiva emigrantagenter åren 1906–1908 i *Emigrationsutredningen: utvandringsväsendet i Sverige: öfversikt af gällande författningar och deras tillämpning*, bilaga II, Stockholm 1909, s 36f.

2 Hall 2000, s 231.

3 Uppgifterna om Elander kommer bl.a. från artikeln i *Seffle Nyheter* 13.12 1907, ”En byrå för hemvändande svenskamerikaner”.

4 Om Folcker i Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 16, Stockholm 1964-1966, s 253; *Publicistklubbens porträttmatrikel 1936: med biografiska uppgifter om publicistklubbens medlemmar*, Stockholm 1935, s 121. Enligt uppgifter i Libris var han även redaktör för Ungsvenska förbundets tidning *Ungsvensken* under 1910.

5 Att Göteborgsbyrån tidigare låg vid Skeppsbron framgår av *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 9.12 1908.

6 *Nya Wermlands-Tidningen* 30.11 1907, ”En värmländsk länsförening mot emigrationen”.

7 Enligt brev från byråföreståndare Karl Karlsson daterade 8.10 1912 och 26.9 1912, s 434, i Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

Under storstrejksåret 1909 öppnades byråer i Smålandsstäderna Västervik, Kalmar och Växjö, samt i Linköping, Halmstad och Vänersborg. Så sent som 1910 var det Malmös tur att få en egen byrå. Därefter minskade expansions-takten och det dröjde till 1913 innan fem nya byråer öppnade i Jönköping, Eskilstuna, Skövde, Bollnäs (senare flyttad till Gävle) och Umeå. I Skellefteå hade det funnits ett avlönat ombud för föreningen sedan 1909, men ingen egentlig byrå.¹ Ett möte hölls också i Luleå för bildandet av en länsförening i Norrbotten, men det gav inget resultat. Umeå blev därmed föreningens nordligaste utpost med länsförening och byrå.²

I Uppsala etablerades en byrå under 1914. År 1916 anlades föreningens sista byråer i Karlskrona, Visby och i norrlandsstäderna Härnösand och Östersund.³ Organisationen hade då nått sin höjdpunkt med 20 byråer spridda över landet. Därefter gjordes försök att etablera fler byråer, bland annat i Falun, men dessa projekt tycks ha avstannat på idéstadiet.⁴

Byråernas funktion

När byråerna väl etablerats arbetade dess föreståndare för att få verksamheten att tjäna de syften som pekats ut i NME:s program. Det skulle satsas både på tillgänglighet och representativitet. Samtliga byråer kunde nås per telefon, via korrespondens och besök. Öppettiderna varierade beroende på förväntad besöksfrekvens. Vissa byråer ute i landsorten hade endast öppet någon timma under vardagarna. Längst öppettider hade Göteborgsbyrån – mellan klockan 9 och 17 varje dag.⁵ Byråföreståndarna var alla män. Flertalet av dem arbetade endast deltid på byrån och de försörjde sig huvudsakligen med annan sysselsättning.⁶ Enligt budgeten från 1908 betalade föreningen ut löner till Adrian Molin, samt anställda byråföreståndare, kontorsbiträden, vaktmästare och juridiska ombud vid centralbyrån, Göteborgsbyrån och Värmlandsbyrån, vilket

1 "Nationalföreningens mot emigrationen verksamhet 1910", *Hem i Sverige* 1911:2, s 35.

2 *Norrbottens Kuriren* 17.12 1912; "Nationalföreningen mot emigrationen vid årsskiftet", *Hem i Sverige* 1913:1, s 2.

3 "Nationalföreningens verksamhet under år 1916", *Hem i Sverige* 1917:1, s 6f.

4 I Uppsala och Gävle etablerades aldrig några länsföreningar, utan endast byråer. Protokoll 14.10 1920, bilaga 1, s III, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

5 Uppgifter från reklam för NME:s byråer i *Svensk jord: organ för Nationalföreningen mot emigrationens jordförmedling* 1917:1.

6 Bergholm 1917, s 62; Vid exempelvis länsbyrån på Gotland avlönades byråföreståndaren under 1916 med 500 kronor i årslön och fick själv stå för bekostnaden av skrivmaterial, enligt Protokoll 3.2 1916, volym A:1, Gotlands länsförening/Föreningen mot Emigration, Landsarkivet i Visby.

sammantaget uppgick till åtta personer.¹ Efter 1913 fick enligt föreningens uppgifter ytterligare tre byråer föreståndare med heltidsförordnanden.²

Föreningens statistik visar att byråerna hanterade nära 200 000 ärenden mellan 1907 och 1926. Eftersom föreningen gagnades av att visa så höga siffror som möjligt i statistiken räknades emellertid antalet ärenden och inte antalet personer som uppsökte föreningens byråer.³ Den avlägset största posten utgjordes av ärenden rörande jordförmedling, precis som programmet förevisat. Därpå följde upplysningar och hjälp med framförallt egnahemslån, men också andra former av lån. Arbetsförmedling var den tredje största posten.⁴ Upplysningsverksamheten vid byråerna var ämnad för både emigrationslystna svenskar och hemvändande svenskamerikaner. De juridiska ärendena rörande medborgarrätt, rätt att idka affärsverksamhet samt värnpliktsfrågor, var typiska frågor för den senare gruppen. Bland övriga ärenden fanns juridiska frågor rörande äktenskap, vilket också var en primär fråga för återinvandrare.⁵

Tabell 3. *Antalet handlagda ärenden vid NME:s byråer 1908–1926.*

Jordförmedling	87 038
Egnahemslån/lån	42 345
Arbetsförmedling	17 511
Svensk medborgarrätt	3 747
Rätt att idka näring eller besitta fast egendom	2 224
Värnpliktsförhållanden	7 051
Övriga ärenden	35 897
Summa:	195 813

Källor: Bergholm 1917, s 63; Lundström 1927, s 21.

1 Uppgifter angående anställda och löner under 1908 ges i Statsutskottets utlåtande 1908, nr 81, s 16f. Vid centralbyrån i Stockholm avlönades Adrian Molin med 6000 kronor/år, ett juridiskt biträde med 600 kronor/år, två kontorsbiträden med sammantaget 2000 kronor/år, samt en vaktmästare med 600 kronor/år. Vid Göteborgsbyrån avlönades byråföreståndaren med 1500 kronor/år och ett juridiskt biträde med 600 kronor/år och slutligen vid Värmlandsbyrån en byråföreståndare med 1500 kronor/år och ett juridiskt biträde med 400 kronor/år.

2 Bergholm 1917, s 62.

3 Protokoll 26-28.5 1914 § 13, Protokoll från byråföreståndarekonferenserna 1910-1917, volym 1, AB Svensk jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

4 Bergholm 1917, s 63; Lundström, N. S., *Nationalföreningen mot emigrationen – Sällskapet Hem i Sverige andra tioårsperioden 1917-1927*, Stockholm 1927, s 21.

5 Se t.ex. ”Instruktion för Nationalföreningens mot emigrationen byrå i ....”, volym A:1, Gotlands länsförening/ Föreningen mot Emigration, Landsarkivet i Visby.

Förutom att hjälpa behövande med sysselsättning, jordköp och medborgerliga rättigheter förekom det också att byråerna gav direkt ekonomiskt bistånd till individer som uppsökte dem. Det här var en verksamhet som inte var sanktionerad i program eller stadgar, men som uppkom i samband med att utblottade utlandssvenskar kontaktade byråerna. Det verkar framförallt ha förekommit i storstäderna Göteborg och Malmö, där många hemvändare passerade. År 1915 togs ett beslut om att undersöka möjligheterna att ordna en särskild post för sådana ändamål inom föreningen.¹

Byråerna försökte även stoppa personer som hade tänkt utvandra. Det gjordes bland annat via annonsering i lokala tidningar med budskapet ”Res icke till Amerika utan att först hafva vändt Eder till föreningen!”² Potentiella utvandrare kontaktades även direkt av länsbyråerna. Från Värmlandsbyrån finns korrespondens bevarad som visar på försök att få hågade emigranter att tänka om. Ett brev i detta ärende kunde utformas på följande sätt:

Genom annan person hava vi hört uppgivas, att Ni är betänkt på att emigrera till Amerika, innan Ni beslutar Eder härför, bedja vi Eder genomläsa bifogade broschyrer. Vi stå gärna till tjänst med upplysningar ang. de villkor, på vilka Ni kan skaffa Eder ett eget hem i Sverige, m.m. V.g. skriv till oss och delgiv oss Edra önsknings, innan Ni beslutar Eder för att resa!³

För att nå kännedom av detta slag om vad som försiggick lokalt hade byråföreståndarna en ombudsorganisation ute i socknarna. Enligt föreningens uppgifter från 1912 och 1917 var ombuden ungefär 600 till antalet. Störst var antalet i Göteborg och Bohus län, där de uppgick till ett hundratal. Värmlands och Jönköpings län kom på en andra plats med 80 ombud vardera.⁴ Ombuden beskrevs av centralbyrån som ”byråernas lokala organ” och deras uppgift var att sprida information om föreningen, bistå med hjälp till föreningen vid förfrågningar som rörde deras ort ”samt i allmänhet understödja föreningens verksamhet.”⁵

1 Protokoll 15-16.4 1915, Protokoll från byråföreståndarkonferenserna 1910-1917, volym 1, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

2 Protokoll 27.4 1910, Protokoll från byråföreståndarekonferenserna 1910-1917, volym 1, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA; Se även Howard Swanston, Welma, *När Maja-Lisa kom hem från Amerika*, Stockholm 1908, s 12; Lindblom, Ernst, *Per Jansons Amerika-resa*, Stockholm 1909, s 2.

3 Brev från Karl Karlsson till Herr O. O. Sundström, Nykroppa, 2.4 1910, Kopiebok nr 1, 1909-1910, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

4 Bergholm 1917, s 30; Berg 1912, s 7.

5 Se t.ex. ”Instruktion för Nationalföreningens mot emigrationen byrå i ...”, vol A:1, Gotlands länsförening, Föreningen mot Emigration, Landsarkivet i Visby.

Ombuden tycks ha fått en viss ekomisk ersättning av NME.¹ I vissa fall höll sig emellertid föreningen inte med egna ombud, utan anlätade hushållningssällskapens ombud, som redan fanns ute i bygderna. Så var det exempelvis i Hallands län.² De fåtaliga uppgifter som finns kvar i arkiven visar att ombuden huvudsakligen var präster och lärare, men också riksdagsmän, kommunfullmäktigeordföranden och större lantbrukare, det vill säga den slags lokala mellanhänder för centralmakten som ofta erbjöds den här sortens uppgifter.³ Tydligt görde detta att ombudsorganisationen inte blev så effektiv som NME önskat. Centralbyrån efterlyste därför snart yngre, framåtsträvande krafter framför äldre personer som redan hade flera andra förtroendeuppdrag att sköta.⁴

Byråerna var i förlängningen inte enbart till för rådgivning och upplysning. De blev även regionala nav för föreningens massiva propagandaspridning. Byråföreståndarna hade här en viktig roll. De spred föreningens skriftliga informationsmaterial som bestod av allt från flygblad med kortfattad information om de olika tjänster byråerna erbjöd, till de sedelärande folkskrifterna som föreningen gav ut i tusentals exemplar.⁵ Föreståndarna bevakade även lokaltidningarna och annonserade, skrev insändare, debattartiklar och artiklar i dem, samt förmedlade artiklar författade vid centralbyrån. Därtill bistod de NME och *Hem i Sverige* med skriftliga rapporter om verksamheten vid respektive byrå.

Vid länsbyråerna schemalades vidare föreläsningsserier som hölls av NME:s anställda föredragshållare och byråföreståndarna föreläste också själva i olika sammanhang.⁶ Föreningen stod för en mycket omfattande föreläsningverksamhet, som under de första åren ska ha uppgått till fler än 600 föredrag över hela landet på möten som sammanlagt samlade minst 100 000 åhörare.⁷ De

1 Bihang till riksdagens protokoll 1908, Statstutskottets utlåtande, nr 81, s 21; Här framgår att ombud för föreningen i Kalmar, Västervik, Borås och Vänersborg skulle avlönas med sammanlagt 2400 kronor.

2 Protokoll 15-16.4 1915, Protokoll från byråföreståndarkonferenserna 1910-1917, volym 1, AB Svensk Jordförmedlings och Tømtcentralens arkiv, RA.

3 Uppgifter hämtade från Kopiebok nr 1, 1909-1910, Kopiebok nr 2, 1910-1911 och Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

4 "Instruktion för Nationalföreningens mot emigrationen byrå i ....", volym A:1, Gotlands länsförening/ Föreningen mot Emigration, Landsarkivet i Visby.

5 Swanston Howard 1908; Lindblom 1909; Om folkskrifterna i bland annat Wendelius, Lars, *Bilden av Amerika i svensk prosafiktion 1890-1914*, Uppsala 1982, s 158ff och 165ff.

6 Brev daterade 20.3 och 22.3 1912 från Karl Karlsson till personer i Svanskog, Glava, Långserud, Gillberga, Högerud och Värmskog, Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; "Nationalföreningens föreläsningverksamhet", *Hem i Sverige* 1913:2, s 78.

7 "Nationalföreningens mot emigrationen verksamhet 1910", *Hem i Sverige* 1911:2, s 33.

höga siffrorna förklaras av att föredragen i några fall hölls i samband med tidens stora folkfester, bland annat vid Skarpskytterörelsens och Ungdomsrörelsens möten. Längre föreläsningsserier arrangerades i regel i samarbete med med folkbildningens föreläsningföreningar. Tema för föreläsningarna var så gott som alltid emigrationens negativa sidor, livet som svensk i Amerika eller livet som småjordbrukare i Sverige. Några av de mest anlitade föreläsarna, förutom Adrian Molin och byråföreståndarna själva, var fabrikören Karl Holmsten från Östersund, lantbrukarna S. J. Samuelsson i Grimslöv och Carl M. Peterson i Ugglehult, komministern Martin Liljeblad från Lund, författare till pamfletten "Landtlifvet, det bästa och härligaste lif på jorden", samt ingenjören E. (möjligtvis Ernst) Fegraeus från Göteborg och vid något tillfälle även direktören för Skånska Lantmannaskolan, Nils Larsson i Dala. De var antingen personer med egna erfarenheter från USA eller framgångsrika jordbrukare eller jordbruksivrare på hemmaplan.¹

Enligt de lokala tidningarna var föreläsningarna populära tillställningar. Från Karl Holmstens föredrag i Nora utanför Örebro rapporterades exempelvis i lokalpressen att "På måndagen voro alla sittplatser upptagna redan 20 minuter före den utsatta tiden, något som väl ej ofta inträffar vid en föreläsning".² Även från Carl M. Petersons föreläsningar kom positiva rapporter. *Seffle Nyheter* meddelade med en särskild entusiasm från ett av föredragen vid folkhögskolan på orten: "Hvilken energi och manlig kraft, hvilken storartad ihärdighet kunde man icke spåra i den enkla och anspråkslösa berättelsen om hur den gammalmodiga ladugården ombyggdes och moderniserades, hur de steniga tegarna gjordes fruktbara, hur trädgårdstjappan vårdades och blef utvidgad o.s.v!"³ Med sig på sina föredrag hade Petersson miniatyrer av byggnader och redskap för att på ett pedagogiskt sätt visa åhörarna personliga erfarenheter från det egna jordbruket i Småland.⁴ Denna pedagogiska metod med miniatyrer användes även vid föreningens utställningar, vilka presenteras längre fram. Karl Holmsten använde å sin sida "ljusbilder" för att förstärka intrycken hos de församlade vid sina föreläsningar.⁵

Att det lades vikt vid det materiella i marknadsföringen av Sverige och landets möjligheter syntes också inne på byråerna. Kring Göteborgsbyrån finns en mängd uppgifter att få angående hur den såg ut, kanske för att det var den

1 "Föreningsarbetet", *Hem i Sverige* 1908:3, s 10.

2 *Nora stads och bergslags tidning* 28.10 1908, "Fabrikör Karl Holmstens..."; Se även annonser och notiser i *Norrskensflamman* 15.9 1909; 17.9 1909.

3 *Seffle Nyheter* 28.1 1909.

4 *Seffle Nyheter* 28.1 1909.

5 Se annonser och notiser i *Norrskensflamman* 15.9 1909; *Norrskensflamman* 17.9 1909.

första byrån som etablerades utanför Stockholm och blev den mest välbesökta av dem. När den nyöppnade på Postgatan i december 1908 rapporterade Göteborgstidningarna om den i positiva ordalag. Lokalerna beskrevs där som ”treffligt inredda i ljusa färger med svenska ekmöbler” och arbetet vid byrån som ”ordnat efter fullt moderna principer”.¹

Resicket till Amerika

åtminstone icke förrän Ni vändt Eder till
Nationalföreningen mot emigrationen
(Birgerjarlagatan 29, Stockholm)
och hört Eder för om utsikterna till en god och
tryggad utkomst i Sverige.

Föreningen kan ge Er goda råd. Den kan genom sina förbindelser skaffa väl aflönadt arbete inom olika yrken, den kan framför allt ge anvisning på lämpliga jordbruk, biträda vid köp och arrende, *vid ansökan om egna hemslån o. s. v.*

Många lyckas väl ute i Amerika, och om dem och deras framgångar får Ni höra talas, men *kom ihåg, att många, många gå under, men om dem och deras öde talar ingen!* Amerika är inte detsamma det har varit; där skär man inte längre som förr i världen »guldet med täljknifvarna». Sverige åter har under de senaste tjugua åren vuxit oerhördt i styrka, förmögenhet och välstånd. Utkomstmöjligheterna bli allt flera. Arbetslönerna bli allt högre och högre, så att de nu i många fall kunna täfla med de amerikanska. Sverige har numera god plats för alla sina söner och döttrar, behöfver dem också. I Sverige kan hvar och en med god vilja och friska armar skapa sig en framtid. Hvar och en, som vill arbeta i Sverige, i sitt hemland, lika duktigt som han, om han inte vill svälta ihjäl, blir *tvungen* att arbeta bland främlingar i Amerika — hvar och en som vill arbeta och spara, *han kan också i Sverige bli en förmögen och välmående man.*

Tänk härpå! Lyd goda råd! Stanna i Sverige! Arbeta och spara! Och framtiden har lika ljusa möjligheter här som i Amerika, men mycket säkrare!

Res icke till Amerika! En uppmaning som spreds av Nationalföreningen mot emigrationen via flygblad och annonser. Källa: Howard Swanston, Welma, *När Maja-Lisa kom hem från Amerika*, Stockholm 1908.

1 Artiklarna skrevs troligtvis av NME:s byråföreståndare. Se *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 9.12 1908; Även *Göteborgs Posten* 9.12 1908; Ett reportage av tidningens egna utsände, signaturen O. n., gjordes däremot av *Göteborgs Morgonpost* 9.12 1908.

Bara det att lägga byrån på Postgatan i Nordstaden var ett strategiskt val. Postgatan var huvudgatan mellan centralstationen och hamnen, vilket innebar att den var fylld av faciliteter riktade till resenärerna. Här fanns agenterna och rederiernas kontor, växlingskontor, hotell, krogar och kaféer. Här samlades också en stor del av Göteborgs prostituerade kvinnor. Postgatan hade därför rykte om sig att även vara en av stadens dåliga gator, fylld av lösdrivare, skojare och osedligt liv och så hade det varit sedan lång tid tillbaka.¹ Det var något som ansågs som mycket beklagligt eftersom så gott som samtliga på väg till hamnen rörde sig längs denna gata. Dessutom var utvandrarerna ofta tvungna att stanna något dygn i området i väntan på ordnandet med biljetter och tillstånd från magistraten eller polismyndigheterna att utvandra.²

Postgatan och Nordstaden var därmed det sista utvandrarerna och det första återvändarna såg av Sverige. Genom att förlägga kontoret just här hoppades föreningen nå så många resenärer som möjligt, samtidigt som man ville bidra till att ge ett bättre intryck av Sverige och det svenska än gatan annars gav.

I ett reportage i Hem i Sverige från 1909 presenterades Postgatan och den nyöppnade Göteborgsbyrån på följande levande sätt, i en skildring av en man som utgav sig för att vara återvändande svensk-amerikan:

Postgatan – många sorgliga minnen äro förbundna med denna gata. Huru många ängsliga sorgfyllda fäder och mödrar har ej vandrat denna gata vid sidan af någon af Amerikafebern anfäktad son eller dotter, som varit på väg till den stora kurorten i väster.

Det första, som möter ögat, sedan man satt foten på Postgatan, är en hotellskylt. Och i synnerhet sedan man passerat Östra Hamngatan tilltager antalet af dessa ”hotell” och ”rum för resande”-skyltar; men inte bara dessa, utan nu börja också emigrantagenturernas skyltar att blifva tätare, och med hvilken präktig flaggskrud sedan prunkar ej detta kvarter af Postgatan. Här svajar stjärnbanéret och alla de olika ångbåtslinjernas brokiga dukar. Men hvar är då den svenska flaggan? Ha de utländska intagit hennes plats? – Nej. Där svajar den ju, fastän nästan undanskymd af de främmande klutarna. Vi träda närmare och läsa på en målad skylt: ”Nationalföreningen mot emigrationen”. Så – Sveriges folk har till sist

1 Skarback, Sören, *Göteborg kring förra sekelskiftet*, Göteborg 1998, s 17; Om agenterna i *Emigrationsutredningen: utvandringsväsendet i Sverige, öfversikt af gällande författningar och deras tillämpning*, bilaga II, Stockholm 1909, s 35ff; Norman 1974, s 93.

2 *Emigrationsutredningen: utvandringsväsendet i Sverige, öfversikt af gällande författningar och deras tillämpningar*, bilaga II, Stockholm 1909, s 73.

vaknat upp, samlat sig ännu en gång under det banér, som så mången gång fört till seger.

Vi blicka in i skyltfönstret. Där se vi afbildningar af svenska industri-anläggningar – sådant där intresserar mekanikern –, men hvad som mest slår an på oss är den lilla prydliga miniatyren af ett eget svenskt hem med den gröna täppan och träden i bakgrunden. Vid sidan om stugan läses: ”Detta hem kan byggas i Sverige för 800 dollars”. På en framskjuten plats i fönstret, nedanför egnahemsstugan, läsa vi de bekanta orden: ”Borta är bra, men hemma är bäst”. – Ja, så skall det låta.

Men vi träda in i lokalen, där vi mottagas af föreståndarens biträde. På hans vänliga inbjudan slå vi oss ned vid tidningarna. De finnes tillgängliga båda svenska och svenskamerikanska och dessutom en hel del broschyrer och resebeskrifningar.

Efter en stunds väntan kom vår tur att få sammanträffa med byråns föreståndare. Som han själf är svenskamerikan tog det oss ej många minuter förrän vi väl förstodo hvarann. Sedan vi utträttat vårt egentliga ärende, togo vi kontoret i närmare betraktande. Huset är af den gamla stilen och rummen låga i taket men nyrestaurerade och trefliga. Väg-garna äro dekorerade med prydligt inramade fotografier från våra största industrier, vittnande om hvilka framsteg Sverige under några år gjort på detta område. Byrån är utrustad med moderna tekniska hjälpmedel, som möjliggöra ett välordnad arbete.¹

Bilden som C. B. Carlsson återger av Göteborgsbyrån är att den tjänade som ett utställningsrum för det nya Sverige. I skyltfönstret ut mot gatan och i lokalerna visades fotografier och modeller av svenska industrier och egnahem som berättade om svenska framsteg och nya möjligheter. De mindre orternas byråer var troligtvis mer spartanskt inredda än så här, men de följde alla samma idé i grunden, att få folket att stanna.

HOTELL OCH EGNAHEMSUTSTÄLLNINGAR

Byråerna fungerade alltså som propagandacentraler ute i bygderna och verkade för spridning av både skriftlig, muntlig och bildlig marknadsföring av Sverige. Att det krävdes en mycket omfattande organisation för att nå ut till folket blir

1 Carlsson, C. B., ”Ett besök å Nationalföreningens mot emigrationen byrå i Göteborg”, *Hem i Sverige* 1909:1, s 17.

tydligt om man ser till den propaganda som fördes i motsatt riktning, det vill säga från utvandringsländernas regeringar, agenter och företag i framförallt USA, Brasilien och Kanada.¹

Efter sekelskiftet 1900 var det främst den kanadensiska regeringen som tillsammans med privata intressen propagerade för att få folk från Västeuropa att flytta dit. Det utgavs varje år broschyrer, foldrar, vykort, tidningar, affischer och annat tryckt material i flera miljoner exemplar på de önskade immigranternas modersmål, det vill säga engelska, tyska, franska, holländska, norska och svenska. Även filmer spelades in för visning i de europeiska länderna. Både USA och Kanada annonserade i europeiska tidningar och bjöd in journalister som sedan skulle återvända hem och skriva gott om möjligheterna i de båda länderna. Redan etablerade och vällyckade immigranter utnyttjades också i regeringarnas syften. De uppmuntrades att skriva lockande brev hem till släkt och vänner, vilket visade sig vara framgångsrikt. Alla så vanligt förekommande amerikabrev ska för den skull inte ses som resultatet av ett arbete medvetet styrt från myndigheter och andra som hade intresse av ytterligare invandring, men det är ett faktum att sådant förekom. Ibland finansierade den kanadensiska regeringen även hemresor för lyckade immigranter så att de skulle kunna förmå fler där hemma att komma över.²

Propagandan för att få svenskar att flytta till Sydamerika, företrädesvis till Brasilien, fördes på liknande sätt som den nordamerikanska. Här var det kanske än mer tydligt regeringarna som var särskilt aktiva för att få till stånd en stor invandring från Europa, framförallt efter att slaveriet avskaffats 1888. Via annonsering i tidningar, nyttjande av agenter och fria resor på regeringarnas bekostnad, lockades arbetskraft över till kontinenten.³

NME lyckades av allt att döma bygga upp en verksamhet som kunde mäta sig med propagandan utifrån. Barton har bedömt att NME:s propagandaproduktion överträffade allt som tidigare gjorts i den vägen för Sveriges del.⁴ Den stannade inte heller vid byråerna och föreläsungsverksamheten. Föreningen stod även bakom etablerandet av ett antal sidoverksamheter i anslutning till byråerna, däribland ett hotell och ett flertal utställningar.

Hotellet som byggdes upp i Göteborg, ”Hotell Hembygden”, skapades under förevändningen att ge återinvandrande och utvandrande svenskar ett

1 Prins Carl framhöll propagandan från NME som något som måste motverka just den från Kanada. Han kallade Kandas propagandaapparat en fruktansvärd motståndare, ”Nationalföreningens sjunde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1915:2, s 46.

2 Rönnqvist 2004, s 71ff.

3 Friborg, Göran, *Brasiliensvenskarna: utvandring, invandring, bosättning 1850-1940*, Växjö 1988, s 18, s 28ff.

4 Barton 1990, s 21.

bättre intryck av Sverige. Hotellplanerna började diskuteras på allvar under 1909 och på våren 1910 skapades ett särskilt Göteborgsbaserat bolag för ändamålet. När tillräckligt med kapital samlats in förvärvades en hotellfastighet, Hotell Bristols gamla lokaler, på den stökiga Postgatan och i december 1910 stod hotellet klart.¹ Hotellet skulle finnas under föreningens och bolagets hägn fram till 1917, då det köptes av Dan Broströms rederi Svenska Amerikalinjen (Rederiaktiebolaget Sverige-Nordamerika).²

Hotell Hembygden blev i första hand ett hotell för återvändande svenskar, ”dem bjuder det tryggt och lugnt logi, vänlig omtanke och trefnad vid första kontakten med gamla hemlandet”, skrev Gustaf Berg i föreningens jubileumsskrift 1912. Berg påpekade att det emellertid också stod öppet för emigranter, ”och sörjer för att dessa få tillbringa sina sista väntedagar före steget ut i världen under hägnet af god svensk ordning.”³

Planen var att få hotellet att mer likna ett hem än ett hotell. Det skulle hållas enkelt för att passa resenärerna vilka antogs vara folk med enkla vanor. Dessutom påbjöds nykterhet inom anläggningens väggar, främst för att lättare kunna hålla ordning och för att automatiskt få ”de sämre elementen” att hålla sig borta.⁴ I utgångsläget var förhoppningarna för hotellverksamheten stora. Dels trodde man att den skulle kunna skötas i nära samarbete med de bästa ångbåtslinjerna över Atlanten, så att dessa rekommenderade sina resenärer att ta in på Hotell Hembygden vid eventuell övernattnings i Göteborg. Dels hoppades föreningens intressenter kunna upprätta samarbete med Göteborgs Spårvagnsbolag och få detta att bistå med en särskild direktlinje mellan hamnen och hotellet. På så sätt skulle hotellets gäster kunna hämtas med en särskild spårvagn vid båtarna och fraktas hela vägen fram till portarna så att de helt förskonades från Postgatan. För att ge hotellet ytterligare förtroendegivande ställning och fler gäster önskade man också från föreningens sida att staten skulle gå in som beskyddare och kontrollör över verksamheten. Statlig inblandning i privat verksamhet var något som i särskilt hög grad lockade svenskamerikaner menade man.⁵ Huruvida dessa planer förverkligades eller inte framgår tyvärr inte av det begränsade källmaterialet. Det står emellertid klart att hotellet brottades med dålig beläggning, besvärande ägandeförhål-

---

1 Berg 1912, s 14f.

2 ”Nationalföreningens verksamhet under år 1917”, *Hem i Sverige* 1918:1, s 11.

3 Berg 1912, s 15.

4 ”Upprättande av ett hotell för emi- och immigranter i Göteborg”, *Hem i Sverige* 1909:2, s 48.

5 ”Upprättande av ett hotell för emi- och immigranter i Göteborg”, *Hem i Sverige* 1909:2, s 49.

landen i bolaget och dålig ekonomi under de första åren och tidvis gick med förlust.¹

Flera delar av NME:s verksamhet hamnar i skärningspunkten mellan fysisk organisation och propaganda. Hit hör exempelvis föreningens utställningar. Utställningsverksamheten blev en av föreningens mest uppmärksammade och värnade verksamheter. Det gjordes stora satsningar på stationära utställningar i centralbyråns och Göteborgsbyråns lokaler och på deltagande i en mängd större och mindre temporära utställningssammanhang som ägde rum runt omkring Sverige under 1910-talet. Dessutom deltog föreningen vid världsutställningen i San Fransisco 1915.²

NME:s utställningsverksamhet påbörjades i maj 1911 och den skulle nästintill undantagslöst inriktas på förevisning av egnahem och småbruk och blev därmed först av allt ett propagandaverktyg för egnahemsrörelsen. Den 15:e maj 1911 öppnade NME:s egnahemsutställning av kronprins Gustaf Adolf i samband med föreningens årliga ombudsmöte. Det var en högtidlig tillställning som samlade ett 50-tal inbjudna gäster från regering, riksdag, Stockholms stadsfullmäktige och från jordbruksnäringen. Arkitekten John Åkerlund, som byggt utställningen, samt Adrian Molin, statskonsulenten August Östergren och arkitekterna Jacob J:son Gate och Alf Landén, som båda hade bidragit med byggnadsförslag till utställningen, visade runt besökarna i lokalerna.³ Under de första två åren var utställningen inrymd i Livförsäkringsanstalten Tryggs hus på Birgerjarlsgatan i Stockholm. I slutet av 1913 flyttades den in i centralbyråns utökade lokaler.⁴

Syftet med egnahemsutställningen var att ge besökarna en samlad bild av egnahemsrörelsen i Sverige. Med hjälp av kartor, ritningar, fotografier, statistik och modeller skulle utställningen öka de egnahemsintresserades kunskaper och vara en informations- och inspirationskälla för både köpare och fackmän.⁵ Föreningen siktade högt. I en presentation i Svenska Teknologföreningens tidskrift *Arkitektur* beskrev John Åkerlund utställningen som ”en centralpunkt för allt egnahemsbyggande i Sverige.”⁶ Både enskilda personer och bostadsföreningar var välkomna att ta del av utställningens information. För att nå

1 T.ex. ”Hotell Hembygden”, *Hem i Sverige* 1914:2, s 48.

2 ”Öppnandet af Nationalföreningens egnahemsutställning”, *Hem i Sverige* 1911:3, s 89; Lundström 1927, s 32; Om världsutställningen t.ex. i ”Föreningens verksamhet under 1915”, *Hem i Sverige* 1916:1, s 12.

3 ”Öppnandet af Nationalföreningens egnahemsutställning”, *Hem i Sverige* 1911:3, s 89.

4 ”Nationalföreningen vid årsskiftet”, *Hem i Sverige* 1914:1, s 2f.

5 ”Öppnandet af Nationalföreningens egnahemsutställning”, *Hem i Sverige* 1911:3, s 89; ”Egnahemsutställning i Göteborg”, *Hem i Sverige* 1917:1, s 17.

6 Åkerlund, John, ”Nationalföreningens mot emigration egnahemsutställning”, *Arkitektur* 1911:6, s 73.

ut ännu bättre till bostadsbyggarna fanns också John Åkerlund anträffbar för kostnadsfri konsultation i utställningslokalen en förmiddag i veckan.¹

De pedagogiska modellerna av hus och gårdar vann särskilt mycket uppmärksamhet. Modellerna var i trä och i skala 1/50.² Genom att lyfta av taken på byggnaderna kunde besökaren undersöka både dess exteriör och interiör. Tanken var att detta främst skulle underlätta för egnahemsbyggarna, eftersom de antogs vara ovana att läsa ritningar och därför hade svårt att bilda sig en uppfattning om ett hus bara genom att se det på papper, skrev John Åkerlund i utställningens katalog. Modellerna förevisades var och en på en egen plattform och innehöll inte enbart byggnaderna utan hela gårdar omgärdade av staket, murar eller buskar i miniatyr. På gårdarna stod träd och buskar och flaggstänger med svenska flaggan hissad. Det enda som saknades för att levandegöra dem ytterligare var modeller av människor och djur.³

Invigningen av föreningens permanenta utställning blev startskottet för dess medverkan i diverse utställningssammanhang runt om i Sverige. Framförallt deltog föreningen vid de lantbruks-, slöjd- och industriutställningar som hölls på många mindre orter i landet under 1910- och 20-talet.⁴

Föreningen engagerades även vid den Baltiska utställningen i Malmö 1914. Med deltagare från länderna kring Östersjön: Ryssland, Tyskland, Danmark och Sverige, blev utställningen det största sammanhanget föreningen dittills deltagit i.⁵ Föreningen fanns med under industriutställningens avdelning för "Svenska ingenjörers och arkitekters utställning", samordnad av Svenska Teknologföreningen.⁶ Syftet med föreningens bidrag var även här att så konkret som möjligt åskådliggöra egnahemsrörelsens utbredning över landet. Bilder från utställningen visar hur kartor, foton och ritningar över gårdar, kolonier och hela samhällen satts upp som enhetligt utformade planscher på väggarna. De visar också på montrar med ritningar och modeller av större samhällen och på de små modellerna i trä av enskilda byggnader.⁷

När Baltiska utställningen stängdes i september 1914 var planerna redan klara för överskeppningen av stora delar av utställningsmaterialet till världsut-

1 *Aftontidningen* 14.2 1913, "Sevärdheterna på egnahemsutställningen ökas".

2 "Ett ampelt erkännande åt Nationalföreningens egnahemsutställning", *Hem i Sverige* 1913:2, s 77.

3 Åkerlund, John och Olzon, Gösta, *Nationalföreningens mot emigrationen egnahemsutställning*, Stockholm 1912, s 40.

4 Lundström 1927, s 32.

5 Om den av kriget överskuggade Baltiska utställningen i Christenson, Göran, Ericson, Anne-Marie och Pehrsson, Per-Jan, *Baltiska utställningen 1914*, Malmö 1989.

6 Ahlström, Herman Fredrik, *Officiell berättelse öfver Baltiska utställningen i Malmö 1914*, del 2:1, Malmö 1914, s 61.

7 *Ibid*, s 64ff; "Nationalföreningen på Baltiska utställningen: en representativ framställning af den svenska egnahemsrörelsen", *Hem i Sverige* 1914:2, s 76f.

ställningen och invigningen av Panama-Pacific kanalen i San Francisco 1915, ”The Panama-Pacific International Exposition”. Sveriges deltagande i den amerikanska världsutställningen motiverades av både ekonomiska och ideella skäl. Dels ansågs utställningen ge Sverige ett ypperligt tillfälle att visa upp sig som en industrination i USA och i världen, vilket kunde ge landet en öppning mot nya marknader. Dels riktades den till de utvandrade svenskarna i syfte att hos ”svensk-amerikanerne väcka och stimulera kärleken till och samhörighetskänslan med Sverige.” Det var detta senare motiv som var det tyngst vägande enligt samma källa.¹ Här fanns alltså en vilja att göra ”det nya Sveriges” möjligheter kända både för svenskarna och övriga världen och här hystes säkert också förhoppningar om att få svenskar att vända tillbaka till Sverige. Målet var att göra det svenska bidraget till ”den mest utsökta representationen, som svensk handel och industri någonsin haft på utländsk mark.”²

NME kom att representeras på mer än ett sätt i världsutställningen. Flera av föreningens kärnmedlemmar i centralstyrelsen var medlemmar i den kommitté som planerade för det svenska deltagandet – Adrian Molin, Gösta Tamm, Emil Kinander och K. A. Fryxell. Både Gösta Tamm och Adrian Molin stod dessutom med i egenskap av representanter för just ”Föreningen mot emigration”.³

Med världskriget förändrades förutsättningarna för världsutställningen och flera av deltagarländerna som nu var inblandade i kriget drog sig ur. Sverige valde att fullfölja projektet ändå och i oförminskad skala. Det togs enligt tidningarna även hänsyn till svenskamerikanerna som antogs bli mycket besvikna ”om icke, såsom utlofvats, de blågula färgerna finge svaja inom utställningsområdet.”⁴

Listan på Sveriges deltagare kunde göras lång. Enligt *Svenska Dagbladet* tänkte fler än ett femtiotal företag och organisationer finnas på plats. Svenska staten planerade även att ställa ut material från Statens järnvägar, Vattenfalls-

1 Brev till utrikesministern från Ekengren, Washington 30.12 1915, Internationella utställningen i San Fransisco 1915 II, Kungl. Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, volym 2360 a (30 B 23VI), RA.

2 *Svenska Dagbladet* 19.11 1914, ”Vår industri på Friskoutställningen: landets flesta representativa firmor deltaga”.

3 I P.M. bifogat i brev 22.1 1912 från Matson (konsul i San Francisco) till utrikesminister greve Albert Ehrensvärd, Stockholm, samt uppgifter i brev från Kungl Finansdepartementet/Gustaf Theodor Adelsvärd, 18.7 1913 till kabinetssekreteraren friherre Sten Gustaf Fredrik Ramel, i Kungl. Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, vol 2360 b (30 B 23 VI), RA.

4 *Svenska Dagbladet* 20.2 1915, ”Världsutställningen i San Fransisco öppnas idag: Sverige ett af de få europeiska land som deltaga”..

styrelsen, Lotsstyrelsen och Telegrafverket.¹ När utställningen öppnade den 20 februari 1915 fanns samtliga av Sveriges större industrier på plats i den svenska paviljongen.²

I en av lokalerna fanns en särskild avdelning med NME:s utställning som denna gång hade byggts upp i samarbete med Socialstyrelsen.³ Föreningen hade 1913 tilldelats 12 000 kronor av staten för att ”på ett värdigt sätt presentera den svenska egnahemsrörelsen” under världsutställningen.⁴ Det mesta av detta bidrag gick enligt föreningens uppgifter till att skapa en *Handbok öfver den svenska egnahemsrörelsen*, vilken nu fanns tillhanda för intresserade svenskamerikanska besökare.⁵ Föreningen deltog annars med sitt sedvanliga material: kartor, litteratur, modeller över småbruk och egnahem, men också, spektakulärt nog, med en film inspelad på föreningens initiativ – ”Egnahemsbyggarens väg.”⁶

NME:s utställningsarbete blev som framgått en del av organisationen. Deltagandet vid världsutställningen i San Fransisco utgjorde också en del i föreningens projekt att få svenskamerikaner att komma tillbaka till Sverige. Förhoppningen var att de skulle låta sig lockas hem till Sverige av de nya möjligheterna att enkelt skaffa sig eget hus och ett eventuellt jordbruk i modern standard. Utställningen visade på det ansvar svenska staten, arbetsgivarna och NME tog i denna fråga, ett ansvar som kunde ha varit okänt för de personer som lämnat Sverige kring sekelskiftet 1900.

FÖRSÖK TILL ETABLERING I UTLANDET

Som framgått av byråernas verksamhet, hotellanläggningen och deltagandet i världsutställningen i San Francisco, gick en stor del av NME:s arbete ut på att få svenskar att återvända från utlandet. Det har även tidigare lyfts fram att främjandet av återinvandringen, främst av svenskamerikaner, var en central punkt i föreningens program. Enligt medarbetaren Paul Bergholm ska Molin ha sagt att tanken på att starta en nationalförening från början gällde ”egentligen mindre en förening mot emigrationen än fastmer en förening för immigrationen

1 *Svenska Dagbladet* 19.11 1914, ”Vår industri på Friskoutställningen: landets flesta representativa firmor deltaga”.

2 *Dagens Nyheter*, 20.3 1915, ”Sverige på Frisco-utställningen”.

3 Ibid.

4 Bergholm 1917, s 114; Uppgift om detta också i ”Nationalföreningen under fjolåret”, *Hem i Sverige* 1914:2, s 48.

5 ”En handbok öfver egnahemsrörelsen”, *Hem i Sverige* 1915:2, s 65.

6 ”Föreningens verksamhet under 1915”, *Hem i Sverige* 1916:1, s 12.

– en förening 'Hem till Sverige' såsom jag tänkt mig att den skulle kunna döpas till."¹

NME arbetade därför för en etablering av sin byråverksamhet även utanför Sverige, för att komma närmare dem som redan utvandrat. Försöken inleddes dock inte förrän efter 1907 då svenska statens kampanj för att ordna en större återinvandring från USA till Sverige hade havererat. Staten hade bland annat tänkt utreda möjligheterna att öppna en offentlig arbetsförmedling på amerikansk sida för förmedling av duktiga svenskamerikaner till svensk industri.²

I juli 1907 publicerade dock amerikanska och svenskamerikanska tidningar uppgifter om att den svenska Emigrationsutredningen hade påbörjat sitt arbete. Syftet med utredningen uppgavs vara att hämma svensk utvandring och få svenskar att återvända till Sverige igen.³ Reaktionerna på amerikansk sida blev då så negativa, att det offentliga Sverige fick lov att lägga ned sina offensiva planer på att försöka få svenskar att återvända hem. Bland annat ställdes en delegation in som Arvid Lindman satt samman med politiker, däribland Rudolf Kjellén, och representanter för svenska storföretag, samt med kronprinsen i spetsen. Meningen var att de tillsammans med Sveriges nye diplomat i Washington, Herman Lagercrantz, skulle besöka president Roosevelt och därefter under en månads tid resa runt bland sina forna landsmän och göra reklam för Sverige.⁴ Efter att uppgifterna om de svenska planerna kommit till Vita Husets kännedom meddelade Lagercrantz att mottagandet av beskedet om delegationens besök var "så kyligt att det nästan verkade omöjligt, och jag har flera anledningar att tro, att ett besök nu ej skulle vara särdeles välkommet."⁵ Brevet fortsatte vidare:

I alla händelser anser jag mig vara skyldig säga att stämningen f.n. i Washington är rätt irriterad emot oss, i följd af de oförbehållsamma upprop, som riktats till svenskar att återvända och de utredningar, som göras för att söka ett medel att hämma emigrationen. Jag skall sända Ers Excellens några få tidningsklipp för att visa hur detta sysselsätter pressen, emedan det sysselsätter vida mer herrarna uti Washington.⁶

1 Bergholm 1917, s 7; Se även Runeby 1961, s 172.

2 *Emigrationsutredningen: uppgifter rörande svenskarnas ställning i vissa främmande länder: afvensom uttalanden angående åtgärder för återvandringen*, bilaga XX, Stockholm 1911, s 31ff.

3 *The Chicago Daily Tribune*, 18.7 1907, "King Oscar asks Swedes to return"; *The Tribune* 19.7 1907, "Why Swedes leave home".

4 Runeby 1961, s 174; Brevet från Lindman var daterat 18.7 1907.

5 Brev från Herman Lagercrantz 22.7 1907, Kronprinsens ifrågasatta resa till förenta staterna 1907, Kungl. Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, volym 123 (2E:30 1/2), RA.

6 Ibid.

De upprop som Lagercrantz syftade på var de cirkulär som Emigrationsutredningen skickade ut till utvandrade svenskamerikaner med början i maj 1907. Med hjälp av cirkulären önskade utredarna få in uppgifter angående utvandrarnas bakgrund i Sverige och nuvarande levnadsförhållanden i Amerika. Informationen skulle sedan ligga till grund för utredningens analyser av vad som orsakade emigrationen och vilka åtgärder som krävdes för att hämma den.¹

Frågan om återinvandring var känslig för de amerikanska myndigheterna även följande år och diplomaterna manade till fortsatt försiktighet:

Jag är nämligen på goda grunder fullt öfvertygad om att alla, äfven de till synes obetydligaste åtgärder från vår sida att söka uppmuntra återinvandring till Sverige af härstädes bosatta landsmän af Förenta Staternas regering skulle upptagas synnerligen illa.²

Mot denna bakgrund konstaterade både Gustav Sundbärg och Herman Lagercrantz att enda möjligheten för Sverige att skapa en arbets- och jordförmedling för svenskar i USA var att låta NME göra det. NME var ju en förening skild från svenska staten. För att ytterligare understryka sin roll som förening, eller företag, borde den också ta betalt för de tjänster den erbjöd, menade Lagercrantz, ”emedan det från politisk synpunkt synes lämpligast, att företaget erhåller en bestämd prägel af affär”.³

NME svarade på detta erbjudande med att begära ytterligare statsanslag för att kunna starta byråverksamhet i både USA och Kanada. Det slutliga resultatet blev emellertid begränsat. Under 1913 och 1914 använde föreningen sig av en privatperson i Minneapolis, Nils Nilsson, som var ägare till en turist- och resebyrå. Nilsson avlönades som föreningens ombud och tog hand om en viss förmedlingsverksamhet å dess vägnar. Några byråer i föreningens regi anlades inte.⁴ Orsaken kan närmast sökas i att statens intresse och stöd för den tänkta verksamheten svalnade så kraftigt efter händelserna 1907, att NME lämnades utan finansieringshjälp i denna fråga. Redan i uttalandena från Sundbärg och

1 *Emigrationsutredningen: utvandrarnes egna uppgifter, upplysningar inbemtade genom emigrationsutredningens agenter äfven som bref från svenskar i Amerika*, bilaga VII, Stockholm 1908, s 28; Runeby 1961, s 174.

2 Svar till UD från Washington 2.6 1908, Egnahemsfrågan i Sverige, Kungl. Utrikesdepartementet 1902 års dossiersystem, volym 2999 a (Grupp 53, Avd K, Mål 1), RA.

3 *Emigrationsutredningen: uppgifter rörande svenskarnas ställning i vissa främmande länder: äfven som uttalanden angående åtgärder för återvandringen*, bilaga XX, Stockholm 1911, s 24, Sundbärgs uttalande på s 39.

4 “Nationalföreningen mot emigrationen vid årsskiftet”, *Hem i Sverige* 1913:1, s 2f; “Nationalföreningen under fjolåret”, *Hem i Sverige* 1914:2, s 46.

Lagercrantz 1908 märktes denna avmätta attityd mot att fortsätta arbetet för att främja återinvandringen.¹

Ett sidoprojekt som diskuterades i anslutning till NME:s strävanden efter att förlägga byråer i utlandet var att starta en tidning för svenskamerikaner i Amerika. En tidning som skulle tala ”vederhäftigt” om Sverige, och därmed påverka attityderna bland svenskamerikanerna gentemot det gamla hemlandet i positiv riktning. Inte heller detta genomfördes, i första hand på grund av projektets alltför stora ekonomiska risker, men också av rädsla för att en sådan tidning utgiven av NME kunde väcka nya misstankar hos de amerikanska statsmakterna om att Sverige försökte få svenskarna tillbaka.²

EGNAHEMSBOLAGEN

Syftet med NME:s hela verksamhet var, som Molin påpekade inledningsvis, att ge en så påtaglig, praktisk hjälp och så lockande erbjudanden till utvandrare och hemvändare att den konkurrerade ut amerikabiljetten. De viktigaste organen för att fullgöra detta ändamål var egnahemsbolagen. Medan byråerna arbetade med upplysning, agitation och förmedling skulle bolagen arbeta praktiskt med att ordna jord, småbruk och egnahem till mindre bemedlade köpare, det vill säga skapa den inre kolonisationen. De tog med andra ord fram biljetten till ett fortsatt liv i Sverige för svenskar som annars var beredda att lämna landet. Denna verksamhet var så väsentlig för Adrian Molin och hans meningsfränder, att det första bolaget, Värmlandshem, var påtänkt redan innan NME hade bildats.³

Antalet egnahemsbolag blev aldrig lika många som länsbyråerna. Som tabellen nedan visar stannade de vid tretton. För det mesta bildades bolagen i samband med eller efter en länsbyrås etablering, men inte alltid. I flera fall föregick bolagen föreningsbildandet, som i fallet Värmlandshem.

Tabellen visar egnahemsbolagen som bildades under inflytande av NME ensamt eller i samarbete med AB Svensk jordförmedling (det sista gäller för

1 *Emigrationsutredningen: uppgifter rörande svenskarnas ställning i vissa främmande länder: afvensom uttalanden angående åtgärder för återvandringen*, bilaga XX, Stockholm 1911, s 23.

2 ”En svensk tidning för svensk-amerika”, *Hem i Sverige* 1911:3, s 77.

3 Enligt uppgifter hämtade från Adrian Molins återgivna inledningstal vid Runan fanns redan tankar på att stifta bolaget Värmlandshem våren 1907. Se Molin, Adrian, ”Hvad vill ’National-föreningen mot emigrationen?’”, *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 5; Det registrerades emellertid först i augusti 1908. Se Aktiebolaget Värmlandshem, 1908, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A:1014, Bolagsbyrån, PRV, RA.

bolagen stiftade efter 1913).¹ De nådde en spridning från Småland i söder till Västerbotten i norr. De första bolagen stiftades liksom länsföreningarna och byråerna 1908 i Västsverige. Sedan fortsatte bolagsbildningen i en jämn takt. Inget registrerades dock under storstrejksåret 1909, men förberedelserna var då i full gång i Vänersborg med Västgöta-Dals egnahems AB och i Smålands-länen med AB Norra Kalmar läns egnahem och Värends egnahems AB, som skulle registreras under 1910. Etablerandet av bolag följde därmed byråerna i fotspåren och hamnade först i utvandringslänen precis enligt planen.

Även i det betydligt mindre utvandringsdrabbade Stockholms län upprät-tades ett bolag detta år, AB Bankesta småbruk. Under 1911 tillkom det tredje smålandsbolaget, AB Jönköpings läns egna hem och det första norrländska bolaget, AB Jämtlands egnahem. Oron före och under världskriget hindrade inte att fler bolag etablerades och 1917 hade de blivit elva till antalet. Det var samma år som NME nådde sin organisatoriska höjdpunkt med ett stort antal upplysningsbyråer och med 15 595 medlemmar.²

De flesta bolagen stöptes om i flera omgångar innan de upplöstes helt och hållet. Genom sammanslagningar och avvecklingar var det till sist två bolag, förutom moderbolaget AB Svensk jordförmedling, som stod starka under en stor del av 1900-talet. Dessa två, Västra Sveriges egnahemsaktiebolag och AB Upplandshem, har strukits under i tabellen. Det sistnämnda delade kontor med AB Svensk jordförmedling och NME i Stockholm, medan Västra Sveriges egnahems AB hade sitt säte i Göteborg.

Göteborgsbolaget Västra Sveriges egnahems AB uppkom 1916 genom en fusion mellan AB Småbruk i västra Sverige och Västgöta-Dals egnahemsaktiebolag. I början av 1920-talet tog det även över AB Värmlandshems tillgångar.³ Just efter att Västra Sveriges egnahemsaktiebolag förklarats upplöst 1945, återupptod det igen för att finnas kvar i ytterligare nästan tio år. Det leddes då

1 Bolagen är inordnade så att de sydligast belägna står överst och de nordligaste nederst. I ko-lumnen för region framgår också i vilken stad bolaget hade sitt säte. De bolagsnamn som står inom parentes bars under en kortare tid än ”huvudnamnet” i fet stil. Namnen är också satta i kronologisk ordning. Årtalet för verksamhetens början är taget från det år då respektive bolag registrerades medan slutåret är taget från det år då bolagsstyrelsen tog beslut om likvidering. Likvideringen kunde sedan dra ut på tiden, ibland flera decennier. För exempelvis Jämtlands läns egnahemsaktiebolag tog likvideringen elva år.

2 Uppgifter om medlemsantalet är hämtade från *Hem i Sverige* 1917:1 s 5; *Hem i Sverige* 1925:2-3, s 51.

3 “Aktiebolaget Svensk Jordförmedling styrelseberättelse för år 1923”, s 3, Styrelseberättelser m.m, volym 30, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

direkt av AB Svensk jordförmedlings styrelse och fick också sitt säte på samma kontor i Stockholm.¹

Tabell 4. Egnahemsbolag bildade under inflytande av NME och AB Svensk jordförmedling 1908–1917.

REGION	BOLAG	VERKSAMHETSÅR
Småland och Gotland		
1. Kronobergs län, Växjö	Värends Egnahemsaktiebolag (Kronobergs egnahemsaktiebolag)	1910-1929
2. Kalmar län, Västervik, Kalmar	(AB Norra Kalmar läns Egna hem) Kalmar läns Egnahemsaktiebolag	1910-1930
3. Jönköpings län, Jönköping	AB Jönköpings läns egna hem (Sydöstra Sveriges Egnahemsaktiebolag)	1911-1940
4. Gotlands län, Visby	AB Egna hem på Gotland	1915-1921
Västsvrige		
5. Västra Götalands län, Göteborg	AB Småbruk i Västra Sverige	1908-1916
6. Västra Götalands län, Vänersborg	Vestgöta-Dals egnahemsaktiebolag	1910-1916
7. Västra Götalands och Hallands län, Göteborg	<u>Västra Sveriges</u> <u>Egnahemsaktiebolag</u>	1916-1943 1945-1954
8. Värmlands län, Karlstad	AB Värmlandshem	1908-1923
Mälardprovinserna		
9. Stockholms och Södermanlands län, Stockholm	(AB Bankesta småbruk) Mälardprovinsernas Egnahemsaktiebolag (AB Mälardhem)	1910-1921
10. Uppsala och Stockholms län, Stockholm	<u>AB Upplandshem</u>	1913- efter 1960
Norrland		
11. Jämtlands län, Östersund	AB Jämtlands läns egnahem	1911-1922
12. Västernorrlands län, Sundsvall	AB Medelpads egnahem	1912-1926
13. Västerbottens län, Umeå	Västerbottens läns egnahemsaktiebolag	1917-1933

Källor: Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897–1960, Bolagsbyrån, PRV, RA; *Aktiebolaget Svensk Jordförmedling 1913–1938*, Stockholm 1938.

1 Västra Sveriges Egnahemsaktiebolag, 1945, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A:3084, Bolagsbyrån, PRV, RA.

Aktiebrev för Västra Sveriges egnahemsaktiebolag. Bolaget bildades 1916 efter en fusion mellan AB Småbruk i västra Sverige och Vestgöta-Dals egnahemsaktiebolag. Källa: Aktiebrevet är i privat ägo.

Det ur ekonomisk synpunkt mest framgångsrika dotterbolaget var AB Upplandshem. När det bildades 1913 tog det över ett annat egnahemsbolags tillgångar, AB Svenska småbruk. Detta bolag, som inte hade initierats av NME,

verkar ha givit upp sin verksamhet i samband med att det inte beviljats ett begärt statslån på 140 000 kronor.¹

Upplandshem skulle under NME:s överinseende ganska snart överge det renodlade egnahemsarbetet för att bli ett vinstdrivande villastadsbolag med stor verksamhet i Stockholms förstäder. Det började 1918 med exploateringen av Edsberg och Edsviken utanför Sollentuna i norra Stockholm för att sedan i tur och ordning bygga upp Tureberg, också i Sollentuna kommun (1919), Jakobsberg i Järfälla (1920) och Fullersta vid Huddinge (1920). Fullersta exploaterades emellertid först av AB Fullersta, som leddes av AB Svensk jordförmedling redan 1917. I slutet av 1920 slogs AB Fullersta samman med Upplandshem. Samma år övertog också Upplandshem en stor del av Mälardalens län egnahemsaktiebolags verksamhet och tillgångar, däribland ytterligare några landområden kring Huddinge. Från och med detta år blev bolaget ”organ för hela den inom A.-B. Svensk jordförmedlings ram bedrivna egnahemsbildningen för bostadsändamål i Mälardalens län”.²

Upplandshems områden dominerades således av bostadsegnahem medan småbruken fick stå tillbaka; områdena kom att gå under beteckningen bostadskolonier. Bolaget skulle också alltmer rikta in sig på försäljning till en välbärgad medelklass i stället för egnahemsrörelsens främsta målgrupp, de mindre bemedlade.³

Aktiebolaget Svensk jordförmedling

Efter några års arbete med regionala egnahemsbolag som stod i samröre med de regionala byråerna, beslutade några av NME:s ledande ledamöter att initiera ett nytt nationsomspännande bolag för jordbruks- och bostadsmarknaden. I oktober 1913 gick företrädare för NME och Oscar Ekmans stiftelse för immigrationens befrämjande och motverkande av emigration därför samman och skapade AB Svensk jordförmedling. Styrelsemedlemmar och delägare i företaget blev Adrian Molin, Gösta Tamm, Emil Kinander, Gunnar Huss, Nils Peter Olsson, Olof Alfred Berg, Edmond Febvrel och Jöns Peter Jespersen, som samtliga tillhörde eller hade tillhört NME:s centralstyrelse, samt Karl

1 *Betänkande i egnahemsfrågan: statistik*, bilaga II, Stockholm 1914, s 14.

2 “P.M. om viss omorganisation af egnahemsbolagen i Mälardalens län”, bilaga till Protokoll 4.8 1920, AB Svensk jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA; “Aktiebolaget Svensk Jordförmedling styrelseberättelse för år 1921”, s 2, Styrelseberättelser m.m, volym 30, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA; Johansson 1991 [1987], s 300f och 419f.

3 Johansson 1991 [1987], s 419.

Langenskiöld, chef för riksbanken och ledamot i styrelsen för Oscar Ekmans stiftelse. Riksdagsmannen Johan Engqvist valdes också in i styrelsen. Adrian Molin intog rollen som verkställande direktör.¹ Därmed utgjordes huvudmännen i föreningens största bolag i huvudsak av de personer som i föregående kapitlet pekades ut som NME:s kärna.

Svensk Jordförmedling hade samlat ett aktiekapital på sammanlagt 250 000 kronor vid grundandet, bland annat tack vare den tidigare omnämnda nationalsubskriptionen. Det skulle emellertid liksom så kallade allmännyttiga bostadsbolag endast ge en begränsad årlig avkastning på 5 till 6 % till aktieägarna.

Det kapitalstarka bolagets syfte var att ”bilda och förlägga lokala egnahemsbolag, att organisera samverkan mellan desamma samt att utöfva annan i samband härmed stående affärsverksamhet, som äsyftar främjande af en rationell småbruksrörelse.”² I praktiken blev den främsta uppgiften för bolaget att gå i borgen för statliga lån till de lokala egnahemsbolagen, eftersom de var beroende av lån från statens egnahemslånefond och jordförmedlingslånefonden för att kunna göra egendomsaffärer och ordna egnahem. Det skulle också hjälpa till vid större egendomsaffärer för att avlasta de lokala bolagen genom att överta större gårdar och skog inom det inköpta området. Sedan tänktes själva försäljningen av egnahemsområden skötas av det lokala egnahemsbolaget.

Ganska snart växte AB Svensk jordförmedling till ett storföretag, inte minst för att det lånade ut pengar till och gick i borgen för de mindre bolagen. Som motprestation fick Svensk jordförmedling ta del av det mindre bolagets vinst vid försäljningen av småbruken. Vanligtvis tilldelades AB Svensk jordförmedling 20 procent av den eventuella vinsten.³

NME:s egnahemsrörelse skulle därför från och med Svensk jordförmedlings stiftande föras allt mer storskaligt och affärsmässigt. Redan 1914 kunde bolaget därför anställa en egen personalstab med värderingsmän, lantmätare, en jordbruks- och byggnadskonsulent och en jurist, som kunde stå till de mindre bolagens förfogande.⁴ AB Svensk jordförmedling var därmed på väg att bli ett stort företag, men störst skulle det bli under mellankrigstiden, då företaget började arbeta direkt med egendomsaffärer på egen hand, utan samröre med

1 Protokoll 9.10 1913, AB Svensk jordförmedling, volym 1, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

2 “Bolagsordning för Aktiebolaget Svensk Jordförmedling”, bilaga A, Protokoll 9. 10 1913, AB Svensk jordförmedling, volym 1, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

3 Se t.ex. Protokoll 11.11 1914 och Protokoll 21.10 1915, AB Svensk Jordförmedling, volym 1, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

4 Molin 1914, s 137.

egnahemsbolagen, men ofta på uppdrag av banker och andra privata egendomsförvaltare.

Den här undersökningen uppehåller sig emellertid inte i första hand vid de affärsmässigt framgångsrika företagen som NME skapade, utan vid de mindre regionala egnahemsbolagen som blev mindre framgångsrika och fick en kortare historia. Som tabellen visar avvecklades de flesta av dem redan under 1920-talet. Detsamma gäller NME:s byråorganisation. Framförallt är det Värmlandshem, AB Bankesta småbruk och de nordligaste bolagen AB Medelpads egnahem och Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, som berörs i den senare framställningen. Dessförinnan kommer samröret mellan staten och NME att analyseras närmare, med fokus på det praktiska arbetet med arbetsförmedlingen och jordförmedlingen vid föreningens byråer och bolag. Om detta handlar kapitel 5.

SAMMANFATTNING

I kapitlet har Nationalföreningen mot emigrationens organisation presenterats. Som föreningens program visade stod det klart redan innan föreningen bildats hur dess omfattande organisation skulle se ut. Planen var att i varje län upprätta minst en upplysningsbyrå med förmedling av arbeten och jord, samt ett egnahemsbolag. Dessutom fanns planer för att starta någon form av byråverksamhet även i utlandet. Av det projektet blev det emellertid ingenting, utan organiseringen stannade vid anlitaandet av ett ombud i Minneapolis.

Finansieringen för hela verksamheten på hemmaplan tycks ha stått ganska klar från början tack vare att många inflytelserika politiker stod bakom föreningen. Från och med 1908 bidrog nämligen stat, landsting och hushållningssällskap med tiotusentals kronor till föreningens byråverksamhet varje år. Till egnahemsbolagens inköp och förmedling av jord gav staten ännu mer av sina ekonomiska resurser, som förmedlades via lån från den nyligen instiftade statliga jordförmedlingsfonden.

Organisationen blev som störst 1917 med 20 byråer och 13 egnahemsbolag spridda från Skåne i söder till Västerbotten i norr. Dessutom var föreningen med om att starta ett hotell i Göteborg, Hotell Hembygden, samt bygga upp stationära och ambulerande utställningar som presenterade egnahemsrörelsen.

Syftet med hela organisationen var att skapa en verksamhet som gjorde något konkret för att få landsbygdens ungdom att stanna kvar i Sverige. Jordförmedling, hjälp med egnahemslån och andra lån, arbetsförmedling och olika

juridiska frågor av särskilt intresse för återvändande utlandssvenskar sysselsatte därför byråernas tjänstemän. Byråerna blev också propagandacentraler som samordnade och spred såväl skriftlig som muntlig agitation mot utvandringen, för att gynna utvecklingen av Sverige och jordbruket.

Egnahemsbolagen som upprättades vid sidan av byråerna syftade till att skapa den riktigt konkreta, praktiska verksamheten, den som kunde jämföras med vad en amerikabiljett betydde för en ung svensk man. Bolagen utpekades därför till de viktigaste i organisationen, åtminstone av Adrian Molin. Av denna anledning prioriterades etablerandet av bolag i vissa fall före upprättandet av länsföreningar och byråer. Det var bolagen som skulle skapa den verkliga inre kolonisationen och föra den svenska egnahemsrörelsen framåt.

KAPITEL 5

Föreningens relation till den svenska staten

Föreningsväsendet fullkomligen blomstrade vid sekelskiftet 1900. Det bildades ständigt nya organisationer av olika slag, de flesta större med säte i Stockholm. Som jag skrev inledningsvis klassificerades Nationalföreningen mot emigratio- nen som en av tidens så kallade sociala rörelser. Den räknades som en sådan i den offentliga statistiken tillsammans med exempelvis Centralförbundet för socialt arbete. Ett kännetecken för de här föreningarna var att de hade ett nära samarbete med riksdag och regering och med andra instanser som tillhörde staten. Det har konstaterats att de uppstod för att fylla behovet av åtgärder inom områden där staten ännu inte byggt ut sin verksamhet, framförallt inom det sociala området.¹

Det har tidigare i undersökningen framgått att föreningen hade ett nära förhållande till landets politiska och ekonomiska ledning. I det här kapitlet kommer bilden av samarbetet mellan stat och förening att fördjupas i en analys av hur NME:s byråer utvecklades till att bli en tidigare oprövad organisation för förmedling av både arbeten, jordbruk och bostäder. På många platser fick byråerna nästintill myndighetsstatus och knöt på så vis ihop offentliga och privata intressen. Inledningsvis tas emellertid frågan upp om hur föreningen själv försökte påverka staten att ändra och utvidga sin verksamhet.

PÅTRYCKNINGSMETODER

Redan i föreningens tidskrifts första nummer redogjordes det för föreningens så kallade politiska verksamhet. Den innebar att föreningen tog fram underlag för politiska reformer och agerade som lobbyist gentemot politiska beslutsfat-

---

1 Elvander 1966, s 23; Kilander 1991, s 107f; Om organisationerna i förvaltningsledet i Rothstein 1992, s 81, s 344.

tare på olika nivåer.¹ Det var ett arbetsätt som inte var främmande för andra socialt engagerade föreningar vid samma tid, som exempelvis CSA.²

Såsom ledamot af jordbruksutskottet ber jag få nämna, att detta utskott har att handlägga sådana ärenden, som sammanhånga med härmed diskuterade frågor, och därför är jag intresserad af att veta, icke endast *att* kraftiga reformer äro behöfliga, utan också hvilka reformer, som önskas i de olika delarna af landet.³

Det framgår ibland tydligt vilken betydelse det hade för föreningen att flera i den innersta kretsen samtidigt var ledamöter i regering och riksdag. I citatet ovan är det greve Raoul Hamilton, föreningens vice ordförande 1907–1911, som vid ett föreningsmöte påpekar att han kan föra NME:s önskemål direkt in i riksdagen. Föreningen kunde utnyttja både denna typ av informella kanaler som gick via personliga kontakter och de formella kanaler som fanns för att påverka riksdagens och regeringens beslutsfattande. Vilka dessa kanaler var presenteras här översiktligt.

Motioner och skrivelser

Till de mer informella och indirekta påtryckningarna räknas försöken att få riksdagsledamöter som var aktiva i NME att motionera i de frågor som angick föreningen. Detta förfarande kan enklast påvisas när motionärerna själva pekade på sambandet. Det hände exempelvis att föreningen lämnade skrivelser till Kungl. Maj:t som sedan upptogs som motioner i båda kamrar av ”föreningen närstående riksdagsmän.”⁴

Att överhuvudtaget inge skrivelser till Kungl. Maj:t var en vanlig och direkt påtryckningsförsök från NME:s sida. Ett tiotal skrivelser lämnades in i

1 ”Nationalföreningens mot emigrationen verksamhet 1:e oktober 1907–31:e mars 1908”, *Hem i Sverige*, 1908:1-2, s 22.

2 Hall 1998, s 213f, 227; Wisselgren 2000, s 263.

3 ”Förhandlingar vid Nationalföreningens mot emigrationen andra ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1910:2, s 62.

4 Se t.ex. angående värnpliktsfrågan för utlandssvenskar i ”Nationalföreningens mot emigrationen verksamhet 1:e oktober 1907-31:e mars 1908”, *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 22; Riksdagens protokoll 1908, Första kammaren, nr 37, ”Angående anslag till nationalföreningen mot emigrationen”, s 42; Om egnahemsfrågan i Bihang till riksdagens protokoll 1910, Motioner, Andra Kammaren, nr 58.

föreningens namn under 1900- och 1910-talet. De behandlade i huvudsak kolonisationsfrågor och farorna med en fortsatt emigration.¹

Utredningar och remissarbete

Under åren 1908 till 1924 initierade och bekostade föreningen även undersökningar vars resultat trycktes och gavs ut i en broschyrserie. Det blev slutligen nio stycken till antalet. De första två från 1908 behandlade *Statens domäner och deras förvaltning* samt *Ojämligheterna i det kommunala skattetrycket på landsbygden*. Den förra var författad av statsvetaren Axel Bruswitz och historikern Sven Tunberg och den senare av Nils Wohlin.² Bruswitz och Wohlin var samtidigt aktuella med samma undersökningar inom Emigrationsutredningens ramar. Även dessa undersökningar tänktes ligga till grund för motioner i riksdagen.³ Enligt *Hem i Sverige* hade Wohlins utredning även skickats ut till landets alla kommuner för att påverka de lokala makthavarna direkt.⁴

Ett par år senare kommenterades Adrian Molins hundrasidiga ”broschyr” *Svensk egnahemspolitik* i *Hem i Sverige*. Skriften gavs ut i föreningens serie under 1909. Enligt artikelförfattaren hade den vunnit sådant genomslag att jordbruksministern i Lindmans regering, Oscar Nylander, funnit sig tvungen att sammankalla sakkunniga i frågan, däribland Molin själv.⁵ Oscar Nylander var vid samma tid ledamot i NME:s centralstyrelse.

Adrian Molins skrift om svensk egnahemspolitik förde honom in som sakkunnig i den Egnahemsutredning som tillsattes 1914 under jordbruksdepartementets ledning. Då innehades emellertid jordbruksministerposten av Johan Beck-Friis, som inte var medlem i NME, åtminstone inte på någon högre nivå. Som tidigare framgått var Adrian Molin och andra representanter från föreningen sakkunniga i flera statliga utredningar som rörde de områden föreningen

1 Skrivelser och yttranden återges i *Hem i Sverige* exempelvis ”Låneförmedlingen ur egnahems- och jordförmedlingsfonderna”, *Hem i Sverige* 1908:4, s 1ff; ”Nationalföreningen om egnahems-sakkunniges betänkande”, *Hem i Sverige* 1915:2, s 52ff; ”Kriget och emigrationen”, *Hem i Sverige* 1916:1, s 1ff; ”Ölands emigrationsfråga”, *Hem i Sverige* 1916:4, s 97ff; ”Egnahemsrörelsens organisationsfråga”, *Hem i Sverige* 1917:4, s 73ff; ”Emigrationsfaran efter världskrigets slut”, *Hem i Sverige* 1918:4, s 73ff.

2 Bruswitz, Axel och Tunberg, Sven, *Statens domäner och deras förvaltning*, Stockholm 1908; Wohlin, Nils, *Ojämligheter i det kommunala skattetrycket på landsbygden*, Stockholm 1908.

3 ”Nationalföreningens mot emigrationen verksamhet 1:e oktober 1907–31:e mars 1908”, *Hem i Sverige* 1908:1–2, s 22; ”Föreningsarbetet”, *Hem i Sverige* 1908:3, s 11.

4 ”Föreningsarbetet”, *Hem i Sverige* 1908:3, s 11.

5 ”Svensk egnahemspolitik”, *Hem i Sverige* 1910:3, s 79.

verkade inom, framförallt gällde det 1910-talets bostads- och egnahemsutredningar.¹

NME skapade också egna kommittéer för utredning av frågor som föreningen ansåg vara av särskild vikt. Redan 1908 beslutade centralstyrelsens verkställande utskott att tillsätta en kommitté som skulle utreda ”de ekonomiska orsakerna till det svenska arbetets svaga konkurrenskraft och särskildt i hvad mån dessa orsaker stå i sammanhang med brister i svensk affärsorganisation, svenska produktionsmetoder och svensk arbetsintensitet.”² Det här var en kommitté som riktade in sig på att bearbeta problem inom svensk industri. Sammantaget gavs fyra publikationer ut inom ramarna för denna utredning under åren 1910 till 1916. De kom att bilda en serie med namnet ”Undersökningar rörande svenskt näringsliv”. I kommittén fanns till största del representanter från centralstyrelsen, men som egentliga utredare anlätades personer utifrån. Till den sista och mest omfattande delen av utredningen, som 1916 resulterade i publikationen *Arbetsintensiteten inom Sveriges mekaniska verkstadsindustri*, adjungerades representanter från både arbetsgivarsidan och fackföreningssidan inom svensk verkstadsindustri. Staten gav ekonomiskt stöd till NME:s initiativ genom att anslå 5 000 kronor till utredningen.³

En annan kommitté som bildades under 1910-talet var NME:s Norrlandskommitté. Dennes verksamhet pågick parallellt med det statliga arbetet i Norrlandsfrågan. Hur dess arbete förlöpte i samverkan med det statliga belyses närmare längre fram.

Ytterligare påverkan på den förda politiken kunde ske via remissutlåtanden. Föreningen var liksom andra större föreningar remissinstans i flera statliga utredningar. Ett tidigt exempel var inför bildandet av Socialstyrelsen 1912 då föreningen och nio andra organisationer, bland annat CSA, samt ett par fackförbund och arbetsgivarorganisationer, yttrade sig till Kommerskollegiet i frågan.⁴

När Socialstyrelsen väl inrättats blev NME remissinstans åt denna. Det skedde under flera tillfällen under 1910-talet, bland annat angående 1911-års Egnahemskommittés betänkande, som kom upp till behandling i riksdagen

1 *Förteckning över statliga utredningar 1904–1945*, Stockholm 1953, se listor över kommitterade i exempelvis Bostadskommissionen 1912, s 355, Egnahemsfrågan 1914, s 971.

2 ”Notiser: Nationalföreningens undersökningar rörande svenskt näringsliv”, *Hem i Sverige* 1914:1, s 35.

3 ”Nationalföreningens undersökningar rörande svenskt näringsliv”, *Hem i Sverige* 1914:2, s 65; Se även presentation av utredningen i ”Näringslivet och utvandringen”, *Hem i Sverige* 1916: 1, s 29.

4 Bihang till riksdagens protokoll 1912, Kungl. Maj:ts proposition, nr 108, ”Kungl. Maj:ts nådiga proposition till Riksdagen angående anslag till ett centralt ämbetsverk för sociala ärenden, socialstyrelsen”, s 14.

först 1919.¹ Föreningen var även remissinstans i senare utredningar. Som exempel kan nämnas 1924, då sekreteraren Adrian Molin och ordföranden, landshövding Mauritz Sahlin yttrade sig över Domänstyrelsens betänkande om kolonisationen av kronoparker i Norrland.²

Som statsvetaren Pär-Erik Back påpekar i sin klassiska studie *Sammanlutningarnas roll i politiken* från 1967 var organisationernas inblandning i politiken en normal företeelse i sekelskiftets Sverige och även långt tillbaka i 1800-talets associationsamhälle.³ Organisationer av NME:s slag som initierats i nära anslutning till samhällets dåvarande makthavare, gjorde ständigt framgångsrika försök att påverka den förda politiken.⁴ De kanaler som användes

var de som nämnts ovan – strävan efter att medverka i kommittéer, bli remissinstanser, ha egna representanter i riksdagen, samt utövande av påtryckningar på andra politiskt sakkunniga och riksdagsledamöter. Backs studie visar att förening-

Stat och förening flätas samman. Här symboliserat av direktören vid Socialstyrelsen, Gunnar Huss, och NME:s sekreterare Adrian Molin. Fotograf: okänd. Källa: privat ägo

1 Om NME:s yttrande angående 1911 års Egnahemskommittés betänkande, se "Nationalföreningen om egnahemssakkunniges betänkande", *Hem i Sverige* 1915:2, s 52.

2 "Kolonisationen å kronoparker i Norrland", *Hem i Sverige* 1922:4, s 145; Se även yttrande 1938, då styrelsen för Sällskapet Hem i Sverige yttrade sig över betänkandet från 1936 års Egnahemsutredning, "Till Statens Egnahemsstyrelse", bilaga A, Protokoll 30.12 1938, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:4, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 Både före och efter Pär-Erik Backs studie har det mesta av den forskning som rör svenska organisationer och föreningar behandlat delar av folkrörelsens organisationer som samarbetade nära socialdemokratin och som setts som byggare av 1900-talets folkhem och välfärdsstat. Andra föreningar, exempelvis de som saknade politiska mål eller bildningsrelaterade syften eller saknade demokratisk struktur, har därför hamnat i skuggan. Mycket mindre har blivit sagt om dessas förhållande till politik och förvaltning, se t.ex. Svedberg och Trägårdh 2006, 11f; Back 1967, s 18f.

4 Back 1967, s 18.

arna hade ännu större makt att påverka beslutsfattarna på lokal och regional nivå.¹ Hur påverkan mellan NME, samt regionala och lokala myndigheter såg ut ur en kvalitativ aspekt är en fråga som aktualiseras i den fortsatta undersökningen av arbets- och jordförmedlingarna.

ARBETSFÖRMEDLINGEN

När styrelsen för NME planerade för öppningen av regionalt placerade byråer var det fastställt att förmedling av arbete skulle bli en viktig uppgift vid dessa, i synnerhet förmedlingen av arbete till utlandssvenskar.

NME:s byråer utgjorde i första hand en del av den privata arbetsförmedlingen som fanns i landet. Sådana förmedlingar fanns i olika former och reglerades sedan 1884 i en lag om privata arbetsförmedlingars eller kommissionärers verksamhet. De privata arbetsförmedlingarnas existensberättigande inskränktes senare under 1900-talet i takt med att den statliga kontrollen över det sociala området växte. (1936 förbjöds nyetablering och 1967 var de helt borta från svensk arbetsmarknad. Under 1990-talet har de tillåtits återuppträda igen, men nu som bemanningsföretag).² NME:s arbetsförmedling hade sin storhetstid fram till 1920-talets början, då föreningens hela byråverksamhet skars ned.

De privata förmedlingarna kan delas upp i sådana som drevs i förvärvssyfte, alltså som en affärsrörelse, och sådana som drevs av föreningar av ideella skäl.³ Eftersom alla tjänster som erbjöds vid NME:s byråer var kostnadsfria, hörde deras förmedlingar till den senare gruppen.⁴ Men NME:s verksamhet på arbetsförmedlingsområdet inskränkte sig inte enbart till den privata sektorn och till förmedling för utlandssvenskar. På några platser i Sverige blev föreningens verksamhet istället en del av den offentliga kommunala arbetsförmedlingen. I Hallands samt Kalmar län skedde en sådan samorganisering och uppgifter pekar på att det även skedde i Härnösand, Östersund och Malmö. Byråföre-

---

1 Ibid, s 216f.

2 Delander, Lennart, Thoursie, Ragnar och Wadensjö, Eskil, *Arbetsförmedlingens historia*, Stockholm 1991, s 12.

3 Ibid, s 145 och 153.

4 Molin, Adrian, "Hvad vill 'Nationalföreningen mot emigrationen'?", *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 4.

ståndaren för NME var nämligen densamma som för den offentliga arbetsförmedlingsbyrån på dessa platser.¹

Den offentliga arbetsförmedlingen var i en uppbyggnadsfas när NME bildades. De första offentliga arbetsförmedlingskontoren etablerades så sent som 1902 på kommunalt initiativ.²

1907 fanns endast tio arbetsförmedlingskontor i offentlig regi i hela landet, men förhållandena höll på att ändras. Året innan, 1906, hade riksdagen för första gången beviljat ett statligt bidrag till fortsatt utveckling av organisationen. Under 1907 blev det klart att den offentliga arbetsförmedlingen måste omorganiseras för att bli mer effektiv. Kontoren hade fram till dess varit begränsade till det lokala samhället och okunniga om hur arbetsmarknaden såg ut på andra platser i landet. För att åstadkomma en bättre samverkan och enhetlighet bland förmedlingarna togs ett beslut om att organisera arbetet på länsnivå under överinseende och med ekonomiskt stöd från landsting och husållningssällskap.³

Reformerna betydde mycket för den offentliga arbetsförmedlingens utveckling. Antalet kontor växte i rask takt och 1910 fanns det 92 arbetsförmedlingar i landet.⁴ Huvudman för arbetsförmedlingarna på statlig nivå var först kommerskollegium och 1913 tog Socialstyrelsen över. Som nationellt ansvarig tjänsteman för arbetsförmedlingsfrågorna inrättades en arbetsförmedlingsinspektör, som efter Socialstyrelsens inrättande även blev byråchef för ämbetsverkets första byrå (av styrelsens fyra byråer). Den förste arbetsförmedlingsinspektören var NME:s styrelseledamot Gunnar Huss. Huss påbörjade sitt arbete i slutet av 1910 och innehade tjänsten fram till 1916 då han blev tillförordnad chef för hela Socialstyrelsen.⁵ Gunnar Huss fick därmed ett stort inflytande över hur arbetsförmedlingarna skulle skötas i landet under den aktuella perioden.

1 "Redogörelse för undertecknads resa till länsbyråerna", bilaga 3, Protokoll 12. 9 1921, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; Om att Nils Skogh var föreståndare för arbetsförmedlingen i Malmö stad i *Seffle Nybeter* 27.11 1909, "De nya småbrukarna få lån".

2 Rothstein, Bo, "Fanns det en arbetsmarknadspolitik före AMS?", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia nr 23-24*, Stockholm 1982, s 4.

3 SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915, s 35f.

4 Delander, Thoursie och Wadensjö 1991, s 25.

5 Rothstein 1982, s 9; Skogh, Sven, "Gunnar Huss", i Grill, Erik (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19, s 506ff; Om Gunnar Huss även i *Vem är det?: svensk biografisk handbok*, Stockholm 1914, s 152; *Vem är det?: svensk biografisk handbok*, Stockholm 1918, s 174.

Samverkansformer i den offentliga arbetsförmedlingen

Hur såg då samorganiseringen ut vid de offentliga arbetsförmedlingarna där NME var inblandad? Normalt bidrog kommun, stat, landsting och hushållningssällskap till arbetsförmedlingarna i länen.¹ I norra och södra Kalmar län, samt i Halland bidrog även NME till organisering och finansiering.

När arbetsförmedlingen skulle etableras i Hallands län år 1910, beslutade NME att ge den ett årligt bidrag på 1 000 kronor. Det skedde på villkor att arbetsförmedlingskontoret även fungerade som föreningens byrå i länet. Bidraget halverades snart till 500 kronor från föreningen, men det var ändå ett större belopp än de mindre kommunerna i Hallands län gav som stöd till sina respektive kontor.²

I Kalmar läns arbetsförmedlingsverksamhet blev samarbetet med föreningen mer omfattande och långvarigt. Länet var vid den aktuella tiden uppdelat i två administrativa områden, Norra Kalmar län med Västervik som huvudort och Södra Kalmar län med Kalmar som huvudort. Organisatoriskt hade de båda delarna var sina landsting och hushållningssällskap.³ Det var landstinget som tog ett första initiativ till att bilda en offentlig arbetsförmedling inom Norra Kalmar län. Frågan bearbetades och togs upp ett par gånger mellan 1907 och 1909, men det skedde utan framgång. Det var först när frågan väcktes i Västerviks stadsfullmäktige 1909 som den fick gehör. Kommunen beslutade då att ordna arbetsförmedlingen med hjälp av Norra Kalmar läns hushållningssällskap och NME. Var och en skulle skänka 600 kronor till upprättandet av ett huvudkontor i Västervik år 1910.⁴ NME åtog sig uppgiften att utse arbetsförmedlingens styrelses första ordförande och vice ordförande. De övriga i styrelsen skulle bestå av hälften arbetsgivare och hälften arbetare. NME fick tillsammans med Västerviks stadsfullmäktige utse representanter för arbetarsidan.⁵

Ett mer direkt samarbete mellan förening och myndighet kom till stånd i Södra Kalmar län. När frågan om att inrätta en offentlig arbetsförmedling

1 Rothstein 1982, s 10; SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915, s 36ff.

2 SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915, s 191f.

3 Kalmar län var sedan 1862 uppdelat i två områden vad gällde landstinget. Mellan 1867 och 1921 utgjorde dessa landsting var sin valkrets enligt Norberg, Anders och Tjerneld, Andreas, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 2, Stockholm 1985, s 247f.

4 SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915, s 175f.

5 *Ibid*, s 176. Arbetsförmedlingskontoret inhystes under de första åren i föreståndarens, lantbrukaren E. Erikssons, bostad. Byrån var öppen tre timmar per dag, men eftersom Eriksson bodde där så kunde han stå till tjänst även under andra tider kommenterar socialstyrelsen i sin rapport.

kom upp 1907 tillsatte hushållningssällskapet, Kalmar stadsfullmäktige och landstinget en gemensam kommitté för utredning av ärendet. 1910 beslutade landstinget att bevilja 2 250 kronor till NME för att denna skulle utveckla en offentlig arbetsförmedling vid föreningens byrå, som nyligen etablerats i Kalmar. Medlen skulle även täcka delar av kostnaderna för upprättande av filialer på flera orter i länet. NME anslog själv 500 kronor, vilket var ett större belopp än hushållningssällskapet gav. Även till styrelsen för denna arbetsförmedling utsåg NME en av arbetarrepresentanterna.¹ Rätten att välja ordförande tillföll länsstyrelsen, men den som valdes var en person som var ledamot i NME:s länsförening i Södra Kalmar län och som snart också skulle bli suppleant i NME:s centralstyrelse, regementspastorn Per Valerius Olsson.² Olsson var landstingsman, ledamot i Kalmar stadsfullmäktige och snart riksdagsman för högern i första kammaren. Han valdes in i NME:s centralstyrelse 1917 och stannade där fram till 1939.³

Nationalföreningen mot emigrationens privata arbetsförmedling

Även vid NME:s övriga byråer fanns arbetsförmedlingsverksamhet, men den fördes i föreningens egen regi. Rörande denna fanns det ambitioner hos NME att skapa en egen nisch som inte inkräktade på den offentliga arbetsförmedlingen.

Den ledande inställningen hos föreningens ledamöter var att så mycket som möjligt av all arbetsförmedling skulle skötas av den offentliga arbetsförmedlingen utan NME:s inblandning.

Adrian Molin och Gunnar Huss menade samstämmigt att NME kunde komplettera de offentliga arbetsförmedlingarna genom att aktivt söka upp arbetstillfällen och ägna den arbetssökande individuell uppmärksamhet – vilket var ett kvalitativt arbete som den offentliga arbetsförmedlingen inte hade kapacitet till. Meningen var att byråerna även skulle vända sig till ett särskilt

1 SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915, s 177. Södra Kalmar läns hushållningssällskap gav 300 kronor och Nationalföreningen mot emigrationen gav 500 kronor; Om styrelsen i "Kalmar Södra länsförening", *Hem i Sverige* 1911:1, s 6.

2 SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915, s 177; "Kalmar Södra länsförening", *Hem i Sverige* 1911:1, s 6.

3 Norberg, Anders och Tjerneld, Andreas, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 2, Stockholm 1985, s 300; "Nationalföreningens tioårsdag", *Hem i Sverige* 1917:2, s 49; "Berättelse över Sällskapet Hem i Sverige:s verksamhet under år 1938 avgiven av dess styrelse", bilaga A, Protokoll 31.3 1939, Sällskapet Hem i Sverige, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; "Berättelse över Sällskapet Hem i Sverige:s verksamhet under år 1939 avgiven av dess styrelse", bilaga A, Protokoll 30.4 1940, Sällskapet Hem i Sverige, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

klientel av arbetssökande, nämligen specialutbildat folk och främst utlandssvenskar.¹

Arbetsförmedlingen för utlandssvenskar var ett område där föreningen särskilt bevakade sina intressen. I en antagen resolution från ombudsmötet 1910 förklarade föreningen att:

”Arbetsförmedlingen bör så långt ske kan öfverflyttas på den offentliga arbetsförmedlingen, som därvid bör stå i ständig kontakt med Nationalföreningen mot emigrationen och dess lokalbyråer samt taga största möjliga hänsyn till Nationalföreningens särskilda uppgift att förebygga utvandring och främja återinflyttning af personer, hvars bosättning i Sverige är önskvärd.”²

Uppdelningen mellan den offentliga arbetsförmedlingen och NME:s verkar dock aldrig blivit så klar i praktiken. Enligt den statistik som finns publicerad i föreningens tidskrift uppgick andelen arbetssökande utlandssvenskar endast till mellan 15 och 30 procent av det totala antalet arbetssökande vid föreningens byråer.³ Det var först den 15 november 1920 som föreningen beslutade att helt upphöra med förmedlingen av inhemsk arbetskraft, eftersom den offentliga arbetsförmedlingen då kunde anses göra tillräckligt för denna kategori arbetssökande.⁴ Antalet offentliga arbetsförmedlingskontor var då uppe i 131 och antalet tillsatta platser uppgick till 170 000 per år.⁵ Föreningens byråer skulle härefter avregleras med resultatet att de bara fanns kvar i de största svenska städerna Stockholm, Göteborg och Malmö. Men all arbetsförmedlingsverksamhet försvann inte i och med det. Ledningen var fortfarande fast besluten om att fortsätta med arbetsförmedlingen för utlandssvenskar och framförallt ”kvalitetsarbetare”, det vill säga utbildad arbetskraft.⁶

Det uppstod aldrig några större konflikter mellan de statliga myndigheterna och föreningen i just arbetsförmedlingsfrågorna. Att den ibland ifrågasattes som konkurrent till den offentliga vittnar en proposition från 1914, då förslaget angående det årliga statsanslaget till föreningen lades fram av Kungl. Maj:t. Civilministern Axel Schotte visade där en viss förståelse för att det kunde anses

1 Bihang till riksdagens protokoll 1914, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:75, ”Anslag till nationalföreningen mot emigrationen. (Extra anslag)”, s 234; SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915, s 36; ”Nationalföreningens tioårsdag”, *Hem i Sverige* 1917:2, s 42f.

2 ”Konferensen med Nationalföreningens mot emigrationen byråföreståndare”, *Hem i Sverige* 1910:2, s 72.

3 ”Nationalföreningens verksamhet under år 1917”, *Hem i Sverige* 1918:1, s 4 och s 9.

4 ”Nationalföreningens extra ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1920:4, s 78.

5 Rothstein 1982, s 27.

6 ”Nationalföreningens extra ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1920:4, s 78.

tvivelaktigt att föreningen bedrev arbetsförmedling vid sidan av den offentliga. Han förklarade att han med anledning av detta bett om ett utlåtande av statens arbetsförmedlingsinspektör, det vill säga Gunnar Huss. Därefter var ministern övertygad om att föreningens arbetsförmedling ”dels på ett lyckligt sätt samverkar med den offentliga arbetsförmedlingen och dels upptagit ett fält, till vilket denna icke sträcker sig”.¹

Huss hade i sitt utlåtande till civilministern förklarat att NME:s byråer tog hand om utlandssvenskar och med en personlig handläggning som inte de offentliga förmedlingarna mäktade med. Därefter hävdade han att NME:s byråföreståndare i regel skickade över arbets sökande till det offentliga arbetsförmedlingskontoret. Sedan gjorde han ett uttalande som antyder att samarbetet mellan de två institutionerna var nära på flera håll i landet. Han förklarade nämligen att ”de båda institutionerna flerstädes hava sina lokaler förlagda i samma hus samt i några fall till och med hava gemensam föreståndare”.²

Huss fungerade alltså som samordnare och medlare i samarbetet mellan NME och myndigheterna i arbetsförmedlingsfrågor under 1910-talet. Det förklarar varför verksamheten kunde vara förskonad från konflikter. Ett till skäl till frånvaron av synliga problem är att NME:s arbetsförmedling var så begränsad kvantitativt sett jämfört med den offentliga arbetsförmedlingen. När NME hade lyckats förmedla 638 arbetsplatser vid sina 20 byråer 1916, så hade de 118 offentliga kontoren tillsatt 181 902 platser.³ Även det var ett argument som framhölls av Huss i syfte att understryka att NME inte konkurrerade med en offentligt ledd verksamhet.⁴ Ytterligare en förklaring är att föreningen inte gjorde något som bröt mot statsmaktens förväntningar. Det fanns inga hinder för att NME:s verksamhet skulle blandas med den offentliga, så länge den ställde upp på de villkor som den offentliga verksamheten var tvungen att rätta sig efter.

JORDFÖRMEDLINGEN

Samorganiseringen med statliga och regionala myndigheter var ännu tydligare i föreningens jordförmedling. Jordförmedlingen var av två slag. Den ena

1 Bihang till riksdagens protokoll 1914, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:75, ”Anslag till nationalföreningen mot emigrationen. (Extra anslag)”, s 233.

2 Ibid, s 234.

3 SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1913-1922*, Stockholm 1923, s 22, tabell E; ”Nationalföreningens verksamhet under 1916”, *Hem i Sverige* 1917:1, s 6f.

4 Bihang till riksdagens protokoll 1914, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:75, ”Anslag till nationalföreningen mot emigrationen. (Extra anslag)”, s 234.

formen utgjordes av den administrativa och juridiska handläggningen av jordaffärer vid föreningens byråer. Den andra var den som sköttes av föreningens egnahemsbolag, vilken innebar inköp och försäljning av jordområden.¹

Byråerna

Huvuduppgiften för förmedlingen vid byråerna var att samordna kontakter mellan intresserade jordköpare och jordägare som var villiga att sälja jord, samt hjälpa till med all pappersexercis i samband med köpet. Målet med denna verksamhet var att öka tillgängligheten till egnahemsjord och hålla kontroll över priserna på jorden i landet, så att spekulationen hölls nere. Jordförmedlingen skulle alltså vara ett stöd för egnahemsrörelsens och den inre kolonisationens vidare utveckling.² Ett viktigt resultat av NME:s arbete var publikationen *Svensk jord* som började ges ut 1911. Meningen var att den skulle vara för jordförmedlingen vad platsjournalen var för arbetsförmedlingen, det vill säga ett annonsblad med information om jord som var till salu över hela landet. Utgivningen av skriften blev emellertid inte så frekvent som föreningen hoppats från början. Den kom endast ut en till två gånger om året fram till 1918.

Samtidigt som NME byggde upp sin byråverksamhet med arbets- och jordförmedling pågick påtryckningar för att få staten att ställa sig bakom organiseringen av offentliga jordförmedlingar som skulle arbeta på exakt samma sätt. Bakom dessa påtryckningar stod Adrian Molin själv, tillsammans med representanter från de tre hushållningssällskap i landet som arbetat mest intensivt med egnahemsfrågan, Victor Ekerot från Kristianstads län, Vilhelm Heyman från Östergötlands län och Johan Engqvist från Kronobergs län.³ Engqvist höll vid denna tid på att arbeta sig in i NME:s kärna och Ekerot blev 1912 suppleant i NME:s centralstyrelse.⁴ Det var dessa fyra personer som i december 1909 höll överläggningar angående egnahemsfrågan med jordbruksministern, tillika ledamoten i NME, Oscar Nylander.⁵

Efter överläggningarna beslutade Oscar Nylander att utreda frågan om offentliga jordförmedlingar närmare. Han vände sig då till hushållningssällskapen, som sedan 1904 hade huvudansvaret för att förmedla statens egnahems-

1 Molin, Adrian, *Svensk egnahemspolitik: några synpunkter och förslag*, Stockholm 1909, s 86.

2 Ibid, s 85; *Svensk jord: fastigheter till salu genom Nationalföreningen mot emigrationen* 1911:1, s 1; Bihang till riksdagens protokoll 1911, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:79, "Jordförmedlingsbyråer för egnahemslänerörelsen", s 398 ff.

3 "Svensk egnahemspolitik", *Hem i Sverige* 1910:3, s 78.

4 Om Ekerot se "Nationalföreningens fjärde ombudsmöte", *Hem i Sverige* 1912:3, s 65.

5 "Svensk egnahemspolitik", *Hem i Sverige* 1910:3, s 78.

lån. Nylander lämnade ut en cirkulärskrivelse för att undersöka i vilken mån sällskapen arbetade med jordförmedling i sina respektive län. Svaren visade att endast Östergötlands läns hushållningssällskap hade en egen avdelning som arbetade med denna uppgift. Från fem hushållningssällskap kom svaret att jordförmedlingen i deras län sköttes av NME. Av svaren framgick det även att det i regel inte förekom något samarbete mellan NME och hushållningssällskapen i jordförmedlingsarbetet. Kronobergs läns hushållningssällskap påpekade dock att NME:s byråföreståndare i Växjö, vilken var Johan Engqvist, även var ledamot i sällskapetets egnahemsnämnd, men där slutade samhörigheten enligt dem.¹

Nylander föreslog efter sin företagna utredning att samtliga hushållningssällskap skulle få ett statligt bidrag för att upprätta jordförmedlingsbyråer i egen regi. Huvuduppgiften för byråerna tänktes bli att samla information om egendomar som var till salu och göra uppgifterna tillgängliga för intresserade köpare. All information skulle även inges till central nivå, exempelvis till statskonsulenten för det mindre jordbruket, för vidare förmedling till samtliga offentliga jordförmedlingsbyråer i landet. Vid byråerna skulle det också finnas en avlönad sakkunnig person som kunde hjälpa köparen med att ordna allt det praktiska kring ansökan om egnahemslån och övrig pappersexercis som var förknippad med jord- och husköp. Den föreslagna verksamheten var alltså till innehållet precis densamma som den NME påbörjat. Enligt Nylanders förslag skulle staten ge ett ekonomiskt bidrag både till löne- och driftkostnaderna. Sammanlagt beräknades detta belopp uppgå till 700 kr per byrå och år. Staten skulle också stå för alla kostnader för samordnandet och förmedlingen av information mellan landets byråer.² I propositionen stod ingenting om NME:s jordförmedlingars framtid. Den frågan kom dock upp i riksdagens behandling av frågan och i NME.

I behandlingen av förslaget i april och maj 1911 svarade riksdagens jordbruksutskott med att bifalla propositionen, främst med anledning av att statligt ledda jordförmedlingsbyråer troddes kunna avhjälpa ”osund jordspekulation” genom att kontrollen över jordpriserna ökade.³ Bifallet var emellertid inte enhälligt, utan reservationer hade lämnats av liberalerna Georg A. E. Kronlund, Daniel Persson och Raoul Hamilton, samt högermännen Paul Paulson och Hans Andersson. Av dessa tillhörde Hamilton NME:s centralstyrelse. I

1 Bihang till riksdagens protokoll 1911, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:79, ”Jordförmedlingsbyråer för egnahemslånerörelsen”, s 396 f.

2 Ibid, s 398 ff.

3 Bihang till riksdagens protokoll 1911, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:79, ”Jordförmedlingsbyråer för egnahemslånerörelsen”, s 167.

debatten som följde i kamrarna blev det klargjort att reservanterna gått emot utskottet för att ge NME en starkare ställning. De ansåg nämligen att statens bidrag också borde kunna ges till föreningens jordförmedlingsbyråer, som ju redan fanns etablerade på flera platser, och inte bara till hushållningssällskapen. Samtliga var eniga om att hushållningssällskapen egentligen var den mest näraliggande institutionen för denna typ av verksamhet, men de menade samtidigt att vissa sällskap var alltför ineffektiva och ointresserade för att klara av jordförmedlingsarbetet. Bakom denna åsikt låg en kritik mot att många av landets hushållningssällskap var dåliga ledare för egnahemsrörelsen. Statistiken för vissa län visade på ett mycket lågt antal förmedlade egnahemslån per år, vilket tillskrevs ett ointresse hos hushållningssällskapen snarare än bristande efterfrågan från arbetare i respektive län. Reservanterna ansåg därför att det var lämpligt om det gjordes möjligt för hushållningssällskapen att överlämna ordnandet av byråer till NME. Av formella skäl kunde dock reservanternas yrkande inte vinna något bifall vid detta års riksdag. Utskottets hemställa bifölls därmed och statsmedlen fick tillsvidare tillfalla hushållningssällskapen ensamma.¹

Några dagar efter att frågan avgjorts i riksdagen hade föreningen sitt årliga ombudsmöte och det visade sig vara ett lämpligt forum för att ta upp det aktuella ämnet. Adrian Molin inledde med att upplysa om statsmakternas åtgärd och uttalade att det var ”glädjande [...] att staten vill taga upp den verksamhet, som föreningen påbörjat.”² Enligt honom hade det alltid varit föreningens avsikt att ”starta saken, försöka arbeta ut en teknik för densamma.” När rörelsen sedan visat sig så livskraftig var det ”klart att föreningens krafter icke kunna i längden räcka till för hela landet”, utan staten måste gripa in.³ Referatet från Molins tal visar således på en positiv attityd till statens vilja att intervensera i jordförmedlingsverksamheten.

Vad som nu skulle ske med NME:s byråverksamhet blev därefter föremål för debatt. Den ledande ståndpunkten som kom fram vid mötet var att föreningen skulle försöka verka för att de offentliga jordförmedlingarna organiserades på samma sätt som arbetsförmedlingarna. Viljan hos NME var därmed att hushållningssällskapen och föreningen skulle samverka i jordförmedlingen precis som landsting, hushållningssällskap och kommuner, och i vissa fall föreningen, gjorde i de offentliga arbetsförmedlingarna. Saken skulle åtminstone ordnas så i ett övergångsskede. En av talarna jämförde den offentliga arbetsför-

1 Riksdagens protokoll 1911, Första kammaren, nr 25:79, ”Ang. jordförmedlingsbyråer för egnahemslånerörelsen”, s 78ff; Andra kammaren, nr 41:79, s 29.

2 ”Förhandlingar vid föreningens tredje ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1911:2, s 56.

3 *Ibid*, s 56.

medlingens utveckling med jordförmedlingens och påpekade att statsmakternas agerande varit likadant i båda fallen:

Då i fråga om den offentliga arbetsförmedlingen motion om att upprätta en statens förmedlingsanstalt förelåg, ansåg ju riksdagen, att detta problem var så stort, att det icke var möjligt att lösa på den vägen. Idén var emellertid väckt, de resp. kommunerna upprättade kommunala förmedlingsanstalter, och då dröjde det icke länge, förrän statsmakterna insågo nödvändigheten af en reglering af verksamheten [...] Nu har ordningen kommit till jordförmedlingen.¹

I jordförmedlingsfrågan var det NME som varit den drivande och uppfinningsrika kraften. Detta var något föreningens ledamöter ville framhålla. Som avslutning på debatten antog föreningen en resolution med budskapet att föreningen var mycket tillfreds med statsmakternas vilja att stödja en systematisk, allmännyttig jordförmedlingsverksamhet, ”ordnad enligt de principer, som af Nationalföreningen redan upptagits och bragts till användning.” De önskade också att den offentliga jordförmedlingen, med statens stöd och med medverkan av både hushållningssällskapen och NME, skulle organiseras enhetligt och effektivt över hela landet.²

Men, enligt 1911-års riksdagsbeslut hade föreningen fortfarande ingen rätt till de statliga bidragen till jordförmedlingsbyråerna. Under ombudsmötet påpekades också detta. Centralstyrelsen skulle därför försöka inverka på propositionens utformning både så att föreningens byråer vann rätt till statens understöd och att samarbete mellan föreningen och hushållningssällskapen uttryckligen tilläts. Adrian Molins svar till mötet visar återigen hur föreningen ämnade påverka sin situation genom de personer som tillhörde föreningen: ”Jordbruksministern [Oscar Nylander] är ledamot af vår styrelse, och vi har naturligtvis haft kontakt med honom i detta afseende och komma att fortsätta därmed, om vi få mötets fullmakt att fortsätta verksamheten.”³

Samma år avgick den Lindmanska regeringen och Nylander ersattes av liberalen Alfred Petersson i Påboda. Likväl visade sig NME:s önskan nå fram vid 1912-års riksdag. I propositionen från Kungl. Maj:t angående anslag till anordnande av jordförmedlingsbyråer under 1913 gjordes ett särskilt yttrande från jordbruksministern till förmån för privata institutioner i allmänhet, men för NME i synnerhet. Petersson föreslog, helt i överensstämmelse med om-

1 Direktör Skoghs uttalande, se ”Förhandlingar vid föreningens tredje ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1911:2, s 57.

2 Ibid, s 59.

3 ”Förhandlingar vid föreningens tredje ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1911:2, s 59.

budsmötets mening, att öppna för samarbete mellan olika ”institutioner” inom länen för upprättande av jordförmedlingsbyråer på samma sätt som gjorts för arbetsförmedlingarna. Dessutom skulle det göras möjligt att ge av statens bidrag till privata jordförmedlingar, som NME:s byråer, eftersom det ”utan tveivel [vore] en förlust, om icke den erfarenhet, som dessa byråer redan vunnit, kunde tillvaratagas för den statsunderstödda jordförmedlingsverksamheten.”¹ Förslaget bifölls utan debatt i riksdagen och det stod därmed Kungl. Maj:t fritt att anslå bidrag till hushållningssällskap och andra lämpliga organisationer.²

När statsanslaget öppnades för NME:s byråverksamhet blev konsekvensen att föreningen fortsatte stå för nästan samtliga jordförmedlingsbyråer i Sverige. När antalet jordförmedlingsbyråer i landet var som flest, 1916 och 1917, gav staten bidrag till 24 byråer. Av dessa hade föreningen byggt upp sju och hushållningssällskapen sex. Endast en sköttes av ett hushållningssällskap och föreningen gemensamt.³ Föreningen hade alltså fått ansvar över en uppgift som inte funnits i denna form tidigare i Sverige och som nu skulle skötas i allmännyttigt syfte och i statens tjänst.

Egnahemsbolagen och hushållningssällskapen

Del två i jordförmedlingen var som sagt bildandet av egnahemsbolag under NME:s överinseende. Som redan framgått hamnade dessa institut i offentlighetens tjänst genom att de fick lån från statens jordförmedlingsfond. De betecknades även som allmännyttiga på grund av att de gav en begränsad avkastning till sina aktieägare. Ytterligare några egenskaper fick flera av bolagen att framstå som offentliga eller halvoffentliga organ. Det gällde dem som hade en nära anslutning till hushållningssällskapen och respektive läns regionala förvaltning.

NME:s tretton egnahemsbolag kan delas in i två grupper beroende på närheten till NME och det senare tillkomna AB Svensk jordförmedling respektive hushållningssällskapen. Närheten har avgjorts genom en undersökning av respektive organisations inflytande i egnahemsbolagens styrelser, samt aktiefördelningen mellan olika intressenter.

1 Bihang till riksdagens protokoll 1912, Kungl. Maj:ts proposition nr 1:89, ”Jordförmedlingsbyråer för egnahemsrörelsen”, s 442.

2 Bihang till riksdagens protokoll 1912, Jordbruksutskottets utlåtande, nr 1:89, ”Jordförmedlingsbyråer för egnahemsrörelsen”, s 111.

3 Bihang till riksdagens protokoll 1918, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:113, ”Jordförmedlingsbyråer för egnahemsrörelsen”, s 395.

Undersökningen visar att fem av bolagen skulle komma att stå närmast NME och Svensk jordförmedling. Dessa bolag var (med startåret inom parentes) AB Småbruk i västra Sverige (1908), Vestgöta-Dals egnahems AB (1910), Västra Sveriges egnahems AB (1916), Mälardalens län egnahems AB (1910) och AB Upplandshem (1913).¹

Till den andra gruppen hör de resterande åtta bolagen. Dessa hade en stark förankring i sina respektive län. De bar namn som visade vilket län eller landskap de tillhörde och de hade alla styrelser vars medlemmar huvudsakligen var bosatta inom länet. Ännu en viktig gemensam nämnare för dessa bolag var att länens landshövdingar var inblandade i verksamheten. Fem av bolagen leddes inledningsvis av landshövdingar. De hade med andra ord en stark koppling till hemlänets regionala förvaltning. Undantagen var Kalmar läns egnahems AB, där det skulle dröja till 1918 innan länets nytitillträdde landshövding John Falk tog på sig ordförandeskapet, samt Västerbottens läns egnahems AB där landshövding Henning Theodor Biörklund nöjde sig med att stifta bolaget. Även om landshövdingen inte var aktiv i Västerbottensbolaget, så hade det förankring i länsstyrelsen genom att landskamreraren John Falk, som alltså två år senare blev landshövding i Kalmar län, och landssekreteraren Gustaf Heintz, satt med i egnahemsbolagets styrelse.²

Landshövdingen var i regel också ordförande för hushållningssällskapet, som vid denna tid var statens främsta verkställare av egnahemspolitiken. I vissa län fördelade sig styrelsemedlemmarna så att bolagen såg ut att vara produkter av hushållningssällskapen snarare än av NME. Egnahemsbolagen i Jönköpings län, Västerbotten och Värmland hade starkast anknytning till hushållningssällskapen.³ I Jönköpingsbolagets styrelse ingick både sällskapets ordförande och

1 Aktiebolaget Småbruk i västra Sverige, E3A:1021; Västgöta-Dals egnahemsaktiebolag, E3A:1132; Västra Sveriges egnahemsaktiebolag, E3A:1545 i Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, PRV, RA. Aktiebolaget Bankesta småbruk och Mälardalens län egnahemsaktiebolag, nr 9556, DIAA:142; Aktiebolaget Upplandshem, nr 11805, DIAA:187 i Aktiebolagsregistret 1897-1972, Bolagsbyrån, PRV, RA. Handlingar, 1908-1929, Göteborgs- och Bohus läns hushållningssällskap; Handlingar, 1908-1933, Malmöhus läns hushållningssällskap; Handlingar, 1910-1944, Älvsborgs läns norra hushållningssällskap; Handlingar, 1910-1939, Skaraborgs läns hushållningssällskap; Handlingar, 1922-1925, Värmlands läns hushållningssällskap; Handlingar, 1910-1920, Södermanlands läns hushållningssällskap; Handlingar, 1910-1920, Uppsala läns hushållningssällskap, (tryckta årsberättelser), KSLA. *Stockholms läns och stads hushållningssällskap: matrikel 1847-1934*, Stockholm 1935.

2 Handlingar, 1916-1929, Västerbottens läns hushållningssällskap, (tryckta årsberättelser), KSLA.

3 Inflytandet har kunnat mätas genom att se på andelen styrelsemedlemmar som kan hänföras till NME och hushållningssällskapen. Som intressenter från NME räknas medlemmar av NME:s centralstyrelse och styrelsen för AB Svensk Jordförmedling. Det är alltså inflytandet från centralt håll som räknas och inte NME:s verkamma medlemmar på lokal nivå. Det beror på att det saknas källmaterial som kan ge en heltäckande beskrivning av de lokala styrelserna.

vice ordförande, godsägaren James Hamilton och brukspatronen Carl Emil Bernhard Spånberg. Ett par år senare, 1913, inträdde även hushållningssällskapets sekreterare, häradshövdingen och godsägaren Gustaf Arvid Lindman, som suppleant i bolagsstyrelsen.¹

I Västerbottens egnahems AB bestod majoriteten av styrelsen av ledamöter från hushållningssällskapets egnahemsnämnd. Egnahemsnämnden bar hela ansvaret för förmedlingen av egnahemslån i länet. Den behandlade inkomna ansökningar och tog beslut om deras eventuella beviljande.²

I AB Värmlandshem tillhörde samtliga styrelsemedlemmar utom Adrian Molin hushållningssällskapet och de flesta var ledamöter i förvaltningsutskottet. Här hade ingen egnahemsnämnd inrättats ännu och därför var förvaltningsutskottet det högsta beslutande organet när det gällde tilldelningen av egnahemslån.³ AB Värmlandshem är det enda bolag där även aktiefördelningen vittnar om att bolaget var ett gemensamt projekt för hushållningssällskapet och NME. Här gick nämligen de båda organisationerna in som stiftare och de stod tillsammans för det avgörande startkapitalet. Huvudägare var emellertid NME med sina 200 stamaktier mot hushållningssällskapets 48.⁴

Kalmar- och Medelpadsbolagen hade svagare anknytning till hushållningssällskapen. I båda bolagen var visserligen nästan samtliga i styrelsen medlemmar i sina respektive hushållningssällskap, men endast en person i vardera styrelsen innehade en förtroendepost.⁵ Den svagare förankringen till hushållningssällskapen kan även avläsas i aktiefördelningen. I Kalmar läns egnahems

1 "Inbjudning till aktieteckning", Sydöstra Sveriges Egnahemsaktiebolag (Aktiebolaget Jönköpings läns egnahem), 1911, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1174, Bolagsbyrån, PRV, RA; Handlingar, 1910-1918, Jönköpings läns hushållningssällskap, (tryckta årsberättelser), KSLA.

2 Protokoll 6.12 1916, Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1599, Bolagsbyrån, PRV, RA; Handlingar, 1916-1929, Västerbottens läns hushållningssällskap, (tryckta årsberättelser), KSLA.

3 Protokoll 30.8 1908, Aktiebolaget Värmlandshem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1014, Bolagsbyrån, PRV, RA; Handlingar, 1919-1914, Värmlands läns hushållningssällskap, (tryckt årsberättelse), KSLA.

4 "Inbjudning till aktieteckning", 1908, Aktiebolaget Värmlandshem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1014, Bolagsbyrån, PRV, RA; "Inbjudning till aktieteckning", 1911, Sydöstra Sveriges Egnahemsaktiebolag (Aktiebolaget Jönköpings läns egnahem), Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1174, Bolagsbyrån, PRV, RA.

5 Protokoll 28.10 1909, Kalmar läns egnahemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1130, Bolagsbyrån, PRV, RA; Handlingar, 1910-1928, Kalmar läns hushållningssällskap, (tryckt årsberättelse), KLSA.

AB var det privatpersoner som stod för det största aktieinnehavet i början och NME ägde en mindre andel.¹

Aktiebolaget Medelpads egna hem skilde sig på flera sätt från de övriga egnahemsbolagen. För det första representerade det till namnet inte hela länet utan endast landskapet Medelpad. Kanske är det en del av förklaringen till det länsövergripande hushållningssällskapets begränsade inflytande i styrelsen. Liksom länets övriga administration hade hushållningssällskapet sitt säte i residensstaden Härnösand i Ångermanland. Bolagsstyrelsen utgjordes istället av representanter från regionens trävaruindustrier, samt två grosshandlare, en arbetare och en torpare.² Bolagets största aktieägare var trävarubolaget Svartvik i Sundsvall. Även Tunadals AB, Sunds AB, Wifsta Warfs AB och Skönviks AB var delägare.³

Trävarubolaget Svartvik var även huvudägare i AB Jämtlands läns egna hem.⁴ Majoriteten av aktierna i Västerbottensbolaget ägdes i sin tur av de västerbottniska trävaruindustrierna AB Robertsfors och AB Bure.⁵ Varken NME eller hushållningssällskapen ägde aktier i något av norrlandsbolagen i början. Ganska snart verkar emellertid NME ha stärkt sin ställning inom dessa med åtminstone ett mindre innehav, men sällskapen fortsatte stå utanför.⁶ De norrländska egnahemsbolagens särskilda förhållande till trävaruindustrin har sin förklaring i det kolonisationsarbete som NME inledde 1915, vilket tas upp i kapitel 9.

Egnahemsbolagen som bildades i många län ser alltså ut att ha fungerat som verktyg för hushållningssällskapen och NME i ett gemensamt försök att främja egnahemsrörelsen. Att representanter från hushållningssällskapens förvaltningsutskott och egnahemsnämnder ofta satt med i bolagsstyrelserna innebar att länens egnahemsrörelse samlades under samma paraply – hågade personer kunde förse med jord, bostad och lån genom att vända sig till samma instans.

1 I Kalmarbolagets aktieteckning står det också att bolaget är ett resultat av privata initiativ. "Inbjudning till aktieteckning i 'Aktiebolaget Norra Kalmar läns Egna hem'", 1910, Kalmar läns egnahemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1130, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 Protokoll 1.11 1911, Aktiebolaget Medelpads egna hem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1261, Bolagsbyrån, PRV, RA.

3 Ibid.

4 "Inbjudning till aktieteckning", 1911, Aktiebolaget Jämtlands läns egna hem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1168, Bolagsbyrån, PRV, RA.

5 Protokoll 6.12 1916, Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1599, Bolagsbyrån, PRV, RA.

6 AB Svensk Jordförmedling hävdar att de gick in med 10 000 kr i Västerbottensbolaget 1916. *Aktiebolaget Svensk Jordförmedling 1913-1938*, Stockholm 1939, s 42f.

Ibland framgick denna samverkan mellan NME, hushållningssällskapet och egnahemsbolaget tydligt redan i aktieteckningen, som för Jämtlands läns egna hem:

Redan länge har inom Jämtlands län hos intresserade personer förefunnits tanken att, till befordrande af en sund egna hems- eller småbrukar-rörelse, efter föredömet från andra orter, få till stånd ett egnahems-bolag som kunde *komplettera hushållningssällskapets verksamhet* i detta afseende.¹ (mina kursiveringar)

Stat, hushållningssällskap, landsting, länsstyrelse, NME och i Norrlandslänen även trävaruindustrin, det var dessa intressenter som samarbetade i NME:s nationsomspännande byråer och egnahemsbolag. Med hjälp av offentliga och privata medel tog NME ansvar över två verksamheter, arbetsförmedling och jordförmedling, som staten inte hade skapat egna institutioner för att ta hand om.² Ett sådant utslag kunde den korporativa staten ge efter sekelskiftet 1900.

Liksom inom arbetsförmedlingens organisation försvann möjligheterna till samordning mellan offentliga myndigheter och privata initiativ av detta slag inom jordförmedlingen under mellankrigstiden. Staten stramade upp egnahemsrörelsen och jordförmedlingsverksamheten 1919 genom att ge hushållningssällskapen ökat ansvar. Det blev exempelvis obligatoriskt för samtliga hushållningssällskap att inrätta egnahemsnämnder. För att få ordning på egnahemsrörelsens centrala ledning inrättades vid samma tidpunkt en särskild egnahemsavdelning vid Jordbruksdepartementet med en egnahemsinspektör och en statlig egnahemskontrollant.³ År 1928 blev det statligt ledda egnahemsarbetet ännu mer dominerande i och med att egnahemsavdelningen ersattes med Statens Egnahemsstyrelse. Efter Egnahemsutredningen 1938 upphörde också hushållningssällskapen att fungera som egnahemsinstans. Hela verksamheten inklusive egnahemsnämnderna förstatislades istället. Verksamheten gestaltade sig så fram till omläggningen av jordbrukspolitiken 1947 och 1948, då egnahemspolitiken i sin tidigare form försvann från den politiska agendan.⁴

1 "Inbjudning till aktieteckning", 1911, Aktiebolaget Jämtlands läns egna hem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1168, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 Kährström, Olof, *Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år: hushållningssällskapens historiker, periodiska skrifter och arkiv*, Stockholm 2002, s 22.

3 SOU 1938:34, *Den statliga egnahemsverksamheten: betänkande med förslag*, s 4.

4 Germundsson 1998, s 32.

SAMMANFATTNING

I det här kapitlet har Nationalföreningen mot emigrationens förhållande till svenska staten och myndigheter på regional och lokal nivå undersökts närmare. Fokus för undersökningen har varit det samarbete som förekom inom arbetsförmedling och jordförmedling under 1900- och 1910-talen. Undersökningen har visat hur NME agerade som en lobbygrupp gentemot beslutsfattare inom riksdag och regering och hur lyckosamt detta arbete blev för en förening med många personliga kontakter i den högsta maktsfären.

NME var delaktig i etablerandet av några av Sveriges första offentliga arbetsförmedlingar. Den hade även arbetsförmedling i egen regi vid sina byråer. Meningen var att hålla denna inom en egen nisch där föreningen inte konkurrerade med den offentliga arbetsförmedlingen. Föreningens förhållande till myndigheterna var tämligen friktionsfritt under 1910-talet när det gällde arbetsförmedlingarna. En förklaring till att arbetet lyckades så bra är att Gunnar Huss under en lång period var den offentliga arbetsförmedlingens högste chef, samtidigt som han innehade en central position inom NME.

Jordförmedlingen, som NME skapade med hjälp av sina byråer, var en ny verksamhet på svensk mark. Efter förhandlingar i riksdagen i början av 1910-talet fick NME statligt stöd för att ta hand om jordförmedlingen vid sina byråer. Denna verksamhet sköttes ideellt och i allmännyttigt syfte och betecknades som offentlig. Även föreningens egnahemsbolag kallades allmännyttiga på grund av att de endast fick ge sina ägare en begränsad avkastning. Drygt hälften av NME:s tretton egnahemsbolag hade ett nära förhållande till hushållningssällskapen i de län där de etablerades. Hushållningssällskapen, som var halvoffentliga organ i ännu högre grad än NME, var de mest centrala instanserna i statens egnahemslånerörelse. De leddes i regel av länens landshövding och hade också andra kopplingar till länsstyrelse och kommuner. Sammansättningen blev till stor del densamma i NME:s egnahemsbolag. Bolagen gjorde egendomsaffärer för att skapa mer mark till egnahem åt arbetare och dessa affärer möjliggjordes med hjälp av statens jordförmedlingsfond. En stor del av NME:s egnahemsbolag blev därmed under 1910-talet medaktörer i en korporativistisk verksamhet sanktionerad med offentliga medel.

Undersökningen av NME:s samarbete med staten visar ännu en gång att föreningen utgjorde en del av den elitnära borgerliga associationstypen, skapad för de breda lagren, av en maktelit, i hopp om att uppnå nationell konsensus. Det här var ett samspel som skulle ändra sig med tiden. När det fördemokratiska samhället sakta omvandlades till ett samhälle där nya grupper fick inflytande förlorade en förening som NME den ställning den tidigare haft.

Det gällde även dess ledare. Hur denna utveckling såg ut kommer att belysas närmare i avhandlingens två sista kapitel. För att förstå denna utveckling måste dock Adrian Molins politiska åskådning tas upp för behandling. Om honom handlar nästa kapitel.

KAPITEL 6

Adrian Molin

Adrian Molin är den egentliga huvudpersonen i historien om Nationalföreningen mot emigrationen. Föreningen var hans skapelse – även om många fler personer bidrog både till dess bildande och utveckling. Som redan framgått var Molin en person av stor betydelse även i ett annat forum, nämligen i den så kallade unghögern och kretsen kring hans egen politiska tidskrift *Det Nya Sverige*. Eftersom unghögern främst hade sina anhängare i akademiska kretsar har Molin kallats ”praktikern”, för att han försökte göra något konkret av de politiska idéerna som florerade i gruppen.¹ Hans specialintresse låg i att utarbeta unghögerns sociala och ekonomiska idéer. NME har därför utpekats som ett av försöken att göra verklighet av just unghögerns politik.² I det här kapitlet analyseras Adrian Molins politiska åskådning för att möjliggöra en fortsatt analys av vilken betydelse denna åskådning fick för NME:s verksamhet.

ADRIAN MOLINS TIDIGA KARRIÄR

Adrian Molin föddes den 5 mars 1880 i den lilla kuststaden Varberg i norra Halland. Fadern, Anders Molin, var kustvaktare och dog när Adrian var tolv år gammal. Han växte därför upp under små förhållanden tillsammans med sin ensamstående mor Maximiliana, ”Mili”.³

Under sin livstid gjorde Molin karriär inom flera områden, som akademiker, journalist, entreprenör, företagare och politiker. Hans bana var alltså bred och för det mesta arbetade han parallellt inom alla verksamhetsområden samtidigt. De olika områden han gav sig in på står dock inte så splittrade som det kan verka, utan de hölls samman och genomströmmades mer eller mindre av de politiska föreställningar som Molin hade i ryggen under hela sitt liv.

---

1 Carlson 2002, s 73.

2 Ibid, s 73f ; Elvander 1961, s 302.

3 Thullberg, Per “Adrian Molin”, i Nilzén, Göran (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 25, Stockholm 1985-1987, s 633.

Molin blev aldrig professionell politiker. Han kanaliserade istället sitt politiska tänkande i opinionsbildande och praktisk verksamhet, främst till journalistiken, där han i första hand var en politisk skribent, men också i det akademiska arbetet, i företagsarbetet och i bildandet av NME.¹

I mitten av 1890-talet flyttade Molin till Göteborg för att gå gymnasiet. Redan då började han skriva artiklar för *Göteborgs Aftonblad*.² I september 1899 skrevs han in vid den relativt nya högskolan i Göteborg och blev då också en mer etablerad skribent för samma tidning. Den skulle snart göra honom känd som en av stadens ”nykonservativa ynglingar”.³ Han hade även kontakt med Fosterländska förbundet, som bland annat skulle publicera hans första skrift – *Sveriges folkmängdsfråga* – ett inlägg som framförallt handlade om vad Sverige måste göra för att få slut på utvandringen. Den hade dessförinnan tryckts som artikelserie i *Göteborgs Aftonblad*.⁴

Vid högskolan läste Molin litteraturhistoria, konsthistoria, romanska och nordiska språk samt filosofi. Litteraturhistoria blev huvudämnet och 1906 kunde Molin disputerat med en avhandling om Erik Gustaf Geijer. Trots sitt politiska intresse läste han alltså inte statskunskap och hade därför aldrig professor Rudolf Kjellén som lärare. Däremot studerade han teoretisk filosofi under professor Vitalis Norström.⁵

Den unga studenten försökte omgående få en mer personlig relation till både Norström och Kjellén. Skillnaderna i ålder (det skilde 24 respektive 16 år mellan de båda professorerna och Molin, social bakgrund och framförallt rang överbryggades snart av deras gemensamma ideologiska övertygelser. Utvecklingen av deras kontakter kan bland annat följas i korrespondensen mellan dem. I Molins brevsamling finns brev från Norström daterade redan 1902 och från Kjellén 1903. Men det skulle dröja fram till 1904/1905 innan kretsen Molin, Norström, Kjellén verkligen konsoliderades.⁶ Vid det laget hade Molin även hunnit stifta en konservativ studentförening vid högskolan, Manhem. Ett av de första breven från Norström rör just denna förening. Manhem bildades

1 Ibid, s 633 ff.

2 Enligt Shepard 1969, s 10, not 1.

3 Se t.ex. *Göteborgstidningen* 17.6 1903, ”En nykonservativ yngling”.

4 M-n [Molin] 1903; Artiklarna publicerades i *Göteborgs Aftonblad* 3.3, 7.3 och 14.3 1903.

5 Övriga lärare var docent (senare professor i Lund) Efraim Liljeqvist (1865-1941) i praktisk filosofi, och professorerna Johan Vising (1855-1942) i romanska språk, Otto Sylwan (1864-1954) i konsthistoria, Gustaf Cederschiöld (1849-1928) i nordiska språk.

6 Att Molin arbetade för att etablera personlig kontakt med de båda professorerna kan utläsas i breven från en av hans tidigare studiekamrater, Harald Svanberg. Svanberg undrade vid flera tillfällen engagerat om Molin exempelvis hade lyckats visa någon av sina uppsatser för Kjellén och om han sammanträffat med Norström personligen ännu, se t.ex. Brev från Harald Svanberg 7.11 1904 och 12.2 1905, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB.

den 11 februari 1903 – en dryg vecka efter att den liberala föreningen Frisinnade Studenter hade stiftats.¹ I brevet från Norström framgår det att Molin önskat värva honom till föreningen. Norström avböjde dock, eftersom han ansåg det ”ledsam” om ”splittringen mellan studenterna skulle sträcka sig fram till lärarna och ställa dem liksom på olika led.” Han förklarade också att han även blivit tillfrågad av de liberala studenterna att stödja deras klubb.²

Åren 1904 och särskilt 1905 var händelserika år både politiskt och privat för Adrian Molin. Politiskt var det unionskrisens och den nationella samlingens år, men 1905 var också året då Molin gifte sig och tog sin licentiatexamen. Giftermålet med Sigrid Braathen ägde rum sommaren 1905.³ Paret hade träffats vid högskolan där även Sigrid studerade sedan hösten 1900. Hon var dotter till sågverksdisponenten Georg Adolf Braathen och Valborg Øvergaard och uppväxt i Karlstad i Värmland. 1904 hade hon tagit en filosofie kandidatexamen och arbetade därefter som lärarinna vid flickskolorna Hilda Bergs och Fruntimmerföreningens skola, Majornas Elementarläroverk och Nya Elementarläroverket i Göteborg fram till 1906, då paret flyttade till Stockholm. Sigrid lade trots att hon gift sig inte ned sitt arbete efter flytten, utan började i Stockholm tjänstgöra vid Anna Sandströms skola och lärarinnesemina-

Sittande vid skrivbordet. Adrian Molin (1880–1942).
Källa: *Hvar 8 Dag*: illustrerad veckomagasinet 1909:8, s 121.

1 Åkesson, Elof, *Vitalis Norström: brev 1889-1916*, Stockholm 1923, s 433, not 66.

2 Ibid, s 173, (Brev från Vitalis Norström till Adrian Molin 13.2 1903; Se också Thullberg, Per “Adrian Molin”, i Nilzén, Göran (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 25, Stockholm 1985-1987, s 633.

3 Thullberg, Per “Adrian Molin”, i Nilzén, Göran (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 25, Stockholm 1985-1987, s 633; Shepard 1969, s 5.

rium.¹ Även om Sigrid Molin engagerade sig kommunalpolitiskt i Lidingö, skulle hon inte leva i samma offentliga ljus som sin man. Ibland skiner det emellertid igenom att även hon hade en publicistisk ådra och skrev anonyma recensioner och redigerade material för bland annat *Det Nya Sverige*.²

Molin hade tagit ännu ett steg i sin politiska karriär på Gustaf Adolfsdagen hösten 1904, då han höll ett tal som skulle uppmärksammas även av Stockholmstidningarna, även om publiciteten från meningsmotståndarna inte var positiv, både *Dagens Nyheter* och *Socialdemokraten* menade att talet var ett exempel på studentungdomens förfall.³ Från Norström anlände dock ett uppskattande brev som bland annat gav Molin beröm för hans tidiga politiska mognad: ”Jag har nu med både stort nöje och dito behållning läst Edert anderika, starka och mogna föredrag. En så tidig mognad som Eder, Herr Kandidat, är ganska sällsynt och lofvar icke litet.”⁴ Vänskapen mellan Molin och Norström förstärktes ytterligare när Molin vid denna tid började läsa korrektur för Norström. De samarbetade särskilt mycket inför utgivningen av Norströms *Tankelinjer*, som skulle publiceras 1905. Samarbetet gav Molin ett särskilt omnämnande och tack i bokens förord.⁵

Det intensivare politiska och publicistiska arbetet skulle snart varvas med ett intensivt privat umgänge. I maj 1905 togs ett steg i stärkandet av kretsen när Vitalis Norström med fru bjöd in Adrian Molin och hans fästmö till ”Berget”, familjen Norströms hem utanför Alingsås. Även Rudolf Kjellén och hans fru Bellis skulle komma. ”Jag hoppas, att sällskapet med Kjelléns skall öfva en särskild dragning”, skrev Norström till Molin i inbjudan.⁶ Som idéhistorikern Mats Persson påpekar kan man tydligt se i brevväxlingen hur vänskapen mellan Norström och Molin utvecklades vid den här tiden. I början av 1905 häl-

1 Om Sigrid Molin i Långström, Erland och Stern, Gustaf, *Göteborgs högskolas studenter 1891-1916*, Göteborg 1916, s 51.

2 Detta framgår ibland i Adrian Molins korrespondens med vänner och skribenter, se t.ex. brev från Harald Svanberg 5.11 1905, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB.

3 *Dagens Nyheter* 2.12 1904, ”Bajonettkultur”; *Socialdemokraten* 5.12 1904, ”Studentungdom på förfall”.

4 Åkesson 1923, s 186, brev från Vitalis Norström till Adrian Molin, daterat 21.11 1904.

5 ”För den mycket värdefulla hjälp filosofie kandidat Adrian Molin beredt mig med rättelselistan, vid korrekturläsningen af arbetets senare hälft och i öfrigt genom påpekningar, som ländt till framställningens fromma, stannar jag i en förbindelse, den där blott till ringa del infrias genom det offentliga tack, som jag härmed uttalar till honom.” Norström, Vitalis, *Tankelinier*, Stockholm 1905, s 9.

6 Brev från Vitalis Norström, 18.5 1905, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB.

sades Molin ”Herr Kandidat” och efter bokutgivning, bjudningar och bröllop byttes hälsningsfrasen ut till det förtroeligare ”Käre Molin”.¹

Professorerna Kjellén och Norström blev Molins främsta inspiratörer. Tillsammans med de två bildade han det triumvirat som blev den göteborgska unghögerns kärna. Ytterligare en person med anknytning till gruppen var Hjalmar Haralds, som också var student vid Göteborgs högskola de här åren. Liksom Molin hade han Norström som lärare och också de två skulle börja umgås privat och skriva brev. Norström kallade snart sitt förhållande till Haralds och Molin för ett ”vapenbrödrabund”.² Haralds studerade senare i Uppsala, där han 1912 disputerade i historia under professor Harald Hjärne med avhandlingen *Sveriges utrikespolitik 1848: ett bidrag till belysning av danska frågans första skede*.³

Av Adrian Molins brevsamling framgår det att han och Haralds hade ett stort utbyte av varandra i politiska och filosofiska frågor, framförallt under studentåren.⁴ De planerade att genomföra flera projekt tillsammans, bland annat att ge ut en politisk tidskrift. Under sommaren 1904 kom dock Haralds med förslaget att de borde skynda på med att få sina politiska idéer i tryck och därför ge ut en gemensam bok istället:

Min idé är, att Vi båda skulle utge en Rembrandt als Erzieherbok och sjunga rent ur hjärtat ut ur den. Boken skulle ej vara utredande i egentlig mening, men istället ge en hel politisk åskådning i konkreta drag. Titeln skulle vara Svenska frågor och kraf af Vidar och Vale.⁵

Rembrandt als Erzieher var en omtalad och populär bok som hade utgivits anonymt av konsthistorikern Julius Langbehn i Tyskland 1890. Boken utgjorde en uppgörelse med allt som det samtida Tyskland stod för enligt Langbehn, vetenskap, kommersialism och teknik. Han lyfte fram 1600-talets Rembrandt som

1 Persson 1994, s 308; Brev från Vitalis Norström, 7.8 1905, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB.

2 Brev från Vitalis Norström, 4.2 1907 och 15.4 1907, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:9, Handskriftsenheten, KB.

3 Elvander 1961, s 300; Långström, Erland och Stern, Gustaf, *Göteborgs högskolas studenter 1891-1916*, Göteborg 1916, s 21.

4 Eftersom Haralds skulle förbli en mer anonym person än de andra är det svårare att finna uppgifter som talar om honom och hans del i unghögerkärnan. En närmare undersökning av hans idéer har endast gjorts av Mats Kihlberg i uppsatsen ”Aktivismens huvudorgan Svensk Lösen” i Kihlberg och Söderlind 1961.

5 Elvander 1961, s 300, not 8; Brev från Hjalmar Haralds, 14.6 1904, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:4, Handskriftsenheten, KB; På 1930-talet omnämnde Molin Langbehns bok som en viktig inspirationskälla för göteborgsunghögern och han antog att den haft betydelse för den senare nazistiska åsiktsbildningen. Se Molin, Adrian, *Stafetten går vidare: svenska perspektiv*, Stockholm 1936, s 119.

ett kulturellt ideal för ett framtida, reformerat, Tyskland, som hade återfunnit en slags mänsklig primitivism och individualism.¹ Fram till första världskriget skulle den tryckas i 37 upplagor. Enligt idéhistorikern Lena Berggren var Langbehn ett typexempel på de fanatiska nationalisterna och glödande antisemiter som dök upp i Tyskland i slutet av 1800-talet.² Langbehn lästes emellertid av fler än unghögern och de mest inbitna rasmystikerna och antisemiterna.³ Troligtvis användes den i undervisningen vid högskolan i Göteborg. På 1930-talet kallade Molin den för ”en svala med friskt sus i vingarna [...] helt i unghögerns anda”⁴

Haralds och Molins bokprojekt resulterade i programskriften *Svenska spörsmål och kraf*, som kom ut i tryck 1905. Molin fick emellertid ge ut den på egen hand, men anonymt, sedan en tillfällig brytning skett med Haralds. Boken gav Molin ett första större genomslag nationellt.⁵ Den recenserades i många av landets dagstidningar och gavs ut i två upplagor. Med den skulle Molin alltså bli omtalad långt utanför Göteborgs gränser och den betraktades snart som en programskrift för den göteborgska unghögern.⁶

Molins politiska karriär hade således kommit en bra bit på väg redan innan han blivit 25 år och medan han fortfarande bodde kvar på västkusten. Kort efter sin disputation flyttade han till Stockholm, eftersom han fått tjänsten som redaktör för *Svenska Dagbladets* inrikesavdelning. Vistelsen vid Svenska Dagbladet blev emellertid kortvarig. Molin rekryterades till tidningen när Helmer Key var huvudredaktör och avgick från sin post i december 1907, då även Key hade lämnat tidningen (om än bara tillfälligt – han var tillbaka på sin post 1909). Enligt Ragnar Anderssons historik över *Svenska Dagbladet* var det Gustaf Stridsberg snarare än Helmer Key som hade rekryterat Molin till tidningen. De hade etablerat kontakt med varandra inför bildandet av *Det Nya*

1 Stern, Fritz, *The politics of cultural despair: a study in the rise of the germanic ideology*, Berkeley 1974, s 117f

2 Berggren 1999, s 38.

3 Lengborn, Thorbjörn, *Ellen Key och skönheten: estetiska och konstpedagogiska utgångspunkter i Ellen Keys författarskap 1891-1906*, Hedemora 2002, s 31ff.

4 Molin 1936, s 119.

5 Elvander 1961, s 300, not 8.

6 Se Adrian Molins klipparkiv med recensioner från t.ex. *Kristianstadsbladet* 21.10 1905; *Norrköpings tidning* 14.10 1905, ”Litteratur”; *Gefle Posten* 21.10 1905, ”Litteratur”; *Vårt Land* 27.10 1905, ”Litteratur”, signerat Kj; *Göteborgs Aftonblad* 28.10 1905, ”En svala!”, signerat Hj H; *Stockholms Dagblad* 30.10 1905, ”En bok i svensk politik”, signerat Eli F Heckscher; *Nordsvenska Dagbladet* 7.11 1905; *Nya Dagligt Allehanda* 13.11 1905, ”Svenska spörsmål och kraf”, signerat Vitalis Norström; *Svenska Dagbladet* 7.1 1906, ”Litteratur”; *Smålands Posten* 8.1 1906; *Göteborgs handels-tidning* 17.1 1906, ”Svenska spörsmål och kraf”, signerat Ernst Liljedahl. Tidningsurklipp, diverse korrektur, 1903-1908, Molin, A.L., volym L46:41, Handskriftsenheten, KB.

Sverige, till vilken Molin inbjudit Stridsberg som skribent.¹ Molin skulle dock fortsätta som frilansande skribent i *Svenska Dagbladet* under större delen av sitt liv. Under året som inrikesredaktör handlade de flesta av Molins artiklar om rösträttsfrågan och emigrationen.²

UNGHÖGERN

Unghögern var en rörelse som var och förblev oorganiserad och relativt formlös. Enligt dess egna talesmän var den en ”reformistisk strömning” inom de konservativa partierna, eller ”en rörelse” och ”tendens”, ”ett salt inom det parti, hvars namn det bär.”³ Det brukar talas om åtminstone tre olika grupperingar av unghöger i Sverige och de uppkom alla under loppet av tre decennier. Den första var den som Molin tillhörde – den som formerades vid högskolan i Göteborg kring sekelskiftet 1900. Så småningom blev denna gren känd som göteborgsunghögern, göteborgshögern, den Kjellénska unghögern, eller ”den egentliga unghögern”, eftersom den skulle hållas isär från Harald Hjärnes så kallade junta i Uppsala som också kallades unghöger vid samma tid.⁴ Till den Kjellénska unghögerns kärna hörde de personer som redan har presenterats, Kjellén, Norström, Haralds och Molin. I Hjärnes junta ingick nationalekonomerna Eli F. Heckscher och Gösta Bagge, som 1910 initierade nystarten av *Svensk Tidskrift*. Hit hörde även Herman Brulin, Carl Hallendorf, Verner Söderberg, Sam Clason, Torvald Höjer, Sigurd Curman, Oscar Wieselgren, samt Gustaf Stridsberg.⁵ Den tredje grupperingen uppstod långt senare, under mellankrigstiden, bland manliga akademiker i Lund och den politiska föreningen Nationella studentklubben. Bakom denna stod historikern Sture Bolin och latinisten Elmo Lindholm. Klubben stod närmare den gamla göteborgska unghögern ideologiskt sett och tog också över tidskriften *Det Nya Sverige* fram till dess nedläggning 1929.⁶

Gemensamt för de olika unghögergrupperingarna var att de stod i opposition till det etablerade högerpartiet.⁷ Annars skilde de sig åt sinsemellan på flera plan, åtminstone efter den nationella samlingens sammanbrott efter stor-

1 Andersson, Ragnar, *Svenska Dagbladet och det politiska livet 1897-1918*, Uppsala 1952, s 176ff.

2 Aronson 1993, s 53f; Hall 2000, s 234; Elvander 1961, s 303; Brulin, Herman, ”Eli Heckscher och Svensk Tidskrift”, *Svensk tidskrift* 1953, s 407.

3 Molin, Adrian, *Riket och folket: inlägg i svensk politik*, Stockholm 1916, s 1.

4 *Nordisk Familjebok: uggleupplagan*, Stockholm 1920, spalt 1067-1068, uppslagsord: unghöger.

5 Aronson 1993, s 53f; Hall 2000, s 234; Elvander 1961, s 303; Brulin 1953, s 407.

6 Se t.ex. Thermaenius, Edvard, ”Höger, unghögern, ännu yngre höger”, *Svensk tidskrift* 1931, s 154ff.

7 Thermaenius 1931, s 154.

strejken 1909. Gruppen kring Hjärne i Uppsala har vanligtvis beskrivits som akademisk, moderat och präglad av brittisk konservatism, medan göteborgs- unghögern ansetts mer folklig, nationalistisk och betydligt mer tyskvänlig.¹ Särskilt tyngd åt de ideologiska skillnaderna ger statsvetaren Torbjörn Aronson som valt att kalla göteborgsgruppen ”förfascistisk” och juntan konservativ.² Juntans medlemmar blev också en central grupp inom den moderata högern. Den lundensiska unghögern skulle däremot utgöra kärnan inom högerpartiets fristående ungdomssektion SNU (Sveriges nationella ungdomsförbund) och senare det nazifierade SNF (Sveriges nationella förbund).³ Ett fåtal av dem som ibland räknats till den Kjellénska unghögern, däribland Carl-Axel Reuterskiöld och Nils Wohlin, blev aktiva inom Bondeförbundet när det bildades 1918. Av triumviratet Adrian Molin, Rudolf Kjellén och Vitalis Norström var det endast Kjellén som var riksdagsman och det först som högervilde och sedan inom första kammarens nationella parti.⁴ Molin gjorde ett försök att kandidera till riksdagen 1908, men av det blev i slutänden ingenting.⁵

UNGHÖGERNS GRUNDFRÅGOR

Den Kjellénska unghögerns rötter kan sökas i den svenska konservatismens utveckling under 1800-talets två sista decennier. Ser man till Nils Elvanders undersökning sträcker de sig tillbaka till 1880-talets början och tidens unions- och tulldebatt. Enligt Elvander spelade särskilt unionsfrågan en stor roll för splittringen av konservatismen i en ”ultrakonservativ, nationalistisk” och en ”moderatkonserverativ” riktning. Den ”ultrakonservativa” grenens första talesmän var statsvetaren och politikern Oscar Alin och tidningsmannen Oscar Norén, personer som brukar betraktas som unghögerns föregångare och inspiratörer.⁶

Om den idémässiga grunden fanns i 1880-talets politiska debatt, så fanns den organisatoriska basen och träffpunkten för unghögern i det konservativa Fosterländska förbundet. Fosterländska förbundet, som bildades 1893, skulle

1 Pettersson 2003, s 189; Thermaenius 1931, s 157; Elvander 1961, s 303; Carlsson 2002, s 41; Tergel 1969, s 304.

2 Aronson 1994, s 51, s 53.

3 Att gränserna mellan grupperingarna inte var skarpa, inte heller mellan Uppsala och Lund, understryks också i Torstendahl 1969, s 100.

4 Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, Stockholm 1992, band 2, s 288; Om Rudolf Kjellén i riksdagen i Lagergren 1999, s 91f.

5 Se t.ex. Brev från Rudolf Kjellén 22.10 1908, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:6, Handskriftsenheten, KB.

6 Elvander 1961, s 251.

bli en rikstäckande och partilikhöjande organisation för högersinnade fram till att Allmänna valmansförbundet bildades 1904. Fosterländska förbundet utgjorde alltså en bas för högerens politik kring sekelskiftet 1900, även för dem som skulle sälla sig till unghögern.¹

Enligt liberalen Harald Wigforss skapade göteborgsavdelningen av Fosterländska förbundet en särskild grogrund för unghögern. Avdelningen bildades 1895 med grosshandlaren och riksdagsmannen Per Emanuel Lithander som ordförande och med bland andra Rudolf Kjellén och Vilhelm Lundström bland medlemmarna. Med deras hjälp blev göteborgsavdelningen snart betydligt mer reformvänlig än de övriga kretsarna i landet, men också ”mer ytterligt gående”, som Wigforss beskriver den.² Men inte bara Fosterländska förbundet bildade plattform för unghögern, utan också *Göteborgs Aftonblad*, där först Oscar Norén och sedan Vilhelm Lundström var redaktörer, samt den nya högskolan i samma stad.

Den första frågan som gjorde att unghögern fick en särställning gentemot den etablerade högern var rösträttsfrågan. Enligt Molin själv var det denna fråga som fick unghögern att framstå som en egen gruppering.³ Unghögrebegreppet ska ha myntats av Kjellén just i ett tal om rösträttsfrågan 1902.⁴ Allt hade sin början i att Rudolf Kjellén hamnade i opposition mot Fosterländska förbundet när han i april 1902 föreslog en annan rösträttsreform än förbundet. Kjellén förespråkade ett nygammalt sätt att styra samhället på, genom klassrepresentation. Förslaget gick bland annat ut på att riksdagen skulle byggas upp av tre kamrar istället för två, där första kammaren skulle representera ”den höga åldern, högern, den högsta klassen”, den andra ”medelåldern, centern, medelklassen” och den tredje ”ungdomen, vänstern, den lägsta klassen.”⁵ Enligt Kjellén var detta det mest naturliga sättet att ordna representationen för Sveriges del: en ”treenighet” som tog alla intressen till vara och kunde ”skipa rätt åt alla, så att det kan blifva fred i landet.”⁶ Det framtida målet som trädde fram i förslaget var ”det organiska folksamhället”, en korporativistisk samhällsordning där ”utvecklingen själf utpekar vissa associationer som hufvudgrupper och dessas egna förtroendemän sedan själfskrifvet bilda riksförsamlingen.”⁷

1 Wigforss, Harald, ”Fosterländska förbundet”, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1932, s 241f.

2 Ibid, s 235.

3 Molin, Adrian, ”Den politiska situationen, partierna och rösträttsfrågan”, *Det Nya Sverige* 1907, s 150.

4 *Dagens Nyheter* 11.2 1908, ”Unghögern: hvad är det?”.

5 Wigforss 1932, s 239ff, citat från s 239; Förslaget publicerades i Kjellén, Rudolf, *Ett samlingsprogram i rösträttsfrågan*, Stockholm 1902.

6 Kjellén 1902, s 13f.

7 Ibid, s 40 och 44; Benämningen ”det organiska folksamhället” på s 37.

Kjellén hoppades att hans förslag skulle antas av Fosterländska förbundet, men så skedde inte.¹

En riksdag uppbyggd på klass- eller yrkesrepresentation istället för på partier och individuell rösträtt blev efter detta ett av unghögerns huvudkrav. Varianter av Kjelléns förslag utformades även av andra inom kretsen genom åren. Ett gav Carl-Axel Reuterskiöld redan samma år, 1902, i *Utkast till ett rösträttsförslag från svensk högerynspunkt*.²

Ett av motiven till Kjelléns rösträttsprogram var behovet av sociala reformer. Förespråkandet för sociala reformer blev också ett särmärke för unghögern, i alla fall ansåg anhängarna själva att de var mer radikala än den vanliga högern när det kom till det sociala. Reformerna hade emellertid inte individen som mål för individens egen skull, utan de syftade hela tiden till att ”skapa ett sunt och starkt folk, som kan häfda sig en ställning bland nationerna.”³ Grundbulten hos unghögern var nationen – den ville göra allt för nationalstaten Sverige. Nationen var den ständiga utgångspunkten. ”Där unghögern är, där är ock viljan till svenskhet”, skrev Molin i en artikel om unghögern 1912.⁴

Vad unghögern arbetade för var att fånga upp tendenser som de ansåg utgöra hot mot Sverige och svenskheten och utarbeta förslag på hur dessa hot kunde förebyggas eller elimineras. Särskilt Molin och Kjellén fann det största hotet i de lägre klassernas alienation, i deras känsla av att inte tillhöra det svenska samhället. Det yttersta beviset för de lägre klassernas främlingskänsla var, enligt dem båda, socialismen och emigrationen.⁵

Det naturliga botemedlet var ”nationell samling”, det vill säga integration av alla svenskar i nationen och skapandet av en befolkning som var lojal till hemlandet. Målet på sikt var att få en stark nation, kanske till och med en stormakt. Som tidigare påpekats var och förblev nationell samling unghögerns slagord. För unghögern, liksom för övriga anhängare av idéen, var sociala reformer ett sätt att uppnå den nationella integrationen.

Ett alternativt och i många avseenden motsatt sätt att uppnå nationell samling, som också förespråkades av unghögern, var att sätta press på hela folket. Det kunde ske med en utrikespolitik ”helst en farlig och djärf”⁶, som Norström uttryckte det, som kunde ge folket ett gemensamt mål och föra dem

---

1 Wigforss 1932, s 239.

2 Ibid, s 239, not 3.

3 Molin 1916, s 222.

4 Molin, Adrian, ”Unghöger”, *Det Nya Sverige* 1912, s 410.

5 T.ex. Shepard 1969, s 292.

6 Åkesson 1923, s 243.

närmare varandra.¹ Aktivism blev därför ledsagande för anhängarna. Fred kunde framställas närmast som något av ondo, som ett förlamande tillstånd.² Första gången aktivismen visade sig ordentligt var i samband med unionsupplösningen. Elvander beskriver i och för sig Kjelléns inställning som oklar och avvaktande, trots att han under hela 1890-talet hade varit aktiv i debatten om unionen. Andra inom unghögern såg dock upplösningen som ett stort nederlag för Sverige. Flera av dem krävde väpnad konflikt och eftergifter av Norge. Förutom att avväpnas och neutraliseras ville de tvinga Norge att avstå hela landets norra del till Sverige.³

Adrian Molin delade denna aktivistiska hållning. Som tidigare nämnts var han förvånad, arg och bitter över unionens upplösning och ansåg att regeringen varit feg som inte gått in med militära medel för att behålla unionen.⁴ Aktivismen hos Molin kom sedan främst till uttryck under första världskriget och på 1930-talet. För aktivismen under det tidiga 1900-talet talade även unghögerns starka känslor för Tyskland och Finland och dess lika starka antipati mot Ryssland. Ryssland var arvsfienden, hotet mot folkets frihet och fysiska och moraliska krafter, medan Tyskland var besläktat med landet.⁵

De här idéerna gjorde göteborgsunghögern till en konservativ riktning som befann sig i en gråzon mellan konservatism och radikalism. Denna typ av ideologiska rörelser var nya men relativt vanligt förekommande i Europa vid denna tid. Några av de mer välkända och inflytelserika organisationerna som delade åskådning var Alldeutsche Verband i Tyskland (bildat 1891) och Action Française i Frankrike (bildat 1899). Adrian Molin och unghögern utgjorde en svensk motsvarighet i denna nationalistiska våg.⁶ Bara i svenskan har vi idag en rad olika namn för dessa snarlika konservativa ideologier och rörelser. Nils Elvander har använt begreppet ”ultrakonservativ”, men hit hör även beteckningarna ”extremhöger”, ”nationalkonservativ”, ”auktoritär höger”, ”radikalhöger”, ”nykonservatism” och de paradoxala termerna ”revolutionär konservatism”,

1 Carlson 2002, s 57; Det här resonemanget hänger samman med unghöjerrepresentanternas historiesyn och särskilt deras syn på 1600-talet och stormaktstiden.

2 Se t.ex. M-n [Molin] 1903, s 3.

3 Elvander 1961, s 250.

4 Shepard 1969, s 19.

5 T.ex. i Molin, Adrian, *Tal vid festen till Gustaf II Adolfs minne i Göteborgs högskolas aula den 6 november 1904*, Göteborg 1904, s 16; Om aktivismen hos unghögern framförallt i Kihlberg och Söderlind 1961, s 12ff.

6 Hall 2000, s 205.

”radikalkonservatism” och ”reaktionär modernism”.¹ ”Unghöger”, ”nykonservatism”, ”nationaldemokrati”² och i ett enstaka fall ”nationalsocialism”³ är exempel på termer som Adrian Molin och hans meningsfränder själva använde för att beskriva ideologin.

ADRIAN MOLINS POLITISKA ÅSKÅDNING: EN IDEOLOGIANALYS

Under arbetet med avhandlingen har jag kartlagt Adrian Molins politiska idéer och försökt empiriskt belysa det ideologiska gränsområde som Molin tillhörde. En mängd textmaterial efterlämnat av Molin och göteborgsunghögern har undersökts för att kunna ta ett samlat grepp om åskådningen över tid. Texterna har lästs med uppmärksamhet riktad mot delar som behandlar synen på det samtida samhället, historien, framtiden och på de mål och medel som sattes upp för hur samhället skulle utvecklas. Som jag skrev i inledningen har de teoretiska och metodiska verktygen framförallt hämtats från statsvetaren Michael Freedon, som liksom många andra ideologianalytiker fokuserar sina analyser på den politiska ideologins centrala eller essentiella begrepp (core concepts). I texterna kan man se hur författaren förhåller sig till dessa kärnbegrepp, hur de

---

1 ”Radikalkonservatism” se Mithander 1998, s 44; ”Högerextremism” se Berggren 1999, s 362, not 41; ”Nykonservatism” se Torstendahl 1969; ”Reaktionär modernism” se Mithander 1990; ”Agrarianism” se Mohlin, Yngve, *Bondepartiet och det moderna samhället 1914-1936: en studie av svensk agrarianism*, Umeå 1989; ”Populism”, se Wirtén, Per, *Populisterna: en berättelse från folkets århundrade*, Stockholm 2000.

2 Kjellén 1908, s 1, s 34.

3 Kjellén, Rudolf, *Politiska essayer: andra samlingen*, Stockholm 1915, s 22, I resonemanget om nationalsocialismen som begrepp ställer sig Kjellén positiv till socialismen som idé – solidariteten och samhörigheten med ett helt folk i motsats till individualismen, statsmaktens rätt före den enskildes o.s.v. Det dåliga med socialismen är hur den omsatts i praktiken och blivit inriktad på klassintressen istället för nationella intressen, skriver Kjellén. Han avslutar resonemanget med orden: ”Vidga ut idén öfver hela folket – tänk en *nationalsocialism* i stället för klassocialism – och det samhällsvådliga blir en härlig samhällsstyrka!”; Se också Lagergren 1999, s 113.

formuleras, definieras och bemöts i texterna. Utifrån hur begreppen behandlas framträder också författarens egen åskådning.¹

Adrian Molins syn på samtiden var genomsyrad av ställningstaganden mot vad som uppfattades som liberala tankegångar (ofta kallade ”radikala”, vilket användes som samlingsnamn för både liberala, socialistiska och så småningom även för kommunistiska tankegångar). Han beskrev ständigt sin samtids som en kaotisk brytningstid och ett ”socialt oväder”.² Främst skyllde han denna utveckling på liberalismens hävdande av individens rätt och frihet. Den antiliberala attityden påverkade även Molins syn på historien där frihetstiden och 1800-talet framställdes som den goda stormaktstidens onda antites. Hans aggressiva attityd mot liberalismens kärnbegrepp – *individualism* och *frihet* – gav han uttryck för under hela sin aktiva tid, men den förstärktes under årens lopp.³ Molins alternativ till individualism och frihet var istället *auktori-tet*.⁴ Liberalismens kärnbegrepp *framsteget* ställde han sig däremot kluven till. Ett av unghögerns och Adrian Molins främsta kännetecken under 1900-talets första år var just deras progressiva hållning i många samhällsfrågor.⁵ Denna progressivitet påverkades emellertid hos Molin med tiden av en alltmer pessimistisk hållning med starka antipatier mot både den materiella och kulturella utvecklingen.⁶

I Adrian Molins åskådning ingick målsättningen att ersätta det rådande samhällssystemet med ett, som han och hans meningsfränder uppfattade det, *organiskt* ordnat samhälle. I detta skulle gammalt förenas med nytt genom att bygga upp representationen i riksdagen på yrkesgrupper, ett förslag som i grun-

1 Freedens, Michael, *Ideologies and political theory: a conceptual approach*, Oxford 1998, s 144; Freedens 2003, s 51ff, s 84, s 88. Freedens utpekar följande begrepp som kärnbegrepp i den konservativa ideologin: *naturlig förändring* (natural change) och *social (eller samhälls-) ordning* (social order). Dessa begrepp ska ses som konservatismens minimum och förändras alltså inte över tid och rum. Se Freedens 2003, s 88; Inom liberalismen motsvaras dessa begrepp av *individen*, som ses som samhällets minsta enhet, *friheten* för tanken och i viss mån gärningar och tron på *framsteget*, det progressiva draget, se Freedens 1998, s 144; Inom socialismen är kärnbegreppen istället *gruppen*, som ses som samhällets minsta enhet, strävan efter *jämlikhet*, synen på *arbetet/ produktiviteten/aktiviteten* som konstituerande för människans natur och därmed också för hur samhället struktureras, strävan efter allas materiella och intellektuella *välfärd*, och slutligen tron på *framsteget*, se Freedens 2003, s 84.

2 T.ex. Molin 1906 [1905], s 57, s 11, s 27.

3 Ibid, s 59; Molin 1916, s 210; Molin, Adrian, *Kris! till belysningen av svensk demokrati*, Stockholm 1925, s 109.

4 T.ex. Molin 1925, s 126; Molin 1916, s 220; Om den ledande överklassens samhällsansvar se Molin 1911, s 3, 8, 13, 15, 20.

5 Se t.ex. brev från Vitalis Norström till Adrian Molin 22.12 1909, där Norström hävdar att de, d.v.s. unghögern, är radikalare än både liberaler och socialister, Åkesson 1923, s 281; Även Kjellén talar om unghögern som en egentlig ungvänster, i Kjellén 1908, förordet; Kjellén, Rudolf, ”Unghögern”, *Ungsvensken* 1910:1, s 3.

6 Om Molins avståndstagande från ”framsteget” i t.ex. Molin 1925, s 142.

den var samma som det Kjellén presenterat 1902. Han ville därmed inte ha ett system som byggde på individen utan på medbestämmande korporationer och styrande experter, alltså ett *korporativistiskt*, teknokratiskt samhälle under en stark ledare. Med det organiskt ordnade systemet skulle även nationen bli enhetligare och starkare, eftersom man trodde att klass- och särintressen skulle försvinna från politiken när partisystemet upphävdes.¹

Synen på samhällsprocesserna, på vägen till målet, ändrade sig något över tid. Först var Molin övertygad om att utvecklingen ledde till liberalismens/radikalismens sammanbrott och det nya samhällssystemets inträde via samhällets naturliga övergångar, i en *organisk* (naturlig) process som gav sig själv. Med en hegeliansk dialektisk tankestruktur som grund blev det logiskt för Molin att anse att samtidens samhälle med socialismens framväxt, kraven på lika och allmän rösträtt, demokratiseringen och parlamentarismen, var en del av en utveckling som måste ha sin gång. Molin motarbetade alltså inte alla demokratiska reformer, men han var hela tiden tydlig med att det demokratiska samhället inte var målet, utan bara ett medel för att komma vidare till syntesen.² Utvecklingen kunde inte vridas tillbaka menade han, utan den demokratiska radikalismen måste gå så långt det var befogat. Den hade sin uppgift att fylla för att avveckla det gamla – det kapitalistiska *laissez-faire*-samhällets fel och brister. Arbetarna som hade förtryckts i det gamla systemet hade rätt att ställa krav på reformer som gav dem större inflytande. Sedan, när tiden var inne, skulle den nya samhällsordningen ta vid.³

Även det som Molin värderade som riktigt dåligt hade sin naturliga del i den lagbundna utvecklingen. Det här är ett ständigt återkommande budskap i texterna och sammanfattas nu och då med orden ”äfvén det, som skall bekämpas och skall falla, har haft sin uppgift i utvecklingsprocessen” och ”det kan vara vår Herre som sopar även när det är smutsiga kvastar som gå”.⁴

Molin hade tålmod med samhällsomvandlingen under 1900- och 1910-talen. Han trodde även på något slags självsanering när det gällde den demokratiska utvecklingen; så småningom skulle folket tröttna på demokratin på grund av alla återkommande val och det otympliga och okunniga parlamentet. Den så kallade ”parlamentsledan” skulle slå till och hela systemet haverera.⁵

1 T.ex. Molin, Adrian, ”Unghöger”, *Det Nya Sverige* 1912, s 418f; Molin 1906 [1905], s 68f; Molin 1925, t.ex. s 128.

2 T.ex. Molin, Adrian, ”Unghöger”, *Det Nya Sverige* 1912, s 422.

3 T.ex. Molin 1906 [1905], s 65.

4 Citaten i tur och ordning från Molin, Adrian, ”Unghöger”, *Det Nya Sverige* 1912, s 414; Molin 1925, s 10.

5 Molin 1906 [1905], s 68; Molin, Adrian, ”Unghöger”, *Det Nya Sverige* 1912, s 418; Om Kjellén och denna tanke i Pettersson 2003, s 152f.

Åsikten att såväl processer som samhällsordningar skulle vara organiska till sin karaktär, var mycket central inom unghögerns konservatism. Det var också ett kärnbegrepp inom den konservativa ideologin generellt. Det användes i regel i betydelsen ”naturlig” eller ”naturligt framväxt”. Tankegången kan översättas med symboliken av ett träds långsamma växande. För att trädet ska kunna leva och växa måste rötterna hållas vid liv och få näring. Får rötterna leva så växer också stammen sig stark och rak och låter i sin tur kvistar och löv växa ut i långsam takt i den mån resurserna tillåter det.¹ Så skulle samhället utvecklas, likt trädet, i en naturlig process fram till ett naturligt tillstånd.

För Molins del förändrades hans inställning och tro på den organiska utvecklingen kring 1920. När första världskriget var förbi, Sovjetunionen en realitet och demokratin inträtt mer på allvar i det svenska samhället, förlorade han beskedligheten. Det var som att ”massväldets genombrott” fick honom att förlora övertygelsen om en deterministisk, dialektisk process och Molin började därefter uttrycka sig i revolutionära termer.² Denna inställning skulle leda honom nära fascismen under mellankrigstiden.³ Föreliggande studie stannar emellertid huvudsakligen här, vid den syn på samhällsutvecklingen Molin vidhöll under 1910-talet.

1 Om innebörden i den organiska tankegången i Holm, Adam, “‘Opposing the past’: Danish Radical Conservatism and Right-Wing Authoritarianism in the Inter-War Years”, i Sørensen, Gert och Robert Mallett (red.), *International Fascism 1919-45*, London/Portland 2002, s 9.

2 Uttrycket ”massväldets genombrott” har hämtats från artikeln “Det Nya Sverige 1920”, *Det Nya Sverige* 1920, s 1; Molin 1925, s 18. Nils Elvander menar att denna förändring inträder tidigt under 1917. Molin blev då en dedicerad antidemokrat. Kring 1920 ställde han sig även mot all socialpolitisk reformvilja och blev mer och mer kritisk till statlig intervention. Elvander 1961, s 304.

3 Högermannen och professorn i statsvetenskap och statistik, Georg Andréén, utnämnde 1934 Adrian Molin till den offentliga person i Sverige, ”som man kan räkna med”, som gått längst i sina sympatier för nazityskland, se *Svenska Dagbladet* 21.11 1934, “Konservatism och nazism”, signerat Georg Andréén; Men det var inte självklart att räkna Molin till fascisterna, varken för honom själv, för svenska fascister eller för de moderatkonservativa inom den etablerade högern. Att han inte betraktas som fascist i moderatkonservativa kretsar bekräftar i en artikel om honom i *Svensk tidskrift* med titeln ”En kättare”, se *Svensk tidskrift* 1936, s 825; Även de uttalade nazisterna hade en kritisk inställning till honom och vice versa. Att det fanns en ömsesidig antipati mellan Sveriges Nationalsocialistiska Parti med Birger Furugård i spetsen och Adrian Molin framgår bland annat i två brev mellan parterna, se Brev till Adrian Molin från Svenska Nationalsocialistiska Partiet 3.11 1934; Brev från Adrian Molin till Svenska Nationalsocialistiska Partiet 5.11 1934, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46, Handskriftsenheten, KB; Se också Wärenstam 1965, s 173.

SYNEN PÅ KÖN

Den göteborgska unghögern framträder som en homosocial, akademisk miljö. Kvinnliga anhängare talades det inte om, även om de existerade i praktiken, vilket bland annat Sigrid Molins diskreta engagemang vittnar om. Det fanns emellertid ett antal kvinnor som under eget namn bidrog med artiklar till *Det Nya Sverige* och som därmed mer synligt uppträdde i unghögerkretsarnas periferi. Några av dem var hustrur till engagerade män, exempelvis Ebba Heckscher, Anna Maria Roos och Anna Söderblom. De övriga kvinnorna var Stina Ridderstad, Dagmar Waldner, Annie Wall och Louise Zegolson. Ingen av dem har tillskrivits någon framträdande roll som högerkvinna och det låter sig inte sägas var de stod politiskt. De var inte heller frekventa medarbetare i *Det Nya Sverige*, utan bidrog endast med en eller två artiklar var genom åren. Samtliga var dock, eller skulle bli, vana skribenter på andra håll. Flera av dem medverkade bland annat i *Social tidskrift*, *Hvar 8 dag* och *Verdandi*. Mest välkänd är Anna Maria Roos, författare till många romaner och barnböcker. *Sörgården*, som användes som läsebok i skolan från 1912 till 1940-talet och trycktes i 1,2 miljoner exemplar, var hennes skapelse. Hon skrev också flera böcker och artiklar om livs- och religionsfrågor och det var kristendomsundersvisningen som var ämnet för hennes enda artikel i *Det Nya Sverige*, 1907.¹

Det talades och skrevs emellertid en del om kvinnor och det kvinnliga bland unghögerns män. Framförallt gjordes utläggningar om könen som syftade till att motarbeta de borgerliga kvinnornas rösträttsrörelse och inträde på arbetsmarknaden, två centrala debattområden kring sekelskiftet 1900. Molin var, som Nils Edling slagit fast, en ”dedicerad motståndare till emancipationen”² Talet om könen kan också betraktas som försök att definiera och upprätthålla manligheten, som var så starkt förknippad med nationen. Enligt Adrian Molin och hans meningsfränder fanns det en naturlig ordning även för könen och denna byggde på kvinnans särart och hennes underlägsenhet mot mannen. Här kommer först Molins utnämning av kvinnliga och manliga egenskaper tas upp och sedan det könspolitiska program som dessa antaganden ledde till och som framförallt formulerades i den unge Molins *Svenska spösmål och kraf*.³

1 Om kvinnornas publicistiska verksamhet se biblioteksdatan Libris; Om Anna Maria Roos i Scheutz, Lisbet, *Berömda och glömda stockholmskvinnor: sju stadsvandringar, 155 kvinnoporträtt*, Stockholm, 1995-2001, s 222f.

2 Edling 1996, s 329.

3 Molin 1906 [1905], särskilt s 14, s 27, s 41.

Molins syn på kvinnors och mäns egenskaper var så dikotom, att den kan ställas upp schematiskt, som nedan, där kvinnans egenskaper står till vänster och mannens till höger:

Tabell 5. *Adrian Molins syn på kön.*

KVINNA	MAN
Natur	Kultur
Bunden	Fri
Nyckfull, impulsiv, irrationell	Tåga
Praktisk	Teoretisk, intellektuell, ”formens och tankens herre”
Fantasifull	Kallt förstånd
Känslösam	”
Sentimental, ”blöthet och pjunk”	Självständiga omdömen och initiativ
Fysiskt svagare och känsligare	Kraft

Källa: Molin, Adrian, *Svenska spörsmål och kraf*, Stockholm 1906 [1905].

Som schemat visar var utgångspunkten för Molins syn på kön att kvinnan stod för natur medan mannen var kultur.¹ Dessa förutsättningar gjorde kvinnan bunden och mannen fri. Kvinnan sågs som bunden till naturen genom moderskapet och detta ofrånkomliga arv gav henne en fysisk och själslig egenart: ”Hon är skapad för moderskapets stora uppgift, den uppgiften bestämmer hennes kropps bildning och hennes själs egenart, den behärskar också hennes lif, vare sig hon vill det eller icke”, skrev Molin.² Liksom naturen tilldelades kvinnan egenskaperna nyckfull, impulsiv och irrationell.³ Hennes bundenhet till moderskapet gjorde henne också fantasifull, känslösam, sentimental, mer praktiskt än teoretiskt lagd, samt fysiskt svagare och känsligare än mannen.

Mannen betecknade Molin som fri eftersom han inte var bunden på samma sätt vid faderskapet som modern till moderskapet. Faderskapet var bara en av hans livsuppgifter, inte livsuppgiften, menade Molin. På det följde att även sexualiteten hade olika betydelse för män och kvinnor. Det sexuella förhållandet mellan man och kvinna hade bara betydelse för stunden för mannen,

1 Ett liknande schema har kunnat fastställas av etnologen Britta Lundgren som sett närmare på debatten inför kvinnornas inträde i svenska postverket. Se Lundgren, Britta, *Allmänhetens tjänare: kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket*, Stockholm 1990, s 226.

2 Molin 1906 [1905], s 6.

3 Ibid, s 14.

medan det för henne betydde ”månaders stora glädje och stora ve, och års arbete.”¹ Sexualiteten knöts här alltså entydigt till mannens njutning och kvinnans moderskap. Resterande uppgifter som enligt Molin gjorde mannen till man fanns istället att hämta i kultursamhället. Mannen hade genom historiens gång lyckats befria sig från naturen och skapat kulturen, menade Molin. Han hade utvecklats till ”formens och tankens herre”.² De egenskaper som tillskrevs honom var tåga, kraft, initiativförmåga, självständighet och teoretiskt intellekt.³

Molins särartstänkande framstod alltså med all tydlighet i *Svenska spörsmål och kraf*. Att han såg kvinnan och det kvinnliga som underlägset mannen var också något som uttrycktes explicit. Han skrev bland annat att kvinnan bara kunde bli en riktig människa genom mannen: ”Personlighet och en åskådning för lifvet får en kvinna blott genom mannen [...]”.⁴ Till kvinnans natur hörde även att ”ledas, icke leda.”⁵ Den patriarkala synen förstärktes ytterligare i diskussionen om könets förhållande till natur och kultur. Molin menade att kvinnan konstituerades av naturen och moderskapet, medan ordningen var omvänd när det gällde mannens förhållande till kulturen: det var mannen och det manliga som hade skapat kulturen.⁶ Mannen var därmed både befriad från naturen och skapare av kulturen. Han framstod alltså i det närmaste som alltings herre.

På denna dualistiska indelning av kön följde förslag på en könsbestämd arbetsdelning. Molin förklarade först och främst att det naturliga för kvinnan var att vara moder och hustru, det vill säga att hålla sig till hemmets sfär. Hon kunde dock arbeta ”ute i livet” om hon måste, men då med ett arbete som lämpade sig för hennes ”svagare krafter och känsligare fysik” och viktigast av allt – det fick inte göra henne till ett könlöst ”neutrum”.⁷ Hon skulle därför ha uppgifter som låg nära ”samhällets natursida” eller i ”neutrala områden”.⁸ Förutom denna kategorisering i samhällets natur- och kultursidor och ett tredje neutralt område gjorde Molin ytterligare en indelning av själva arbetet i teoretiska/intellektuella och praktiska/kroppsliga arbetsområden. Intellectuellt arbete utgjorde enligt Molin ett större hot mot kvinnligheten än det praktiska eller kroppsliga. Till kroppsliga yrkesutövare räknade han sömmerskor, butiks-

---

1 Ibid, s 6.

2 Ibid, s 12.

3 Ibid, s 12, s 14.

4 Ibid, s 12.

5 Ibid, s 10.

6 Ibid, s 12.

7 Ibid, s 11, s 9.

8 Ibid, s 7.

biträden och, mer ospecificerat, ”industriarbeterskor”. Det som var farligt med dessa yrkesgrupper var de sociala villkor de levde under och inte arbetena i sig, menade Molin.

Angående det farligare intellektuella arbetet så ställde sig Molin delvis positiv till mer mekaniska uppgifter på neutrala områden för kvinnor, som exempelvis kassörska och postfunktionär. Dessa arbetsområden hade stått öppna för ogifta kvinnor sedan 1860-talet.¹ Det var dock arbetsområden som stod så långt från kvinnors natur att kvinnor inte fick inta ledande poster inom dem menade Molin.² Till samhällets natursida räknade Molin fostran och vård. De lämpligaste uppgifterna en kvinna kunde åta sig tog sin utgångspunkt i hemmet och det arbete hon hade att göra där. Logiken blev därmed följande: eftersom kvinnan har ansvar över barnens fostran inom hemmet, så kan hon också vara lärarinna utanför hemmet, och eftersom hon har ansvar över barnens vård inom hemmet, så kan hon även arbeta inom vårdyrken utanför hemmet, med barnavård, sjukvård och fattigvård. Inom vårdområden kunde hon till och med vara lämplig som ledare ansåg Molin och ställde sig positiv till sjuksköterskor med ledande uppgifter. Han var inte heller främmande för kvinnliga läkare, vilket var en ganska progressiv tanke i tiden, eftersom läkaryrket var ett manligt högstatusyrke. Utbildningen hade i och för sig varit öppen för kvinnor i 35 år, men det var inte förrän 1903 som ogifta kvinnliga läkare fick tillträde till vissa offentliga läkarbefattningar.³

Adrian Molin gav uttryck för uppfattningar om könen och fördelningen av arbetsuppgifter mellan könen, som var väl förankrade i samhället. Det var åsikter som hade stått starka åtminstone sedan slutet av 1850-talet, då den offentliga debatten om kvinnornas inträde på arbetsmarknaden tog fart.⁴ Att han ställde sig positiv till akademiska studier för kvinnor inom vissa fält kan emellertid ses som lite radikalt i en tid då det ständigt framfördes nya teorier om att kvinnliga akademiker löpte risk att bli sterila.⁵ Kanske hade hans slutsatser sett annorlunda ut om han inte själv hade haft en fästmö (hans blivande hustru) som studerade vid Göteborgs högskola. Som tidigare nämndes blev hon

1 Lundgren 1990, s 76.

2 Molin 1906 [1905], s 10.

3 Nilsson, Ulrika, ”Kön, klass och vetenskaplig auktoritet: om kvinnliga läkarpionjärer”, i Widmalm, Sven (red), *Vetenskapsbärarna: naturvetenskapen i det svenska samhället 1880-1950*, Hedemora 1999, s 149, s 159.

4 Se t.ex. Lundgren 1990, s 80.

5 Markussön Winkvist, Hanna, *Som isolerade öar: de lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft*, Stockholm 2003, s 196f.

efter sin kandidatexamen lärarinna vid högre flickskolan, vilket var en vanlig karriärväg för tidens högtbildade kvinnor.¹

Arbete och studier i kyrkans och statens tjänst var dock helt oförenliga med det kvinnliga könet, enligt Molin. Argumenten för varför kvinnan inte kunde ges inträde till den statliga och kyrkliga sfären byggde på Molins starkt dualistiska uppfattning om könen. Staten och kyrkan var kulturlivets och därmed mannens centrala sfär. Precis som kvinnan tillhörde hemmets sfär och skulle påverka den miljön med sina specifika egenskaper, så hörde staten och kyrkan helt och hållet till mannen. I statslivet måste förnuftet och det kalla förståndet råda. Om kvinnan kom in där med sina egenskaper skulle det innebära att naturen återtog det kulturen lyckats vinna. Tillfälligheter, slumpen och godtycket skulle ta över lagbundenheterna. ”Skall han då tillåta naturen att genom kvinnan vinna åter sitt herravälde? Skall han lämna ut sitt långa lifsverk åt slumpen och godtycket?”, undrade Molin retoriskt och avslutade med uppmaningen: ”Här har den svenske mannen att svara. På hans svar beror det svenska folkets framtid. Där mannen icke längre är man, där är icke kvinnan kvinna, och där är icke folket ett folk.”² En stabil könsordning knöts härmed retoriskt till ett stabilt svenskt folk.

Resonemangen om kvinnans förhållande till staten fick även konsekvenser för Molins och unghögerns syn på kvinnors medborgerliga rättigheter. Förutom att ställa sig mot kvinnornas konkurrens på arbetsmarknaden, uttalade de sig specifikt mot kvinnornas anspråk på rösträtt. Enligt samtida uppgifter från vänstern ledde unghögerns kampmöten mot kvinnlig rösträtt på Odéon i Stockholm i början av 1910-talet.³ Motståndet mot kvinnornas rösträtt förklarades i Kjelléns *Ett program* från 1908, med att samhället inte behövde ”feminin kraft”. Det var de manliga arbetarnas kraft som behövdes. Därför skulle endast männens rösträtt utökas för att stärka staten på ”manlig grund.”⁴

Molin uttryckte sig flera gånger explicit om sin och unghögerns antifeministiska inställning (just uttrycket ”antifeministisk” använde Molin själv på 1930-talet vid en karaktärisering av unghögerns ideologi).⁵ I en uppsats från 1912 om unghögerns ”livsåskådning”, beskrev han unghögerns attityd till en

1 Långström, Erland och Stern, Gustaf, *Göteborgs högskolas studenter 1891-1916*, Göteborg 1916, s 51.

2 Molin 1906 [1905], s 14.

3 Höglund, Sköld och Ström 1913, s 108.

4 Kjellén 1908, s 32.

5 ”Och ifråga om programmet skulle man kunna erinra om unghögerns klart antifeministiska inställning, bottnande i en sträng familjeuppfattning, om dess strävanden i befolkningsfrågan, att särskilt nämna arbetet för emigrationens förebyggande, om dess livliga intresse för jord- och näringsfrågor, som ingalunda stannat vid deklamationer o. s. v.” i Molin 1936, s 118.

hotad könsordning på följande sätt: ”I sin sträfvan efter manlighet och kraft i lära och lif reagerar den [unghögern] mot blöthet och pjunk i samhället och särskildt mot feminismen, den må innebära ett förkvinningande af mannen, eller lika perverst, ett förmanligande af kvinnan.”¹ Det nedsättande omdömet om kvinnosakskvinnorna återkom senare i boken *Kris!* från 1925, där han skrev att dessa kvinnor lät krossa sin instinkt och förnuft och försvarade ”eländet i den fjolliga likställighetens namn.”²

Den kvinnosaksfientliga attityden hos Adrian Molin och unghögern hörde till tiden. Det finns många exempel på debattörer som uttryckte sig på liknande sätt. Deras idéer har av Ulla Wikander förklarats som ett arv från inflytelserika tänkare från det sena 1800-talet och sekelskiftet, som Friedrich Nietzsche, Karl Kraus och Otto Weininger, vilkas filosofiska skrifter om kön vann spridning långt utanför hemländerna. Att idéerna stod starka vid just denna tid har förklarats med oron över samhällsförändringarna. Med kvinnornas strävan efter emancipation ifrågasattes den gamla manliga maktstrukturen. Idéerna om vad som var könsens egenskaper och uppdrag sattes i gungning och framförallt maskuliniteten hamnade i kris.³ Åtskiljandet och hierarkiseringen mellan könen förstärktes också med naturvetenskapens landvinningar och de socialdarwinistiska teorierna kring människans utveckling. Åtskiljandet behövde emellertid inte vara till nackdel för kvinnorna i deras sociala situation eftersom det, som Molin också uttalade, kunde ge argument för kvinnors rätt att delta i samhällslivet på grund av samhällets behov av specifikt kvinnliga egenskaper.⁴ Molins och unghögerns idéer om kön var alltså inte unika utan florerade kring sekelskiftet i samband med kvinnorörelsens framväxt, men min tolkning är ändå att de hörde till de mest långtgående och sammanhängande yttringarna av sitt slag på svensk mark. Få andra politiska rörelser uttryckte sig lika explicit som unghögern i förnekandet av kvinnors rättigheter. Att kritiken, för att inte säga föraktet, mot kvinnorörelsen ökade hos Molin fram emot 1920- och 1930-talet, får också betecknas som ett brott mot den allmänna politiska hållningen i dessa frågor, även inom riksdagshögern.

Något som är tydligt är att Molins ”könspolitiska program” främst behandlade medelklassens kvinnor, de borgerliga, och inte de arbetande kvinnorna i arbetarklassen eller bland jordbrukarna. Det politiska programmet hos unghögern var också i sin helhet inriktat främst på medelklassen. NME:s

1 Molin, Adrian, ”Unghöger”, *Det Nya Sverige* 1912, s 425.

2 Molin 1925, s 133.

3 Wikander, Ulla, ”Sekelskiftet 1900: konstruktion av en nygammal kvinnlighet”, Wikander, Ulla (red.), *Det evigt kvinnliga: en historia om förändring*, Stockholm 1994, s 13f.

4 *Ibid*, s 14f.

program kom emellertid att riktas mot lägre medelklass och arbetarklass, eftersom det främst var där utvandrarerna rekryterades. Som vi har sett var det kvinnliga könet så gott som negligerat i NME:s retorik. Mannen var hela tiden norm i talet om utvandrarerna, jordbrukaren och industriarbetarna. I ett fåtal artiklar och andra skrifter behandlas kvinnan mer explicit och då är det ofta kvinnan i småbruket som omtalas och vad som borde vara hennes uppgifter i småbruket fastläggs. Dessa resonemang utgår också från en borgerligt präglad syn på kvinnans särart och möjligheter. Kvinnan i hemmets sfär framhölls ju av Molin som ett viktigt komplement till mannen, en hjälp till honom i hans kulturbygge.¹ Sedan dyker hon upp, som vi ska se, när hon inte kan negligeras längre, när praktiken diskuteras, i resonemangen om det praktiska arbetet i småbrukarkolonierna.

HUR EXTREM VAR ADRIAN MOLIN?

Av flera källor framgår det att Adrian Molin sågs som en politiskt apart person, även med sin tids mått mätt. Det berodde inte bara på hans åskådning utan också på hans sätt att uttrycka sig. Han skrev på ett sätt som karaktäriserades som djärvt och kraftfullt, som ”en stil af glöd och energi, blod och järn”.² Med hjälp av sitt språkbruk med många hårda och tillspetsade formuleringar, och sina kontakter med svensk dagspress, gjorde Molin sig känd tidigt i karriären och hans åsikter bemöttes med glädje eller bestörtning beroende på vem det var som reagerade.

Redan vid publiceringen av Molins första skrift, *Sveriges folkmängdsfråga* (1903), väckte Molin reaktioner i vänsterpressen. Beskyllningar om att svenska arbetare inte arbetade tillräckligt hårt och idéer om att värnpliktsvägrare skulle tvångsförflyttas till Norrland för att bli kolonistörer fick bland annat Göteborgstidningarna *Ny Tid* (socialdemokratisk) och *Göteborgstidningen* (liberal) att kritisera honom. De framställde honom som en yngling och omogen skolgosse som följde sina reaktionära lärofäder rätt i hasorna och yttrade sig på ett sätt som var ytterst pinsamt för omgivningen.³ Ytterligare uppmärksamhet fick Molin ett år senare när Göteborgs studentförening firade minnet av Gustaf II Adolf, en tradition som då var ett par år gammal. Vid högtiden höll Molin ett aktivistiskt tal om Sveriges plikt att ”göra mannens gärning” och inom en inte

1 Molin 1906 [1905], s 13.

2 Molin 1906 [1905], Citatet har hämtats från baksidestexten. Det ska i sin tur vara hämtat från *Svenska Dagbladets* recensent med signaturen H S.

3 *Ny Tid* 15.6 1903, ”De ’fosterländska’ om arbetarne”, signerat L.; *Göteborgstidningen* 17.6. 1903, ”En nykonservativ yngling”.

allt för avlägsen framtid resa sig mot Ryssland.¹ När talet utkom i tryck efter någon månad kommenterades det inte bara i lokalpressen utan även i *Dagens Nyheter* och *Socialdemokraten*. Rubrikerna löd denna gång ”Bajonettkultur” och ”Studentungdom på förfall”. I *Dagens Nyheter* skrev man att Molin hade trampat i klavret och att talet tryckts på dyrt papper ”nästan lika tjockt som dumheten”.² Skribenten för *Socialdemokraten* ställde till och med frågan om Molin var ”fullt normal”.³

Det här var den grund Molin hade lagt för sig när han startade NME. Hans rykte var sedan länge naggat i kanterna hos meningsmotståndarna och tidningarna visar att han var känd både som nykonservativ och fosterländsk. Ändå lyckades han vinna ett stort stöd vid bildandet av föreningen. Detta kan närmast förklaras med att de egentliga politiska meningsmotståndarna trots allt kunde uppskatta honom för hans driftighet. I samband med föreningens arbete visade han en förmåga att rikta sin energi åt ett håll som även meningsmotståndarna ansåg måste prioriteras. Hans karaktärsdrag kunde i detta sammanhang beskrivas i positiva ordalag, som exempelvis i *Dagens Nyheter* där han 1909 helt utan skepsis kallades NME:s ”energiska sekreterare”.⁴

Idéerna som förknippades med NME, som fosterlandskärleken, viljan att samla hela svenska folket över de politiska och sociala skrankorna, att stödja bildandet av egna hem och få stopp på utvandringen, var också som tidigare framgångsrika idéer vid denna tid, som en bred allmänhet ställde sig bakom oavsett politisk inriktning. När Adrian Molin kritiserades för sin åskådning handlade det istället främst om frågor som inte hade direkt anknytning till föreningens arbete. Framförallt gällde den hans aktivistiska hållning och senare hans öppet positiva attityd till fascismen och nazityskland. Redan under första världskriget växte kritiken mot honom, då det blev allt tydligare att Molins åskådning gick stick i stäv med svensk utrikespolitik och den pågående demokratiska utvecklingen. Det var alltså särskilt med sin aktivistiska nationalistiska hållning han utmärkte sig som extrem i sin samtid.

SAMMANFATTNING

Det här kapitlet har koncentrerats kring initiativtagaren till och ledaren för Nationalföreningen mot emigrationen, Adrian Molin och hans politiska åskådning skapad i samröre med den göteborgska unghögern. En utgångspunkt för

1 Molin 1904, s 21.

2 *Dagens Nyheter* 2.12 1904, ”Bajonettkultur”.

3 *Socialdemokraten* 3.12 1904, ”Studentungdom på förfall”.

4 *Dagens Nyheter* 24.10 1909, ”En nationalsubskription mot emigrationen, för småbruket”.

denna undersökning har varit Michael Freedens metod för ideologianalys med fokus på de så kallade kärnbegreppen som konstituerar en politisk ideologi.

Ett antal begrepp som fångar in det centrala i Molins åskådning i början av 1900-talet har ringats in under undersökningens gång: framstegsviljan, i form av en vilja till sociala förbättringar, tron på det organiskt ordnade auktoritära, korporativistiska samhällssystemet, den nationella samlingen och de organiska samhällsprocesserna. Ett hierarkiskt samhälle, fritt från individualistisk självhävdelse, där medborgarna underordnade sig dem som var bäst på att styra, men där det ändå fanns en stark nationell sammanhållning, var det system Molin önskade se förverkligat.

Molins åskådning genomsyrades även av en bestämd uppfattning om kön, där kvinnan sågs som bunden till naturen medan mannen var fri och en bygare av kulturen. Denna syn på könen förde med sig lika klara åsikter om att det fanns en naturlig fördelning av arbetsuppgifter mellan könen som i grunden gick ut på att kvinnan hörde till hemmets sfär och hade sin livsuppgift som vårdare av familjen. Det var emellertid ingen särartsfeministisk attityd Molin bar på. Tillsammans med de andra inom unghögern var han tvärtom en stark motståndare mot kvinnorörelsen och kampen för kvinnors medborgerliga rättigheter. Kvinnans biologiska egenskaper gjorde henne alltid underlägsen mannen. Om hon tilläts inträda i den statliga sfären med sin naturbundna nyckfullhet så skulle allt mannen byggt upp undermineras.

Det var bland annat dessa åsikter som gjorde Adrian Molin både känd och okänd under 1900-talets första år. Eftersom han formulerade sig aggressivt i både tal och skrift väckte hans politiska åsikter uppmärksamhet i landet långt innan NME bildades. Hans politiska motståndare kallade honom till och med uttryckligen för en idiot. Ändå lyckades han samla personer från alla partier för sin sak 1907. Även hans motståndare ställde senare upp med ekonomiskt stöd till föreningens verksamhet. Hur detta kunde komma sig och om hur skört detta stöd trots allt var handlar följande kapitel.

KAPITEL 7

Inre kolonisation i teorin

Det har tidigare förklarats att Nationalföreningen mot emigrationen önskade ordna ett så konkret alternativ för en ung man på landsbygden, att det motsvarade vad en amerikabiljett innebar för honom. Det föreningen valde att satsa mest på blev därför så kallade egnahem. Motiven för detta var många. Från personerna inom föreningen och särskilt Adrian Molin var den inre kolonisationen med alla dess dimensioner ett starkt argument för att stödja byggandet av egnahem.

I det här kapitlet kommer de intentioner som låg bakom föreningens aktiviteter på det här området att beröras ytterligare, och särskilt de planer som låg bakom etablerandet av föreningens egnahemskolonier. Kapitlet inleds med att ta upp definitioner av begreppen egnahem och småbruk, egnahemsrörelse och inre kolonisation.

EGNAHEM OCH SMÅBRUK

Begreppet egnahem ska ha lanserats av tidningsredaktören Alfred Edling 1887.¹ Sannolikt var det ett tyskt låneord, även om Alfred Edling sägs ha hävdade att det tvärtom var det svenska ordet egnahem som senare exporterades till andra språk.² Den svenska egnahemsrörelsen brukar dateras till stiftandet av landets första egnahemsförening, Föreningen egna hem u.p.a. (FEH) i Motala 1892.³ Enligt Nils Edling var det främst denna förening som bidrog till att egnahemsbegreppet etablerades i den rikspolitiska diskussionen.⁴ Vad denna pionjärförening vägde in för betydelse i "egna hem" år 1892 framgår av dess

---

1 Begreppet utreds även av bland andra Edling 1996, s 32f; Edling 1998, s 8f; Germundsson 1993, s 16ff.

2 Ohlsson 2004, s 187.

3 Germundsson 1993, s 9; *Den svenska egnahemsrörelsen: handbok utgifven af Nationalföreningen mot emigrationen*, Stockholm 1915, s 94; Edling 1996, s 109, s 124f.

4 Edling 1996, s 112.

stadgar. Där står det att syftet med föreningens tillblivelse var att ordna bostäder med eller utan ett mindre jordbruk till föreningens medlemmar.¹

”Egna hem” eller ”egnahem” kan emellertid preciseras mer än så. Enligt den enklaste bestämmelsen var det ett hus för en arbetarklassfamilj. Till detta hus hörde en gård där familjen kunde odla grödor och eventuellt hålla några djur.

Egnahemmets mest centrala egenskap var att det framstod som motsatsen till landsbygdens statarlänga eller torp eller till den så kallade hyreskasernen, det vill säga den lilla lägenheten i den stora fastigheten i staden, som de boende aldrig kunde äga, utan endast hyra.² Det är emellertid en definition med modifikation, eftersom familjen i egnahemmet ofta under lång tid var bunden till den säljande parten eller staten via lån som avbetalades successivt. Den väsentliga skillnaden gentemot torparen och stataren var emellertid att egnahemmaren efter idogt arbete kunde betala sina fordringsägare och slutligen bli självägande.

Även förledet ”egna” stämde ibland dåligt överens med verkligheten. Det var nämligen inte alltid ett bostadshus som betecknades som ”egnahem” endast beboddes av en enda familj. På många platser i landet byggdes hus med eller utan offentliga medel, som kallades egnahem, men som innehöll två lägenheter eller fler. Så var exempelvis fallet när Umeå stadsfullmäktige skulle hjälpa mindre bemedlade att bygga egnahem i staden. I regel byggdes då egnahem med två lägenheter i varje hus.³ Detsamma skedde i 1930-talets Utby. Där klassificerades både parhus och radhus som egnahem, men i dem hade de boende åtminstone egna, separata, ingångar.⁴ Man talade också om egnahem för bättre bemedlade. I sekelskiftets många mönsterböcker som gavs ut med förslag på bostäders exteriör och interiör förekom det exempelvis att stora villor med många rum presenterades som egnahem.⁵ Egnahem var med andra ord ett

1 Ibid, s 109.

2 Vid det första svenska arkitekturmötet som hölls i juni 1907 och som samlade Sveriges ledande arkitekter, redogjorde Per Hallman för vad som vid den tiden definierades som egnahem respektive hyreslägenheter för olika socialgrupper. Enligt Hallmans distinktioner räknades helt enkelt allt som inte var hyreslägenheter i flerbostadshus som egnahem. Egnahem för ”personer med små inkomster” kunde både bestå av sammanbyggda hus, det vill säga radhus, parhus eller hus i andra konstellationer, eller av fristående hus med trädgårdar omkring. Berlin, Karl, ”Det första svenska arkitekturmötet”, *Arkitektur* 1907:7, s 75f.

3 Lindkvist, Anna, ”Litet bo jag sätta vill”: egnahemspolitiken i Umeå stad 1905-1940, opublicerad C-uppsats 10 p, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, hösten 1998, s 4.

4 Ekvall, Gittan och Kahn, Anna, *En modern boendehistoria: byggande och vardagsliv i Utby egnahem 1937-1994*, Göteborg 1996, s 13; Även Ramberg, Klas, *Allmännyttan: välfärdsbygge 1850-2000*, Stockholm 2000, s 48.

5 Stavenow-Hidemark 1971, s 28.

spretigt begrepp och det blev ett modeord i sekelskiftets Sverige. Kanske för att det för det var fyllt av så positiva konnotationer. Alla ville ha ett eget hem.¹

Med införandet av statens egnahemslånefond 1904 formulerades en detaljerad definition av vad som avsågs med egnahem i den statliga politiken. Enligt förordningen var lånen endast till för ”mindre bemedlade arbetare”, som ville köpa mark och bygga sig en bostad, alternativt friköpa en redan befintlig gård. Lån kunde erhållas både för idkande av jordbruk (jordbrukslägenhet) eller för köp av en mindre gård där bostaden i sig var det väsentliga (bostadslägenhet).²

Fram till 1908 var det enbart möjligt att använda lånemedlen till egnahem på landsbygden, men därefter gjordes bestämmelserna om och det blev möjligt att även låna pengar för egnahemsköp i städerna, men med restriktionen att egnahemmet måste vara beläget utanför stadsplanerat område.³

Låntagaren måste som sagt vara arbetare eller vara en som ”hufvudsakligen af kroppsarbete har sin utkomst” och uppfylla en rad skötsamhetskrav som att ”äga god frejd” och vara känd för sparsamhet, nykterhet och hedrande vandel. Han eller hon, för lånesystemet var öppet även för kvinnliga låntagare, skulle också vara svensk medborgare, vara mellan 25 och 50 år, samt ha en ordnad ekonomi, men ändå tillhöra de mindre bemedlade och vara ”i behof af kraftigt bistånd” för att kunna skaffa ett eget hem.⁴

Det fanns inga reglementen som styrde hur stort eller litet ett egnahem eller småbruk måste vara.⁵ De fick emellertid inte vara för dyra om köparen skulle vara berättigad till lån från egnahemslånefonden. Under de första åren fick kostnaderna för ett jordbruk på sin höjd uppgå till 5 000 kronor och ett bostadsegnahem till 3 000 kronor.⁶ Detta innebar att de statligt understödda egnahemmen måste hållas under en viss storlek, vilket fick till följd att egnahemmen oftast kom att bestå av små bostäder med ett till tre rum och kök. Från 1908 höjdes maxbeloppet marginellt till 6 000 respektive 4 000 kronor.⁷

1 Om hemideologin i början av 1900-talet, se Edling 1996, s 369f.

2 SFS 1904:36, ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna villkor och bestämmelser för den af Kungl. Maj:t och Riksdagen beslutade egnahemslånerörelse”, s 1f.

3 SFS 1908:53, ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående förändrade allmänna villkor och bestämmelser för den af staten utöfvade egnahemslånerörelse”, s 1.

4 SFS 1904:36, ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna villkor och bestämmelser för den af Kungl. Maj:t och Riksdagen beslutade egnahemslånerörelse”, s 2.

5 Bestämmelser gällande egnahemmens areal och gränser för besuttenhet infördes inte förrän i lagstiftning som trädde i kraft 1928 och 1937, se SOU 1938:34, *Den statliga egnahemsverksamheten: betänkande med förslag*, s 224.

6 SFS 1904:36, ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna villkor och bestämmelser för den af Kungl. Maj:t och Riksdagen beslutade egnahemslånerörelse”, s 2.

7 SFS 1908:53, ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående förändrade allmänna villkor och bestämmelser för den af staten utöfvade egnahemslånerörelse”, s 2.

Tomtarealen varierade beroende på markpriserna och vilket slags boende det var ämnat vara. Genomsnittligen uppgick arealen till drygt tre hektar odlad jord per egnahem åren 1905–1911.¹ Det var dessa små jordbruksenheter som vanligtvis betecknades som småbruk, arbetarsmåbruk, egnahemsjordbruk, jordbruksegnahem, mindre jordbruk eller smärre jordbruk.²

Hela beloppet kunde inte lånas utan endast 5/6 av jordbruksegnahemmets värde och 3/4 av bostadsegnahemmets.³ Det var en följd av den ursprungliga tanken att den som önskade ett eget hem skulle ha en ordnad ekonomi med ett mindre sparkapital. Det gav ett bättre skydd både till utlånan och till låntagaren. Samtidigt innebar regeln att helt obemedlade personer saknade tillgång till egnahemslån.

Med utgångspunkt i den statliga politiken blev därför en allmänt gällande definition att egnahem var små friliggande bostäder med eller utan jordbruk som hyste en mindre bemedlad familj, eller som Gerhard Halfred von Koch beskrev egnahem i *Nordisk Familjebok* 1907: ”socialvet., mindre bostadslägenheter, med eller utan åtföljande jord, som bebos endast af egaren (vanligen arbetare) och hans familj”.⁴ von Kochs definition visar också att det enligt normen var mannen som var ägare till egnahemmet, fastän lånefonden principiellt var öppen även för kvinnor.⁵

EGNAHEMSRÖRELSEN

Egnahemsrörelsen var även det ett begrepp som användes flitigt kring sekelskiftet 1900. I *Svenska akademis ordbok* är den äldsta hänvisningen från 1901.⁶ Det är emellertid troligt att uttrycket användes tidigare, eftersom begreppet egna hem då var etablerat sedan länge.

Egnahemsrörelsen var i första hand ett socialt projekt, som alltså initierades av en förening, FEH, vid sidan av den statliga sfären. Men även denna förening hade förbindelser in i riksdagen. Högermannen Carl Jakob Jakobson, som låg bakom en av de två motionerna i emigrationsfrågan 1904, var

1 *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915, s 14.

2 Edling 1996, s 33.

3 SFS 1904:36, ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna villkor och bestämmelser för den af Kungl. Maj:t och Riksdagen beslutade egnahemslånerörelse”, s 1f; SFS 1908:53, ”Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående förändrade allmänna villkor och bestämmelser för den af staten utöfvade egnahemslånerörelse”, s 2.

4 *Nordisk familjebok*, band 6, Stockholm 1907, spalt 1454, uppslagsord: egna hem.

5 Se även Edlings definition, Edling 1996, s 33.

6 Svenska Akademiens Ordbok (SAOB), <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 18.7 2007, uppslagsord: egnahemsrörelse.

en av föreningens närmaste kontaktmän.¹ Bakom föreningens tillkomst låg kakelugnsmakaren Frans Wilhelm Johansson. Intresset för främjandet av egna hem ska ha väckts hos honom när han såg torpare och backstugusittare av olika skäl avhysas av jordägare, samtidigt som det fanns misskötta gårdar som kunde brukas bättre och av fler, om bara någon tog tag i saken. Redan i slutet av 1880-talet hade han försökt inleda sitt projekt men utan att få igång någon verksamhet.² 1892 gjordes ett nytt försök med att samla arbetare för en förening vid Karlströms bruk vid Karlsby, Östergötland. Det lyckades bättre, namnet Föreningen egna hem antogs och dess säte blev Motala.³

FEH fungerade som en ekonomisk förening för arbetare som ville skaffa sig ett eget hem och jord. Den som ville bli medlem i föreningen fick teckna andelar, så kallade nummer, för tio kronor styck. Dessa andelar fonderades sedan i föreningens grundfond som gav en liten begränsad, men ändå, årlig vinstutdelning på högst 8 %. En smärre inträdesavgift, årsavgift och filialavgift skulle också betalas. Medlemmarnas erlagda avgifter användes sedan till inköp av egendomar som styckades till jordlotter som delades ut till medlemmarna.⁴

Under huvudföreningen bildades snart ett nät av lokala filialföreningar. Föreningens idé var framgångsrik och trettio år senare var filialerna 163 till antalet och de tecknade andelarna uppgick till 62 130.⁵ Filialerna var spridda från Blekinge län i söder till Västernorrlands län i norr. Starkast etablerad var föreningen i Mälardalen, Östergötland och Västergötland. Hur många medlemmar som anslöt sig är oklart, men 1902 hade antalet uppnått 4 000 personer.⁶

Motalaföreningen blev därmed den största egnahemsföreningen i Sverige vid sidan av NME:s många egnahemsbolag, sett till spridningen och antalet medlemmar.⁷ Dess uppbyggnad som ekonomisk förening gjorde den emellertid till en helt annan typ av organisation än NME:s aktiebolag. I den så kallade egnahemsrörelsen kom båda dessa former av organisationer att finnas, men de ekonomiska föreningarna var i majoritet.⁸

1 Kälvemärk 1972, s 153ff.

2 Lindström, Staffan och Remmare, Per Olof, *Egna hem: egnahemsrörelsen och pionjärföreningen, Föreningen Egna Hem u.p.a. i Motala*, Opublicerat projektarbete 20 p, Kulturgeografiska institutionen, Samhällsplanerarlinjen, Stockholms universitet, 1984, s 91ff; *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915, s 93f.

3 Lindström och Remmare 1984, s 94.

4 *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915, s 94.

5 *Ibid*, s 97.

6 Lindström och Remmare 1984, s 93ff; Edling 1996, s 405.

7 Det fanns inga andra egnahemsföreningar eller bolag med sådan spridning, se t.ex. *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915.

8 *Ibid*, se presentationen av svenska egnahemsföreningar och bolag.

I Föreningen egna hem u.p.a.:s¹ fotspår bildades snart flera egnahemsföreningar och -bolag med samma sociala målsättning. Ännu ett bolag som startade sin verksamhet långt före NME och som tjänade som förebild för denna var AB Hem på landet, stiftat 1899. Detta bolag initierades av arbetare och chefer vid de stora företagen L M Ericsson och AB Separator. AB Hem på landet samverkade med NME hösten 1909, ett samarbete som berörs närmare i nästa kapitel.²

Efter att statens egnahemslånefond inrättats 1904 växte rörelsen med ett stort antal nya egnahemsbolag och egnahemsföreningar i landet. Vanligtvis arbetade de med anläggande av både småbruk och bostadsegnahem. Majoriteten utgjordes av små lokala föreningar och bolag som i första hand riktade in sig på byggandet av bostadsegnahem. Det fanns snart minst ett egnahemsbolag i varje större stad. En del av dem skapades precis som AB Hem på landet, genom samarbete med lokala industrier, medan andra arbetade nära de kommunala myndigheterna.³ Två framgångsrika egnahemsföreningar som grundades vid denna tid och som inspirerade NME var Andelsföreningen eget hem inom Kristianstads län u.p.a. stiftat 1906 och Malmöhus läns egnahemsförening u.p.a. stiftat i oktober 1907. Det speciella med dem var att de samarbetade med respektive läns hushållningssällskap, precis som NME:s bolag skulle göra. De fungerade liksom NME:s bolag som ”en instans som underlättade hushållningssällskapets kanalisering av de statliga egnahemslånemedlen.”⁴ Även dessa bolag samarbetade med NME i samband med storstrejken 1909. Ledarna för Andelsföreningen eget hem inom Kristianstads län u.p.a., greve Raoul Hamilton och Victor Ekerot, var också medlemmar i NME:s centralstyrelse och band på så vis samman de olika organisationerna.⁵

1 U.p.a. = utan personligt ansvar. Det är en juridisk term för en ekonomisk förening där de enskilda medlemmarna inte belastas med personligt ansvar för föreningens skulder vid en konkurs. Det enda som medlemmen riskerar att förlora är den avlagda medlemsavgiften.

2 Johansson 1991 [1987], s 286f.

3 *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915, s 158ff, se t.ex. Föreningen egna hem i Borås u.p.a. och AB Egna hem i Borås på s 158.

4 Germundsson 1993, s 160, Germundsson skriver dock att detta inte gällde för Malmöhus läns egnahemsförening för att den skulle ha arbetat på egen hand, men det stämmer inte. Malmöföreningen var lika starkt knutet till hushållningssällskapet som Kristianstadsföreningen. Se Årsboken för Malmöhus läns hushållningssällskap.

5 Raoul Hamilton var ledamot i föreningen 1907–1911, Bergholm 1917, s 10; Ang, utträdet se ”Förhandlingar vid föreningens tredje ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1911:2, s 49f; Victor Ekerot var suppleant 1912–1916, ”Nationalföreningens fjärde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1912:3, s 65; ”Nationalföreningens åttonde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1916:2, s 43.

EGNAHEMSRÖRELSENS IDEOLOGISKA SKIKTNINGAR

Egnahemsrörelsen har stått som beteckning för mer än den statliga egnahemspolitiken och de egnahemsföreningar och egnahemsbolag som här har presenterats. Liksom egnahem är egnahemsrörelsen ett spretigt uttryck vars innehåll är lite oklart både om man ser till tidigare forskning och till samtidens användning av det. Det används antingen brett, som en beteckning för alla rörelser, föreningar och organisationer som ville främja bildandet av egnahem och småbruk i sekelskiftets Sverige, oberoende av politisk färg.¹ Eller så används det enbart för den verksamhet som formulerades av konservativa och liberala riksdagspolitiker i sekelskiftets Sverige.²

I det senare fallet definieras egnahemsrörelsen som borgerlig. Den hålls då isär från andra rörelser som efter sekelskiftet 1900 ville förändra Sverige med hjälp av småbruk och egnahem, exempelvis småbrukarrörelsen, jordreformrörelsen och lantarbetarrörelsen.³ Dessa rörelser, med undantag för lantarbetarrörelsen, var emellertid inte väsensskilda från egnahemsrörelsen. De ville endast modifiera den. Enligt mitt tycke kan de därför snarare betecknas som skiktningar inom den brett definierade egnahemsrörelsen, än som egna rörelser stående i opposition mot varandra.

I det här avsnittet presenteras dessa skiktningar närmare för att öka förståelsen för de krafter som verkade i samarbete med, men ibland i opposition mot, NME.

Definitionen av egnahemsrörelsen som borgerlig bygger på att det var liberaler och konservativa politiker som stod bakom den statliga egnahemsreformen 1904.⁴ Resonemanget stöds av Edling som kallar den en konservativ, men framförallt liberal och socialliberal politik.⁵ Edlings undersökningar visar att det fanns två konservativa falanger som satte prägel på egnahemspolitiken under 1900-talets första årtionde. Den ena, som betecknats som agrarkonservativ, stödde egnahemsfrågan för att skydda arbetsgivarintressen. Dess anhängare ville skapa bostäder och deltidjordbruk på landsbygden och i industriernas närhet för att stabilisera och binda arbetskraft. Den andra gruppen utgjordes

1 Tomas Germundsson menar att egnahemsrörelsen kan jämföras med en folkrörelse, Germundsson 1993, s 126; Ytterligare exempel på där egnahemsrörelsen jämförs med en folkrörelse på bred front i t.ex. Odhner, Clas-Erik, "Arbetare och bönder formar den svenska modellen: Socialdemokratin och jordbrukspolitiken", Misgeld, Molin, Åmark (red.), *Socialdemokratin sambälle: SAP och Sverige under 100 år*, Stockholm 1989, s 91; En bred definition görs även av Stavenow-Hidemark 1971, s 29.

2 Stolare 2003, s 126; Thörnquist, Annette, *Lönearbete eller egen jord?: den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan, 1908-1936*, Uppsala 1989, s 16ff.

3 Stolare 2003, s 126.

4 Ibid, s 125.

5 Edling 1996, s 363 och s 366.

av de socialkonservativa med riksdagsmannen Erik Åkerlund i spetsen. Även denne ville stabilisera samhället ekonomiskt och socialt med hjälp av egnahem och småbruk, men Åkerlund förespråkade självständiga småbruk, som skulle göra ägaren oberoende av lönearbete utanför den egna gården. Enligt Edling gav han uttryck för en reaktionär, patriarkal hållning, som i huvudsak gick ut på att med småbruk och egnahem till hjälp återskapa en förlorad förkapitalistisk samhällsordning.¹

Det blev den ledande riktningen i egnahemspolitiken från högerens sida i 1900-talets början. Full äganderätt med tryggad besittningsrätt sattes i främsta rummet.²

Att egnahemspolitiken trots allt till största del var av liberal natur framträdde i egnahemlagstiftningen 1904. På papperet framstod den som en socialliberal reform, där sociala och ekonomiska motiv förenades.³ Det typiskt socialliberala utgjordes av två element, dels att egnahems(låne)rörelsen decentraliserades genom att hushållningssällskap och privata föreningar och bolag fick ta hand om låneförmedlingen under ett ganska fritt reglemente. Dels att den byggde på hjälp till självhjälp. Lånet skulle stimulera till individens självständiga ansvarstagande över den egna tillvaron. Att få lån var inte en universell rättighet utan en förmån för dem som både var behövande i rätt grad och skötsamma.⁴

Egnahemspolitiken var inte lika aktuell bland socialdemokraterna och i arbetarrörelsen i 1900-talets början. Att liberala och konservativa politiker presenterade egnahemspolitiken som ett sätt att stävja arbetarrörelsens framväxt bidrog till detta.⁵ Dessutom passade inte idén om småbruksdrift och egnahem in i de marxistiska teorierna om samhällets utveckling mot koncentration, socialisering och stordrift.⁶

Socialdemokraternas kritiska attityd mot egnahemsreformerna höll emellertid på att förändras på grund av behovet att tillgodose de krav som uttalades bland socialdemokratins potentiella anhängare på landsbygden, viljan att ha hem och jord.⁷ Socialdemokraterna förkastade därför inte egnahemspolitiken, men de ville modifiera den. De fyra socialdemokraterna i riksdagen inkom med en riksdagsmotion i anslutning till propositionen i egnahemsfrågan 1904. Motionens budskap var att egnahem främst borde skapas på statlig jord med

---

1 Ibid, s 363.

2 Gellerman 1958, s 180.

3 Edling 1996, s 367.

4 Ibid, s 367.

5 Ibid, s 363.

6 Gellerman 1957, s 155ff.

7 Germundsson 1993, s 54f.

brukanderätt och tryggad besittningsrätt istället för äganderätt.¹ Den ställde sig därmed till viss del på kollisionskurs med den vinnande egnahemspolitiken.

Fördelen med besittningsrätt framför äganderätt ansågs vara att staten behöll marken i sin ägo och brukaren behövde inte uppbringa det kapital som krävdes för att köpa marken. Därmed blev egnahemmaren inte satt i skuld och beroende av fordringsägare, ett befarat jordjobberi med uppdrivna jordpriser skulle undvikas och den ”egna” gården skulle bli lättare att behålla. Idén om besittningsrätt framför äganderätt blev fortsatt en stridsfråga för socialdemokraterna i egnahemsdebatten.²

Socialdemokraterna engagerade sig även tidigt för jordbrukskooperationen. Möjligheterna till Kooperation mellan småbrukare bidrog också till att socialdemokrater blev positiva till egnahemsrörelsen.³ Ett särskilt starkt engagemang för dessa frågor visade just Anders Örne. Tillsammans med spårvägsförbundets ordförande Nils Adler försökte han driva kooperationslinjen bland annat i samband med NME:s kolonisationsarbete, som vi kommer att stifta bekantskap med senare i framställningen.⁴

Det fanns också en mindre småbrukarvänlig falang bland socialisterna och inom Socialdemokratin, som stod ännu mer i opposition mot egnahemsrörelsen. Till de främsta kritikerna hörde den radikala lantarbetarrörelsen. Denna rörelse representerades framförallt av Sveriges Lantarbetareförbund, bildat 1908. Förbundet företrädde jordbrukets lägsta skikt av arbetare, det vill säga de som inte ägde något kapital och därför inte heller hade möjlighet att köpa egen jord eller skaffa egnahemslån. Fram till omkring 1920 drev förbundet därför jordfrågan efter stordriftslinjen istället för att följa socialdemokratin småbruksvänliga inställning.⁵

Så till den så kallade småbrukarrörelsen. Denna definieras som den lösare rörelse som leddes av de mer eller mindre politiskt oberoende egnahems- och småbruksvurmarna Per Jönson Rösiö och Karl-Erik Forsslund.⁶ Deras idéer appellerade starkt till arbetarrörelsen och gjorde många till varma förespråkare för småbruket och livet på landsbygden även inom socialdemokratin. Det gällde främst den småbruksvänliga falangen som senare anslöt sig till Sverges socialdemokratiska vänsterparti, det vill säga Carl Lindhagen och kretsen

---

1 Gellerman 1958, s 157.

2 Odhner 1989, s 91; Gellerman 1958, s 157.

3 Gellerman 1958, s 158.

4 Odhner 1989, s 91.

5 Stolare 2003, s 126; Thörnquist 1989, s 122f.

6 Stolare 2003, s 125f; Sundin 1984, s 321ff.

kring socialdemokratiska ungdomsförbundets tidskrift *Fram*. Till den hörde bland andra Ture Nerman, Fredrik Ström och Fabian Månsson, men även andra skribenter som skulle fortsätta tillhöra socialdemokratin, exempelvis Anders Örne och tidskriftens redaktör Per Albin Hansson.¹ Rösiö var emellertid en länk mellan flera politiska riktningar. Han samverkade bland annat med Frisinnade landsföreningen och Rudolf Kjellén och Gösta Tamm förde hans talan i riksdagen.²

Rösiö stod bakom Nordiska landtbruksskolan i Hagaberg, en folkhögskola för kvinnor och män som ville lära sig mer om livet och arbetet som småbrukare. Han gav även ut månadsskrifterna *Revolt* och *Svea*, informations- och propagandaskrifter för det mindre jordbruket.³ Tillsammans med konstnären Gustaf Ankarcrona och Uno Stadius startade Forsslund Brunnsviks folkhögskola 1906.⁴

Tidiga småbruksföreningar räknas också till denna småbruksrörelse, exempelvis Södermanlands småbrukareförening och Ljusnarsbergs småbrukareförening. Den sistnämnda bildades 1903 på initiativ av Maja Forsslund, syster till Karl-Erik Forsslund. Deras medlemmar fortbildade sig vid Rösiös skola i Hagaberg och en studie visar att de fungerade som ekonomiska föreningar som köpte in verktyg och maskiner för utlåning till sina medlemmar.⁵

Till småbrukarrörelsen hörde även Anders Larsson-Kilians rörelse Odlareförbundet och tidningen *Odlaren*. Den låg emellertid i skärningpunkten till den geogistiska jordreformrörelsen som leddes av Johan Hansson och Jenny Bergqvist i Göteborg.⁶

Jordreformrörelserna, både Erik Palmstiernas och Hansson/Bergqvists utgör ytterligare skiktningar inom sekelskiftets egnahemsrörelse.⁷ De bildades samma år, 1906. Palmstiernas förening hade sitt säte i Stockholm medan Hansson/Bergqvists hörde hemma i Göteborg. Trots att de båda stod under

1 Sundin 1984, s 320f och s 344; Söderblom, Anna Lisa, *Grön ungdom under röda fanor: glimtar ur den socialdemokratiska ungdomsrörelsen och Per Albin Hanssons liv*, Stockholm 1945, s 56f; Om Rösiös och Forsslund inflytande över vänstern i Sörlin 1988, s 216f; Även Edling 1996, s 203.

2 Toler 1992, om kontakterna med liberalerna, se s 162ff; Om kontakterna med Gösta Tamm och Rudolf Kjellén, se s 172 och s 179.

3 Sundin 1984, s 321.

4 Ibid, s 329f.

5 Toler 1992, s 167; Ohlsson visar att en senare småbrukareförening, Eskilstunaortens småbrukareförening, bland annat köpte in verktyg och maskiner för utlåning till sina medlemmar, i Ohlsson 2004, s 155.

6 Stolare 2003, s 255.

7 Ibid, s 126.

påverkan av Henry Georges idéer, den så kallade georgismen, samverkade de inte utan blev snarast konkurrenter.¹

Georgismen var en rörelse av delvis liberal och delvis socialistisk natur, inriktad på skattereformer i form av jordvärdestegringskatter och jordvärdeavgifter för att underlätta skapandet av fler småjordbruk.² Idéerna vann stort inflytande på liberala och socialistiska kretsar över hela västvärlden från 1880-talet och framåt.³ Johan Hanssons och Jenny Berqvists jordreformförening hade en nära anknytning till georgismen. Genom den lockade de till sig flera av sekelskiftets socialister till sitt förbund, däribland de blivande vänster-socialisterna Fabian Månsson, Fredrik Ström och Zeth Höglund.⁴ Efter försök att liera sig med liberalerna och sedan socialdemokraterna och sedan åter med liberalerna tynade föreningen bort i slutet av 1910-talet.⁵

I Palmstiernas Jordreformförening kompromissade man mer med georgismens idéer. Föreningen var emellertid anhängare till införandet av en georgistiskt inspirerad jordvärdestegringskatt.⁶ Som tidigare nämndes sorterade Palmstiernas förening under CSA och den hade en nära anknytning till Frisinnade landsföreningen och liberalerna.⁷ Den leddes förutom av Palmstierna av nationalekonomen Gustav Cassel, Carl Lindhagen och Yngve Larsson.⁸ Lindhagen samarbetade emellertid även med Johan Hanssons gruppering.⁹

Föreningen drog till sig medlemmar från olika håll som var intresserade av att radikalt förändra jordfrågan i Sverige. Till de första medlemmarna hörde Adrian Molin.¹⁰ Troligtvis lockades han av det radikala program som utarbetades av Palmstierna. I det framhölls vikten av att skapa intensivt drivna och varaktiga småbruk. Programmet påminde delvis om socialdemokraternas förslag till omformandet av egnahemsrörelsen i och med att det förspråkade att småbruk skulle upplåtas på statlig mark och med besittningsrätt framför äganderätt.¹¹ I motsats till majoritetshögern i riksdagen stod Adrian Molin inte främmande för sådana reformidéer vid den här tiden. I *Svenska spörsmål och*

1 Deland 1997, s 431; Sörlin 1988, s 213.

2 Stolare 2003, s 127f.

3 Tösse, Sigvart, "1913-1925", i Feiring, Trond, Rovde, Olav och Tösse, Sigvart, *Den norske småbrukaren 1913-1988*, Oslo 1988.

4 Deland 1997, s 431; Sörlin 1988, s 213.

5 Deland 1997, s 442.

6 Ibid, s 434; Stolare 2003, s 136.

7 Stolare 2003, s 213.

8 Gellerman 1958, s 137.

9 Stolare 2003, s 219.

10 Shepard 1969, s 124.

11 Gellerman 1958, s 138.

kraf från 1905 förde han själv fram förslag om att staten borde utöka sina domäner genom att tvångsköpa mark och arrendera ut denna till småbrukare.¹

NME och Adrian Molin tycks dock ha brutit med den Palmstiernska föreningen efter 1910. Tecken på det är att Molin därefter i sina skrifter explicit attackerade jordreformrörelsens idéer och värderingar. Han anförde bland annat att jordpolitiska experiment av det slag som de aktuella jordreformföreningarna propagerat för tillhörde det farligaste ett folk kunde utsättas för.² 1914 konstaterade han vidare i samma anda att jordreformrörelsen ”lyckligtvis avsomnat”.³

Som nu framgått fanns en rad rörelser som kan räknas in i egnahemsrörelsen efter sekelskiftet 1900 och gränserna mellan dem var flytande. Med Edlings terminologi influerades de av den nationalistiska hemideologin som de själva var medskapare till vid denna tid. De förenades av övertygelsen att längtan efter jord och hem hos Sveriges befolkning måste lösas med största effektivitet om såväl nation som individ skulle kunna räddas.⁴ De enades även av en kritisk inställning till den ekonomiska liberalismens sociala konsekvenser. Det framstod särskilt tydligt i debatten om Norrlandsfrågan, vilket Sverker Sörlin visar i sin avhandling från 1988.⁵

Tidigare kapitel har presenterat vilka av dessa som gav sitt stöd till NME vid dess bildande. Där fanns småbrukarrörelsens Rösjö och jordreformrörelsens Palmstierna.⁶ Den drog senare till sig socialdemokrater som Sven Linders och Olof Nilsson.⁷ Johan Hansson, Anders Örne och Nils Adler kom att figurera i samband med föreningens egnahemskolonier, vilket visas längre fram. Däremot knöt den inte till sig den småbruksintresserade vänstern representerad av Carl Lindhagen, Fabian Månsson och Fredrik Ström med fler. Orsaken till detta faktum kan sökas i att de blivande vänstersocialisternas egnahemsideal skilde sig för kraftigt från dem som formulerades av NME:s främsta talesmän. Hur denna ideologi gestaltade sig ska nu närmare preciseras.

---

1 Ibid, s 178.

2 Molin 1911, s 23.

3 Molin 1914, s 11.

4 Edling 1996, s 369f.

5 Sörlin 1988, s 206.

6 *Stockholms Dagblad* 19.5 och 22.5 1907; *Svenska Dagbladet* 19.5 1907; *Dagens Nyheter* 21.5 och 22.5 1907, ”Mot emigrationen! Upprop”.

7 ”Förhandlingar vid Nationalföreningens mot emigrationen andra ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1910:2, s 32; ”Nationalföreningens fjärde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1912: 3, s 65.

INRE KOLONISATION

NME stod nära den borgerliga egnahemsrörelsen och arbetade nära den statliga egnahemspolitiken.¹ Men föreningens ledare gjorde flera försök att förändra egnahemspolitiken. Målet var att utveckla egnahemsrörelsen till en ”*verklig inre kolonisation*”.²

Begreppet inre kolonisation var allmänt förekommande i sekelskiftets Sverige. Ivar Lo-Johansson har i efterhand beskrivit det som ett slagord under denna tid:

Agenterna för egnahemsrörelsen stod på arbetsplatserna och talade sig hesa.

– I en tid när jordbruksbefolkningen hastigt börjar minska, är egnahemsrörelsen sättest att få folk att stanna vid jorden, predikade agenterna. Också stadsbefolkningen bör tillbaka till jorden. Kolonisera vårt Sverige inifrån. Vad vi behöver är inre kolonister.

Inre kolonister vart ett slagord. Också analfabeter som min far lärde sig det nya ordet. Också vi vart ’inre kolonister’.³

Uttrycket inre kolonisation användes dock särskilt flitigt inom NME:s kretsar. I debattboken *Jorden och folket* (1914) definierade Molin företeelsen på följande sätt:

”Inre kolonisation” är den enhetliga, samlande beteckningen för alla strävanden och åtgärder, som åsyfta att inom jordbruket bereda nya utkomstmöjligheter för den växande befolkningen, att skapa nya jordbruk, nya egnahem.⁴

Trots troliga intentioner att få det inre kolonisationsbegreppet att verka så oproblematiskt och samlande som möjligt, avslöjade Adrian Molin att han menade något mer specifikt med begreppet. Molin uttryckte sig i samma bok på ett sätt som står i samklang med en mer komplex kolonisationstanke:

Så bör man kunna hoppas, att en kraftig *inre kolonisation*, som skapar nya jordbruk och egna hem, verkligen ska kunna bli ett medel att i vårt folkfattiga land *inte bara hålla folkstocken uppe utan även få nytt folk*, som

1 Stolare 2003, s 126.

2 ”Mot emigrationen!: upprop” i t.ex. *Stockholms Dagblad* 19.5 1907; ”Hvad vill Nationalföreningen mot emigrationen?”, *Hem i Sverige* 1908:1–2, s 3–5; Citat från ”Program för Nationalföreningen mot emigrationen”, s 3, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907–1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 Lo-Johansson, Ivar, *Analfabeter: en berättelse från min ungdom*, Stockholm 2001 [1951], s 29f.

4 Molin 1914, s 3.

kan lägga de öde vidderna under kultur. *Och inte bara folk, utan ett friskt och sunt släkte*, som trots den pågående industrialiseringen och befolkningens anhopning i städer och fabrikkssamhällen *kan hålla rasen stark och det svenska blodet friskt*.¹ [mina kursiveringar]

Citatet visar hur inre kolonisation tänktes som ett instrument som kunde ge ett större folk och dessutom ett folk som var av rätt slag. Enligt NME:s synsätt in gick därmed den inre kolonisationen i en nationsbyggande process som kunde göra plats för fler svenskar i Sverige.²

Att inre kolonisation per definition stod för en alternativ egnahemsrörelse blir ibland tydligt i materialet. Nils Wohlin gjorde bruk av begreppet samtidigt som han kritiserade egnahemspolitiken, som han tyckte stod för någonting annat – “en kraftlös och dålig svensk liberalism”.³ Molin beklagade att uttrycket egnahemsfråga blivit det mest allmänt använda uttrycket för strävanden efter nyodling och fler småbruk på svensk mark. Han menade att det var för ”begränsadt”. Implicit lyfte han fram kolonisation och inre kolonisation som bättre begrepp.⁴

Inre kolonisation sågs med andra ord som både ett vidare men samtidigt tydligare begrepp för vad man ville åstadkomma än egnahem och egnahemsrörelse. Det var dessutom internationellt gångbart. I tysktalande länder användes inre kolonisation som ett samlingsbegrepp för jordreformer och uppodlingsprojekt som pågick över hela Europa.⁵ Även i Norge fick det stort genomslag fram till 1918, då det mer inhemskt klingande bureising lanserades av nationalistiska skäl.⁶

FÖREBILDER I ANDRA LÄNDER

Danmark har ofta framhållits som ett föredöme för den svenska egnahemspolitiken. Nils Edling har exempelvis visat att den svenska statliga Egnahems-

1 Molin 1914, s 9.

2 Som tidigare förklarades, i kapitlet om reaktionen mot utvandringen, framställde Rudolf Kjellén inre kolonisation som en nödvändighet efter unionsupplösningen 1905. Sverige måste genomgå denna process precis som Nederländerna gjort efter förlusten av Belgien 1830 och Danmark efter förlusten av Schleswig och Holstein 1864. Kjellén 1916, s 50; Kjellén 1908, s 33.

3 Hagård 1976, s 266.

4 ”Några år tidigare hade man i den svenska riksdagen börjat motionera om åtgärder i kolonisationsfrågan, eller, såsom namnet sedan något begränsadt och icke alldeles lyckligt blivit, i *egnahemsfrågan*.” Molin, Adrian, “Den svenska egnahemsrörelsen”, *Ny Jord* 1916:2, s 30.

5 Se uttryckets användning i “25 Jahre Archiv für Innere Kolonisation”, *Archiv für Innere Kolonisation* 1933, s 1; Även *Emigrationsutredningen: småbruksrörelsen i främmande länder*, bilaga XIV, Stockholm 1909, s 5.

6 Randen 2002, s 66f.

kommittén i stort sett byggde hela sitt förslag på den tidigare tillkomna danska husmanslagen. Han framhåller också Norge som inspiratör. Båda grannländerna hade etablerat statliga fonder egnahemslån några år före svenska staten.¹ För NME var det emellertid långt mer Tyskland som framhölls som den främsta förebilden på utländsk mark, även om Norge, Kanada och USA med sin respektive kolonisations- och bostadspolitik också betecknades som sådana. I Norge bildades Selskapet til emigrationens indskrænkning 1908. Som namnet visar var NME en förebild för föreningen, men den kom snart att nå sådana framgångar på den inre kolonisationens område, att den norska föreningen blev en förebild för den svenska. Med tiden bytte föreningen namn till Ny Jord för att få ett namn som bättre motsvarade verksamheten.²

Kanada och USA hölls som förebilder eftersom det var dit svenskarna gav sig iväg. Enligt planerna på att skapa ett Amerika i Sverige gällde det att efterlikna de nordamerikanska kolonisationsförhållandena på svensk mark.³ I USA och Kanada var det dock kolonisation av tidigare uppodlad mark det handlade om. I Sverige var det både den sortens så kallade ödemarkskolonisation man arbetade med, men också förtätning av bebyggelse och jordbruk genom ytterligare uppodling i ett redan åtminstone delvis hävdat odlingslandskap. I det senare fallet framhölls Tyskland som föregångslandet nummer ett.

Tyskland framstår dessutom som föregångsland för den svenska statliga politiken på området. I de omfattande utredningarna om emigrationen och egnahemsfrågan som producerades åren mellan 1907 och 1914 behandlades den inre kolonisationen i internationellt perspektiv. De länder som stod som föremål för analys var England, Skottland, Irland, USA, men framförallt Tyskland. Avsnitten om inre kolonisation i Preussen bereddes störst utrymme. NME:s framtida medarbetare Paul Bergholm stod, som tidigare nämnts, som utredare av just de preussiska förhållandena i båda utredningarna.⁴

Adrian Molin kallade tyska riket för ”den moderna inre kolonisationens mönsterland”.⁵ Framförallt framhölls det som ett sådant för att de privata ”naturligt framvuxna, affärsmässigt arbetande egnahemsföretagen” här hade funnit ett lyckosamt samarbete med det statsledda arbetet.⁶

1 Edling 1996, s 168f.

2 Lindkvist 2003 a), s 3; Randen 2002, s 53.

3 Alm 2003, s 105ff; Se även t.ex. Molin om Kanada som kolonisationspolitiskt föredöme i Molin 1911, s 63ff.

4 *Emigrationsutredningen: småbruksrörelsen i främmande länder*, bilaga XIV, Stockholm 1909; *Betänkande i egnahemsfrågan: redogörelse för den statsunderstödda egnahemslånerörelsen i utlandet*, bilaga III, Stockholm 1914.

5 Molin, Adrian, *Till saken!: vidräkning och uppslag i jordfrågan*, Uppsala 1924, s 155; Se även Molin 1914, s 144.

6 Molin 1914, s 144.

I de tyska provinserna fanns en mängd olika kolonisationsällskap som arbetade praktiskt för inre kolonisation, men med olika mål i sikte. Två exempel på föreningar som liknade och inspirerade NME var Deutschen Verein für Ländliche Wohlfahrts- und Heimatpflege (Tyska föreningen för lantlig välfärds- och hembygdsvård) och Gesellschaft zur Förderung der Innere Kolonisation (Sällskapet för den inre kolonisationens främjande). Den förstnämnda föreningen bildades 1903. Den kom framförallt att arbeta för främjandet av planmässig inre kolonisation genom uppodling av myrar och hedar.¹ Föreningen började ge ut tidskriften *Archiv für Innere Kolonisation* under 1909 och arbetet ledde sedan till bildandet av Gesellschaft zur Förderung der Innere Kolonisation 1912. Initiativet till föreningarna kom från privat håll, men liksom NME samarbetade de omgående med den statliga förvaltningen. De drivande personerna var skriftställaren Heinrich Sohnrey, utgivare av en rad tidskrifter med jordfrågan och landsbygdsbefolkningen i fokus, samt politikern och statsvetaren, professor Max Sering, samt ämbetsmannen Friedrich von Schwerin.² En annan av Sohnreys tidskrifter, *Das Land*, utpekades av Sverker Sörlin som Tysklands främsta civilisationskritiska språkrör för jordbruks- och lantlivet, i motsättning till industrialismen, städerna, lyxen, osedligheten, kapitalismen och socialismen.³

Tidskriften *Archiv für Innere Kolonisation* blev ett centralt organ för inre kolonisationsfrågor även utanför Tyskland, eftersom den till stor del innehöll artiklar som belyste den inre kolonisationen i länder runtom i världen. NME hänvisade till den i flera av sina publikationer.⁴

De direkta kontakterna med tyskt kolonisationsarbete skedde annars genom bland annat studieresor. Adrian Molin tycks vid något tillfälle ha träffat Max Sering i Berlin. Ett bevarat, men odaterat visitkort från Sering med en vägbeskrivning till honom vittnar om det.⁵

Det måste emellertid framhållas att Molin även företog ett flertal resor till USA och Kanada i syfte att undersöka bostadsförhållandena där. Den första studieresan varade under några månader 1910–1911. I sällskap med hustrun Sigrid reste han längs med östkusten och sedan i svenskbygderna inåt landet

1 "25 Jahre Archiv für Innere Kolonisation", *Archiv für Innere Kolonisation* 1933, s 1.

2 *Archiv für Innere Kolonisation* 1914:6, s 193; "Gesellschaft zur Förderung der Inneren Kolonisation", *Archiv für Innere Kolonisation* 1912, s 417.

3 Sörlin 1988, s 192.

4 Se t.ex. hänvisningar i *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915, s 272.

5 Brev från Max Sering, odat., Brevsamling, Molin, A.L., volym L46:11, Handskriftsenheten, KB; En av NME:s anlitate rådgivande arkitekter, Einar L:son Rudskog, var på flera studieresor både till Tyskland och USA i början av 1920-talet, se t.ex. "Förstadssamhällen: några anteckningar från en tysklandsresa", *Hem i Sverige* 1921:4, s 162; "Egnahems och förstadssamhällen i USA", *Hem i Sverige* 1921:1, s 30 och *Hem i Sverige* 1921:2, s 62.

för att slutligen korsa gränsen till Kanada. Det finns mängder av artiklar i svensk-amerikanska tidningar som vittnar om denna resa och om hur paret Molin studerade möjligheterna att föra över amerikanska bostadsförhållanden till Sverige.¹ Vid hemkomsten rapporterade Adrian Molin om sina intryck i flera dagstidningar, liksom i *Hem i Sverige* och i två volymer i NME:s egen skriftserie. I rapporterna framförde Molin sin beundran över de amerikanska och kanadensiska förhållandena och kritiserade de svenska:

En af de djupaste orsakerna till Amerikas öfverlägsenhet, till dess dragning på vårt bästa folk, till arbetareklassens skötsamhet, arbetsintensitet, solidaritet med samhället är de goda bostäderna och de rena, snygga, välhållna hemmen.²

Under hela min resa i Canada stod för mig för hvarje dag kontrasten allt skarpare mellan den öfverlägsna ledningen, planmässigheten, målmedvetenheten därute och lojheten och planlösheten här hemma. [---]. Svenska staten har för miljoner byggt stambanan upp genom Norrland. Den planerar för nya miljoner inlandsbanan. Men hvad har gjorts från statens sida för att skapa kultur kring norra stambanan, hvad har planerats i samma väg för inlandsbanan?³

Citaten ger exempel på ett av de centralaste argumenten till varför NME valde inre kolonisation som främsta grepp för att hämma emigrationen: det behövdes fler och bättre bostäder och jordbruk i Sverige för att svara mot efterfrågan hos dem som annars utvandrade. Detta och fler motiv till NME:s val att arbeta för egna hem och småbruk presenteras i följande avsnitt.

FÖRENINGENS ARGUMENT FÖR ATT SKAPA FLER EGNAHEM OCH SMÅBRUKARE

Man skulle kunna tro att NME, som hade för avsikt att samla hela nationen mot utvandringen, skulle försöka överbrygga de skiktningar och ideologiska konflikter som fanns i samhället rörande egnahemsrörelsen. Det fanns också mycket riktigt en uttalad vilja hos föreningens talesmän att komma bort från politisk dogmatik i dessa frågor. Försöken att stå över olika åsikter fick emellertid till följd att NME till viss del skapade en egen väg med en egen egnahems-

1 Tidningsurklipp, div. korrektur, nr 1 "Amerikaresa 1910", Molin, A.L., volym L46:29, Handskriftsenheten, KB.

2 Molin, Adrian, *Hur svenskamerikanerna bo: några iakttagelser och reflexioner*, Stockholm 1912, s 69.

3 Molin, Adrian, *Några drag av kolonisationen i Canada*, Stockholm 1913, s 47f.

politik, som helt klart hade en borgerlig riktning – den inre kolonisationen. Den pragmatiska och borgerliga riktning NME hade i sitt kolonisationsarbete understryks av de argument för småbruk och egna hem föreningen förde fram. Dessa framlades inte sällan i underförstådd polemik med övriga rörelser, men präglades samtidigt allmänt av den övergripande hemideologin.

Jordhungern

Sedan 1871 gav kanadadensiska regeringen jord till förmånliga villkor till svenska invandrare till följd av en generös homesteadlagstiftning. Sedan 1862 hade USA gjort samma sak, men nationen var sedan 1893 befolkad från kust till kust och hade därmed förlorat en del av sin lockelse som jungfruligt kolonisationsland.¹ Bostäderna i USA betecknades däremot nu som en stor lockelse för svenskarna. Amerikanskt bostadsbyggande var känt för att vara modernt och rationellt och bostäderna var generöst tilltagna jämfört med i Sverige, även när det gällde bostäder för de lägre samhällsklasserna. Det fanns god tillgång till modernt utrustade enfamiljshus till rimliga kostnader.²

I Sverige visade både personliga upplevelser och bostadssociala undersökningar på stora brister i boendet. På grund av höga hyreskostnader och små bostäder beräknades trångboddheten vara bland de högsta i Europa, i såväl städerna som på landsbygden.³

Det fanns sedan länge en etablerad bild av att den svenska utvandrarerna drevs ut ur landet på grund av svårigheterna att få jord i Sverige.⁴ Förespråkandet från NME:s sida för ökade satsningar på jordbruk, egna hem och inre kolonisation var därför ett sätt att bemöta både den upplevda och reella efterfrågan från de utvandrande svenskarna och därmed hämma den nordamerikanska konkurrensen om de svenska ungdomarna.

Uppfattningen om att det främst var levnadsvillkoren på den svenska landsbygden som måste bli bättre blev allt starkare under åren då Emigrationsutredningen publicerade sina resultat. Både statistik och intervjuer underströk att den så kallade jordhungern var ett problem för dem som ville utvandra

1 Rönqvist 2004, s 62, s 64; Alm 2003, s 107.

2 Molin 1912; Molin 1913, s 47f ; Tidningsurklipp, div. korrektur, nr 1 "Amerikaresa 1910", Molin, A.L., volym L46:29, Handskriftsenheten, KB; Alm 2003, s 113ff.

3 Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse: svensk arkitektur 1890-1920*, Stockholm 1990, s 64; Rudberg, Eva, *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden*, Stockholm 1992, s 10f.

4 Alm 2003, s 105.

och dem som ville återvända.¹ I debattboken *Vanhäfd* från 1911 konstaterade Molin följande:

En granskning af vår utvandringsstatistik visar emellertid, att de arbetare, af hvilka emigrationen företrädesvis rekryteras, äro icke stads- och industriarbetare, utan *jordbruksarbetare* och i stort sedt de socialt och ekonomiskt vederhäftigaste af dessa, i första rummet hemmasönerna. Från den jordbruksidkande befolkningen utgingo de första emigrantskarnorna, det är den, som har gett och ännu ger det största tillskottet till det Sverige emigrationen byggt och alltjämt bygger därute bland främlingarna – därför att den icke får bygga det här hemma.²

Jordbruk för folkhälsan och nativiteten

Idén om att jordbruket och livet på landsbygden var nyttigare för hälsan än livet i industrierna och städerna var en tanke som fanns hos flera av sekelskiftets egnahemsanhängare. Det var inte enbart romantiska föreställningar om livet på landsbygden som låg bakom denna inställning. Även statistiska undersökningar visade att dödligheten i städerna var betydligt högre än på landet.³ Dessutom visade befolkningsstatistiken att nativiteten minskade i takt med att industrialiseringen och urbaniseringen ökade. Utvecklingen pekade åt detta håll i hela det industrialiserade Europa. För Sveriges del hade nativiteten börjat sjunka under 1870-talet och visade trots fluktuationer på en fortsatt nedgång.⁴

NME talade om att en inre kolonisation med fler jordbruk inte bara skulle hämma utvandringen, utan också hjälpa fram en befolkningsökning med fler födselar och minskad dödlighet. Med ökat boendet på landsbygden och om flera ägde sin egen jord föreställde man sig att fler barn skulle födas. Här lyftes skillnader mellan stad och land fram. I staden, menade Adrian Molin, var barnbegränsningen en medveten handling. Barnrika familjer passade inte in i det urbana levnadsmönstret på grund av att allt måste konsumeras med

1 *Emigrationsutredningen: utvandrarnas egna uppgifter, upplysningar inhemtade genom emigrationsutredningens agenter äfven som bref från svenskar i Amerika*, bilaga VII, Stockholm 1908, s 8, 14ff.

2 Molin 1911, s 19.

3 Se t.ex. Edling 1996, s 302ff.

4 Se t.ex. Hatje, Ann-Katrin, "Befolkningsdebattens betydelse för statsmakternas befolkningspolitiska strävanden under slutet av 1800-talet fram till 1940-talet", i Hägerstrand, Torsten och Karlqvist, Anders (utg.), *Forskare om befolkningsfrågor: blandvetenskaplig bilaga till Ett folks biografi*, Stockholm 1975, s 45.

pengar. Med beroendet av kontanter för att köpa mat, bostadsutrymme, nöjen och bekvämligheter följde behovet att minska antalet krävande medlemmar i familjen. På landsbygden blev familjen mer av en producent än en konsument. Barnen blev därför inte heller en ekonomisk börda som i staden. På landet kunde istället barnen bli en tillgång, en arbetskraft som hjälpte till med jordbruket. Om det var som det skulle, med ett modernt familjeägt småjordbruk, fick barnen ett ekonomiskt värde för föräldrarna och fostrades dessutom till samhällsnyttiga arbetsamma och livsdugliga människor. Molin menade att ”det är i de många små jordbrukarhemmen man uppföder de stora och sunda barnskarorna, där barnen äro en rikedom, icke som i våra storstäder en börda, den man allt mer tenderar att undandraga sig.”¹ Nya småbruk skulle få svenskarerna att både stanna kvar i landet och skapa fler svenska familjer som kunde sprida sig över nationen. Ett nytt Sverige genom inre kolonisation var målet:

Genom småbruket skola vi rädda åt Sverige tusentals unga människor om året. Det skall bildas nya familjer, flera för hvarje år; och i de nya hemmen skola växa upp barnskaror, som skola gå ut på eröfringståg i vårt stora folkfattiga land. På den vägen skola förutsättningar skapas för den Sveriges framtida storhet, som vi hoppas – nej, som vi *vilja*.²

Adrian Molin räknade tidigt nativiteten som nummer två i befolkningsfrågan efter emigrationen.³ Men nativitetsfrågan tog allt mer plats inom NME. Efter första världskriget och insikten om att utvandringen inte längre var att räkna som en fara för landet tog nativitetsfrågan över och fördes upp på en framträdande position i programmet.⁴

Bonden som ideal

Bonden var en vanlig symbol för äktsvenskhet i sekelskiftets Sverige. Sverker Sörlin har kallat denna idealisering för en ”svensk överideologi”. Men bonden med sin jord är också en tidlös symbol. Med stöd av Raymond Williams har Sörlin diskuterat grunden till detta fenomen och driver tesen att bonden ständigt har lyfts fram som ett ideal i tider av snabba samhällsförändringar och

---

1 Molin, Adrian, ”Jord åt folket”, opublicerat manuskript, Molin, A.L., volym L 46:19b, Handskriftsenheten, KB; Molin 1914, s 8.

2 *Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909, s 16.

3 M-n [Molin] 1903, s 14.

4 ”Nationalföreningens extra ombudsmöte: koncentration av verksamheten”, *Hem i Sverige* 1920:4, s 76.

oro.¹ Bonden hyllades även inom NME, men det var inte alla bönder som var ideala. Två sämre sorters bönder, som pekades ut inom NME och framförallt av Adrian Molin, var dels ”patronen”, det vill säga storbonden som uppträdde som överklass, dels ”gamla tiders bönder”. Den sistnämnda kategorin syftade på frihandelsvänliga bönder som 1800-tals politikern Nils Larson i Tullus. Till den första hörde godsägare och storjordbrukare vars jordbruk sköttes av hantlangare till ägaren och som hade mycket mark som endast stod under extensivt bruk. Båda dessa grupper stod för något annat, något som inte hade samma nationella värde som mindre jordbruk. De var kapitalister och bar därmed inte på de eftersträvarvärda egenskaper som alla de bönder som själva brukade jorden i sitt anletes svett.²

De bönder NME ville värna om och även skapa i sina kolonier var den självägande bonden med ett medelstort jordbruk, samt den lilla småbrukaren. Enligt NME bar den typiske småbrukaren på entusiasm och moderna kunskaper om jordbruket medan bonden stod för tradition och erfarenhet. Bonden var en trygg famn att luta sig tillbaka i för den ivriga moderna småbrukaren. Tillsammans skapade de en perfekt kombination:

Ty småbrukarna behöfva den stadga och det sinne för tradition och häfd som bönderna äga, bönderna behöfva ta intryck af de oftast vaknare, intelligentare och lifligare småbrukarne, vinna något af deras mottaglighet för upplysning, nya idéer och rön.³

Även lantarbetarna framhölls som goda samhällskrafter av Molin, vilket ska tolkas som ett försök att vinna dem från den radikala lantarbetarrörelsen. Lantarbetaren beskrevs som ”jordbundet nykter” med en önskan om att få en bit jord att odla som sin egen. Att bli bofast och äga sin egen jord var lantarbetarens högsta önskan ansåg Molin. Lantarbetaren måste därmed betecknas som konservativ till sin natur. Med viljan att äga stod han som vakt för det bestående samhället.⁴

Att skapa en besutten medelklass av arbetarklassen var ett viktigt mål för NME, även om det inte alltid underströks så kraftigt i diskussionerna om inre kolonisation. Med Rudolf Kjelléns ord syftade egnahemsrörelsen över hu-

1 Sörlin, Sverker, ”Bonden som ideal”, Larsson, Bo (red.), *Bonden i dikt och verklighet*, Stockholm 1993, s 22f.

2 Se t.ex. Molin, Adrian, ”Jord åt folket”, opublicerat manuskript, Molin, A.L., volym L 46:19b, Handskriftsenheten, KB; se också Molin, Adrian, *Storgårdar eller mindre jordbruk?: några synpunkter på godsstyckningen*, Stockholm 1917; *Bondetäget 1914*, Stockholm 1914, s 4.

3 Molin, Adrian, ”Egnahemsfrågan en partifråga?”, *Det Nya Sverige* 1910, s 251.

4 Molin, Adrian, ”Lantarbetarne och partierna”, *Det Nya Sverige* 1910, s 396f.

vudtaget till ”att göra lösa arbetare till fasta, ’boende’ män.”¹ Det retoriska sammanförandet av medelstora bönder, småbrukare och lantarbetare var en politisk strategi. I början av 1910-talet blev konkurrensen om bönderna stor mellan de etablerade partierna.² Molins karaktärisering av de olika skikten inom bondeklassen ska ses i den kontexten, men synen på bonden speglade sig även i NME:s kolonier, där jordbruk av olika storlekar och jordbrukare av olika samhällsklass skulle blandas.

Talet om bondeklassens överlägsna egenskaper förstärktes under första världskriget med vänsterns framgångar. Bondeklassen bör vara statens kärna, skrev Molin 1917. Bondeklassen stod för värnandet av konservativa och nationella idéer medan övriga klasser, industriarbetarna och överklassen, stod för kapitalism och internationell rotlöshet. Den lilla och medelstora bonden var en fri varelse, trots att han kunde vara beroende av kapital och krediter.³

Rasmässiga argument för småbrukarna

Andra studier av idéerna kring sekelskiftet 1900 har visat att haussandet av bonden och livet på landet ofta hade inslag av föreställningar om ras.⁴ Efter första världskriget framträdde föreställningar kring ras och rashygien allt oftare inom NME. Det är emellertid förvånande att det inte var ett oftare förekommande inslag även tidigare.⁵ I samhället hade den rasbiologiska propagandan pågått under större delen av 1910-talet och berörde både den svenska bonden och utvandringen.⁶ Frånvaron av rasbiologiska argument i föreningen kan delvis förklaras med att inga av de antropologer eller botanister som utvecklade teorier om raser och rashygien på svensk mark rörde sig inom NME:s kretsar vid den här tiden. Inte heller Sven Hedin eller Herman Lundborg ingick i nätverket.

1 Kjellén 1908, s 50.

2 Om mobiliseringen och konkurrensen om bönderna i Morell, Mats, *Jordbruket i industrisambället: 1870-1945*, Stockholm 2001, s 133f; Ahlsén, Bengt, Biureborgh, Leif, Dahlberg, Leif, Jönsson, Ulf och Renning, Anatol (red.), *Från Palm till Palme: den svenska socialdemokratins program 1882-1960*, Stockholm 1972, s 72f, s 152 ff; Berggren 1999, s 100; Eriksson 2004, s 65ff.

3 Red, ”Bondånger”, *Det Nya Sverige* 1918, s 319.

4 Om Viktor Rydbergs rastänkande i detta sammanhang i Edling 1996, s 103f; Berggren 1999, s 100ff.

5 Att det förekom uttryck för rastänkande även under 1910-talet visas av citatet från Molin angående den inre kolonisationen i Molin 1914, s 9.

6 Se t.ex. Lundborg, Herman, *Rasbiologi och rashygien: små populärvetenskapliga skisser*, Stockholm 1914; 1909 startade Svenska sällskapet för rashygien, se Broberg, Gunnar och Tydén, Mattias, ”Eugenics in Sweden: efficient care”, i Broberg, Gunnar och Roll-Hansen, Nils (red.), *Eugenics and the Welfare State: sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*, Michigan 1996, s 83.

Föreställningar om olika folk och samhällsgruppers egenskaper framfördes i och för sig tidigt i NME och dess kretsar. Det hörde till exempel till den nationalromantiska retoriken att tala om bonden som ”den svenska jordens salt och folkets mærg”.¹ Men de talade ännu inte ofta om människor utifrån biologiska termer utan snarare om lynnen och kynnen, och olika livsmiljöers inverkan på människans egenskaper.²

Av sådana tankar följde förslagen inom NME angående olika former av utbyten människor emellan. Det har redan omnämnts att Molin talade om fördelarna med att sammanföra etablerade bönder med nya småjordbrukare. På samma sätt resonerades det om fördelarna med att låta svenskamerikaner och svenskar påverka varandra.

Tidigt under NME:s historia yttrades vidare tankar om att ett utbyte mellan stad och land som kunde underlättas genom bildandet av småbruk och egnahem. Frågan om att få till stånd ett organiserat utbyte mellan land och stad väcktes vid 1910-års ombudsmöte av högermannen Jonas Folcker, byråföreståndare i Göteborg. Enligt hans uppgifter var en sådan utväxling inte bara till gagn för folket utan en nödvändighet för att befolkningen överhuvudtaget skulle överleva. Folcker presenterade biologiska rön som visade att människor som levde i en stad skulle degenerera till den grad att de förlorade möjligheten att fortplanta sig inom tre generationer. Varifrån han hämtat dessa rön framgår inte av källan.³

Denna dramatiska uppgift med rasbiologiska konnotationer mottogs inte som särskilt trovärdig bland NME:s övriga mötesdeltagare. Däremot började flera argumentera för att ett utbyte mellan stad och land skulle vara nyttigt av andra orsaker, men framförallt för att blanda egenskaper hos jordbrukare respektive stadsarbetare. Vad stod då landet respektive staden för i dessa resonemang? Folcker var av åsikten att landsbygden stod för ett sunt och naturenligt levnadssätt.⁴ En annan byråföreståndare, Nils Skogh i Malmö, talade om att städernas arbetsgivare gärna såg fler arbetare komma från landsbygden eftersom de arbetade flitigare och inte hade ”insupit samma åsikter som stadsarbetarna”.⁵ Uttalandet kan tolkas som att arbetarna från landsbygden var lättare

1 Just detta citat är hämtat från Kjellén 1908, s 49.

2 En mer ingående diskussion om sekelskiftets upptagenhet kring kynnen och lynnen förs i artikeln Lindkvist, Anna, ”Landskap och identitet”, i Märald, Erland, *Värdefulla landskap*, Umeå 2003, s 130ff; Angående tron på en geografisk determinism se även Frängsmyr, Carl, *Klimat och karaktär: naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, Stockholm 2000.

3 ”Förhandlingar vid Nationalföreningens mot emigrationen andra ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1910:2, s 38f.

4 Ibid, s 39.

5 Ibid, s 40f.

att hantera eftersom de till stor del ännu inte hade lockats av socialisternas agitation.

Adrian Molin vände på det hela och talade istället om hur landsbygden skulle gagnas av utflyttade stadsarbetare. Landsbygdsbefolkningen beskrev Molin i det här sammanhanget som efterblivna och tröga. I städerna fanns intelligent arbetskraft som vant sig vid ett snabbare tempo. Om de rörde sig ut på landet skulle deras impulser från städerna också göra landsbygdsbefolkningen mer vakna och effektiva.¹

Mötets deltagare var eniga om att NME:s jordförmedlings- och arbetsförmedlingsbyråer kunde bidra till att utbytet verkligen ägde rum och att förmedlingen av folk från stad till land och vice versa skulle bli till gagn för hela Sverige.²

Efter 1920 publicerades flera artiklar i *Hem i Sverige*, där samhällsutvecklingen direkt tolkades utifrån rashygieniska aspekter. Man kan säga att det från och med nu skedde en förskjutning i tidskriften till att resonera om jordbrukets förmåner i rashygieniska termer. Den här utvecklingen kan sammanbindas med att det var först nu som Herman Lundborg började vinna gehör för sin opinionsbildande verksamhet inför etablerandet av Rasbiologiska institutet i Uppsala.³ Ett annat samband var att nativitetsfrågan fick större prioritet inom föreningen vid denna tid.

Författare till artiklarna med rasbiologiskt innehåll var bland andra Nils Cederblad och Carl Cederblad, den sistnämnda känd för eftervärlden som folkbildare i folkhemmets Sverige.⁴ Carl Cederblads artikel, som inledde 1920-talets serie av artiklar i dessa frågor, utgjorde i sin helhet en återgivning av Herman Lundborgs med fleras presentation av rasfrågan i den 1919 utgivna handledningen *Rasfrågor i modern belysning*.⁵ Artikelns frågeställning löd: ”Hur skall vårt svenska folkmaterial bevaras och förbättras?” Kontrasteringen av stad gentemot land och industriarbetare gentemot bönder är inte så tydlig

---

1 Ibid, s 41f.

2 Ibid, s 42.

3 Om Herman Lundborg och Rasbiologiska institutets inrättande i t.ex. Broberg och Tydén 1996, s 85ff; Rasbiologiska resonemang användes också av unghögermännen Rudolf Kjellén och biskop J. A. Eklund tidigt under 1900-talet, framförallt i debatten om invandringen till Sverige och i debatten om försvaret efter 1910. Dessa debatter präglades både av antisemitism och idéer om en germansk rasgemenskap. Se t.ex. Oredsson 2001, s 69, 77.

4 Cederblad, Carl, ”Om ’träakigheten på svensk landsbygd’”, *Hem i Sverige* 1921:2, s 72; Cederblad, Nils, ”Nymalthusiansismen: några reflexioner”, *Hem i Sverige* 1921:4, s 172; Genmäle: en protest mot nymalthusiansismen”, *Hem i Sverige* 1922:1, s 34.

5 Lundborg, Herman (red.), *Rasfrågor i modern belysning: med särskild hänsyn till det svenska folket*, Stockholm 1919.

någon annanstans i källorna som just här. Industrialiseringen pekades ut som grunden till rasens urartning. I staden och industrin skapades alkoholmissbruk, könssjukdomar, tbc, förvildning, brott, bristande samhällsolidaritet och fysisk och psykisk urartning. Dessa miljöer utgjorde därmed ett hot mot rasens och nationens framtid. På landet fanns däremot en sund och jordbrukande bondeklass som måste värnas, stödjas och omhuldas, eftersom den jordbrukande bondeklassen utgjorde ”grundstommen i ett folk.”¹ Med industrialiseringen följde emellertid också urbaniseringen och bondeklassens vilja att flytta in till städerna. Stadskulturen lockade den moderna människan mer än livet på landet. För att förbättra utsikterna för rasens framtid gällde det därför att moverka dåliga attityder med hjälp av bildning.²

Ett knappt decennium senare var rasbiologiska resonemang så inarbetade hos skribenter i *Hem i Sverige* att de kom in lite var stans. I en artikel om det nya skogsbruket och egnahemsrörelsen beskrevs exempelvis de svenska skogsarbetarna rasmässigt på följande sätt: ”Liksom vår lantbefolkning kommer denna nya skogsarbetarebefolkning att bli för vår folkstam en värdefull tillgång även ur rasbiologisk synpunkt.”³ En av förutsättningarna var emellertid att skogsarbetarna fick egnahem med så mycket odling att gården kunde skötas av hustrun och barnen i skogsarbetarfamiljen.⁴

Även hos Adrian Molin syns denna förändring i tillämpandet av rasbiologiska argument för inre kolonisation och jordbruk. I debattskriften *Till saken!* från 1924 idealiserade han både jordbruksarbetare och skogsarbetare och kallade dem ”svenska folkets friskaste och mest ihärdiga element”.⁵ Han beskrev också utvandringen på Lundborgs vis, som ett problem ur rasbiologiskt perspektiv med konstaterandet att det bara var avskrapet som blev kvar i Sverige.⁶

Det blev alltså vanligare inom NME under 1920-talet att motivera inre kolonisation och satsningar på egnahem och jordbruk med rasbiologiska argument. Utvecklingen kan ses i samband med att föreningen gav nativitetsfrågan ökad betydelse, liksom urbaniseringen. Det kan också tolkas som en konsekvens av rasbiologins ökade popularisering. De rasbiologiska förklaringarna

---

1 Cederblad, Carl, ”Om ’tråkigheten på svensk landsbygd’”, *Hem i Sverige* 1921:2, s 73.

2 Ibid, s 78f.

3 Hallerman, Per, ”Det framtida skogsbruket och egnahemsrörelsen”, *Hem i Sverige* 1929:8, s 4.

4 Ibid, s 4.

5 Molin 1924, s 15.

6 Ibid, s 13.

och hänsynen till denna vetenskaps sanningar blev generellt vanligare i det svenska samhället.¹

Småbrukare och bönder var i regel välmående, barnrika och stabila samhällselement med goda rasegenskaper blev kontentan av NME:s förespråkande av egnahem. Det var den sortens människor föreningen ville stödja.²

Ekonomiska motiv

Det var de sociala fördelarna som främst kom att framhållas i argumentationen för småbruk, egnahem och inre kolonisation, men samtidigt florerade en mängd ekonomiska motiv. Oron över hur det skulle gå för moderneringen när jordbruket avfolkades på grund av utvandring och urbanisering genomsyrade hela NME:s verksamhet. Fokuseringen på bevarandet av jordbruket som landets modernisering var emellertid inte så stark inom NME:s ledarskap under 1910-talet, som man kan tro. Intresset var snarare riktat mot hela samhälls-ekonomins utveckling och därmed även mot industrins framgångar, vilket jag återkommer till i slutet av avhandlingen. Det uttrycktes emellertid farhågor om att den ekonomiska pyramiden skulle ställas upp och ned om landsbygden och jordbruket blev alltför tillbakasatt i jämförelse med städerna och industrin.³ Denna oro knöts främst till livsmedelsindustrins framtid.

Argument för att jordbruket måste stödjas för att skapa en stabil, inhemsk livsmedelsförsörjning lyftes fram både av Adrian Molin och Gösta Tamm.⁴ De var båda protektionister och anslöt sig därmed till den stora frågan om vikten av att behålla en nationell livsmedelsförsörjning, vilken diskuterades i hela Europa före och efter sekelskiftet 1900. Bland protektionisterna fanns anhängare som trodde på autarki som enda lösningen, det vill säga att varje nation måste leva på sina egna resurser. Molin och Tamm var inte starka företrädare för au-

1 Denna utveckling var även tydlig inom Bondeförbundet. Mohlin, Yngve, *Konflikten land–stad och aktiv rasbiologi: två viktiga faktorer i mellankrigstidens bondeaktivism*, Umeå 1988, s 13ff.

2 I stadgarna för Svenska allmogehems småbrukarefond, som föreningens representanter var med och utformade, blir dessa ideal än tydligare. De som kunde komma i fråga för ett stipendium var småbrukare som bodde i en del av landet som var särskilt drabbad av emigrationen, småbruket skulle ligga nära en kommunikationsled och vara så stort att det gav tillräckligt med inkomst till en familj. Småbrukaren själv skulle helst vara gift eller trolovad med en lämplig husmor, samt vara mindre bemedlad och tjäna som ett föredöme på orten. "Stadgar för Svenska allmogehems småbrukarefond", s 6f, Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII:1, Svenska allmogehems jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 Molin, Adrian, "Jord åt folket", s 6, opublicerat manuskript, Molin, A.L., volym L 46:19b, Handskriftsenheten, KB.

4 Se t.ex. Tamm, Gösta, "Jordfrågan och emigrationen", *Det Nya Sverige* 1915, s 286; Molin 1914, s 4; Molin 1906 [1905], s 52.

tarkin, men de var likväl uppfyllda av tanken på nationens behov av livsmedelsförsörjning. Av naturliga skäl var det främst i samband med första världskrigets oroligheter som detta argument för inre kolonisation lyftes fram.¹

NME framhöll annars gärna att småbruket gynnade flera intressenter på samma gång. Dels anfördes det som det bästa för nationen i sin helhet, dels för småbrukarna själva, men även för arbetsgivare och vissa storjordbrukare. Argumenten grundade sig på de allmänna utsagor om det mindre jordbrukets förträfflighet som presenterades kring sekelskiftet 1900. Det familjeägda småbrukets popularitet som produktionsform hade stigit i slutet av 1800-talet när djurhållningen och produktionen av mejeriprodukter ökade i syfte att göra jordbruket mer konkurrens- och bärkraftigt.² Jordbruk med en mindre areal, men med intensiv djurdrift, trädgårdsodling och effektiv markanvändning upphöjdes då av vissa nationalekonomer till den bästa brukningsformen för nationalekonomin.³

Övertygelsen om småbrukets fördelar byggde bland annat på föreställningen att småbrukarna sällan hade behov av arbetskraft utöver de egna familjemedlemmarna. Tillgången till mark var idealt sett också så precist tilltagen att den kunde brukas intensivt år efter år enligt moderna jordbruksmetoder. Det väl fungerande mindre jordbruket troddes därför kunna ge en avkastning av kött, mjölk, smör, ägg och spannmål, som inte bara försörjde ägaren och dennes familj, utan även räckte till försäljning.⁴ Denna ekonomiskt grundade småbruksoptimism höll i sig och var stark fram till 1920-talet då allt fler röster började höjas om att jordstyckningen gått för långt för nationalekonomins bästa.⁵

Det talades även om de privatekonomiska förmånerna för den småbrukande familjen själv. Det var argument som framförallt framhölls av liberala krafter. Jordbruket blev en stabil inkomstkälla för en familj som annars hade varit helt beroende av lönearbete för att kunna leva. Familjen kunde utgå från gården och skaffa sig andra inkomster vid behov, men skulle hela tiden ha grundförsörjningen säkrad. På så vis tänktes egnahemmet fungera som en socialförsäkring och det skulle göra det möjligt för en hårt arbetande familj att klättra på samhällsstegen och skapa sig en egen välfärd.⁶

1 Tamm, Gösta, "Jordfrågan och emigrationen", *Det Nya Sverige* 1915, s 286; Molin 1914, s 4.

2 Morell 2001, s 129; Germundsson 1993, s 54; Hellström 1976, s 73ff; Djurfeldt, Göran, *Gods och gårdar : jordbruket i sociologiskt perspektiv*, Lund 1994, s 59.

3 T.ex. Djurfeldt 1994, s 59; *Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål*, Stockholm 1913, s 4.

4 Gellerman 1958, s 56; Morell 2001, s 129ff; Germundsson 1993, s 53f.

5 Morell 2001, s 136f.

6 Edling 1996, s 366.

Även storjordbrukarna och arbetsgivarna vann på att stödja satsningarna på småjordbruk och egnahem. Godsägarna och andra större markägare tjänade pengar på att sälja mark till egnahem från sina egendomar. Att kunna avyttra mark till blivande småbrukare blev en räddning för många eftersom det frigjorde kapital för ytterligare modernisering.¹ Adrian Molin och centralstyrelsen undanhöll inte heller det faktum att större jordägare frigjorde kapital genom försäljning av jord till småbruk, men förnekade bestämt att NME med sina allmännyttiga egnahemsbolag bidrog till att öka spekuleringen med jordegendomar. Att arbetsgivare tjänade på deltidsarbetande småbruksägare problematiserades inte, trots att det var en av de viktigaste stridsfrågorna för arbetarrörelsen.²

Det undanhölls inte heller att NME:s egnahemsbolag via sina jordaffärer tänktes gå med vinst. Istället gick Adrian Molin i bräschen för att inre kolonisation och uppbyggande av småbrukarkolonier skulle skötas affärsmässigt. Affärsmässigheten var emellertid begränsad, eftersom bolagen enligt statliga bestämmelser endast fick fördela 5–6 procent av eventuell vinst bland aktieägarna. Det var därför verksamheten betecknades som allmännyttig.³ Adrian Molin drev dock frågan om att göra egnahemsrörelsen ännu mer affärsdriven. I boken *Vanhäfd* från 1911 hävdade han exempelvis att den sociala sidan av den inre kolonisationen var överbetonad och att den måste skötas i mer krassa syften.

Vi måste komma ifrån hela den fruntimmerssociala synen på dessa frågor och lära oss begripa, att det inte är frågan om medicin och filantropi och barmhärtighet och all denna sentimentalitet, som förknippats med egnahemssaken, utan det är fråga om affär och återigen affär – teknisk och affärsmässig organisation.⁴

Ur Molins perspektiv var den småskaliga affärsmässigheten den naturligaste drivkraften för samhället, men de privata initiativen skulle ledas av staten. Det fanns en etatistisk tankegång i detta som Molin höll fast vid under 1910-talet, det vill säga idén att statens inflytande måste vara starkt över alla samhällsinstanser. Precis som i den inre kolonisationens mönsterland Tyskland skulle

1 Morell 2001, s 140.

2 Stolare 2003, s 126; Thörnquist 1989, s 190; Adrian Molin om vikten av att behålla väl fungerande storjordbruk men att stycka andra till småbruk i Molin 1917, s 33; Se även *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 24f.

3 Från och med 1860-talet fanns allmännyttiga bostadsbolag med begränsad avkastning. Ramberg 2000, s 27, 65; Johansson 1991 [1987], s 317; Thörn, Kerstin, *En bostad för hemmet: idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889-1929*, Umeå 1997, s 24.

4 Molin 1911, s 52.

de ”naturligt framvuxna affärsmässigt arbetande egnahemsföretagen” samarbeta med och ledas av staten.¹

IDÉERNA BAKOM EGNAHEMSKOLONIERNAS UTFORMNING

Inspiration från Tyskland och tankar om vad som var organiskt och inte präglade även detaljplaneringen av föreningens egnahemskolonier. Att anlägga nya jordbruk samlade inom ett enhetligt område, i en koloni, var en beprövad metod. Andra egnahemsbolag än NME:s arbetade på samma sätt, liksom liknande föreningar och bolag i exempelvis Norge, Tyskland och Finland.² Termerna egnahemskoloni och småbrukarkoloni var hämtade från Tyskland.³

Koloniformen ska i första hand ses som en anpassning till hur egendomsköpen sköttes. De fungerade helt enligt definitionen av vad den vanligaste typen av jordreform innebär.⁴ Kortfattat gick köpet till på följande sätt: egnahemsbolagen köpte in en hel eller delar av en egendom, ofta tillhörande ett gods, en herrgård eller en industri. När köpeavtalet hade godkänts av köpare och säljare kunde egnahemsbolaget ansöka om lån från statens jordförmedlingsfond för att finansiera köpet. Staten bidrog med ett lån som uppgick till 4/5 av köpesumman.⁵ För att erhålla detta statslån fanns inga krav på att småbruken skulle anläggas på något särskilt sätt, men det förutsattes att lånen skulle ges till ”inköp på lansbygden eller å till stad hörande, men utanför det planlagda området belägen mark af *större jordområden*”, (min kursivering).⁶ Efter förvärvet gällde det för bolaget att kartlägga området och skapa en styckningsplan, vilket skulle ske ”skyndsamt” enligt jordförmedlingsfondens bestämmelser.⁷ Under tiden skedde även rekryteringen av köpare, eller kolonister, som de kallades, och medan de började planera sina byggnationer och odlingar så arbetade bolaget med anläggandet av gemensamma vägar och diken inom kolonin, i vissa fall med kolonisterna som arbetskraft.⁸

1 Molin 1914, s 144.

2 Randen 2002, s 102; Stone, Kirk H, *Northern Finland's Post-War Colonizing and Emigration: a geographical analysis of rural demographic counter-currents*, The Hague 1973, s 41; Exempelvis tjänade styckningen av säteriet Rützwow 18 km från staden Kolberg i Pommern 1910, som förebild för NME. Se t.ex. Bergholm, Paul, *Räntegårdsinstitutet och kolonisationsbolag i Preussen*, Stockholm 1914.

3 Stavenow-Hidemark 1971, s 29.

4 Raup 1968, s 570f.

5 SFS 1907:49, ”Kungl Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna bestämmelser för lån från jordförmedlingsfonden”, s 2.

6 Ibid, s 1.

7 Ibid, s 2.

8 *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915, s 8.

Skälen till varför småbruken samlades i kolonier var också fler än de praktiska och av jordförmedlingsfonden påbjudna. Det argumenterades en del kring fördelarna med detta förfaringssätt framför upprättandet av enskilda småbruk helt utan sammanhållning. Framförallt framhölls fördelarna det hade för kolonisterna själva, främst att de kunde ta hjälp av varandra om de kände samhörighet i en koloni. Det var ett argument som bland annat användes vid NME:s egnahemsbolags inbjudningar till aktieteckning: ”Småbrukaren blir ock medlem i en liten småbrukarkoloni, som i mångt och mycket kan stödja och främja hans verksamhet.”¹

Adrian Molin var en förespråkare för samarbetande småbruk. Om småbruken skulle bli lika effektiva och tekniskt framstående som de kapitalstarka storjordbruken så var samordning och samarbete ett måste, menade han.²

Samordningen vid NME:s kolonier planerades med bland annat anläggande av gemensamt mejeri. Här skulle den mjölk småbruken kunde undvara samlas, förädlas och säljas. Planer fanns på ytterligare kooperativa satsningar i samma anda. Det talades bland annat om att uppföra en skolbyggnad i Bankestakolonin på en tomt som hade reserverats för ändamålet. Här skulle man inreda lokaler för ”de gemensamma försäljnings- och inköpsföreningarna, samlingsal för föreläsningar och dylikt.”³ Detsamma gällde vid föreningens kolonier Skye och Högnalöv i Småland, där både föreningslokaler och mejeri anlades.⁴

Ett annat karaktärsdrag som utmärkte NME:s kolonier var att de styckades till gårdar av olika storlek. I regel skapades små, mellanstora och stora gårdar. Egendomens gamla huvudgård bevarades också, vilken ofta bestod av ett slott eller herrgård. Dessa huvudgårdar tilldelades även i fortsättningen den största arealen skog och mark inom kolonin.⁵

De minsta gårdarna uppgick enligt föreningens uppgifter till omkring 0,5 hektar åker och var därför inte till för jordbruk utan på sin höjd för trädgårdsodling. De kallades därför trädgårdsbruk eller bostadslägenheter. De som bosatte sig på dessa gårdar fick räkna med att försörja sig med annat arbete vid sidan av hemmet. Det var därför viktigt att kolonierna anlades i närheten av ett större samhälle där det fanns arbetstillfällen och avsättningsmöjligheter för

1 T.ex. ”Inbjudning till aktieteckning i Kronobergs Egnahemsaktiebolag”, Värends egnahemsaktiebolag, 1910, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A:1156, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 Molin 1917, s 5f.

3 Åkerlund och Olzon 1912, s 23f; Se även Åkerlund, John, ”Bankestakoloniens byggnader”, *Hem i Sverige* 1912:2, s 51.

4 Åkerlund och Olzon 1912, s 20.

5 Molin 1917, s 18ff.

ett eventuellt överskott av trädgårdsprodukter.¹ De gårdar som betecknades som verkliga småbruk understeg i regel 10 hektar åkermark och många av dem bestod av mindre än 6 hektar åker, enligt föreningens statistik.² De utgjordes inte sällan av gamla torp eller andra underlydande gårdar med tillhörande ägor som fanns kvar på egendomarna. Större gårdar, ibland betecknade som ”bondgårdar”, styckades också upp för försäljning till hågade kolonister.³ Det var emellertid inte säkert att de som tidigare bott i dem hade möjlighet att stanna kvar. Om de boende saknade ekonomiska medel för att ta egnahemslån kunde de istället avhysas och med andra ord göras bostadslösa. Att så ibland skedde vid NME:s egnahemsbolags inköp av kolonier kan ses i köpesprotokoll från AB Svensk jordförmedling:⁴

§ 10.

I avseende på den å egendomen anställda statarepersonalen övertager köparen [AB Svensk jordförmedling] från den 14 mars 1921 17 familjer, därav 12 placerade i statarebyggnaderna vid huvudgården, 2 på Lekarbo, 2 på Fyrtorp och en på Basarbo. Övriga statare övertagas från den 14 mars till den 24 april 1921, och förbinder sig säljaren [löjtnant Ad. Wer-säll] att träffa sådana anstalter, att de lägenheter, som bebos av de statare, som allenast skola kvarstanna till den 24 april, då bliva utrymda och till köparens disposition.⁵

Vissa bolag tycks emellertid ha haft som policy att låta torparna bo kvar. Det gällde exempelvis AB Jönköpings läns egna hem, som vid styckningen av egendomen Djufarp i Småland skrev på följande sätt: ”Äfven vid denna styckning

1 *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 13.

2 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 2, Stockholm 1917, s 13, s 42; *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 3, Stockholm 1918, s 13.

3 I exempelvis Bankesta fanns sex sådana gårdar som bestod av omkring 15 till 20 hektar åkermark och lika mycket skog. Tydligt var flera av dem före detta arrendegårdar *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 3, Stockholm 1918, tabell 1 s 2 ”Övriga områden”, (områdena är numrerade med siffror som kan hänföras till styckningskartorna i Molin 1917. Genom att sammanföra dessa uppgifter med dagens fastighetskarta får man fram mer konkreta och mindre anonyma uppgifter om ägoföhältnandena i kolonin.)

4 T.ex. i köpet 1920 av godset Haga vid Mälaren, Uppsala län, då ett tjugotal statarfamiljer berördes av köpet. Se ”Köpeavtal”, bilaga, Protokoll 15.10 1920, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

5 Ibid.

har det varit Styrelsen angeläget att tillse, att de förut varande torparne å egendomen skulle komma i tillfälle att förvärfva sina torp som egna hem.”¹

Det huvudsakliga argumentet för att ha gårdar av olika storlekar inom en och samma koloni var att de efterfrågades av egnahemsbyggarna som hade olika behov och tillgångar.² Paul Bergholm gav ytterligare motiv med hjälp av psykologiska argument hämtade från preussisk kolonisation. Inblandning i kolonin med större bönder gagnade kolonisationen, eftersom de hade ett starkare utpräglat självmedvetande och en sund lantmannabildning.³

Motiven för att bevara en huvudgård, *corps de logie*, inom kolonin var flera. Det försvarades bland annat med att de gamla byggnaderna skulle komma till användning även fortsättningsvis, samt att huvudgården kunde hålla åkerjord i hävd, som vid behov kunde avstyckas till gamla och nya småbruk. Återigen framhölls fördelarna detta system hade för småbrukarna själva. Huvudgården skulle fungera som ett stöd för småbrukarna under startåren. Det var härifrån kolonin skulle ledas. Förhoppningen var att kunna utveckla huvudgårdarna till ett mönsterjordbruk med förstklassig boskap och moderna maskiner och redskap, där övriga kolonister kunde få ledning i jordbrukets skötsel. Liksom det ideala storjordbruket skulle huvudgården vara en ”experimentverkstad på det jordbrukstekniska området” som kunde dra hela jordbruksnäringen framåt.⁴ Det var därför viktigt att ägaren till huvudgården både var jordbrukskunnig och besatt goda ledaregenskaper.⁵

En annan fördel med huvudgårdarna som framfördes från föreningens sida var att kolonisterna här kunde få tillfälle dryga ut sina inkomster genom att utföra arbeten av olika slag.⁶ Det hystes också idéer om att småbrukare skulle kunna bli ägare till sin egen mark inom kolonin genom att exempelvis leverera en viss avtalad mängd mjölk till huvudgården under en längre tid. På så sätt skulle egnahemmet avbetalas in natura istället för i pengar. Sådana tankar presenterades vid anläggandet av kolonin vid Stora Holm ute på Hisingen i

1 ”Styrelseberättelse för Aktiebolaget Jönköpings läns egna hem 1914”, Aktiebolaget Jönköpings läns egna hem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 175, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 13; Se även Bergholm, Paul, ”Äganderätt eller besittningsrätt”, *Det Nya Sverige* 1914, s 112.

3 Bergholm, Paul, ”Den preussiska rättegårdskolonisationen 1886-1911”, i *Betänkande i egnahemsfrågan: redogörelse för den statsunderstödda egnahemslänerörelsen i utlandet*, bilaga III, Stockholm 1914, s 128.

4 Om huvudgårdens funktion som experimentjordbruk i Åkerlund och Olzon 1912, s 22.

5 Fördelarna med huvudgården presenteras sammanfattande i Bergholm 1909, s 94; Om huvudgårdens funktion som experimentjordbruk i Åkerlund och Olzon 1912, s 22; Böving, P A, ”Aktiebolaget Småbruk i Västra Sverige”, *Hem i Sverige* 1908:4, s 6.

6 Om Billstas funktion i Åkerlund och Olzon 1912, s 22; Böving, P A, ”Aktiebolaget Småbruk i Västra Sverige”, *Hem i Sverige* 1908:4, s 6.

Göteborg 1908. Skribenten P.A. Böving skrev om saken på följande sätt i *Hem i Sverige*:

Anledningen till hvarför man vill bibehålla en större hufvudgård, är bl.a. den, att man vill underlätta åtkomsten af jorden för mindre bemedlade på så sätt, att de, som icke från början orka med att köpa hela jordarealen, så småningom må kunna bli ägare till denna genom att under 10 à 20 års tid till gården leverera en viss mängd mjölk, som mottages till sitt fulla värde med afdrag för distributionskostnaden. Betalningen utgår sålunda i viss mån som arrende, men genom erläggande af detta blir småbrukaren efter kortare eller längre tid ägare af hela den brukade arealen.¹

Idéerna om huvudgården, ledarskapet över kolonin och någon form av dagsverkeskyldighet, får NME:s system att framstå som något som inte skilde sig mycket från den gamla godsordningen med torp och arrendegårdar. Ett par viktiga skillnader uppkom dock när ett gammalt godsområde, vilket ofta var fallet, övergick till att bli en egnahemskoloni. Gårdarna blev i regel fler till antalet i kolonin, på huvudgårdens bekostnad. Den väsentligaste skillnaden gällde emellertid upplåtelseformerna. I egnahemskolonin skulle alla gårdar köpas fria, i och för sig ofta med lånade pengar från både stat och egnahemsbolag, men gården ägdes åtminstone formellt av den boende och kunde säljas vidare av denne.²

Bevarandet av en eller två huvudgårdar inom kolonin var inte typiskt enbart för NME:s projekt. Metoden begagnades sedan tidigare av Föreningen egna hem u.p.a. i Motala. Även här kunde huvudgården få samma ledande funktion. I egnahemskolonin Ekholmen utanför Linköping som styckades under 1901 och 1902 inhystes exempelvis en inspektor för kolonin i det gamla corps de logiet. Denne ansvarade dels för sitt eget större jordbruk, men också för byggnadsarbetet inom kolonin.³

Idéerna bakom kolonierna följde med andra ord samma princip som vid godsen, i brukssamhällena och i 1900-talets anläggarsamhällen, där olika typer av personal inkvarterades i bostäder och gårdar av olika storlek beroende på den boendes ställning i den sociala hierarkin.⁴

1 Böving, P A, "Aktiebolaget Småbruk i Västra Sverige", *Hem i Sverige* 1908:4, s 6.

2 Ett egnahemslån beräknades ta 21 år att betala tillbaka för bostadslån respektive 26 år för ett jordbrukslån. Germundsson 1993, s 91.

3 Lindström och Remmare 1984, s 198.

4 Vikström Eva, *Platsen, bruket och samhället: tätortsbildning och arkitektur 1860-1970*, Umeå 1991, s 23ff, se särskilt s 32; Om 1900-talets anläggarsamhällen i t.ex. Jansson, Lena, *Messaure: en etnologisk studie av ett anläggarsamhälle*, Stockholm 1983, s 30f.

ARKITEKTONISKA IDEAL

Koloniernas form och sammansättning har nu varit uppe för behandling, men något som ytterligare påverkade koloniernas utseende var arkitekturen och gårdarnas utformning, vilka var noggrant genomtänkta. NME:s kolonier blev nämligen föremål för tidens dominerande idéströmning inom arkitekturen – den som ibland kallas ”regionalism”.¹ En annan beteckning känner vi som provinsialism och stilepoken benämns traditionellt nationalromantiken. Här används emellertid beteckningen regionalism, eftersom det säger mer om idéns kärna. Regionalismens huvudidé var, precis som namnet säger, att lyfta fram nationens olika delar, landskapen, och dess säregna natur och historia och sedan låta anpassa arkitekturen till detta unika, det vill säga låta den sammanföras med platsens ”kynne”, eller *genius loci*, som tankegången kallas med en arkitekturterm.² Idén var alltså konservativ till sin kärna. Varje byggnad skulle höra samman med sin omgivning på det för konservatismens banerförare eftersträvansvärda ”organiska”/”naturliga” sättet. Regionalismen var därmed en idérelse som passade väl in i den allmänna tidsandan och som direkt hörde samman med den blomstrande hembygdsnationalismen, vars kärnidé var att se nationen via regionernas skilda karaktärer.³

Att finna det som kunde betecknas som säreget och unikt ute i bygderna utgjorde därmed en mycket viktig del i sekelskiftets nationsbygge. Med regionalismen skulle även arkitekturen kategoriseras och bidra till konstruktionen av både Sverige och svenskheten.⁴

Den svenska regionalismens banerförare, exempelvis Torben Grut och dennes lärjunge John Åkerlund, utgick från ett par väsentliga ställningstaganden angående sin samtid. De innebar i korthet följande: villa- och egnahemsbyggandet ökade bland Sveriges medel- och arbetarklass. Med de små resurser dessa grupper hade till sina husbyggen hade de vanligtvis inte råd att anlita arkitekter och på grund av sin okunnighet och bristande smak byggde de därför ofta både fult och fel, något som i långa loppet ansågs hota hela den svenska byggnadskulturen.⁵ I detta resonemang ingick en viss moderniseringskritik, eller åtminstone ett konstaterande kring moderniseringens konsekvenser för

1 Regionalismen används som arkitekturhistorisk beteckning av arkitekturprofessor Finn Werne i boken Werne, Finn, *Arkitekturens ismer*, Stockholm 1998, s 251ff.

2 Werne 1998, s 259.

3 T.ex. Sundin, Bo, ”Upptäckten av hembygden”, i Blomberg, Barbro och Lindquist, Sven-Olof, *Den regionala särarten*, Lund 1994, 14ff; Fransson 2002, s 46f; Lundström 2005, s 87.

4 Här finns en koppling till Edlings diskussion om konstruktionen av det goda hemmet enligt den nationalistiska hemideologin, se Edling 1996, s 369f.

5 Wetterberg, Ola, ”Samfundet utvecklar byggnadskulturen”, Rolén, Mats och Lindberg, Gunilla (red.), *Återblickar: samfundet för hembygdsvård 75 år*, Stockholm 1991, s 104.

arkitekturens utveckling. Grundinställningen var att det traditionella bygandet, både vad gällde tekniskt kunnande och estetik, höll på att gå förlorat. Utvecklingen skyldes främst på framväxten av de moderna kommunikationerna som gjort det möjligt att ta in intryck från utlandet i allt högre utsträckning.¹

Mest avoghet väckte svenskarnas förtjusning över snickarglädje, verandor och stora taksprång, vilka var typiska stilelement för den så kallade schweizerstilen. Det var den stil som senast hade fått genomslag i Sverige. Schweizerstilens största fel var inte enbart att den var stil-, själ- och förnuftslös, som Gustaf Carlsson uttryckte det i en intervju i tidskriften *Arkitektur* år 1909. Av regionalismens resonemang följde att huvudproblematiken låg i dess dåliga samhörighet med det svenska. Den var en främmande fågel utan rötter i det svenska landskapet. Däremot passade den alldeles ypperligt in i sin Schweiziska miljö, eftersom det var där den hade vuxit fram under en lång process ledd av naturens och kulturens specifika förutsättningar och krav, menade man. Därför var det där och ingen annanstans den hörde hemma.²

Hela denna nationalistiskt präglade idérörelse byggde på internationella förebilder, precis som den inre kolonisationen. Det gjordes försök att konstruera en nationell arkitektur och estetik utifrån provinsiella egenheter över större delen av Europa under samma tid. Allra starkast påverkade tankegångarna de nationer som av politiska skäl var tvungna arbeta särskilt hårt för att bygga upp sin nationella identitet, som Norge, Finland och Ungern.³ Inspiratörer var emellertid främst Tyskland och England – både när det gällde tankar kring hembygd och arkitektur. Det brittiska Arts and Craft Movement, som byggde på John Ruskins och William Morris socialestetiska program brukar framhållas som den mest genomslagskraftiga idérörelsen på området.⁴ Mycket av Arts and Craft-rörelsens idéer förmedlades till Sverige via Tyskland, vilket gör det svårt att skilja mellan tyska och engelska influenser. En intressant aspekt är att den estetik som togs fram och betecknades som genuint nationell i de olika länderna många gånger delade gemensamma stildrag. Elisabet Stavenow-Hidemark förklarar detta med att inspirationen i så stor utsträckning kom

1 *Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909, s 172; Åkerlund skriver: ”Så kom 1800-talet med dess oerhörda utveckling af kommunikationerna. Det blef lättare att resa långa vägar. Roligt och intressant var att se andra nejder och andra länder. Hvarje trakt och hvarje land hade sina egenheter i natur och därmed också i folklynne, seder och bruk. Men icke sågo resenärerna, att detta allt var resultatet af en sund utveckling, karakteristisk för hvarje bygd! Nej, det var alltsammans endast nytt, konstigt. När de så kommo åter till sitt land, skulle naturligtvis allt det nya visas och användas. Och icke minst kom det till synes i byggnader.”

2 Berlin, Karl, ”Svenska Allmogehem”, *Arkitektur* 1909:7, s 102.

3 Stavenow-Hidemark, Elisabet, ”Hur svenskt var det svenska?”, *Fataburen* 1991, s 44.

4 Om Tysklands påverkan se Wetterberg 1991, s 104ff; Om Arts and Craft rörelsens påverkan, se Eriksson 2001, s 62ff; Sundin 1984, s 346f; Stavenow-Hidemark 1991, s 46.

från England, att man i samtliga länder plockade fram de element inom det nationella arvet som påminde om de engelska. Det som presenterades som typiskt svenskt fick därmed gemensamma drag med den estetik som togs fram på samma sätt i andra länder.¹ De ofta använda beteckningarna ”traditionellt svenskt” och ”äktsvenskt” ska därför läsas med modifikation. Det rörde sig hela tiden om att konstruera det ”svenska” utifrån tidens givna ramar.

Regionalismens företrädare förespråkade räddning och återväckande av den svenska allmogebyggnadskonsten och en allmän smaksanering för att komma till rätta med utländska influenser inom svensk arkitektur.² Reformviljan föranledde arkitekterna att ge ut en rad upplysnings- och mönsterböcker under 1900-talets första år. Bland de mest kända och hyllade av dessa blev Ragnar Östbergs *Ett hem* (1905), som gavs ut i flera upplagor under 1900-talets första decennium.³ En annan smakfostrare som nådde stort genomslag med sitt estetiska program vid samma tid var Ellen Key med sin *Skönhet för alla*, som även den utkom i många upplagor från 1899 och framåt.⁴ Ytterligare ett led i smaksaneringen var de nationella arkitekturmötena som började hållas i *Svenska Teknologföreningens* regi med början 1907. Vid det andra arkitekturmötet i ordningen, 1908, var huvudfrågan också just ”hur mycket inom den äldre byggnadskonsten, det finns här i vårt eget land att tillvarata och bygga vidare på”.⁵ I anslutning till denna huvudfråga debatterades vad arkitekterna kunde göra för att skapa vackrare och bättre byggnader på landsbygden. Vid mötets avslutande antog deltagarna en resolution i regionalismens tecken där arkitekterna tog på sig att:

...hos allmogen och dess fostrare söka återväcka kärleken till det traditionella och för deras hembygd karaktäristiska byggnadssättet och på samma gång påpeka missförhållandena inom det rådande byggnadssättet på landet, samt ämna dem anvisning om huru en sund och folklig byggnadskonst skall kunna utvecklas.⁶

1 Stavenow-Hidemark 1991, s 56.

2 Stavenow-Hidemark 1971, s 80 och s 88.

3 Den efter sekelskiftet ugivna egnahemslitteraturen sammanställdes på ett överskådligt sätt av Karl Berlin 1909, se Berlin, Karl, ”Svenska egna hemslitteraturen”, *Arkitektur* 1909:4, s 64ff; ”Svenska Egna hemslitteraturen”, *Arkitektur* 1909:5, s 77.

4 Stavenow-Hidemark räknar även in konsthistorikern Carl G Laurin och konstnären Richard Bergh i denna skara av smakfostrare, se Stavenow-Hidemark 1971, s 88.

5 ”Svenska Arkitekturmötet 13-15 juni”, *Arkitektur* 1908:7, s 73.

6 *Ibid*, s 75.

Svenska Allmogehem

Den kanske mest programmatiska skriften för den här arkitekturens ideal och för egnahemsrörelsen i vid mening, blev boken *Svenska Allmogehem* som gavs ut 1909. Boken finansierades av Gustaf Carlsson, som var förmögen handlare i tryckeribranschen med företaget AB Gust. Carlsson & Co. Carlsson hyste ett stort intresse för landsbygdens bebyggelse i Sverige och leddes av övertygelsen att husen och gårdarna på landet stod i förfall i både estetiskt och tekniskt hänseende. Han såg enligt Adrian Molin ”hur den gamla tidens lugna, trygga, ur den svenska naturen och odlingen själf framvuxna byggnadstyper i våra uppväxande samhällen liksom på landsbygden ersattes med osköna, torftiga, efterbildningar af städernas och utlandets byggnader.”¹

För att komma tillrätta med förfallet beslutade Carlsson sig för att knyta till sig Sveriges ledande arkitekter och skapa *Svenska Allmogehem*, som en handbok i byggnation tillägnad målgruppen ”bönderna, småbrukarna och arbetarna”, ”folkets massa”, ”de breda lagren”, och framförallt ungdomen – ”dem – som i dubbel mening skola bygga framtidens Sverige”.² För att öka bokens tillgänglighet för dessa grupper skulle den delas ut gratis, framförallt i skolorna. Redan i sin första upplaga gavs den därför ut i 60 000 gratisexemplar och vann en stor spridning.³ Även *Svenska Allmogehem* blev därmed en viktig del i arkitekternas upplysningsverksamhet.

Till boken lyckades Carlsson knyta till sig arkitekterna Ragnar Östberg, Alf Landén, Jacob J:son Gate, Ivar Tengbom och Torben Grut, vilka samtliga deltog med ritningar med förslag till olika egnahemstyper anpassade för alla Sveriges landsdelar. Boken innehöll emellertid inte enbart mönsterritningar utan blev också en handbok för egnahemsbyggare, precis som intentionen varit. Till största del bestod den därför av kapitel med råd och upplysningar om hur man praktiskt skulle gå tillväga för att få lån och stöd till ett eget hem, hur det skulle byggas och hur trädgården och odlingarna skulle skötas på bästa sätt. Till dessa delar bidrog jordbrukskonsulenten Victor Ekerot och trädgårdsmästaren Karl Magnusson, samt arkitekten John Åkerlund.

Som medredaktör och till skrivandet av bokens inledning hade Gustaf Carlsson anlitat Adrian Molin. På vilka grunder det skedde är inte klart, men sannolikt delade Carlsson politiska uppfattningar med Molin, åtminstone delvis, vilket gjorde unghögermannen till en lämplig medarbetare. Gustaf Carlssons bokprojekt och NME tycks annars inte ha haft något direkt att göra

1 Molin, Adrian, "Gustaf Carlsson", *Hem i Sverige* 1914:2, s 40.

2 Berlin, Karl, "Svenska Allmogehem", *Arkitektur* 1909:7, s 102.

3 Stavenow-Hidemark 1971, s 79.

med varandra i begynnelsen, men efter bokens lansering knöts Carlsson till föreningen. Samarbetet bestod formellt i att Carlsson valdes till suppleant i föreningens centralstyrelse 1909. Efter att han initierat föreningens stora rekryteringsarbete av nya medlemmar 1911 hedrades han genom att utnämnas till ständig ledamot. Samarbetet mellan Carlsson och NME förstärktes ytterligare via Carlssons fond Svenska allmogehems småbrukarefond, som instiftades 1910 med hjälp av intäkterna från försäljningen av *Svenska Allmoghem*. I den första styrelsen satt Gustaf Carlsson själv, samt byråchefen för Lantbruksstyrelsen, Alfred Lyttkens, statskonsulenten August Östergren, samt NME:s representanter Gösta Tamm och Adrian Molin.¹ I övrigt deltog inte Carlsson i föreningens inre arbete i någon vidare utsträckning utan betecknades av föreningen som ”en institution för sig, ehuru arbetande hand i hand med Nationalföreningen.”²

Även övriga medverkande i *Svenska Allmoghem* kom att knytas till föreningen på olika sätt inom de närmast efterkommande åren. Både Victor Ekerot och Karl Magnusson ingick snart som suppleanter i NME:s centralstyrelse. Karl Magnusson inledde arbetet för NME som byråföreståndare för föreningens byrå i Skövde 1913 men utvecklades med tiden till att bli en av föreningens nyckelpersoner med styrelseuppdrag i sju av föreningens egnahems- och bostadsbolag. Mest involverad blev han i Västra Sveriges egnahems AB, där han tog platsen som verkställande direktör under slutet 1920-talet, samt i AB Svensk jordförmedling, där han både satt i styrelsen och innehade konsultuppdrag.³

John Åkerlund, den unge arkitekten, skulle också få inflytande i NME. Han tillhörde under några år dess fasta stab, trots att han aldrig var fast anställd. Han anlätades för att rita egnahem till kolonierna och arbetade framförallt med uppbyggnaden av föreningens permanenta och ambulerande egnahemsutställningar.⁴ Han skrev också en hel del för *Hem i Sverige* och presenterade där byggnader, företrädesvis de småbruk, egnahem och andra arbetarebostäder som han själv ritat. Hans verksamhet och idéer förtjänar därför extra uppmärksamhet i sammanhanget.

---

1 *Svenska Allmogehems småbrukarfond: de första tjugofem årens verksamhet*, Stockholm 1939.

2 “Grosshandlare Gustaf Carlsson”, *Hem i Sverige* 1912:3, s 71.

3 Hagård, Birger, ”Magnusson, Karl Hilding”, i Lager- Kromnow, Birgitta (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 24, Stockholm 1982, s 707.

4 Wetterberg 1992, s 219; Eriksson Hultén 2004, s 39 och s 55.

Det svenska hemmet enligt John Åkerlund och Adrian Molin

Utifrån Molins och Åkerlunds texter kan man sluta sig till vad de och de konstellationer de representerade identifierade som ett ”riktigt”, ”äktsvenskt” hem. Det var korsningen av dessa ideal som till stor del bestämde uppbyggnaden av NME:s kolonier från 1909 och framåt.

Molins inledningstext i *Svenska Allmogehem* gavs titeln ”Sverige” och kom att sätta den ideologiska temperaturen för hela boken. Här presenterades bokens syfte och regionalismens kärna utifrån Molins synsätt:

Uppgiften för boken ”Svenska Allmogehem” är att i sin mån tjäna egnehemsfrågan. Den vill visa, hur våra småbrukare och industriarbetare skola kunna bygga enkla, sunda, billiga och välordnade bostäder med svensk karaktär. Inte tarfliga efterapningar af utländska herrskapsvillor utan svenska hem, sådana våra fäder byggde. Ty bakom dem lågo *svenska tankar*, och det är svenska tankar vi skola tänka.¹

Återigen lyftes målgruppen fram, ”våra småbrukare och arbetare”. Avståndstagandet mot 1800-talets bostadsbygge uttrycktes likaså, samt den nya tidens ideal, att det skulle byggas enkla hus som såg svenska ut. Molin bjöd i samma regionalistiska anda på en exposé över landets alla delar och framhävde de olikheter och särdrag i natur, näringar, socialt liv och människotyper som här stod att finna. Sammankopplingen mellan klimat och karaktär gjordes mycket explicit i kapitlet. I exempelvis norra Norrland präglades människan av ensligheten, de långa vintrarna och ”skogstystnaden”, vilket skapade tungsintethet och dåsighet, allvar och djup i sinnet. Dalarnas folk däremot påverkades av sommarens glans över Siljan och fick därför en glad syn på livet. Hos bohuslänningen gav havet äventyrslystnad och ”härdad kraft” medan Smålands karga natur skapade envisa, sega och målmedvetna smålänningar.²

Varje bygd präglades med andra ord enligt dessa tankegångar av sitt särskilda kynne som hade vuxit fram successivt i samklang med den specifika miljöns förutsättningar. Till dessa kynnen hörde den för platsen typiska arkitekturen och det var till denna arkitektur man nu måste återanpassa sig för att inte begå ett brott mot det naturligt, organiskt, framväxta. I denna anda formades bokens resterande innehåll. Den skulle präglas av tankarna kring det organiskt/naturligt ordnade och tänkandet kring kategorier – den här gången om landskapens olikheter och egenheter och de därmed olik präglade invånarna och deras bostäder.

1 *Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909, s 16.

2 *Ibid*, s 11.

Emigrationsproblematiken och tragiken var vidare ett genomgående tema i inledningen. Den lyftes här fram som ett problem som främst drabbade individen, svensken, eftersom utvandringen förstörde den biologiska, historiska och språkliga och, återigen, organiskt framvuxna, samhörigheten med Sverige:

Så ha vi alla, vi svenskar, våra rötter i Sveriges jord. Och de rötterna kunna icke slitas, utan att vi taga skada till vår själ. Slita vi dem för främmande länders lockelser, så kunna vi väl finna både hem och ägodelar, men vi finna aldrig frid i själen. Rolösa drifvas vi tillbaka hem, men vi finna oss ej till rätta mer. Åter borta tär oss dock alltid den längtan, som är fosterlandsflyktningens vissa arfvedel.¹

Även om Adrian Molin betecknades som medredaktör för *Svenska Allmogehem*, ansvarade han inte ensam för bokens utformning. För större delen av förarbetet och sammanställningen av boken svarade istället John Åkerlund. Bokprojektet var ett av hans första uppdrag som yrkesverksam arkitekt.

John Åkerlunds arbete

Åkerlund var 24 år gammal när hans arbete med boken inleddes med en fem månader lång studieresa till Danmark, Tyskland, Holland och England. Här skulle han undersöka hur de nationella byggnadsstilarna tagits tillvara. Därefter reste han runt i museal anda genom Sverige för att uppteckna, katalogisera och kategorisera byggnadsskicket som utmärkte de olika landskapen.² Gustaf Carlsson hade rekryterat Åkerlund från arkitekten Torben Grut, vid vars kontor Åkerlund hade anställning fram till 1909.³ Via påverkan från bland annat Grut och Isak Gustaf Clason var John Åkerlund en särskilt produktiv företrädare för regionalismens idéer. I linje med dessa hyste Åkerlund också ett särskilt stort intresse för hembygdsrörelsen, vilken kom att engagera honom mycket. 1916 ledde han stiftandet av Samfundet för hembygdsvård, som skulle arbeta för bibehållandet av svensk byggnadskultur i hembygdsrörelsens och regionalismens anda.⁴

1 Ibid, s 11.

2 Berlin, Karl, "Svenska Allmogehem", *Arkitektur* 1909:7, s 102.

3 Eriksson Hultén 2004, s 276; Mårtelius, Johan, *Göra arkitekturen historisk: om 1800-talets arkitekturtänkande och I G Clasons Nordiska museum*, Stockholm 1987, s 153.

4 Björkroth, Maria "Från vision till verklighet", i Rolén, Mats och Gunilla Lindberg (red.), *Återblickar: samfundet för Hembygdsvård*, Stockholm 1991, s 23ff.

Enligt Åkerlunds biografiskrivare Karin Eriksson Hultén hade hans djupa intresse för byggnadskulturen väckts under 1905, då han vistades i Dalarna.¹ På plats i Ludvika, där Åkerlund tillfälligt arbetade som elektroingenjör, fick han personlig kontakt med flera av epokens stilbildare och banerförare, framförallt Brunnsviks folkhögskolas föreståndare Karl-Erik Forsslund och konstnären Gustaf Ankarcrona.²

Partipolitiskt var Åkerlund konservativ och tillhörde under en period högerpartiet, men enligt Eriksson Hultén hörde han inte hemma i ett ”färdigt politiskt koncept”.³ Även om just detta var ett kännetecken för unghögerns representanter, vidhåller hon att Åkerlund inte fångades av den ”extrema” konservatism som Molin företrädde.⁴ Men han tycks liksom de flesta andra konservativa inte ha stått främmande för den, även om han var mer pragmatiskt lagd.

I *Svenska Allmogehem* var Åkerlund medskapare till samma nationalromantiska hembygdsnationalism som Molin förmedlade i inledningskapitlet. Åkerlund hade mer fokus på byggnader ur ett tekniskt perspektiv än Molin, men även hans kapitel var formulerat som en exposé över de svenska landsdelarna. I slutet av kapitlet belyste Åkerlund Sveriges ”byggnadszoner”. Därefter vidtog en praktisk genomgång av hur själva byggandet av ett småbruk skulle ske i generella termer. Här fick läsaren också veta vad som är typiskt för bebyggelsen i olika landsdelar, men även för svenska hus i allmänhet. Exteriören var av mest central betydelse, eftersom det var där äktsvenskheten först signalerades. Åkerlund förespråkade bland annat ”stora lugna väggfält” utan en mängd lister ”och dylika påhitt” med raka foderbräder utan ”bågar och krumelurer”.⁵ Till taken skulle ”gamla hederliga tegelsorter” användas, inte plåt och helst inte heller nymodigheter som cementtegel eller glaserat tegel.⁶ I färgvalet menade Åkerlund att det måste anpassas till den omgivande naturen. Vid minsta tvekan skulle Falu rödfärg väljas:

Köp Falu rödfärg. Tag den i en pyts och pensla på hela väggarna därmed. Måla som nämndt gärna knutar och foder hvita liksom äfven fönstrens spröjsverk. Det är gammal hederlig svensk målning, och det har den blifvit därför att just rödfärgen går innerligt väl ihop med grönskan i alla

---

1 Eriksson Hultén 2004, s 24f.

2 Eriksson 1990, 322f.

3 Eriksson Hultén 2004, s 292.

4 Ibid, s 291.

5 *Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909, s 197.

6 Ibid, s 200.

våra backar, det må vara i norr eller söder, står sig bra och nästan blir vackrare med tiden.¹

Så var bilden av den typiska svenska stugan, röd med vita knutar, presenterad. Just den röda färgen var kanske det senast tillkomna inslaget i konstruktionen av detta svenska. Enligt tidigare forskning var det först efter sekelskiftet 1900 som falurödfärg blev det äktsvenska trähusets främsta signum.²

Även inredning och inventarier berördes av Åkerlund och hur de skulle köpas in eller tillverkas som ett led i byggandet av ett riktigt hem. Meningen var att allt hörde samman och hade växt fram långsamt, men i en enhetlig form inspirerad av traditionell teknik och estetik. Här slogs framförallt ett slag för att hemslöjden skulle leva upp igen. I detta förmedlades en tydlig könsarbetsdelning. Modern och döttrarna i småbruket skulle väva, sy, nysta, stoppa strumpor och lappa kläder. Faderns uppgift var att snida och smida. Till de mindre pojkar rekommenderade Åkerlund specifika uppgifter som att göra blomsterpinnar till mammas blommor, nyckelstickor till pappas nycklar och skärbrädor och andra redskap till mamma i köket. ”Så skall det sinne för skönhet, som ligger i svenska folkets blod, men som domnat, vakna upp igen”, avslutade Åkerlund.³

Med dessa rader gjorde sig Åkerlund till talman för den svenska hemslöjdsrörelsen, som gick efter samma linje som de arkitektoniska idealen och hembygdsrörelsen i sin helhet. För hemslöjdens ideologer, som Åkerlund också kan räknas till, bar den slöjdande jordbrukarfamiljen ett stort symbolvärde. Tanken på hur familjen efter dagens arbete samlades framför brasan i sitt hem på vinterkvällarna för att slöjda, samtala och läsa högt ur bibeln var idealbild för ett riktigt hem med en riktig hemkänsla. Hemslöjden förväntades stärka kärleken till hemmet och göra det harmoniskt.⁴

SAMMANFATTNING

I det här kapitlet har NME:s och Adrian Molins uttalade intentioner med främjandet av inre kolonisation, egnahem och fler småbrukare behandlats. Först framlades exempel på olika skiktningar inom det som brukar bära samlingsbeteckningen egnahemrörelsen, det vill säga den liberala och konservativa egnahemsrörelsen, lantarbetarrörelsen, småbrukarrörelsen, jordreformrörelsen.

1 Ibid, s 204.

2 Edling 1996, s 298; Stavenow-Hidemark 1971, s 80.

3 *Svenska allmogehem*, Stockholm 1909, s 207.

4 Lundström 2005, s 150.

Tidigare forskning har visat hur dessa olika grupperingar förenades av en nationalistisk idealisering av det svenska hemmet, den så kallade hemideologin. NME:s egnahemsverksamhet föll under den borgerliga egnahemsrörelsen, men den ges även en egen beteckning, inre kolonisation, vilket var en term företrädare för NME själva föredrog. Undersökningen har visat att NME valde egnahemmet som lösning av flera skäl. Först och främst efterfrågades det både av utvandrarna och återinvandrarna själva. I Sverige led de lägre skikten av befolkningen både av jordhunger och dåliga bostäder. På andra sidan Atlanten fanns båda tingen att tillgå, vilket talade för en drägligare tillvaro där. Andra argument för egnahem och stöd till småbrukare var att småbrukarefamiljer hade plats för fler barn och levde ett hälsosammare liv. Därmed främjade småbruket nativiteten. Den medelstora bonden, småbrukaren och lantarbetaren som önskade egen jord hölls även som ett ideal inom NME och hos Molin. Tillsammans bar de egenskaper som borgade för ett stabilt samhälle. Molin argumenterade även för att dessa skikt skulle gå samman eftersom de karaktärsmissigt bildade front både mot den kapitalistiske storgodsherren och de samhällsomstörtande industriarbetarna. Ju större besutten medelklass desto stabilare nation, var tanken hos många inom NME liksom hos unghögern. Jag har även hävdat att rastanken inte var starkt formulerad inom NME. Det är inte förrän under 1920-talet det börjar talas i rashygieniska termer kring jordbruk, bönder och emigration i tidskriften *Hem i Sverige*. Från föreningens start fanns emellertid en upptagenhet kring kynnen och lynnen i föreningens skrifter.

Även ekonomiska argument spelade in i NME:s kolonisationsarbete. Fler småbruk och mer uppodlad jord framhölls som positivt både för nationen och individen. Att storjordbrukare och arbetsgivare kunde tjäna pengar på verksamheten såg inte föreningen som ett problem. Däremot förnekade man att föreningen hade ett spekulativt syfte med sina jordaffärer. Den framhölls som affärsdrivande, men i allmännyttigt syfte.

Rörande tankarna bakom NME:s kolonier står det klart att de anlades i koloniform på grund av anpassning till statliga bestämmelser, men även av andra skäl. NME förespråkade småbrukarkolonin eftersom den underlättade samverkan mellan kolonisterna. NME hade planer på att anlägga såväl mejeri som undervisnings- och föreningslokaler i flera av sina kolonier. Det fanns också en idé om att skapa en hierarkisk ordning i småbrukarkolonierna. Det var bland annat därför som kolonins ägor delades upp i olika stora enheter med i regel en huvudgård som fick mest mark, några medelstora jordbruk, ännu fler småbruk, samt ett antal arbetarbostäder eller arbetarsmåbruk. Cen-

tralt i kolonin bevarades alltid den gamla huvudgården. Enligt planerna från bland annat NME:s mest anlitade arkitekt John Åkerlund var den ämnad för kolonins ledare. Denne skulle vara så kunnig i jordbruk att den kunde hanleda de mindre småbrukarna vid kolonin. Bevarandet av huvudgården motiverades även med att den gav kolonisterna möjlighet att öka sin försörjning genom att utföra dagsverken vid detta större jordbruk. Förespråkandet av de olika brukens storlek inom kolonin fick även till följd att tre riktningar inom egnehemsrörelsen understöddes, det vill säga ordnandet av självständiga jordbruk, samt ordnandet av bofasta lant- respektive industriarbetare.

Summeras intrycken av vad Molin och Åkerlund betecknade som det verkliga hemmet, framstår flera karakteristika tydligt. För det första låg det på landsbygden och var organiskt framväxt, det vill säga det hade byggts bit för bit av den manlige ägaren med fru och barn, som anpassat sig till reella behov och tillgången till resurser. Huset var därför litet och spartanskt till en början men växte efter hand. Byggnaden och den kringgårdande gården var i sin tur anpassad till den organiskt framväxta omgivningen och hörde därmed samman med platsens klimat, historia och natur, det vill säga med platsens kynne, *genius loci*. Den fasta inredningen och utsmyckningen av väggar och tak skulle ha färger och mönster tagna från gamla svenska bondehem från 1700- och tidigt 1800-tal. Detsamma gällde exteriören som skulle hållas enkel med tegeltak och faluröda väggar och vita fönster- och dörrfoder. I hemmet hade saker och ting producerats av familjen själv enligt en strikt könsarbetsdelning. Inköpta inventarier och hushållsredskap skulle inhandlas med omsorg om att de passade ihop och följde en enhetlig linje.

Nu är det tid att undersöka hur dessa teoretiska och ibland mycket detaljerade ideal kom att omsättas i NME:s kolonier utanför Säffle och Järna kring 1910, samt hur olika riktningar i egnehemsrörelsen förhöll sig till varandra i det praktiska arbetet.

KAPITEL 8

Att göra verklighet av idealen

Nationalföreningen mot emigrationen och dess egnahemsbolag stod bakom över 200 egnahemsområden runt om i landet, från Skåne i söder till Västerbotten i norr åren mellan 1908 och 1938. Eftersom bolagen etablerades i nästan varje län blev föreningen den största privata intressenten inom egnahemsrörelsen i 1900-talets början. Det mest framgångsrika bolaget, AB Svensk jordförmedling, blev ett av Sveriges största bostadsföretag under mellankrigstiden och kom under sin aktiva tid att ordna bostäder till sammanlagt ca 25 000 personer.¹

Verksamheten har lämnat konkreta spår av föreningen, synliga för alla och kännbara för många än idag, eftersom husen och kolonierna finns kvar på sina ställen, bebodda och obebodda.² I litteraturen har föreningens egnahem också lämnat sina spår. Både Ludvig ”Lubbe” Nordström och Ivar Lo-Johansson har i sina kritiska skildringar om den svenska landsbygden under 1900-talets första hälft berättat om föreningen och om AB Svensk jordförmedling – ett bolag som enligt Lubbe stod för ”nöd, sorg, förtvivlan”.³

Varken NME:s egnahemskolonier eller deras kolonister har trots detta blivit föremål för några närmare studier tidigare.⁴ Det finns överhuvudtaget få studier som visar vilket utslag egnahemspolitiken fick i praktiken, särskilt vad gäller de privata organisationernas kolonisationsarbete. Tomas Germundsson har gjort nedslag och undersökt ett antal småbrukarkolonier i Skåne ur

---

1 Eriksson 1998, s 348; Om AB Svensk jordförmedling i Johansson, Ingemar, *Den stadslösa storstaden: förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870-1970*, Stockholm 1974, s 367, not 30.

2 En karta över NME:s kolonier och styckningar finns bilagd i avhandlingens slut.

3 Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*, Stockholm 1938, (tredje upplagan), s 30, på s 327 nämns också tomtpriserna på Gräsön som AB Svensk jordförmedling drivit upp. ”Jag tänkte på Svensk Jordförmedling och tomtpriserna på Gräsön!!!”; Lo-Johansson 2001 [1951], s 29f.

4 Föreningens verksamhet i Stockholmsregionen har uppmärksammats av Ingemar Johansson i Johansson 1991 [1987], s 298ff; Se också Stavenow-Hidemark 1967; Björkman, Torbjörn, ”Nationell antisocialism”, *Folkets historia* 1998:1, s 20f; Föreningens och dess egnahemsarbete har även behandlats i studier om arkitekten John Åkerlund, se Eriksson Hultén 2003; Wetterberg 1992.

ett socialhistoriskt perspektiv.¹ Vissa av dem anlades i samarbete med NME, men det är ingenting Germundsson uppmärksammar. En del lokalhistorisk litteratur om väl avgränsade egnahemsområden förekommer också, men den behandlar inte områden uppkomna i NME:s regi.²

I följande avsnitt kommer därför exempel på NME:s kolonisationsverksamhet att belysas utifrån tillkomsten av två av föreningens jordbrukskolonier: den första, som bildades på egendomarna Guttane och Brunnsbol några kilometer sydväst om Säffle i Värmland 1908 och den största, som påbörjades med inköpet av egendomen Bankesta utanför Järna i Stockholms län 1910.

Både Säfflekolonin och Bankestakolonin upprättades under NME:s första fyra verksamhetsår, det vill säga när ledarnas tankar och idéer var som mest ambitiösa och oprövade. Planerna för och beskrivningarna av just de här kolonierna är därför mer omfattande än för dem som senare kom till stånd. Källorna från de olika koloniområdena är emellertid olika till sin karaktär och innehåller olika typer av uppgifter. Materialet från Värmland berättar om livet i kolonin, om förhållandet mellan kolonisterna och egnahemsbolaget, samt om huruvida NME:s ideal infriades. Materialet från Bankestakolonin berättar mer om hur den politiska vänstern kunde förenas med den politiska högern i ett egnahemsprojekt mot emigrationen, och om i vilken mån en nationell samling kunde skapas för denna sak.

SÄFFLEKOLONIN PÅ GUTTANE-BRUNNSBOL

NME:s första småbrukarkoloni, ofta kallad Säfflekolonin, på egendomarna Guttane och Brunnsbol utanför Säffle i Värmlands län, var enligt föreningen ”den första efter rationella grunder anlagda jordbrukskolonin i Sverige.”³ Det måste emellertid ses som en överdrift, eftersom föregångare till NME:s bolag hade anlagt kolonier av liknande slag sedan 1890-talet. De två egendomarna Guttane och Brunnsbol gränsade till varandra och bildade därmed en sammanhållen geografisk enhet med odlings- och skogsmark, men tillhörde ursprungligen två olika gårdar och socknar. Guttane bestod vid köpet av Guttane gård och fem underlydande torp tillhörande Tveta socken, medan Brunnsbol var en utgård till det näraliggande säteriet Krokstad i By socken. Brunnsbol förvärvades redan i november 1907 av Adrian Molins vän Herman von Axelson, som

1 Germundsson 1993; Ett etnologiskt perspektiv på småbruks- och egnahemsverksamheter som kommer nära egnahemmarna själva har anlagts av Ekvall och Kahn 1996.

2 Se t.ex. Ohlsson 2004; Lind, Olle, *Landala egnahem*, Göteborg 1992; Lindström och Remmare 1984; *Eskilsminne: drömmen om egna hem*, Folkklivsgruppen i Helsingborg, Helsingborg 1984.

3 ”Nationalföreningens småbruksrörelse”, *Hem i Sverige* 1910:3, s 100f.

titulerades kapten och var ägare till godset Mässvik norr om Säffle. Våren 1908 överlämnade han Brunnsbol som gåva till NME, som sedan lämnade egendomen vidare till det för ändamålet nybildade egnahemsbolaget Värmlandshem, där bland andra von Axelson, Molin och länets landshövding Gerhard Dyrssén innehade styrelseposter. Guttane köptes in sommaren 1908 av Adrian Molin och Herman von Axelson i en gemensam affär från J. D. Larsson och de sålde samma dag egendomen vidare till Värmlandshem.¹

Placeringen av kolonin två kilometer från Säffle passade väl in i tankegångarna kring förutsättningarna för att skapa en lyckad småbrukskoloni av det här slaget, eftersom Säffle var en tätort med både industrier och goda kommunikationer.² Orten var vid denna tidpunkt ett litet samhälle på tillväxt med cirka 1200 invånare och hade under de senaste decennierna utvecklats till att bli ett stations- och industrisamhälle. I och med att Bergslagens Järnvägsaktiebolag anlade järnvägen, Bergslagsbanan, mellan Falun och Göteborg under 1870-talet hade Säffle 1879 tilldelats en egen station på sträckan. Kort därefter, 1882, fick Säffle status som köping och året därpå byggdes Billeruds trämassfabrik strax utanför samhället, vilket ytterligare bidrog till tillväxten. Kring sekelskiftet 1900 fanns här en ny folkskola, en folkhögskola, en privat samskola, ett nytt tingshus, samt flera nya industrier med bland annat Seflle gjuteri och mek. verkstad, Seflle motorverkstad och Säffle ångvarns- och sågverksaktiebolag.³ Säffle var med andra ord en ort som tycktes ha framtiden för sig. Järnvägen gick rakt igenom Guttane och Brunnsbol, något som skulle bli ett typiskt karaktärsdrag även för andra av föreningens kolonier.⁴ Ingen station fanns emellertid i kolonin, men planer fanns på att förbättra kommunikationerna mellan kolonin och den närmaste omgivningen genom att åtminstone anlägga en hållplats här.⁵

I augusti 1908 hade egendomarna Guttane och Brunnsbol blivit uppmätta och karterade, och en plan för styckningen hade upprättats. Området styckades i knappt 40 lotter av olika storlek. Först avstyckades egendomarnas två gamla huvudgårdar. Båda huvudgårdarna tilldelades åkermark omfattande omkring 20–25 hektar. De delade också på omkring 50 hektar skog, där Guttane fick den största tilldelningen med 42 hektar mot Brunnsbols 9.⁶ Småbruken bestod

1 "Nationalföreningens mot emigrationen verksamhet 1:e oktober 1907– 31:e mars 1908", *Hem i Sverige* 1908:1–2, s 19.

2 *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 13.

3 Helligren, Lennart, Jansson, Bertil, Karlsson, Kurt, Åkerblom, John, Åkerblom, Sven och Åkerblom, Claes, *Säffle under ett sekel: från marknadsplats till industrisamhälle*, Säffle 1999, s 8f.

4 Se karta i Molin 1917.

5 Karlsson, Karl, "Aktiebolaget Värmlandshem", *Hem i Sverige* 1908:3, s 7.

6 *Ibid*, s 5.

efter styckningsplanen av 5–10 hektar åkerjord. De första småbruken som avstyckades för försäljning var de gamla torpen vid egendomarna.¹ Några arbetarsmåbruk gjordes också i ordning, vilka endast var av storleken 2,5 hektar åker.² Meningen var att arbetare från en av traktens större industrier, Billeruds trämassfabrik skulle kunna bosätta sig här. Tanken var att de skulle se småbruket som ”ett hälsosamt och nyttigt komplement till industriarbetet”.³

Med uppdelningen av jorden i lotter av dessa skiftande storlekar skulle kolonin bidra till tre olika samhällsmål, skapandet av nya självständiga småbruk, skapandet av en bofast jordarbetareklass och skapandet av en bofast industriarbetarklass.⁴ Utvecklingen skulle visa att det framförallt var de två sistnämnda målen som kom att uppfyllas.

Bolaget lade upp en plan för att bekosta anläggandet av nära två kilometer väg, samt rensa en kanal som sedan gammalt gick genom ägor. En torvströmosse och ett grustag ställdes också till kolonisternas förfogande för gemensamt bruk.

Förhoppningen var att allt byggnadsarbete i kolonin skulle komma igång ordentligt under våren 1909. Byråföreståndaren Karl Karlsson, som i de här sammanhangen titulerades disponent eftersom han fungerade som ett slags samordnande kontrollant för Värmlandsbolagets räkning, skrev optimistiskt att ”då kommer det efter alla tecken att döma att sjuda af intresse och arbetslust inom den första småbrukarekoloni, som på initiativ af Nationalföreningen mot emigrationen kommit till stånd inom vårt älskade fosterland.”⁵

Kolonisterna i Säfflekolonin

I början av 1910 kom en rapport om att alla lotter nu var sålda i kolonin. Utvecklingen av kolonin hade kommit igång och framtidsutsikterna ansågs goda.⁶ Försäljningen hade påbörjats i augusti 1908 och enligt uppgifter från inskrivningsmyndighetens lagfartsböcker över området hade sexton köpare

1 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 2, Stockholm 1917, s 38.

2 *Ibid*, s 42, om gårdarnas storlekar.

3 Karlsson, Karl, ”Aktiebolaget Värmlandshem”, *Hem i Sverige* 1908:3, s 6; Se även Molin, 1917, s 32; Erixon, Sigurd (red.), *Sveriges bebyggelse: statistisk – topografisk uppslagsbok, landsbygden, Värmlands län*, del 3, Uddevalla 1963, s 234.

4 *Emigrationsutredningen: uttalanden rörande Sveriges industri, handel och sjöfart som till Emigrationsutredningen inkommit från handelskamrar, handels- och sjöfartsnämnder, föreningar samt enskilda affärsmän*, bilaga XIX, Stockholm 1910, s 97.

5 Karlsson, Karl, ”Aktiebolaget Värmlandshem”, *Hem i Sverige* 1908:3, s 7.

6 ”Egnahemsbolagen”, *Hem i Sverige* 1910:1, s 20.

förvärvat lotter under 1909.¹ Året därpå tillkom ytterligare tio. Sammantaget ska alltså 26 hushåll ha etablerats i Guttane-Brunnsbolkolonin under de första åren.² Av dessa byggdes sexton hem upp från grunden. Vid resterande gårdar fanns byggnader och odlad jord sedan tidigare.³ Samtliga egnahemsköpare var män. Alla var gifta och de flesta hade också barn vid köpet.⁴ Enligt statistiska uppgifter från 1917 uppgick antalet boende i kolonin till 128, fördelade på 23 hushåll, vilket innebär att varje familj i genomsnitt bestod av fem till sex personer. Vad som skett med de tre övriga hushållen som skulle ha etablerats 1908–1909 framgår inte.⁵

I bostadsräkningen från 1910 finns samlade uppgifter om dem som bosatte sig i Brunnsboldelen av kolonin, vilket sammanlagt var tolv familjer, det vill säga ungefär hälften av hushållen i kolonin. Statistiken visar att flera av dessa familjer var barnrika med fem till åtta barn. Sammantaget utgjorde de en skara på 83 personer. Statistiken visar också att medelåldern bland köparna var relativt hög, närmare bestämt 41 år. Ingen av de tolv var under 30 år och två av dem tangerade den övre åldersgränsen för att få egnahemslån med sina 50 år.

Fem av familjerna kom inflyttande till kolonin från närområdet eller åtminstone från Värmland. Alla familjer utom två hade emellertid barn födda i olika församlingar, vilket tyder på att de hade en bakgrund med stor geografisk rörlighet. Några av dem hade haft en större rörlighet än andra. En familj, familjen Granström, kom ursprungligen från Västerbotten, men hade också varit bosatt i Jukkasjärvi. I familjen Edström härstammade makarna Anders och Anna Josefina från Västernorrlands län och deras tre barn var födda i Luleå. I en tredje kom mannen, Olof Andersson, och hans två barn från ett tidigare äktenskap från Hede i Härjedalen. En fjärde familj hade varit bosatt i Halden i Norge.⁶

Eftersom NME:s kolonier var ämnade att hämma emigrationens verkningar är det också av intresse att se huruvida det fanns några kolonister med anknytning till Nordamerika. Uppgifter pekar på att det åtminstone fanns tre

1 Inskrivningsdomaren i Näs härad, Södersysslets domsaga, Lagfartsböcker, By och Tveta socken, Värmlands län, Landsarkivet Härnösand; Om försäljningens start se annons för Värmlandshem egnahemslägenheter, samt notis under rubriken "Aktiebolaget Värmlandshem" i *Seffle Nyheter* 11.8. 1908.

2 Inskrivningsdomaren i Näs härad, Södersysslets domsaga, Lagfartsböcker, By och Tveta socken, Värmlands län, Landsarkivet Härnösand.

3 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 2, Stockholm 1917, tabell 3.

4 Ibid, s 40.

5 Ibid, tabell 3.

6 Bostadsräkningen 1910, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1910 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet.

svenskamerikanska återvändare i kolonin. Den första tillhörde de allra tidigaste nybyggarna i kolonin.¹ De två andra, Axel Vilhelm Kallberg och Betty Kallberg, flyttade till kolonin 1920 då de var 32 respektive 30 år gamla. Enligt bostadsräkningen hade de gift sig i USA.²

Förekomsten av inneboende som inte tillhörde familjerna var enligt statistiken ringa. Endast en dräng står upptagen i folkräkningen. Denne bodde hos den västerbottniska familjen och kom själv från Lycksele.³ Att inneboendesystemet inte hade fäste i kolonin var något som föreningen framhöll som särskilt positivt.⁴

Samtliga invånare i Brunnsboldelen av kolonin kan knytas till arbetarklassen. Yrkestitlarna på sex av köparna indikerar att de inte hade yrkesbakgrund inom jordbruket, utom inom industrin och andra näringar. De var snickare, stenarbetare, martinarbetare, verkstadsarbetare och en var före detta ångbåtsmaskinist i Göteborg. Övriga betecknades som jordbrukare, vilket inte behöver betyda att de hade jordbrukarbakgrund men att de ansåg sig vara det nu, efter förvärvet av det egna hemmet.⁵ Enligt den statistik som föreningen själv sammanställde kom elva av familjefäderna direkt från industrin och hade därmed endast begränsad erfarenhet av jordbruksarbete, om ens någon.⁶

Säfflekolonins utveckling

NME var stolt över sin första småbrukarkoloni och gav återkommande rapporter om dess utveckling i bland annat tidskriften *Hem i Sverige*. Även utomstående ögon bevakade kolonins utveckling. I lokaltidningen *Seffle Nyheter* skrevs notiser under våren 1909 som berättade om vilka försäljningar som ägt rum vid kolonin, vilka köparna var, var de kom ifrån och hur mycket de betalat för marken.⁷ Det gjordes även offentliga besök vid kolonin från vilka det rap-

1 Wetterstrand, J, "Från ett besök vid Värmlandshem", *Hem i Sverige* 1909:3, s 66.

2 Bostadsräkningen 1920, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1920 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet; Inskrivningsdomaren i Näs härad, Södersysslets domsaga, Lagfartsböcker, By och Tvetta socken, Värmlands län, Landsarkivet Härnösand.

3 Bostadsräkningen 1910, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1910 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet.

4 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 2, Stockholm 1917, s 40.

5 Bostadsräkningen 1910, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1910 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet.

6 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 2, Stockholm 1917, s 39f.

7 *Seffle Nyheter* 17.4. 1909, "A. B. Värmlandshems försäljningar"; *Seffle Nyheter* 22.5 1909, "A. B. Värmlandshems försäljningar".

porterades flitigt med text och fotografier. I september 1909 kom exempelvis en delegation från Hallands läns hushållningssällskap för att låta sig inspireras inför bildandet av en liknande verksamhet i Hallands län. De guidades runt av Adrian Molin och Karl Karlsson bland småbruken och kolonisterna under en dag. Artikelförfattaren konstaterade att ”öfverallt syntes snygghet och trefnad, glad tillförsikt och friskt arbete råda.”¹ Särskilt omtalad blev kolonins ”förste nybyggare”, svenskamerikanen, som berömdes för att vara både praktisk och duktig, och som hade byggt hus och ekonomibyggnader både till sig själv och andra i kolonin.²

När det gällde byggnationerna i Säftekolonin hade kolonisterna relativt fria händer, vilket resulterade i att några hus blev större än vad som var vanligt i senare kolonier. *Dagens Nyheter*s medarbetare Erik Nyblom, som skrev under signaturen Mac., var på besök i kolonin hösten 1909 och beskrev då husen som ”nymodernare” än hus vid en vanlig bondgård. Samme skribent beskrev även kolonin som en plats som inte hade förlorat sin karaktär som bondbygd. Det var långt mellan gårdarna. ”Från många ställen ser man inte alls till någon granne, fast ägorna stöta ihop och vägen förenar”, fortsatte Nyblom.³

Nyblom förklarade även att det var meningen att kolonisterna skulle inressera sig för slöjd, det vill säga helt i enlighet med Åkerlunds och Molins hemideal.⁴ I det fåtal uppgifter som finns om livet i kolonin framgår det att kolonisterna ägnade sig åt en del sådana sysslor i syfte att få in inkomster vid sidan om småbruket. Tillverkning av klädtorkare, knivar och linjaler hör dit. Andra binärningar som framkommer i materialet är försäljning av cyklar, samt stubbrytning och odling av jordgubbar.⁵ Det var med en stor entusiasm Nyblom avslutade sin rapport i *Dagens Nyheter* 1909:

---

1 Wetterstrand, J, ”Från ett besök vid Värmlandshem”, *Hem i Sverige* 1909:3, s 66.

2 Ibid, s 66; Om besöket från Halland även i *Säfte Nyheter* 11.9 1909, ”Främlingar på besök i Guttane”; I juli hade kolonin besökts av en delegation från Älvsborgs län, se *Säfte Nyheter* 17.7 1909, ”A. -B. Vermlandshems koloni”.

3 *Dagens Nyheter* 1.11 1909, ”Hur småbrukare i Värmland bygga hem för arbetsglädje och hälsa”, signerat Mac. .

4 Ibid.

5 Klädtorkare tillverkades och såldes av Granström. Jordgubbsplanter beställdes av Per Palmqvist, Brev till herr kamrer Bengtsson, Nationalföreningen mot emigrationen, Stockholm, 7.9. 1911, Kopiebok 2, 1910-1911, s 426, Värmlandsbyrå av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Brev till Göteborgsbyrå, 23.9 1911, Kopiebok 2, s 449, Värmlandsbyrå av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; omläggning av arbetet se: Brev till kamrer Bengtsson, Stockholm, ?.2. 1912, Kopiebok 3, 1911-1912, Värmlandsbyrå av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Brev till Göteborgsbyrå, 19.3 1912, Kopiebok 3, 1911-1912, s 147, Värmlandsbyrå av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Angående stubbrytning: Brev till Hr Patron Schmidt, Jonsbol, Kil, 22.3 1912, Kopiebok 3, 1911-1912, s 153, Värmlandsbyrå av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

Det är klart att här kommer att bli knog och släp innan hvar och en fått upp sitt landsbruk [sic!] i den höga kultur som är nödvändig för att småbruk skall bära sig väl. Men jag har sällan sett en samling så gladt, frimodigt och förtröstansfullt folk som dessa egna-hemsbyggare i Värmland. [---] Jag är ju bara en stadsbo, som skådat detta rike, men jag kan ha lof att tro att fröet till ett bättre Sverige spirar här.¹

Småbrukarkolonin blev emellertid inte så framgångsrik under de följande åren. Redan under 1911 kom rapporter om att torka och missväxt ställde till det för kolonisterna. Herman von Axelson skrev bland annat i ett brevkort till Molin i mitten av augusti att torkan hade varat sedan maj och att det nu var ”skralt beställt” med småbrukarna som behövde hjälp för att inte gå under.²

Under 1913 blev läget i kolonin bättre, om man ska tro Herman von Axelsons fortsatta rapportering. Förbättringarna var enligt Axelson främst väderförhållandenas förtjänst, samt att jordbruket vid gårdarna kommit igång mer ordentligt. Dessutom hade bolagets tillsyningsman, eller disponent, som han kallades, Karl Karlsson, avträtt från sitt uppdrag för bolaget. Ny person vid rodret var godsägaren och blivande riksdagsmannen Arthur Gustafsson, senare Casenberg, från Åmål.³ I juli lät Axelson meddela att småbrukarna var både förhoppningsfulla och belättna med förhållandena i kolonin.⁴

I en utvärdering gjord på uppdrag av NME under 1914 konstaterades det emellertid att de flesta kolonisterna försörjde sig med hjälp av annat arbete i Säffle och att jordbruket endast brukades på deltid. Det gällde även dem som hade köpt småbruken på 5–10 hektar. Det slogs även fast att de flesta hade byggt för dyrt.⁵ Att kunna livnära en hel familj på det lilla jordbruket med omkring fem hektar mark hade visat sig vara något av en utopi, trots rationella odlingsmetoder, nya redskap och verktyg. 1917 lät NME göra ytterligare en utvärdering av Säfflekolonins utveckling och även denna gång var resultatet delvis nedslående. Den visade att de första åren hade varit en svår provotid för kolonisterna. Skördarna hade inte kommit upp i en godtagbar nivå för rån under 1916.⁶ Andra drag som visade att kolonisterna haft det svårt var att

1 *Dagens Nyheter* 1.11 1909, “Hur småbrukare i Värmland bygga hem för arbetsglädje och hälsa”, signerat Mac..

2 Brev från Herman von Axelson till Adrian Molin 12.8 1911, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46, Handskriftsenheten, KB.

3 Brev från Herman von Axelson till Adrian Molin 18.5 1913, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46, Handskriftsenheten, KB.

4 Brev från Herman von Axelson till Adrian Molin 25.7 1913, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46, Handskriftsenheten, KB.

5 *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 56f.

6 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 2, Stockholm 1917, s 42.

husdjursbesättningen hade minskat vid gårdarna. Detta berodde på att foderväxten varit dålig under oåren och att det varit för dyrt att köpa in foder till djuren. Dessutom hade priserna på djur och köttprodukter gjort det lönsamt att sälja djuren. Samtliga gårdar hade emellertid kvar mellan en och fem kor och de flesta hade även svin och höns i sin ägo. Däremot saknade åtta av gårdarna häst.¹

De ekonomiska skulderna var ett annat bakslag för kolonin. Till följd av de svåra åren hade kolonisterna haft svårt att betala räntor och amorteringar på egnahemslånen och fyllnadslånen som de uppburit från hushållnings-sällskapet, NME och egnahemsbolaget. Flera hade under denna tid ökat sina skulder till bolaget Värmlandshem, eftersom bolaget gått in och täckt upp kostnader för gamla lån och dessutom givit nya. Kolonisternas sammanlagda skulder till bolaget hade därför vuxit sig mer än dubbelt så stora fram till 1916, från 16 582 kronor till 43 989 kronor.²

Enligt utvärderingen hade avflyttningen från kolonin varit liten trots de dåliga åren. Endast ett småbruk uppgavs ha bytt ägare sedan starten och försäljningen hade skett med vinst. Även huvudgården Brunnsbol hade sålts vidare till dubbla priset. Ser man till uppgifterna från inskrivningsmyndigheten hade emellertid fler kolonister än så givit sig av och fram till 1920 skulle de bli ännu fler. Redan 1910, cirka ett år efter köpet, såldes ett av småbruken vidare till nya ägare. Uppgifter pekar på att säljaren, som levde med sin far, tvingades göra sig av med gården på grund av ekonomiska svårigheter. Flera övervägde att sälja sina hem under missväxtåren kring 1910–1912, men valde att stanna några år till när skördarna såg ut att förbättras.³ 1915 övergick ett småbruk till ny ägare på grund av den förre ägarens dödsfall och under 1917 bytte ytterligare tre småbruk ägare. 1920 var antalet ägarbyten uppe i nio. Nio av 26 kolonister med familjer hade därmed alltså lämnat kolonin av olika orsaker,

1 Ibid, s 55ff.

2 Ibid, s 52; Beloppet 16 582 kronor motsvarar ca 725 000 kronor i dagens penningvärde, medan 43 989 kronor motsvarar ca 1,4 miljoner kronor. Se ”Kronans värde över tiden med hänsyn till konsumentprisernas utveckling”, tabell 390, i *Statistisk årsbok för Sverige 2007*, <http://www.scb.se/Grupp/Omscb/SÅ2007/390!A1>

3 Se t.ex. Brev till Herr K. E. Lindberg, Järnvägsgatan 16, Falköping, 17.8 1912, s 319, Kopiebok nr 3, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Knut Hansson, Carl Johan Svensson och Paul Lundin anmälde intresse för försäljning av sina nyförvävade egendomar 1912, men ändrade sig. De sålde emellertid sina ställen under 1917, 1918 och 1919.

däribland de som tidigare tänkte sälja. Dessa var samtliga familjer med arbetarebakgrund.¹

Inskrivningsdomarens uppgifter, som följts fram till 1930-talet, visar att kvarboendegraden inte var så låg, trots avflyttningarna under det sena 1910-talet. Åtminstone sju av de ursprungliga kolonistfamiljerna hade kvar sina gårdar inom släkten. Dessa familjers existens visar att NME och Värmlandshems satsningar kunde vara lyckade även för kolonisternas del. De fick ett hem i sin ägo som de kunde stanna kvar vid vilket sannolikt gav dem tryggare levnadsförhållanden än de haft tidigare.²

Däremot visar även senare tiders uppgifter att endast ett fåtal livnärde sig på den lilla gårdens jordbruk. I bokserien *Sveriges bebyggelse* från 1960-talet kan man läsa att småbrukarna vid Guttane och Brunnsbol omgäende skaffade sig arbete utanför jordbruket på grund av problem med att betala ränta och amorteringar på sina lån.³ Fotografierna från området visar flera av gårdarna och kommentarer berättar att deras samtida ägare arbetade vid industrierna i Säffle. De tituleras verkmästare, svetsare, fabriksarbetare och åkeriägare. Endast en, ägaren till Solhem, vilket var ett lite större småbruk, titulerades på 1960-talet som lantbrukare.⁴

Förhoppningar om att skapa självvägande småbrukare där hela familjen hjälptes åt med odlingarna verkar alltså ha gått i stöpet ganska omgäende. Kolonin bidrog istället till att skapa en stabil och bofast arbetarstam till ortens industrier.

Förhållandena i kolonin

Som vi sett leddes NME:s egnahemsbolag av män från samhällets topp med stort ekonomiskt och politiskt inflytande nationellt och regionalt. Värmlandshem utgjorde inget undantag. Till kolonin flyttade familjer med arbetarebakgrund från jordbruk och industri. Många av dem hade dåligt med ekonomiska resurser. När egnahemsbolaget gav dem chansen att bli kolonister blev de därför i regel skuldsatta med både statliga egnahemslån och med extra lån, så kallade fyllnadslån, från bolaget och NME. I arbetet med kolonierna möttes alltså

1 Bostadsräkningen 1910, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1910 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet; Bostadsräkningen 1920, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1920 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet.

2 Inskrivningsdomaren i Näs härad, Södersysslets domsaga, Lagfartsböcker, By och Tveta socken, Värmlands län, Landsarkivet Härnösand.

3 Erixon 1963, s 234.

4 Ibid, s 238.

överhet och underklass och kolonisterna hamnade i en stark beroendeställning till egnahemsbolagen. Undersökningen har visat att det var flera av de boende som inte klarade sina åtaganden utan tvingades gå ifrån sina gårdar. Ändå sades det att småbrukarna var fria. Det var själva grundtanken i projektet. Erik Nyblom skrev exempelvis menande till *Dagens Nyheter*s läsare: ”Alltså: bolaget står icke in något slags patronförhållande till kolonisterna. De skola vara fria män, naturligtvis.”¹ Hur förhållandena mellan bolag och kolonister egentligen gestaltade sig är inte lätt att se utifrån de källor som finns. Några utsagor kan dock göras utifrån materialet från Värmlandsbyrå av NME. Det utgörs främst av kopieböcker av den utgående korrespondens som byråföreståndaren Karl Karlsson förde. Säfflekolonin får därför utgöra exemplet på hur det kunde se ut i NME:s kolonier.

Forskning kring hur förhållandena mellan kolonister och bolag kunde gestalta sig är det också ont om. Det beror på att inte så mycket skrivits om de faktiska utslagen av egnahemsrörelsen. Det beror också på att de skildringar om egnahemsområden som finns i de flesta fall behandlar områden som hade skapats på kooperativ grund, det vill säga av de boende själva som gått samman och bildat en förening för inköp av mark och ett eget egnahemsområde. Där saknas alltså relationen mellan ett utomstående, ägande bolag och den boende. Vissa uppgifter om vilka förbindelser som kunde finnas mellan egnahemsbolag eller den konstellation som stod bakom kolonin och dess bebyggare finns exempelvis i Gittan Ekvalls och Anna Kahns etnologiska studie av egnahemsområdet i Utby, Göteborg. Men trots att studien bygger på intervjuer talas det lite om egnahemsägarnas upplevelser av ledningens kontroller och tillsyn.² I Olle Linds undersökning av Landala i Göteborg framgår det att egnahemsägarna där vid något tillfälle vände sig mot hushållningssällskapets egnahemsnämnd, som då behandlades som en slags överhet.³

En aning om hur förhållandet mellan ett egnahemsbolag och kolonister kunde upplevas utifrån kolonisternas sida får vi från texter som inte kan betecknas som relevanta ur källkritiskt hänseende, som i Ivar Lo-Johanssons *Analfabeten*, där Ivar Los barndomshem, egnahemmet i Ösmo, skildras. Eg-

1 *Dagens Nyheter* 1.11 1909, ”Hur småbrukare i Värmland bygga hem för arbetsglädje och hälsa”, signerat Mac..

2 Kathleen Håkansson skriver om den patriarkala planeringen av egnahemsområdet Strömslund utanför Trollhättan, som anlades med stöd av en privatperson – ingenjör Eduard Leopold Albert 1846-1924. Hon menar att kolonin visar på en ”Byggnadstradition med personlig frihet kombinerad med brukens patriarkala planeringsideal. I det här fallet en privat, socialt medveten markägare utan anknytning till någon industri.” Kathleen Håkansson, ”Trollhättan och egnahemsområdet Strömslund”, *Folket i bild* 1998:1, s 28.

3 Lind 1992, s 15f.

nahemskolonin i Ösmo byggdes upp av AB Hem på landet, men i Ivar Los roman har företagsnamnet fingerats. Bolaget skildras bland annat via sina representanter som dök upp i kolonin i tid och otid för att inspektera egnahemsfamiljerna och deras hem. Det framgår tydligt att de tillhörde en annan klass via sättet att klä sig, uppträda och tala. När bolagets inspektör kom på besök så framstod han som skrämmande med sin päls och sitt emaljöga som tycktes ”orörligt genomskåda allt”, och sin kyliga distans gentemot egnahemsägarna i sitt tal om vad bolaget önskade och inte.¹

Egnahemsfamiljerna i Ivar Lo-Johanssons berättelse framstår också som medvetna om bolagets maktställning och om bolagets möjligheter att sko sig på deras bekostnad. En av den liberala och konservativa egnahemsrörelsens grundidéer, att göra arbetare till självägande individualister, hade dock fått sådant genomslag bland kolonisterna i Ivar Los skildring, att de var obenägna till samarbete gentemot egnahemsbolaget. De ville bara vara sina egna, sköta sitt och odla sin jord.²

Hur frekvent NME:s bolagsmän besökte sina kolonister vet vi ingenting om, men källorna berättar om flera olika typer av besök. Som tidigare omnämnts förekom det att representanter från hushållningssällskapen och NME i andra län gjorde studiebesök i kolonin. Besök från närmare håll torde emellertid ha varit lika vanligt eller vanligare, eftersom förmedlingen av egnahemslån och andra lån krävde direkt tillsyn och kontroll över byggnationerna i kolonin. Det uppgavs även vara obligatoriskt för bolagen att granska ritningarna på byggnader som småbrukarna önskade uppföra och ibland erbjöd sig bolaget också att uppföra byggnaderna för de köpare som hade råd.³ Det var emellertid något som tycks ha skett i mycket liten grad i Säfflekolonin. Endast på en av de nya tomterna hade bolaget uppfört byggnaderna. Kontrollerna hade också varit få. Både Värmlandshem och kolonisterna klagade i efterhand över att tillsynen varit dålig och att flera därför byggt för dyrt. Många hade dessutom anlitat hjälp med byggnationerna utifrån, vilket drivit upp kostnaderna för kolonisterna.⁴

Snickaren Nils Peter Olsson var anställd av NME och senare av AB Svensk jordförmedling just för att kontrollera och värdera byggnaderna inom kolonierna, men eftersom han hade sin bas vid centralbyrån i Stockholm kan man förutsätta att han sällan besökte Säfflekolonin. I Värmland fanns emellertid

---

1 Lo-Johansson 2001 [1951], s 65f.

2 Ibid, t.ex. om spekulation s 37.

3 Karlsson, Karl, ”Aktiebolaget Värmlandshem”, *Hem i Sverige* 1908:3, s 7.

4 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 2, Stockholm 1917, s 44.

andra bolags- och föreningsrepresentanter som lade sig i Säftekolonisternas göranden och låtanden.

Särskilt stort personligt engagemang för verksamheten i Säftekolonin visade Herman von Axelson. Eftersom Axelsons gods, Mässvik, låg nära Säfte och koloniområdet, kunde han personligen följa dess utveckling. Von Axelson var själv en kunnig jordbrukare. Han hade genomgått jordbruksutbildning vid Ultuna. Enligt en biografisk teckning i *Hem i Sverige* från 1908 var han också en övertygad småbruksentusiast, som menade att jordbruket var den viktigaste näringen för landets framtid.¹ Han var även socialt och politiskt intresserad och innehade förtroendeuppdrag i styrelserna för Säfte folkhögskola och Lantbruksskolan i Varpnäs och var ledamot i Bro sockens kommunalstämma.² Av Axelsons korrespondens med Adrian Molin framgår det att han politiskt stod till höger och att han delade många åsikter med Molin. De två var dessutom affärskompanjoner och spekulerade i aktier tillsammans.³

I breven till Molin under nödåren i Säftekolonin kan man se att Axelson tog ansvar över kolonin och ibland trädde in till kolonisternas hjälp, särskilt under de svåra åren i kolonins början. Det resulterade bland annat i att han tillsammans med Värmlandshem skänkte dem gödsel till ett belopp av 2000 kronor. Bolagsstyrelsen i sin helhet ordnade vid samma tid så att bebyggarna fick köpa foder billigt och på kredit. Det anslogs också ekonomiska medel till samtliga kolonister för målning och takstrykning av deras byggnader. Därtill tänkte bolaget hjälpa småbrukarna att betala delar av kolonisternas skulder med hjälp av medel från bolagets kassa.⁴ Von Axelson lämnade också personligen ut fyllnadslån till kolonisterna, men endast i undantagsfall. Enligt Karl Karlsson föredrog Axelson att gå i borgen för kolonisternas lån framför att själv lämna ut kontanta medel.⁵ Med åtgärder av detta slag ingrep alltså von Axelson och bolaget direkt i kolonisternas livssituation för att få ordning på kolonin. Enligt vissa uppgifter kom ytterligare hjälp även in utifrån. Exempelvis skänkte intresserade privatpersoner maskiner och verktyg för gemensamt bruk

1 D-n, V, "Kapten H. von Axelson", *Hem i Sverige* 1908:2, s 7.

2 *Säfte Nyheter* 20.10 1908, "Aktiebolaget Värmlandshem".

3 Brev från Herman von Axelson till Adrian Molin 21.4 1914, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46, Handskriftsenheten, KB; Brev från Herman von Axelson till Adrian Molin 22.9 1914, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46, Handskriftsenheten, KB.

4 Styrelsens berättelse för år 1911, Avskrift (ink 7 juni 1912), Aktiebolaget Värmlandshem, Räkenskaphandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 454, Bolagsbyrån, PRV, RA; Att det var Axelson som hjälpte till stöds av uppgift från *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 2, Stockholm 1917, s 43.

5 Brev till doktor Adrian Molin 30.6 1910, s 358, Kopiebok nr 1, 1909-1910, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

till kolonisterna.¹ Det hände även att privatpersoner vände sig till NME för att få låna ut pengar till kolonisterna, som ett välgörande ändamål. Detta godtog både av bolaget och kolonisterna i åtminstone ett fall.²

En central position för hela verksamheten i Säfflekolonin innehade den så kallade disponenten, smålänningen Karl Karlsson. Samtidigt som han var bolagets kontrollant i kolonin var han föreståndare för NME:s byrå i Säffle, samt innehavare av posten som sekreterare i länets hushållningssällskap.³ Han var dock inte bosatt i området och fyllde därmed inte den funktion som ledare för jordbruket inom kolonin, som ju var huvudtanken med den hierarkiska koloniorganisationen.⁴ Huruvida det fanns någon formell ledare för jordbruket vid någon av huvudgårdarna i Säfflekolonin framgår inte av materialet.

Korrespondensen från NME:s upplysningsbyrå vittnar om hur Karl Karlsson agerade som disponent och vilket förhållande han hade till kolonisterna. Breven visar att Karlsson kan betecknas som företagens främste administratör och som underhuggare till de olika styrelserna, men utan någon personlig beslutanderätt.

Ett vanligt förekommande uppdrag var att Karlsson uppträdde som ett ombud i korrespondens mellan kolonisten och myndigheter eller personer de hade affärer med. Ofta gällde det ärenden som hade med egnahemslån att göra, men det kunde även röra sig om affärsmässiga eller andra juridiska frågor.⁵ Karlsson fick mandat att föra kolonisternas talan eller åtminstone fungera som ytterligare en påtryckare i frågor som de behövde hjälp med.⁶ I vissa fall skrev

1 *Dagens Nyheter* 1.11 1909, "Hur småbrukare i Värmland bygga hem för arbetsglädje och hälsa", signerat Mac. .

2 Enligt Brev 2.11 1909, s 92 och 15.7 1910, s 374, Kopiebook nr 1, 1909-1910, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Uppgifter om att Palmqvists skulder till egnahemsbolaget och egnahemsnämnden m.fl. uppgick till 7000 kronor 1912, framkommer i Brev till S J Samuelsson 13.7 1912, Kopiebook nr 3, 1911-1912, s 339, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

3 Handlingar, 1910, Värmlands läns hushållningssällskap, (tryckta årsberättelser), KSLA.

4 Se t.ex. Bergholm, Paul, "Den preussiska rättegårdskolonisationen 1886-1911", i *Betänkande i egnahemsfrågan: redogörelse för den statsunderstödda egnahemslånerörelsen i utlandet*, bilaga III, Stockholm 1914, s 128.

5 Se t.ex. Brev 9.5 1910, s 302, Kopiebook nr 1, 1909-1910, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Brev till Länsbokhållaren, Hr häradshövding I. Regner, Karlstad, 29.6 1911, s 380, Kopiebook nr 2, 1910-1911, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

6 Brev 30.8 1912, s 388, Kopiebook nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Brev till Drätselkammaren 17.3 1911, s 209, Kopiebook nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Angående hjälp med ersättning för vittne: Brev till Stadsfiskalen, Herr Alb. Nelson, Karlstad, 20.8 1912, s 332, Kopiebook nr 3 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

han till och med i kolonistens namn.¹ Karlsson var även mån om att stödja kolonisternas försök att med hjälp av egna affärsidéer skaffa inkomster vid sidan av småbruket. Kopieböckerna visar att Karlsson försökte etablera marknader för kolonisternas produkter både i Stockholm och Göteborg.²

Exempel på den anda som kunde råda mellan Karlsson och kolonisterna finns också i korrespondensen. Just det exempel som här kommer att tas upp visar på ett starkt personligt engagemang från Karlssons sida. Brevet var ställt till en av kolonisterna, maskinisten Paul Lundin, som var innehavare av småbruket Furulund. Av brevet framgår det att Karl Karlsson av misstag låtit annonsera att Lundins småbruk var till salu. Karlsson försökte till varje pris be om förlåtelse och få undan alla misstankar om att han avsiktligt velat göra Lundin en otjänst. Han ursäktade sig framförallt genom att förklara hur mycket omsorg han hyste om kolonisterna:

Jag hoppas, att jag nu givit Eder en förklaring som Ni både lita på och är belåten med, synnerligast som ju ingen skada skett. Emellertid har jag ännu en gång att få försäkra, att jag i denna sak aldrig haft något annat än Edert bästa för ögonen. Jag hoppas – det upprepar jag ännu en gång – att Ni och övriga kolonister alltid måtte kunna behålla och trivas gott på Edra små vackra ställen, på vilka så mycket strävsamt arbete nedlagts, som Ni vet, har jag redan lämnat min befattning hos bolaget. Men mitt intresse för bolagets kolonister är därför ingalunda slut. [...] Om Ni visste, huru mycket jag i sorgen och motgångarne [...] lidit med Eder, skulle Ni nog också förstå detta. Min innerligaste önskan är, att det alltid skall gå Eder väl i händer.³

Det hände sällan att Karlssons roll som överordnad kolonisterna sken igenom i korrespondensen. Något enstaka exempel finns i brev till utomstående personer, som i ett brev till småbruksföreläsaren S. J. Samuelsson där Karlsson kallade kolonisterna för ”sina” när han berättade om hur han funnit ”mina

1 Brev 9.9 1912, s 409, Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

2 Brev till herr kamrer Bengtsson, Nationalföreningen mot emigrationen, Stockholm, 7.9 1911, s 426, Kopiebok nr 2, 1910-1911, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Brev till Göteborgsbyrån, 23.9 1911, s 449, Kopiebok nr 2, 1910-1911, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Brev till Göteborgsbyrån, 19.3 1912, s 147, Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv; Brev till Hr Patron Schmidt, Jonsbol, Kil, 22.3 1912, s 153, Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

3 Brev till Herr Paul Lundin 21.8 1912, s 339, Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

Värmlänningar alldeles nedstämda över den stränga torkan, som i grund hotade att förstöra hela skörden.”¹

Ofta framstår Karlsson som en innerlig person som brann för sin uppgift. Det verkar som om han nästan arbetade lika mycket som kolonisternas administratör som bolagets. Han kan knappast ha uppfattats som en representant för överheten av det slag som mannen med emaljögat i Ivar Los *Analfabeten*.

Kanske utmärkte sig Karlsson som för omhändertagande mot kolonisterna, åtminstone ur egnahemsbolagets perspektiv. Ett tecken på det är att Herman von Axelson kallade Karlsson en ”typisk velig liberal” och gladde sig åt Karlssons avgång från posten som byråföreståndare 1913.² Uttalandet indikerar att von Axelson ansåg att det behövdes en mer auktoritär styrning av verksamheten än vad som dittills varit fallet. Karlssons efterträdare, Arthur Gustafsson, representerade också den regionala eliten på ett helt annat sätt.³ Under tidigt 1890-tal hade Gustafsson genomgått en jordbruksutbildning vid Hallands läns lantmanna- och folkhögskola och var därmed en skolad lantbrukare. När han efterträdde Karlsson var han 42 år gammal och nybliven ägare till godset Kasenberg utanför Åmål. Som lantbrukare av högre rang var han sedan 1907 ledamot av Älvsborgs läns hushållningssällskaps förvaltningsutskott. Snart hade han även samlat på sig andra förtroendeuppdrag inom regionen, som exempelvis ledamot i flera skolstyrelser, stiftelser och jordbruksföreningar. 1915 valdes han in i Riksdagens andra kammare för Lantmanna- och borgarepartiet. Under samma tid satt han i kommunfullmäktige i Åmål, i landstinget och var utöver det ledamot av kyrkomötet. De lokala förtroendeuppdragen varvades alltså med nationella.⁴ Hur relationen mellan Gustafsson och kolonisterna kunde te sig finns det tyvärr inga källor som berättar om. Det enda som kan konstateras är att han på grund av sin samhällsställning stod över kolonisterna både ekonomiskt och socialt i mycket högre grad än Karl Karlsson gjort. Han hade därmed förutsättningar att bli en mer auktoritär representant för bolaget.

Uppsikten över småbrukarna och den ekonomiska hjälp de fick av von Axelson och egnahemsbolaget måste ha gjort boendemiljön i NME:s egnahemskolonier annorlunda än på andra platser. I korrespondensen mellan bolagspersoner och mellan bolagets representanter och kolonisterna framträder

1 Brev till Herr S. J. Samuelsson 7.7 1911, s 393, Kopiebok nr 3, 1911-1912, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

2 Brev från Axelson, Herman von till Adrian Molin, Brevsamling, Molin, A.L., volym L46, Handskriftsenheten, KB.

3 Arthur Gustafsson tog namnet Casenberg 1938 enligt Norberg, Anders (red.), *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 4, Stockholm 1990, s 226.

4 *Ibid*, s 226.

kolonin som ett socialt projekt, ett projekt där NME och bolaget och eventuella andra intressenter, som hushållningssällskapet i Värmlands län, inte bara svarade för att kolonisterna fick sina bostäder, utan också för att de skulle klara av att behålla dem, sköta sig ekonomiskt, odla marken på ett föredömligt sätt och bli riktiga kolonistörer på svensk mark. Kolonierna var ett socialt projekt som innefattade mer än enbart ett boende. På så vis påminde kolonierna om de gamla brukssamhällena eller de modernare industrianläggningarnas bostadsprogram för sina arbetare. Även där fanns den sortens patriarkala beskydd som präglade egnahemskolonierna.

Huruvida omsorgen om kolonisterna var ett utslag av humanism, patriarkalt beskydd eller en oro för att NME och Värmlandshem skulle dra på sig negativ uppmärksamhet kan diskuteras. Det sannolika är att alla dessa delar fanns med. Det finns emellertid material som vittnar om att det var särskilt viktigt att upprätthålla intrycket av att koloniprojektet var lyckat för att inte ge NME och egnahemsbolaget dåligt rykte. Ett exempel som talar för det är fallet med kolonisten Karl Johan Lindmark i Säftekolonin som blev den första att flytta därifrån. Det stod klart redan i början av 1910 att han inte skulle klara av att behålla sitt småbruk. Bolaget verkar ha oroat sig över att de boende i hushållet skulle hamna hos fattigvården om det ville sig illa och det ”vore ytterst obehagligt”, skrev Karlsson till Adrian Molin på centralbyrån. Det framgår inte om Karlsson syftade på att det skulle skapa obehag för Lindmark eller för bolaget, men i sammanhanget var det nog snarare det senare han var mest orolig över. Han fortsatte också med att presentera lösningen som skulle bli bäst för alla parter: ”Emellertid hitväntar jag på torsdag en spekulant på stället, vadan jag hoppas kunna få saken ordnad lugnt och stilla, vilket ju från alla sidor sett vore bäst.”¹ Det ryktades senare att Karl Johan Lindmark hade emigrerat till Amerika. Dessa rykten bestreds dock av Arthur Gustafsson som förklarade att Lindmark flyttat till Karlstad och öppnat en slakteriaffär.²

NME löpte stor risk att hamna i dålig dager om dess kolonisationsprojekt inte fyllde de förväntningar som fanns i dess omvärld. Föreningen hade nämligen ögonen på sig under sitt arbete för inre kolonisation. Det gällde i ännu högre grad i uppbyggandet av Bankestakolonin. Om dess historia handlar nästa avsnitt.

1 Brev till Adrian Molin 19.2 1910, s 240, Kopiebok nr 1, 1909-1910, s 240, Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration, Värmlandsarkiv.

2 *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 54.

BANKESTAKOLONIN UTANFÖR JÄRNA

Bakgrunden till kolonin på området Bankesta i Överjärna socken, utanför Järna i Stockholms län, är betydligt mer omfattande än den bakom Säfte. Detta beror på att den uppkom i mer omedelbar närhet till storstrejken 1909 och dess efterdyningar. En betydelsefull grupp bland de inflyttade kolonisterna utgjordes av män med familjer som hade arbetat vid Stockholms spårvägar. De hade blivit av med sina arbeten under storstrejken 1909 och hamnade i Bankesta-kolonin efter att ha hotat med att utvandra om de inte fick bli småbrukare.

Grunderna för hur en småbrukarkoloni skulle byggas upp hade redan utprovats i och med uppbyggandet av Säftekolonin. Idealerna blev än mer uttalade i Bankesta och det gjordes fler försök att omsätta dem i praktiken. För att kunna följa kolonins uppbyggnad och vidare utveckling kommer nu ett avstamp göras i dess bakgrundshistoria.

Spårvägsarbetarna och storstrejken

I går afton strax före Göteborgstågets avgång sågs massor av icke reseckiperat folk strömma in på järnvägsplattformen vid Centralstationen. Plattformen framför tåget fylldes till trängsel, och man såg hur arbetare och unga kvinnor sökte tränga sig fram mot tågets mitt, sträckande framför sig stora, vackra rosenbuketter med blodröda band. Där borta äro ett lag unga män med frimodigt käckt utseende församlade. Det är bekanta ansikten nästan allesamma, ansikten som man sett dagligdags ute i stan. De unga männen äro alla rikligt smyckade med friska, röda och vita rosor och alla ha blommor i händerna. De äro Amerikafarare, därom är intet tvivel, men vad kunna de unga emigranterna vara för ena eftersom så mycket folk kommit för att vifta dem avsked?¹

”Några av landets bästa och modigaste söner”, var på väg att lämna både Stockholm och Sverige, och det var onsdag kväll den 29 september 1909. Tecknaren Gunnar Widholms illustration till artikeln i *Socialdemokraten* visar perrongen vid Stockholms central där män och kvinnor i olika åldrar trängs vid tåget som just är på väg att gå till Göteborg. Klockan närmar sig kvart över sju och händer sträcks fram mot tågönstren där de unga männen resklädda hänger sig ut och fattar några av händerna samtidigt som de viftar med sina hattar. Två unga kvinnor står framför folkhavet i förgrunden av bilden. Den ena av dem

---

1 *Socialdemokraten* 30.9 1909, ”I landsflykt”, signerat Sig.

gråter ihopsjunken vänd från tåget medan den andra håller en tröstande hand på henne samtidigt som hon vinkar adjö till resenärerna med den andra.¹

Vilka var de då, dessa unga män? Det var några av Stockholms före detta spårvägsarbetare som var föremål för det dramatiskt skildrade avskedet. Enligt samma tidning uppgick de till ett tjugotal och hade siktet inställt på USA och Minneapolis, där de tänkte skapa sig en ny framtid långt ifrån sina gamla arbetsförhållanden och arbetsgivarna vid Stockholms Norra respektive Södra spårvägsaktiebolag.²

Händelseförloppet bakom denna skildring står att finna i utvecklingen av storstrejken under sensommaren och hösten 1909, då över 200 000 arbetare lade ned sina arbeten med lockout och, i många fall, svartlistning som följd. Bland de grupper som fick störst uppmärksamhet då, i dagspressen, men som inte framträtt lika starkt i forskningen om strejken, var just de större städernas spårvägsarbetare. Det här var en organiserad yrkesgrupp. Huvudparten av de verksamma, 2 129 av ca 2 200 män och kvinnor var anslutna till det tio år gamla Svenska spårvägsförbundet, enligt fackförbundets egna uppgifter.³

Liksom många andra organiserade yrkesgrupper lade de spårvägsanställda ned sina arbeten den 4 augusti 1909. När arbetarna i Stockholm önskade återgå till sina spårvagnar en månad senare, den 6 september, var de fackligt aktiva inte längre välkomna tillbaka.⁴ Striden mellan arbetarna och arbetsgivarna fortsatte därmed med ökad styrka och strejkbrytare/arbetsvilliga tog de gamla spårvägsarbetarnas platser. Utvecklingen ledde till uppmaningar om bojkott mot all spårvagnstrafik från arbetarrörelsens sida. Den 20 september publicerades följande vädjan i tidningen *Socialdemokraten*:

Varje arbetare måste känna det som en hedersplikt att ej åka på spårvagnarna, så länge de föras av strejkbrytare. Envar arbetare, som bryter mot denna bojkott, kan ej anses som god kamrat. Då det givet kommer att bli svårare för de arbetare, som bo i förstäderna, att effektivt uppehålla bojkotten, så rikta vi en allvarlig maning till dessa att i första hand anlita järnvägarna. Låter detta sig ej göra böra t.ex. Hagalunds, Värtans och Enskede arbetare som arbeta inom staden gruppvis marschera till arbetet för att visa sin solidaritet med de utestängda kamraterna vid spårvägarna

---

1 Ibid.

2 Ibid.

3 *Svenska spårvägsförbundets 10 års berättelse 1899-1909*, Stockholm 1909, s 53f, om anslutna kvinnliga vagnstäderskor på s 29.

4 *Socialdemokraten* 8.9 1909, "Stockholms spårvägsbolag mot arbetarklassen".

och samtidigt på detta sätt avge en protest mot spårvägsbolagens brutala handlingsätt.¹

Veckan därpå trädde statens förlikningsman in för att medla i konflikten, men någon överenskommelse nåddes inte mellan parterna. Lönedesättningar, turordningen vid återanställningar och arbetsgivarnas antydningar om att införa föreningsförbud, tycks ha varit de stora stridsfrågorna.²

Den 20 september kom en första notis om att spårvägsarbetarna tänkte utvandra till Amerika. Enligt *Socialdemokratens* rapport uppgick de till ett hundratal, var i åldrarna 25 till 30 år och de flesta hade familj. Ett möte hade hållits på Tegnérgatan 6 för att diskutera saken och mötesdeltagarna hade då slagit fast att de inte bara skulle utvandra själva utan också se till att hjälpa alla sina kamrater ”ut ur det land, där en hatfull arbetsgivareklass tagit till en av sina förnämsta uppgifter att omöjliggöra självständiga arbetares existens.”³

Bara ett par dagar senare följde emellertid rapporter med nytt innehåll. Nu talades det om att majoriteten av spårvägsarbetarna istället för att utvandra var ute efter skaffa sig små jordbruk i Sverige. Svenska spårvägsförbundets sekreterare Nils Adler hade enligt uppgift redan vänt sig till NME och Adrian Molin för att höra vad de kunde göra åt saken. NME hade ställt sig positiv till att hjälpa arbetarna. Under Nils Adlers ledning hade de organiserade spårvägsarbetarna därför nu beslutat bilda en småbrukarförening. Dess uppgift var att få in tillräckligt med kapital för att sedan med statens jordförmedlings- och egnahemslån kunna köpa in en jordegendom för spårvägsarbetarnas räkning.⁴

Rapporterna om spårvägsarbetarnas planer nådde nu också ut till andra tidningar. Exempelvis började *Norrskensflamman* uppe i Kiruna följa saken på allvar.⁵ I början av oktober kunde tidningarna berätta att ”spårvägsmännens kolonisationsplan” höll på att sättas i verket med NME:s hjälp. Föreningen skulle ge arbetslösa spårvägsarbetare i både Göteborg och Stockholm lån på 600 kronor och tillsammans med det stora egnahemsbolaget AB Hem på landet ordna jord åt dem. Föreningen ansåg sig omgående kunna placera 30 till 40 av arbetarna vid småbruk och ännu fler om ekonomin tillät.⁶ Löftet ingav mycket optimism och förhoppningar. I *Socialdemokraten* skrev man att:

1 *Socialdemokraten* 9.9 1909, ”Spårvägarna bojkottas av Stockholms fackföreningars styrelser”; Även *Socialdemokraten* 20.9 1909, ”Striden med Stockholms spårvägsbolag”.

2 *Socialdemokraten* 20.9 1909, ”Striden med Stockholms spårvägsbolag”.

3 *Socialdemokraten* 20.9 1909, ”Striden med Stockholms spårvägsbolag: ett hundratal emigrera i slutet av denna månad”.

4 *Socialdemokraten* 24.9 1909, ”Spårvägskrönika för dagen”.

5 *Norrskensflamman* 23.9 1909, ”Spårvägsmännen jagas i landsflykt”.

6 *Socialdemokraten* 4.10 1909, ”Spårvägsmännens kolonisationsplan”; *Norrskensflamman* 7.10 1909, ”Egnahemslån åt spårvägsmännen”.

Det enastående försöket att flytta en sedan flera år tillbaka i staden naturaliserad arbetarkår åter till jordbruket förtjänar den allra största uppmärksamhet av alla socialt intresserade. Få spårvägsmännen det behövliga stödet från dessa, är det väl inget tvivel om att de skola lyckas i sitt företag.¹

Den 5 oktober 1909 bildades Föreningen för rationellt småbruk av cirka 200 spårvägsarbetare som hade samlats i KFUM:s lokaler i Stockholm. Närheten mellan småbrukarföreningen och spårvägsmännens fackförbund märktes i att både Spårvägsförbundets ordförande A. V. Lundström och Nils Adler valdes in i styrelsen. Adrian Molin talade vid mötet om småbruksrörelsen och om vad NME kunde erbjuda alla dem som ville sadla om och bli småbrukare.²

Utvandring som kampmedel

Strejker och andra oroligheter på arbetsmarknaden räknas sedan långt tillbaka till en av pushfaktorerna som fick folk att utvandra. Det tidsmässiga sambandet mellan arbetskonflikter och utvandringsstatistiken har talat sitt tydliga språk. Närmare studier på området har gjorts av Lars-Göran Tedebrand som tagit upp Sundsvallsstrejken 1879, strejkerna i Norberg 1891–1892 och i Ljusne 1905–1906, då arbetare utvandrade i mer eller mindre organiserade former.³ Ljusnearbetarnas utvandring har också behandlats i sin helhet av Björn Rondahl.⁴ Utvandringen i samband med storstrejken 1909 har främst belysts av Göran Friberg och på senare tid av Carina Rönnqvist.⁵

Även Fred Nilssons undersökningar av emigrationen från Stockholm 1880 till 1893 tar upp olika arbetande gruppers utvandring i samband med konflikter på arbetsmarknaden. Dessa studier vittnar om att den form av organiserad kollektiv utvandring som arbetarna eftersträvade efter storstrejken 1909 var väl beprövad. Fastän många socialister ställde sig tveksamma till det privatkapitalistiska USA, var det till stor del fackligt anslutna som utvandrade även under 1880- och 1890-talen. Fackliga företrädare använde redan då utvandringen som ett kampmedel för att påverka förhållandena här hemma genom

1 *Socialdemokraten* 4.10 1909, "Spårvägsmännens kolonisationsplan".

2 *Socialdemokraten* 6.10 1909, "Spårvägsmännens småbruksförening bildad".

3 Tedebrand, Lars-Göran, "Strikes and Political Radicalism in Sweden and Emigration to the United States", Hoerder, Dirk (red.), *American Labor and Immigration History 1877-1920s: Recent European Research*, Illinois 1983, s 230ff.

4 Rondahl, Björn, *Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910: Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisambälle*, Stockholm 1972.

5 Rönnqvist 2002, s 50; Friberg 1988, s 28f.

att framhålla att utvandringen var en oundviklig konsekvens av samhällsbris-
ternas Sverige.¹ Utvandringen, eller endast hotet att utvandra, var ett sätt att
manifestera hur ett missgynnande samhällssystem tvingade bort sina egna
undersåtar från hemlandet.²

Åren 1890 och 1891 utvandrade närmare 700 arbetare från Stockholms
stad till Brasilien i protest mot hög arbetslöshet och låga löner inom metall-
industrin. Även denna utvandring föregicks av fackliga förberedelser.³ Fack-
föreningarna bildade bland annat emigrationskommittéer för att underlätta
utvandringen för sina medlemmar.⁴

Emigrationskommittéer och emigrationsföreningar var något som arbe-
tarna använde sig av i stor skala även under storstrejken 1909. Spårvägsarbe-
tarna och andra utvandringsbenägna yrkesgrupper höll möten där de disku-
terade kollektiv emigration till USA, Kanada och i vissa fall till Brasilien och
Ryssland. För att lyckas med denna samordning bildades allt fler emigrations-
kommittéer och emigrantföreningar på arbetsplatserna. Främsta syftet med
emigrantföreningarna var att samla in pengar som kunde lånas ut till arbetare
som annars inte hade råd att ge sig iväg, men meningen var också att de skulle
vara ett kampmedel vid konflikter på arbetsmarknaden.⁵

Utvandringen var med andra ord inget nytt kampmedel i arbetskonflik-
ternas Sverige. Att använda utvandring som hot borde dock ha varit mer effek-
tivt kring 1909, eftersom det var först efter sekelskiftet 1900 som motståndet
mot utvandringen nådde en betydande omfattning. Något som inte tycks ha
förekommit tidigare var emellertid ropet på småbruk som alternativ till ut-
vandring.

Småbruk på socialisternas villkor

Emigration eller sociala reformer och ännu mer specifikt, emigration eller små-
bruk blev alltså spårvägsarbetarnas krav under hösten 1909. Vilka argument

1 Nilsson, Fred, *Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880-1893: en studie i urban ut-
vandring*, Stockholm 1970, s 227ff; Om socialisternas syn på USA även i Alm 2003, s 133f.

2 Om utvandringen som ett nödvändigt ont p.g.a. Svenska samhällets brist på sociala reformer i
t.ex. *Socialdemokraten* 3.11 1909, "Emigrationsproblemet"; Se även Rönnqvist 2002, s 51.

3 Friberg 1988, s 23f; Nilsson 1970, s 231.

4 Nilsson 1970, s 100; Friberg 1988, s 24.

5 *Socialdemokraten* 24.10 1909, "En undersökning i emigrationsfrågan", signerat Åke; *Socialde-
mokraten* 1.11 1909, "Emigrationen och småbruksrörelsen"; "En undersökning af emigrations-
planerna bland bruksarbetarna i Bergslagen", *Hem i Sverige* 1909:3, s 68; Rönnqvist 2002, s 51;
Friberg 1988, s 28f (på s 29 om bilandet av emigrantförening och emigrationsfond); Carlbäck,
Helene, "Svenskar i Ryssland – svenskhet i Ryssland", i *Människan i historien och samtiden: fest-
skrift till Alf W Johansson*, Stockholm 2000, s 70, s 75.

framfördes för att få så många att byta fokus från utvandring till småbruk i Sverige och på vilka villkor tänkte dessa arbetare bli småbrukare?

En grundläggande åsikt även bland ledande socialdemokrater var, liksom tidigare framgått, att emigrationen var negativ. Inställningen var emellertid samtidigt att den kunde vara ett nödvändigt ont för Sveriges arbetare, på grund av allt för stora sociala orättvisor i landet.¹ Enligt Kälvemark var det precis detta argument som var vägledande för emigrationsmotståndet bland både socialister och liberaler. Hon menar att den politiska vänstern anslöt sig till högerens motstånd mot utvandringen för att få stöd för sina krav på sociala reformer i det konservativa lägret. Det framstår därmed som om vänsterns upphöjning av utvandringen till ett stort samhällsproblem gjordes mer av taktiska skäl än på grund av genuin oro över utvandringens konsekvenser.²

Kälvemarks slutsats är dock att man inte kan utesluta att syftet att hejda utvandringen var uppriktigt menat även från vänstern.³ Att vänstern kombinerade ett till synes genuint, nationellt patos med en vädjan efter reformer understryks av artiklar i de socialdemokratiska tidningarna *Socialdemokraten* och *Norrskensflamman* efter storstrejken. Där skrevs det om utvandringen ur detta fosterlandsälskande perspektiv. Det talades om att arbetarklassen ville känna tillhörighet i både nation och hembygd, men för att kunna göra det krävdes ett samhälle som tog sitt ansvar för samtliga medborgares välgång.⁴

Det låg därmed nära den organiserade arbetarklassen att välja löftet om småbruk framför utvandring. En stor betydelse för att väcka just småbrukardrömmarna hos spårvägsarbetarna hade Nils Adler och andra småbrukarsentusiastiska socialdemokrater som Anders Örne. Adler var en tränad och framstående agitator i både fackliga och jordbrukspolitiska frågor och anlätades ofta av socialdemokratiska kretsar runt om i landet för att hålla publika föreläsningar och föredrag. Vanan vid sådana uppdrag skapade goda förutsättningar för att han även skulle lyckas driva igenom småbruksplanerna bland spårvägsarbetarna och dessutom nå ut med dem i pressen.⁵

Adler hyste ett mycket stort intresse för jordbruket och för bonden som idé. Han var född 1878 i Skåne och hade växt upp i ett jordbrukarhem. Kring

1 Se t.ex. *Socialdemokraten* 3.11 1909, "Emigrationsproblemet".

2 Kälvemark 1972, s 222.

3 Ibid, s 222; Wennström 1984, s 418.

4 *Socialdemokraten* 3.11 1909, "Emigrationsproblemet"; *Norrskensflamman* 4.11 1909, "Varför arbetarna emigrera".

5 Se Odhner 1989, s 96 och 99; Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 3, s 43; Se även kort biografisk teckning av Nils Adler i *Svenska män och kvinnor*, band 1, Stockholm 1942-1955, s 13; *Från de svenska järnvägsmännens organisatoriska samlings- och genombrottsperiod: av Svenska Järnvägsmannaförbundets Styrelse utarbetad redogörelse 1899-1924*, Stockholm 1924, s 155.

sekelskiftet 1900 hade han flyttat till Stockholm och blivit spårvagnsförare och ganska omgående engagerats i facket. Från 1903 fram till 1909 var han Spårvägsförbundets sekreterare. Under denna tid fick han kontakt med Karl-Erik Forsslund och Brunnsviks folkhögskola i Dalarna, vilket inspirerade honom till att bli en av vänsterns bonde- och jordbruksromantiker.¹ Att han hade jordbruket i åtanke även som spårvagnsförare och sekreterare för Spårvägsförbundet framkommer bland annat i Spårvägsförbundets jubileumsbok. Citatet nedan visar att hans idéer hade ett antiindustrialistiskt/civilisationskritiskt innehåll, tydligt inspirerat av Karl-Erik Forsslund och Per Jönson Rösiö. Bondens livskvalitet som självägande jordbrukare framhölls som idealiskt för att denne hade kontroll över sin egen produktion och därmed över sitt eget liv. Bonden var inte slav under någon vinstdrivande kapitalist:

Man talar om att bonden på sin fäderneärvda jord så strängt håller på den enskilda äganderätten därför att han ser skördar gro med gyllene ax, där han plöjt och sått i möda; han ser häri sitt livs mening, och det harmonierar fullständigt med hans känsla av sina uppgifter som samhällsmedlem. [...] I den situationen kan lönearbetarklassen i det moderna samhället aldrig komma. Genom kapitalismen skilt från produktionsmedlen, ett offer för den oerhört långt drivna arbetsfördelningen är proletariatet dömt till ett trälsamt och glädjetomt liv invid existensminimum. Var individ blir blott en automatisk del i industrialismens väldiga samhällsmaskineri; arbetsprestationen reduceras ofta till rent mekaniska handgrepp, som förkväva all personlig arbetsglädje.²

Efter storstrejken flyttade Adler själv till Bankestakolonin och blev ägare till Snorp, en lite större gård i kolonin. Samtidigt tillträdde han en tjänst som ombudsman för Järnvägsmannaförbundet och reste runt och talade för arbetarrörelsens räkning om fackliga och jordbrukspolitiska frågor i folkparker, folkets hus och andra platser. Efter 1914 ägnade han sig åt sitt eget jordbruk och åt jordbrukspolitiska frågor på heltid. Han medverkade exempelvis i arbetet med SAP:s nya jordbruksprogram som antogs i slutet av 1910-talet. Senare, under 1920-talet, var han både riksdagsman och ledamot i statens Egnahemsstyrelse, samt sakkunnig i flera av 1920- och 1930-talets kolonisations- och egnahemsutredningar.³

1 Odhner 1989, s 96 och 99.

2 *Svenska spårvägsförbundets 10 årsberättelse 1899-1909*, Stockholm 1909, s 1.

3 Se Odhner 1989, s 96 och 99; Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 3, s 43; Nils Adler i *Svenska män och kvinnor*, band 1, Stockholm 1942-1955, s 13; *Från de svenska järnvägsmännens organisatoriska samlings- och genombrottsperiod: av Svenska Järnvägsmannaförbundets Styrelse utarbetad redogörelse 1899-1924*, Stockholm 1924, s 155.

Även i Annette Thörnquists avhandling *Lönearbete eller egen jord?* (1989), som behandlar de organiserade lantarbetarnas inställning till jordfrågan, finns Nils Adler med som aktör. Skildringen rör kristiden under 1920-talet, då Adler hade blivit förvaltare vid gården Elleholm utanför Karlshamn i Blekinge.¹ Bankestakolonin hade han lämnat kring 1916.² År 1923 tog han initiativ till att bilda ett kooperativ bland Elleholms arbetare. Kooperativet gick sedan in med stöd från Sveriges lantarbetareförbund (SLF) och arrenderade gården av ägaren i två år. Motivet för arbetarna och fackföreningen att ta över driften och göra gården till ett kooperativ var att klara sig från sänkta löner och arbetslöshet. Nils Adler såg kooperativet som enda lösningen under de ekonomiska dyrtiderna som drabbade Elleholm hårt.³

Kooperation var även det främsta ledordet när Adler bildade Föreningen för rationellt småbruk 1909. De småbrukarkolonier som spårvägsarbetarna skulle skapa tillsammans med NME förväntades bygga på kooperativt samarbete mellan de boende. Som redan omtalats fungerade en stor del av egnahemsföreningarna som kooperativa andelsföreningar. Idén om Kooperation fördes även in i egnahemskolonierna. Helt logiskt var det en organisationsform som väckte särskild sympati hos många socialdemokrater och andra inom den politiska vänstern. Karl-Erik Forsslund hade exempelvis presenterat sin dröm om kooperativa jordbrukskolonier i den utopiska romanen *Göran Delling* från 1906.⁴ Georgisten Johan Hansson propagerade under samma tid kraftigt för anläggandet av kooperativa småbrukarkolonier efter tysk modell. En av förebilderna var Eden norr om Berlin, som var en koloni skapad för och av vegetarianer och jordreformanhängare.⁵

Den modell för Kooperation som Nils Adler satte upp var också radikal. Den inspirerades av det finska kooperativa sällskapet Pellervo, som hade bildats 1899, men var också en mer utvecklad variant av de svenska kooperativa egnahemsföreningarna. Planen var att Föreningen för rationellt småbruk skulle skapa småbrukarkolonier till sina medlemmar och i dem stödja samordning av inköp av maskiner, husgeråd, avelsdjur och annat som behövdes vid småbruket. Ytterligare en uppgift skulle vara att organisera försäljningen av koloniernas produkter, anlägga andelsmejerier eller kooperativ mjölkförsäljning, andelsslakterier och annat. Det planerades även för fortbildning av kolonister vid

1 Thörnquist 1989, s 135ff

2 Snorp, Nils Adler, Mantalslängd Överjärna församling 1917 och 1918, Häradskrivaren i Södertörns fögderi, volym 351, SSA.

3 Thörnquist 1989, s 135ff.

4 Stolare 2003, s 193f.

5 Ibid, s 188.

småbrukarkonferenser och jordbrukarkurser. För kolonisternas bildnings skull talades det vidare om organiseringen av ett vandringsbibliotek och utgivandet av ett eget nyhetsblad.¹

Det fanns en ännu mer långtgående plan med den tänkta kooperativa verksamheten vid spårvägsarbetarnas kolonier. Denna understöddes även av Anders Örne, som också han tillhörde socialdemokratins främsta jordbruksentusiaster. Adler och Örne menade båda att småbrukarkolonierna kunde fungera som kooperativ på ett sätt som i förlängningen skulle gagna arbetarrörelsen. De tänkte sig till och med att kolonierna direkt skulle kunna bidra till att omkullkasta det kapitalistiska systemet. Grundidén gick ut på att upprätta ett samarbete mellan småbrukarna i kolonierna och industriarbetarnas kooperativa organisationer i städerna. Via samarbetet skulle småbrukarna kunna försörja industriarbetarna med jordbruksprodukter utan mellanhänder. På så sätt kunde småbrukarkolonierna underminera det kapitalistiska systemet och hjälpa sina klassbröder, stadsarbetarna, med matförsörjningen.²

Anders Örne presenterade ytterligare premisser för hur de nu planerade småbruken måste fungera för att vara godtagbara ur socialdemokratisk synvinkel. Det främsta kravet var att de blev tillräckligt stora för att räckta till den småbrukande familjens försörjning.³ Deltidsjordbruket var illa sett hos vänstern, eftersom det var en brukningsform som i hög grad gagnade arbetsgivarna. Det skapade bofasta och samtidigt löneberoende arbetstagare istället för befriade människor. Debatten om deltidjordbruket var därför en av de tidigast uppkomna skiljelinjerna i egnahemsdebatten. Örne ville att egnahemsrörelsen endast skulle främja den riktning som skapade nya självägande småbruk, inte arbetarsmåbruk eller arbetarhem.⁴

Ett annat kriterium som Örne ställde upp var att inte göra kolonierna för små. De måste inrymma minst 25–30 kolonister som helst skulle känna varandra sedan tidigare, gärna genom att ha tillhört samma fackliga avdelning. På så sätt kunde underlag för samverkan lättare skapas. Tidigare erfarenhet av jordbruk hos de utflyttande var också viktigt, menade Örne, samt att det fanns möjligheter till skolning i jordbruksarbete ute i kolonin.⁵

Om hur dessa planer mottogs av NME finns inte mycket att hämta i källmaterialet. I NME fanns emellertid också idén om att kolonin främjade samverkan mellan kolonisterna på ett positivt sätt. NME hyste ingen avoghet inför

1 *Norrskensflamman* 21.10 1909, "Tillbaka till jorden".

2 Örne, Anders, "Från storstaden åter till jordbruket", *Fram* 1909:11, s 3

3 *Socialdemokraten* 2.11 1909, "Småbruksrörelsens planläggning", signerat Ö-e, A..

4 Ibid.

5 Ibid.

kooperationens idé som sådan.¹ Mejerier, försäljnings- och inköpsföreningar och gemensam fortbildning förespråkades av både Åkerlund och Molin.² De betydelsefulla skillnaderna mellan idégrupperna kan ses i att Adrian Molin och hans meningsfränder tänkte att denna Kooperation skulle initieras av ledarna över kolonierna, det vill säga av bolaget, medan den politiska vänsterns representanter tänkte sig att Kooperationen byggdes upp av jordbrukarna själva, så att de bestämde villkoren. Vänsterns plan för direkt förmedling av livsmedel mellan småbrukarkolonierna och industriarbetarnas kooperativa föreningar torde inte heller ha hamnat i god jord hos NME:s ledare, men några tecken på mottagande av och reaktioner mot just det förslaget finns inte i materialet från NME.

I det inledande skedet var entusiasmen stor hos vänstern. Det fanns en tro på att alla dessa kriterier kunde uppfyllas i de kolonier som Föreningen för rationellt småbruk planerade tillsammans med NME. Örne och Adler önskade att det här var början på ett projekt som kunde föra en ström tillbaka från städerna till landsbygden, så att jordbruket blev en starkare näring och så att industrins arbetskraft blev färre till antalet och således också fick en mer gynnsam konkurrenssituation. Örne talade även om att de nya småbrukarna skulle visa att jordbruket hade framtiden för sig. Han skrev optimistiskt i *Socialdemokraten* i början av oktober:

Det ligger i sakens natur att kolonisterna få ett hårt arbete de första åren här som överallt, där det gäller att grunda nya jordbruk. Men det är min fasta övertygelse, att de med nödig hjälp av sina klassbröder och socialt intresserade bland de bättre situerade skola slå sig igenom. Hela den kår, det här gäller, är som skapad för att ta initiativet till en återutvandring från städerna till landsbygden. De utvärakta spårvägsmännen besitta både energi, oräddhet och intelligens över genomsnittsmåttet bland svenska folket. Och, framförallt, de kunna lita till en i organisationen beprövad solidaritet, som säkerligen skall följa dem ut till småbrukskolonierna och genast från början bilda den fasta grunden för en till alla jordbrukets grenar sig sträckande kooperativ verksamhet.³

Anders Örne gav här och i sina övriga uttalanden kring förhoppningarna om spårvägskolonisternas framtid, uttryck för en långt mer jordbruksorienterad

---

1 Molin 1917, s 5f.

2 Åkerlund och Olzon 1912, s 23f; Se även Åkerlund, John, "Bankestakoloniens byggnader", *Hem i Sverige* 1912:2, s 51.

3 *Socialdemokraten* 8.10 1909, "Spårvägsmännens första småbrukskoloni", signerat Ö-e, A..

framtidsutsikt än NME:s företrädare gjorde. De socialistiska småbrukarna sågs som potentiella nyskapare av samhället på flera nivåer.

Dagens Nyheter startar en nationell (in)samling

Precis som arbetarna önskat visade sig snart hotet att utvandra vara ett effektivt sätt för att skapa uppmärksamhet. För det etablerade skiktet föreföll utvecklingen i landet dramatisk; ”massan” var i rörelse med massarbetslöshet, besvikna arbetaremassor och massmöten där planer för en massutvandring ritades upp. Efter vänsterpressens skrivelser om arbetarna och samarbetet med NME fick den liberala *Dagens Nyheter* upp ögonen för projektet. Uppmärksamheten ledde snart till att tidningen uppbadade en verklig nationell samling för denna sak. Den inleddes i slutet av oktober 1909 i form av ett upprop för en insamling till förmån för de arbetslösa. I uppropet, som publicerades på första sidorna söndagen den 24 oktober, skrev redaktionen att Sverige måste hjälpa de frustrerade arbetarna så att de inte såg utvandringen som enda möjliga utväg efter strejken. I fokus för framställningen stod arbetarnas förtvivlan och en maning till handling:

Den ena sliter sig lös i hård vrede, i uppbrusande desperation. Den andra kostar det svåra strider, tunga tårar. Dessa strider utkämpas nu, dessa tårar gråtas kanske idag. Vi kunna inte prata bort dem. Det ligger i dem icke bara harmen öfver ett förlorat slag. Det ligger där en tung förvissning om att det aldrig skall bli annorlunda här hemma, att allting ska förbli som förr, att intet samförstånd och ingen lyckligare framtid här äro att vinna.

Vi kunna aldrig prata bort detta – därtill har det pratats för mycket i detta land. Men vi kunna vederlägga dem i handling, dem som säga och tro att de intet fosterland ha.¹

Insamlingen av pengar skulle inte gå direkt till de behövande arbetarna utan till NME. Till stöd för denna tanke framhöll tidningen hur föreningen lyckats undsätta spårvägsarbetarna. På samma sätt skulle även andra arbetslösa grupper kunna hjälpas. Enligt tidningen arbetade nu spårvägsarbetare i Göteborg, tändsticksarbetare i Jönköping och gruvarbetare i Kiruna efter samma linje som spårvägsarbetarna i Stockholm. Många var på väg att utvandra, men flera, särskilt de med familj, önskade inget hellre än att flytta ut på landet och skaffa

---

1 *Dagens Nyheter* 24.10 1909, ”En nationalsubskription mot emigrationen, för småbruket”.

sig ett jordbruk. Småbrukarföreningar hade bildats eller var på väg att bildas även bland dessa arbetare, skrev tidningen.¹

Nationalinsamlingens första mål var att skaffa fram 200 nya småbruk på olika platser i Sverige. Till detta projekt skulle 200 000 kronor behövas. *Dagens Nyheter* räknade nämligen med att varje småbrukare behövde tusen kronor i kontanta medel som grundplåt för att lyckas. Nu gällde det att få hela svenska folket att bidra. Adrian Molin hade lovat tidningen att föreningen kunde ordna småbruken omgående, om bara de ekonomiska förutsättningarna fanns. Pengarna skulle placeras i en fond ”för Sveriges uppodlande”. Denna kom senare få namnet Egnahemsfonden.

NME skulle sedan förvalta denna och dela ut pengarna som lån på tio år till småbrukare, så att de i sin tur kunde ta lån från statens egnahemslånefond. De insamlade medlen skulle med andra ord användas som så kallade fyllnads-lån till de arbetare som saknade det grundkapital som behövdes för att köpa sig ett småbruk.²

Efter ett par dagar slöt en stor del av den frisinnade och högerorienterade pressen upp bakom insamlingen (de frisinnade *Stockholmstidningen* och *Aftonbladet* och de moderatkonservativa och moderatliberala *Stockholms Dagblad*, *Svenska Dagbladet*, *Nya Dagligt Allehanda*, *Vårt Land* och *Svenska Morgonbladet*). Även landsortpressen engagerade sig snart. På tidningarnas redaktioner runt om i landet lades listor där intresserade kunde teckna sina bidrag. Även hos socialistiskt inriktade tidningar fanns listorna.³

Resultatet blev en stor framgång och vittnade om att det var möjligt att åstadkomma en mobilisering av hela riket för att lösa en fråga av detta slag. Enligt NME kom bidrag in från både hög som låg:

Redan första dagen bragte tvenne betydande gåfvor från konungahuset: först 10,000 kronor från H. K. H. Prins Eugen och strax därpå samma summa från Hennes Majestät Enkedrottningen. De närmaste dagarna medförde från Deras Majestäter Konungen och Drottningen 5,000 kronor och från D. K. H. Kronprinsen och Kronprinsessan 1,000 kronor. Äfven flera af regeringens ledamöter visade genom betydande bidrag sin anslutning till föreningens sträfvanden. Några dagar senare lämnade Aktiebolaget Separator till fonden den storartade gåfvan af 25,000 kr.

1 *Dagens Nyheter* 24.10 1909, ”En nationalsubskription mot emigrationen, för småbruket: hvad säga arbetarna själfva?”.

2 *Dagens Nyheter* 24.10 1909, ”En nationalsubskription mot emigrationen, för småbruket”.

3 ”Nationalsubskriptionen och egnahemsfonden”, *Hem i Sverige* 1909:3, s 54; Se t.ex. den för tiden socialdemokratiska Norrskensflammas engagemang för saken i *Norrskensflamman* 28.10 1909, ”Småbruk i stället för emigration: en nationalsubskription”.

Bland öfriga större bidrag kan nämnas kr. 5,000 från Härads höfdingen Thor Odencrants i Borås och hans maka, född Ekman, och betydande belopp från Stockholms Arbetaresångförening och sångsällskapet O.D. Öfriga större och mindre gåfvor kunna icke här nämnas – alla läger och samhällsklasser ha varit representerade och alla belopp ifrån de större industriidkarnes och affärsmännens 1,000-kronor till folkskolebarnens 10-öringar [...].¹

NME hade också fått 25 000 kronor av arbetarnas tidigare arbetsgivare Stockholms nya spårvägsaktiebolag, som direkt stöd till föreningens hjälp med ordnandet av småbruk.²

För att ytterligare driva på insamlingen uppkom med tiden flera marknadsföringsmetoder. Inför julen 1909 trycktes tiotusentals kort med motiv ritade av kända svenska konstnärer, däribland Elsa Beskow, för försäljning till förmån för insamlingen. Kortkampanjen vändes speciellt till ungdomar. Paket med kort sändes därför ut till de svenska folkskolorna för vidare distribution till elever som rekryterades som försäljare. Enligt NME blev kortförsäljningen en sådan succé att ett särskilt kontor tillfälligt fick öppna för att administrera saken.³

Farhågor

Tidningarna fortsatte följa utvecklingen med stort intresse. När den första mobiliseringsivern kring nationalinsamlingen hade lagt sig började emellertid farhågor uppträda på några håll, till en början främst från konservativt och frisinnat håll. Det frågades nu hur det skulle gå när det verkligen gjordes allvar av saken. Vilka utsikter fanns det för att en grupp stadsarbetare plötsligt skulle kunna livnära sig som småbrukare? Var spårvägsmännen förberedda på vad som krävdes av dem ute på den sörmländska landsbygden? Det fanns en oro över att okunskap och orimlig optimism hade fött drömmen om Bankestatolonin. De som hade lämnat sitt stöd till nationalinsamlingen hade nog mest varit stadsbor som själva saknade inblick i vad det egentligen var frågan om.⁴

1 "Nationalsubskriptionen och egnahemsfonden", *Hem i Sverige* 1909:3, s 56f; Se även rapport i *Socialdemokraten* 26.10 1909, "Nationalsubskriptionen: hittills omkr. 40 000 kr tecknade".

2 "Nationalsubskriptionen och egnahemsfonden", *Hem i Sverige* 1909:3, s 57f.

3 *Aftonningen* 21.12 1909, "Konstnärliga brevkort för emigrationsföreningens småbruksfond"; Frölander, Natalia, "Nationalföreningen mot emigrationens nationalinsamling", *Hem i Sverige* 1909:3, s 64

4 *Stockholms Dagblad* 17.11 1909, "Den sociala striden och landtarbetet: en allvarlig varning", signerat Cecilia Bååth-Holmberg.

I den konservativa *Stockholms Dagblad* skrev exempelvis författarinnan Cecilia Bååth Holmberg en artikel där hon funderade över om det inte varit bättre att ordna en stadsnära trädgårdsstad åt de socialistiska stadsarbetarna och istället låta lantarbetare, som arbetat hela sina liv inom jordbruket, bli småbrukare. Utifrån de givna förutsättningarna trodde hon enbart på ett misslyckande. Det krävdes åtminstone att de blivande kolonisterna fick utbildning innan de skickades ut till sina obbyggda gårdar. En kurs på minst ett år borde de få gå, menade Bååth Holmberg.¹

Bååth Holmberg lyfte även fram kvinnornas roll i projektet. Var de tilltänkta småbrukarhustrurna tillräckligt erfarna och beredda på vad som väntade dem i Bankesta?, frågade hon sig. Kunde de bruka åkern och arbeta i ladugården och framställa alla hemmets produkter på egen hand? Även om de var av arbetarbakgrund hade de troligtvis vant sig vid de bekvämligheter och den kultur som stadslivet erbjöd, skrev Bååth Holmberg. De som köpt färdiga produkter på charkuteriet och på torget och kunnat hämta sin mjölk måste nu själva mjölka, sköta kor, grisar och höns. De skulle bli tvungna att gå i grova dräkter istället för fina kläder. Dessutom, skrev Cecilia Bååth Holmberg, som annars var känd för sin vurm för lantliv och hembygd, innebar livet på landet ”ödslighet, mörker och tyngd”. Skulle kvinnorna uthärda där ute efter en hel vinter?²

Hennes största oro gällde dock inte kolonisternas framtidsutsikter, utan istället småbruksrörelsens framtid. Småbrukarrörelsen riskerade att bli sönderagerad av upprörda socialister, om projektet misslyckades, konstaterade Bååth Holmberg.³

Ett svar till Cecilia Bååth Holmberg inkom omgående till samma tidning från Adrian Molin. Han vände sig direkt mot misstron att spårvägsarbetarna och deras hustrur skulle ha otillräckliga erfarenheter för att klara sig på sina småbruk. Enligt Molin hade de noga valts ut av föreningen och samtliga var födda och uppväxta inom jordbruket, även kvinnorna. Vanligast var att männen arbetat inom jordbruket fram till militärtjänsten och därefter hade de arbetat i staden under några år, menade han. Nu var de i 30-årsåldern och kunde orimligen ha glömt allt om jordbrukets arbetsuppgifter och villkor. Däremot var det möjligt att de saknade aktuell kunskap om modern jordbruksskötsel, men det gjorde å andra sidan vanliga lantarbetare också. I sitt genmäle passade han också på att jämföra industri- och stadsarbetare med lantarbetare och

1 *Stockholms Dagblad* 17.11 1909, “Den sociala striden och landtarbetet: en allvarlig varning”, signerat Cecilia Bååth-Holmberg.

2 Ibid.

3 Ibid.

Ett småbruk i Bankestakolonin. Fotograf: Okänd. Källa: Albumet är i privat ägo.

rangordnade de senare som lägre stående och därför mindre kapabla att sköta ett småbruk fastän de arbetade inom jordbruket. De var nämligen nästintill obildbara enligt Molin:

Men framför lantarbetarne ha de till jordbruket återgående stadsarbetarne den förmånen, att de äro betydligt vaknare och mera mottagliga för upplysning. Man lär i regel en grupp stadsarbetare med ett föredrag lika mycket som en samling lantarbetare med fem.¹

Här framkom alltså en negativ syn på lantarbetarna som kan ställas mot den han framförde i samband med böndernas politiska mobilisering 1910.² Varken agitatorer eller personer utan ekonomiskt sinne blev småbrukare, lovade Molin vidare. Det var enbart ”de bästa elementen bland stadsarbetarna, som söka sig

1 *Stockholms Dagblad* 18.11 1909, ”Nationalföreningens mot emigrationen småbruksplaner: sekreteraren d:r Molin tager till orda”.

2 Molin, Adrian, ”Lantarbetarne och partierna”, *Det Nya Sverige* 1910, s 396f.

ut på landet, de ekonomiskt och moraliskt vederhäftigaste”, påpekade Molin avslutningsvis och avfärdade alla farhågor och rekommenderade alla som hade åsikter i frågan fortsättningsvis skulle vända sig till NME:s centralbyrå innan de ventilerade sig i tidningarna.¹

Även den precis nystartade geogistiskt orienterade Aftontidningen skrev om utsikterna för att de urbana arbetarfamiljerna skulle lyckas. Här svarade Adrian Molin med att beskriva NME:s planer för att få sina kolonister att klara sig så bra som möjligt. Förutom att vara noggranna vid själva urvalet av kolonisterna, där både mannens och hustruns bakgrund och erfarenheter vägdes in, ordnade NME ”alltid” föreläsningar och undervisningskurser för kolonins invånare när en ny småbrukskoloni anlades. Bland annat hade ”den framstående föreläsaren och småbrukaren Pettersson i Ugglehult” anlitats för sådana ändamål.² Molin förklarade även att föreningen hade för avsikt att leda kolonisterna med en sakkunnig disponent på plats. Så snart spårvägsarbetarna kommit igång med byggnationerna till sommaren 1910, skulle även de få den vägledning de behövde.³

Farhågorna bestreds även av spårvägsarbetarnas egna uttalanden i tidningarna. I en intervju med Spårvägsförbundets ordförande A. V. Lundström förklarade han att i stort sett alla spårvägsarbetare hade erfarenhet av jordbruksarbete sedan uppväxten. Angående hustrurna påpekade han att utan deras villiga medverkan skulle projektet aldrig gå i hamn och de var alla glada åt att få flytta ut till landet och få ett eget hem. Han sade även att det var lika viktigt att hustrun kunde sköta sin del av jordbrukarhemmet, som mannen sin.⁴ Det fanns alltså en medvetenhet om att kvinnorna var viktiga i kolonisationsprojektet. Det skulle emellertid visa sig att de var ännu viktigare än vad som förutsattes.

Bankestakolonin byggs upp

Till en början talades det om att det var några hundra av 1500 arbetslösa och lockoutade spårvägsarbetare som hade visat intresse för att skaffa sig småbruk i Sverige. Av dessa valdes slutligen ett 30-tal ut till att bli kolonister, enligt

1 *Stockholms Dagblad* 18.11 1909, ”Nationalföreningens mot emigrationen småbruksplaner: sekreteraren d:r Molin tager till orda”.

2 Det har vi sett exempel på från Säffleområdet, där Pettersson och andra föreläste under 1909. Se t.ex. *Seffle Nyheter* 28.1 1909, ”Småbruket och emigrationen”.

3 *Aftontidningen* 16.12 1909, ”Ha de nya småbrukarna sakkunskap?”.

4 *Dagens Nyheter* 26.10 1909, ”Från spårvagnen till nybygget”.

Prins Carl och prinsessan Ingeborg på besök i Bankestakolonin. Enligt det fotoalbum som finns bevarat från besöket hade de här stannat till hemma hos "rättaren" med fru för att inmundiga lunch. Fotograf: Okänd. Källa: Albumet är i privat ägo.

ett uttalande av Adrian Molin i *Stockholms Dagblad*.¹ Arbetarna i Stockholm flyttade ut till småbrukarkolonierna Vrå utanför Uppsala och så småningom till Bankesta utanför Järna.² Från Göteborg flyttade ett litet antal arbetare ut till Tubbetorpskolonin, som anlades på säteriet Tubbetorp utanför Vårgårda, nordöst om Göteborg.³ Från Malmö flyttade arbetare till Bollerupskolonin utanför Tomelilla i sydöstra Skåne. NME gav sitt aktiva stöd till samtliga dessa kolonisatörer, bland annat med fyllnadslån från Egnahemsfonden.⁴ Av de aktuella koloniprojekten var det dock endast det i Bankesta som sköttes helt i

1 *Stockholms Dagblad* 18.11 1909, "Nationalföreningens mot emigrationen småbruksplaner: sekreteraren d:r Molin tager till orda".

2 Se t.ex. "Småbrukskolonien vid Vrå", *Hem i Sverige* 1911:1, s 28

3 Åkerlund och Olzon, *Nationalföreningens mot emigrationen egnahemsutställning*, Stockholm 1913, s 38; *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 26.

4 Se t.ex. "Kolonisationsverksamheten", *Hem i Sverige* 1913:2, s 57.

NME:s regi. Uppbyggnaden av kolonin på Vrå leddes i stort sett uteslutande av AB Hem på landet.¹

Egendomen Bankesta i Överjärna socken inköptes i februari 1910 för 375 000 kronor av Adrian Molin och Gösta Tamm i en gemensam affär och överlämnas omgående till det nybildade egnahemsbolaget AB Bankesta småbruk.² Köpet skedde med hjälp av ett lån från statens jordförmedlingsfond, vilket uppgick till 260 000 kronor.³ Det var det femte egendomsköpet som NME stod bakom och det var det ditintills största.

Till skillnad från Värmlandsbolaget saknade AB Bankesta småbruk anknytning till regionens hushållningssällskap. Huvudägare var NME med majoriteten av aktieposterna och andra största intressent i bolaget var egendomens säljare, änkan Anna Hedenbergh. I styrelsen satt Adrian Molin, Gösta Tamm och Johan Engqvist med Erik Stridsberg och Edmond Carlsson som suppleanter. Anna Hedenbergh köpte senare tillbaka själva huvudgården Bankesta, sedan den avstyckats från större delen av de tidigare ägorna.⁴ Året därpå, 1911, köpte bolaget även in Mora, som låg precis norr om Bankesta. Säljare var Karl Fritiof Pousar. Mora inkorporerades med Bankestakolonin och de bildade därmed en enhet liknande Guttane och Brunnsbol.⁵

Lokaliseringen av Bankestakolonin delade flera drag med Säftekolonin. Den var belägen två kilometer från närmsta tätort, det vill säga Järna. Järnvägen, västra stambanan mellan Stockholm och Göteborg, sträckte sig rakt genom egendomen. Snart skulle även bandelen Järna – Nyköping dras genom området. Närmaste station fanns emellertid inne i Järna. Järnvägen mellan Stockholm och Järna, som färdigställdes redan under 1860-talet, gav goda förutsättningar för bönderna i trakten att skicka jordbruksprodukter in till Stockholm. Denna transportmöjlighet tycks ha utnyttjats i stor omfattning varje dag. Det var också en sådan kommunikation som egnahemsbolagen eftersträvade, eftersom den kunde skapa avsättningsmöjligheter även för småbrukarkolonisternas produkter.⁶ Järna var liksom Säfte ett litet samhälle i utveckling, mycket tack vare järnvägen. 1913 öppnades sträckan Järna-Nyköping och Järna blev därmed en järnvägsknutpunkt. Året innan, 1912, hade Järna blivit

1 Se t.ex. *Den svenska egnahemsrörelsen*, Stockholm 1915, s 74, s 77 och s 99f.

2 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 3, Stockholm 1919, s 5.

3 Uppgift från *Aftontidningen* 29.7 1911, "Nationalföreningens experiment med småbruk", signerat Johan Hansson.

4 Uppgifter om aktieinnehavet i Protokoll 17.3. 1910, AB Bankesta småbruk, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda efter 1960, Bolagsverket Sundsvall.

5 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 3, Stockholm 1919, s 8; Om Mora i Inskrivningsdomaren i Öknebo härad, Södertörns domsaga, Lagfartsböcker, Överjärna socken, Stockholms län, SSA.

6 *Järna som det var: gamla bilder från bygden*, Järna 1991, s 43f.

municipalsamhälle. Det fanns en del optimistiska idéer om hur ortens tillväxt ytterligare skulle kunna framskrida vid den här tiden. Man hade bland annat planer på att utveckla industrin med hjälp av gruvbrytningen som fanns i området, samt anlägga en sprängämnesfabrik, men den planen förverkligades aldrig. Något som däremot infördes var torgdagar för försäljning av kreatur och jordbruksprodukter inne i Järna, vilket var till gagn för de kommande småbrukarna i Bankesta.¹

Sedan huvudgården Bankesta styckats av och sålts tillbaka till sin gamla ägare, delades resten av kolonin upp i en huvudgård, Billsta, och fyra mindre bondgårdar, Lövhagen, Snorp, Stortäppan och Simsjön, samt i två mindre gårdar som sades vara för stora för att benämnas egnahem.

Billsta betecknades som en ”medelstor gård” med sina 54 hektar åker. Här byggdes en ny huvudgård för kolonin. Här var det tänkt att den jordbrukskunniga auktoritativa ledaren av kolonin skulle bosätta sig. Att så var fallet rapporterade August Östergren från en utflykt till Bankestakolonin 1911:

Centrum för det hela skall inspektorsgården [Billsta] vara, vid denna skall uppföras ett mejeri, och inspektoren skall vara en både rådgivande, ledande och öfvervakande person. Klart är, att här äfven bör blifva och äfven bli ett centrum för allt det gemensamma vid inköp, försäljningar m.m., som så småningom måste arbeta sig fram.²

Bostadshuset på Billsta uppfördes i en herrgårdsstil som trots sin relativa enkelhet markant skilde sig från kolonins övriga bebyggelse. Enbart med sitt formspråk vittnade huset om att det här skulle bo någon av särskild betydelse. Den lades dessutom på en liten höjd, vilket öppnade för att ”patronen”, som arkitekten bakom Billsta, John Åkerlund kallade honom, kunde sitta inne vid sitt skrivbord och se ut över ägora.³ Ett par uppgifter visar att det fanns en disponent med namnet Anderberg bosatt vid gården åren kring 1910 och 1911.⁴ Men hur mycket av de uttänkta uppgifterna som förverkligades av honom är tyvärr svårt att se. Hösten 1916 anställde egnahemsbolaget en annan ledare för kolonin med titeln vandringsrättare eller egnahemsrättare. Hans uppgifter

1 Ibid, s 14.

2 “Ombudsmötets utflykt till småbrukskolonien å Bankesta”, *Hem i Sverige* 1911:3, s 85.

3 Ibid, s 85.

4 *Afrentidningen* 29.7 1911, ”Nationalföreningens experiment med småbruk”, signerat Johan Hansson; I folkräkningen från 1910 finns en ogift Frans Gottfrid Nilsson Anderberg titulerad lantbrukare och inspektor, född i Skaraborgs län 1857 antecknad under Billsta. Bostadsräkningen 1910, ur församlingsboken för Överjärna församling i Stockholms län, Stockholms län, Folkräkningar 1910 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet.

liknade disponentens, eftersom han var ålagd att både instruera kolonisterna i jordbrukets skötsel och fungera som bolagets representant, vilket innebar att han skulle bevaka bolagets intressen och kontrollera kolonisterna. Tillsammans med sin familj arrenderade han en av kolonins medelstora gårdar för att där upprätta ett mönstersmåbruk som kunde tjäna som förebild för småbrukarna.¹ Han och hans fru fick dubbla roller som bolagets representanter inom kolonin och kolonins representanter utåt. Ett exempel på det visas i ett fotoalbum från ett av prins Carl och prinsessan Ingeborgs besök i kolonin 1918, då rättaren med fru öppnade sitt hem och bjöd prinsparet på lunch innan de färdades vidare.

Disponenten och rättaren var alltså satta att vaka över de mindre gårdarna i kolonin. Dessa uppgick sammanlagt till omkring 40 hushåll. Småbruken blev 30 till antalet och mycket olika till storleken med mellan två och tio hektar åker och tre till tolv hektar skog. De låg spridda över hela området. Den återstående delen av marken delades i tio mindre tomter avsedda endast för bostadsegnahem utan jordbruk. Dessa tomter omfattade omkring en halv hektar och låg samlade i det hörn av kolonin som låg närmast samhället.²

Vid Mora avstyckades först den gamla huvudgården, samt sju gamla torp och en mindre gård. Resten av marken delades i sex nya småbruk. En del av den avstyckade marken i Moraområdet kom att slås ihop till större lotter eller köpas upp av kolonisterna i Bankesta som önskade utöka sina egna ägor.³

Enligt lagfartsböckerna från området var det sammanlagt 36 gårdar som fick lagfart i Bankestakolonin under 1911 och 1912, följt av tretton i Mora under 1913. Det ska med andra ord ha funnits 49 hushåll inom området då. Det måste emellertid betraktas som ett minimiantal. Uppgifterna om lagfarterna är nämligen så spridda under olika hemmansdelar att de är svårt att säkerställa alla de gårdar som tillhörde kolonin. Enligt föreningens egna uppgifter uppgick antalet hushåll i kolonin till hela 60 under 1912 och till 62 år 1917.⁴ Av dessa räknades 46 hushåll till kategorin småbruk.⁵ Det sammanlagda antalet

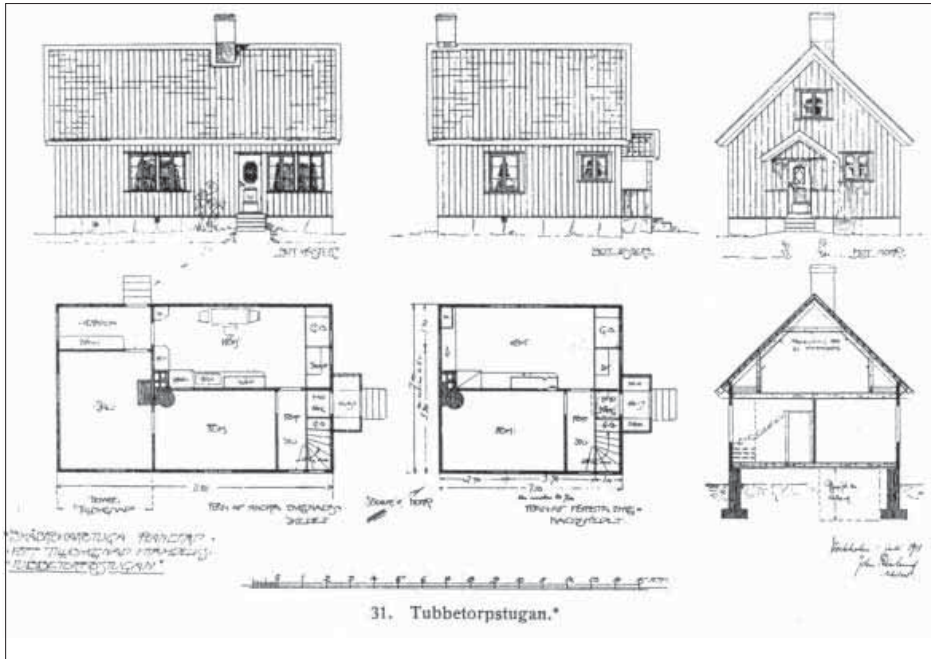
1 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 3, Stockholm 1919, s 11, gård nr 38 beboddes av en 36 årig man och hans 34 år gamla hustru samt ett barn. Gården var på sammanlagt dryga 10 har. Vid en sammanlänkning mellan kartan över området i Molin 1917 och fastighetskartan ser det ut att vara Karlstorp, d.v.s. Billsta nr 1:61, 1:47 och 1:57.

2 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 3, Stockholm 1919, s 5ff och tabell 1.

3 *Ibid*, s 9.

4 Uppgifter om 1912 har hämtats från "Kolonisationsverksamheten", *Hem i Sverige* 1913:2, s 55; Om 1917 i *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 3, Stockholm 1919, tabell 1 och 2.

5 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 3, Stockholm 1919, s 11.

Tubbetorpsstugan ritad av John Åkerlund. Källa: Åkerlund och Olzon 1912, s 38.

invånare uppgick enligt uppgifterna från 1917 till 295 personer varav 118 var barn.¹

Kolonisterna i Bankesta-Mora

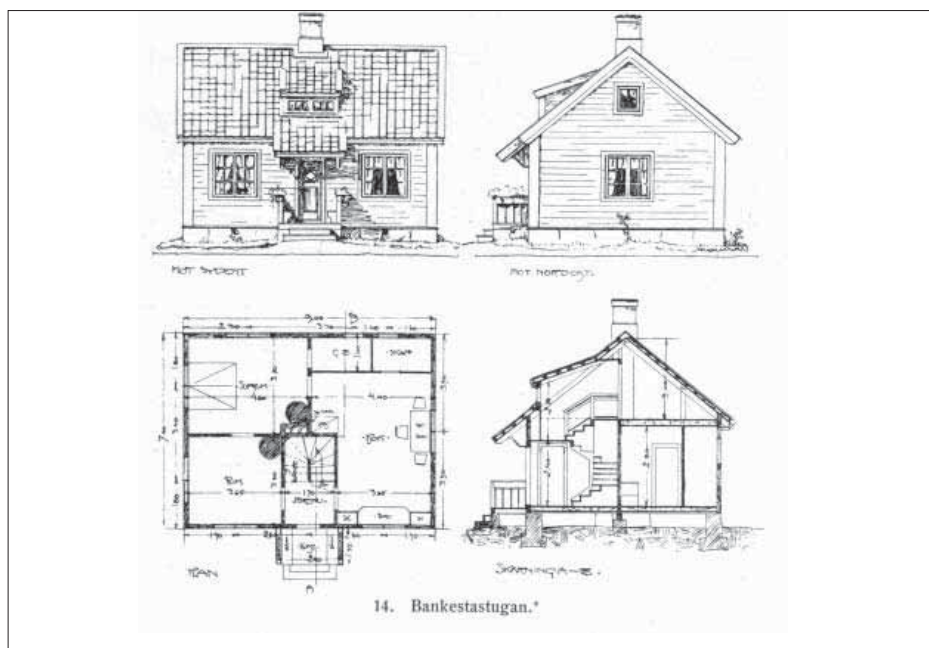
Vilka var det då som bosatte sig i småbrukarkolonin utanför Järna? Vid sidan av den uppmärksammade inflyttningen av spårvägsarbetare med familjer ägde en inflyttning av mindre spektakulär form rum. I avhandlingens inledning presenterades exempelvis en av de familjer som flyttade hit, familjen Blomberg från Stockholm, som köpte Lilla Koppartorp 1913.²

Omkring hälften av de nära 300 invånarna i den nya kolonin bodde i området sedan tidigare. Åtta till tolv familjer, hade varit torpare och arrendatorer under gårdarna Bankesta och Mora. Nu hade de fått köpa sina gårdar.³

1 Ibid, tabell 1 och 2.

2 Mora, Lilla Koppartorp, Blomberg Gustaf, Mantalslängd Överjärna församling 1915, Häradsskrivaren i Södertörns fögderi, volym 351, SSA; Blomberg, Gustaf, nr 12, blad 187, band 2, Inskrivningsdomaren i Öknebo härad, Södertörns domsaga, Lagfartsböcker, Överjärna socken, SSA.

3 *Våra egnehemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 3, Stockholm 1919, s 11.

Bankestastugan ritad av John Åkerlund. Källa: Åkerlund och Olzon 1912, s. 26.

Medelåldern bland de manliga ägarna på Bankestas redan bebyggda, gamla gårdar var därför hög, 51,5 år. Flera var i 60-årsåldern och en man, den äldste i kolonin, var 85 år och hans hustru 75 år gammal. De som bosatte sig på de nya gårdarna var i genomsnitt tio år yngre än på de gamla gårdarna. De yngsta kolonisterna var ett gift par där mannen var 23 och kvinnan 21 år gammal.¹ Samtliga utom tre kolonister var gifta. Familjerna uppskattades som små med undantag för en familj som hade åtta barn.²

Av de inflyttade kolonisterna härstammade de flesta från Södermanland och Uppland. Ingen av dem ska ha kommit inflyttande från Norrlandslänen.³ Den geografiska bakgrunden bland de boende var alltså tillsynes mer homogen här än i Säftekolonin.

Alla köpare var inte män utan bland dem fanns också en kvinna.⁴ Folkräkningens uppgifter från 1920 visar att hon bodde med sina ålderstigna för-

1 Ibid, tabell 1 och 2.

2 Ibid, s 12.

3 Ibid, s 12.

4 Ibid, tabell 2.

äldrar på den lilla gården.¹ Som ägare till den aktuella gården registrerades hon redan 1911, men under åren fram till 1920 verkar hon ha bott i USA, åtminstone periodvis.² Troligtvis ställde hon upp som låntagare utan planer på att själv bosätta sig där, när hennes far och mor fick tillgång till gården på ålderns höst.

Den sociala bakgrunden bland småbrukarna liknade den bland Säftekolonisterna. I statistiska uppgifter från 1917 uppgavs titlarna industriarbetare, sjöman, lykttändare, renhållningsarbetare och mjölnare bland de inflyttade männen. De meddelades samtliga ha mycket begränsade erfarenheter av jordbruksarbete.³ De enstaka titlar som framträder i materialet från inskrivningsmyndigheten från 1911 och framåt vittnar ytterligare om den sociala sammansättningen i koloniområdet. Det visar att här fanns fler personer än Anna Hedenbergh som hade en högre samhällställning, bland annat en grosshandlare, en maskindirektör, en jägmästare, en trävaruhandlare med firma och två byggmästare. Bland arbetartitlarna fanns, förutom de ovan angivna, cementarbetare, stenarbetare, pumppmakare, hamnarbetare, bergssprängare, slöjdare, vedhandlare och ett flertal jordbruksarbetare. Därtill uppgavs tre personer med titlar knutna till spårvägsarbete, närmare bestämt en spårvägsförare och två konduktörer.⁴

Det finns endast ett fåtal uppgifter om spårvägsarbetarna i materialet från NME. Det uppges ha funnits sju av dem kvar i kolonin 1917. Exakt hur stor gruppen var från början framgår inte, eftersom uppgifterna skiljer sig åt. Efter att ha spårat spårvägsmännen i diverse folkbokföringsmaterial och mantalslängder kan det emellertid konstateras att det var omkring tio spårvägsarbetare som kom inflyttande till Bankestakolonin från Stockholm med sina familjer efter 1909.⁵

I en jämförelse mellan Säftekolonin och Bankestakolonin framkommer några skillnader i deras uppbyggnad, kanske beroende på att NME hunnit få vissa erfarenheter efter anläggandet av de första kolonierna. Vid Bankesta-

1 Billsta, Hansta, Jonsson Johanna Sofia, Bostadsräkningen 1920, Överjärna församling, Stockholms län, Folkräkningar 1920 (microfiche), Forskningsarkivet Umeå universitet.

2 Billsta, Hansta, Jonsson Johanna Sofia, Mantalslängd Överjärna församling 1915 och 1917, Häradsskrivaren i Södertörns fögderi, volym 351, SSA.

3 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 3, Stockholm 1919, s 12.

4 Inskrivningsdomaren i Öknebo härad, Södertörns domsaga, Lagfartsböcker 1875-1936, Överjärna socken, SSA.

5 Enligt föreningens uppgifter till Kungl. Maj:t 1913 hade endast sju egnahem i Bankesta förvärvats av denna grupp. Tio spårvägsarbetare hade flyttat in i egnahemskolonin Vrå, norr om Stockholm. Tre av de sju familjerna i Bankesta hade "övergått till annan verksamhet", vilket torde innebära att de redan 1913 hade lämnat kolonin. Se Bihang till riksdagens protokoll 1914, Kungl. Maj:ts proposition, nr 1:24, "Anslag till nationalföreningen mot emigrationen", s 227.

kolonin ser de inflyttande familjerna ut att ha varit något mindre och de hade även en mer homogen geografisk bakgrund. Det innebar att den belastning som en stor familj innebar blev mindre för dem som byggde upp nya hem i Bankesta, samt att de inflyttande inte var främmande för de geografiska förhållandena dit de kom. Sannolikt kände flera varandra sedan tidigare, åtminstone spårvägsmännen, vilket borde ha givit bättre förutsättningar för sammanhålningen i kolonin. Dessutom var ledningen av kolonin starkare med gården i Billsta, samt med en disponent och en rättare boende inom kolonin.

Kontrollen vid byggandet av bostäderna var även den större i Bankesta-kolonin. Om det vittnar den långt mer arkitektoniskt sammanhållna bebyggelsen. Till Bankestakolonin ritade nämligen John Åkerlund en särskild eggenhetstyp, Bankestastugan. Denna hustyp blev tillsammans med en annan av Åkerlunds modeller, den så kallade Tubbetorpsstugan, spridd i NME:s och AB Svensk jordförmedlings kolonier. Troligtvis användes den även i andra kolonier än föreningens egna, eftersom de spreds via föreningens utställningar, samt såldes som mönsterritningar för fem kronor vid föreningens byråer.¹

Båda stugtyperna var små och skulle enligt ursprungsidén målas röda med vita knutar. Bankestastugan, som ritades först, var något större och byggdes utifrån en parstugemodell med kök, rum och sovrum i bottenvåningen.² Något som utmärkte Tubbetorpsstugan var att den byggdes enligt en så kallad tillbyggnadsprincip. Denna innebar att den i utgångsläget byggdes som en liten huskropp med ett rum och kök, för att sedan kunna byggas ut från ena änden av huset. Tillbyggnadsprincipen skapades för att hålla byggnadspriserna nere, framförallt för att kostnaderna inte skulle överträda maximivärdet som statens egnahemsån gav i sina villkor. För att underlätta utbyggnaden murades därför skorstenen och murstocken vid den gavel där utbyggnaden skulle göras.³ Det var även en princip som passade den organiska modellen att bygga hemmet bit för bit.⁴

Modellerna användes också utanför de byggnadszoner som de ursprungligen hade anpassats för.⁵ NME:s bolag höll med andra ord inte strikt fast vid indelningen av byggnadszonerna, det vill säga vid det som utgjorde själva

---

1 Åkerlund och Olzon 1912, s 38.

2 Ibid, s 26ff.

3 Ibid, s 38.

4 Se t.ex. *Svenska allmogehem*, Stockholm 1909, s 207.

5 Det visar exempelvis anläggandet av Tubbetorpskolonin, där Bankestastugan, som enligt Åkerlunds klassificering tillhörde en annan byggnadszon, först uppfördes för flera småbrukare innan Tubbetorpsstugan konstruerades, se Åkerlund och Olzon 1912, s 38 ; Stugtyperna diskuteras även i Ivar Los *Analfabeten*, se Lo-Johansson 2001 [1951], s 65.

grunden för regionalismen.¹ Flerfaldigandet av stugtyperna bidrog tvärtom till att ge kolonierna, som var spridda över större delen av Sverige, ett enhetligt intryck. Även om de inte utgjorde exakta kopior av varandra, utan varierades något beträffande exempelvis takens och fönstrens form, syns det än idag tydligt att de har samma stildrag, framförallt i de småbruksområden som anlades under 1910-talet.

En nationell samling havererar

Det stora intresset för nationalinsamlingen till NME och spårvägsarbetarna vittnar om att det gick att uppbåda en nationell samling mot emigrationen och för småbruket i storstrejkens Sverige. Via samverkan mellan NME och Spårvägsförbundets Nils Adler bildades en brygga mellan olika falanger i eg-nahemsrörelsen, mellan en radikal socialistisk falang och de nationalistiska småbruksvurmarna till höger. I tidigare forskning framträder emellertid storstrejken som slutpunkt för den nationella samling som hade varit på den politiska agendan sedan unionsupplösningen 1905.² En närmare titt på händelserna kring *Dagens Nyheters* insamling visar också att det starka stödet hade en ganska vek grund att stå på. Projektet mötte omgående kritik från vissa socialdemokrater, som menade att nationalinsamlingen var ett typiskt utslag för en borgerlig tanke utan social realism. Att hjälpa ett fåtal utestängda arbetare till småbruk var ingen lösning på den enorma konflikten mellan arbetare och arbetsgivare som storstrejken givit uttryck för. Nationens krafter borde istället riktas mot att se till att arbetarna fick gå tillbaka till sina arbetsplatser i städerna.³ Något som uppmärksammades var även att samma arbetsgivare som svartlistat sina arbetstagare nu gick in med ekonomiska bidrag till insamlingen och NME. Från *Socialdemokratens* redaktion talades det om hyckleri och humbug. ”Så tvättar den ena handen den andra; den generösa filantropen täcker den hänsynslösa utkastaren.”⁴

Spårvägsarbetarna, eller egentligen Föreningen för rationellt småbruk, gjorde även ett eget upprop för insamling av medel till sina småbruk. Uppropet gjordes samma dag som *Dagens Nyheters* upprop, men i mindre skala och nådde endast ut i vänsterpressen.⁵ Det kan tolkas som ett utslag av att

1 *Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909, se karta s 176.

2 Exempelvis Elvander 1961, s 198; Kummel 1994, s 32; Strahl 1983, s 106.

3 *Socialdemokraten* 1.11 1909, ”Emigrationsproblemet II”; Se även *Socialdemokraten* 25.10 1909, ”De bojkottade arbetarnas emigrationsplaner”.

4 *Socialdemokraten* 30.10 1909, ”Nationalinsamlingen för småbruk”.

5 *Norrskensflamman* 2.11 1909, ”Spårvägsmännens jordbruksplaner”.

arbetarnas förening inte ville överlåta småbruksprojektet helt i det borgerliga samhällskiktets händer.

Ytterligare bevis för den nationella samlingens svaghet finner man i de rapporter som senare följde angående kolonisationsförsöken. När byggnationerna var i full gång ute i Bankesta och när flertalet av kolonisterna hade flyttat in fick kolonin besök av flera journalister. En person som gjorde utflykten från Stockholm till området söder om Södertälje var georgisten och skribenten Johan Hansson. Han gjorde ett kritiskt reportage från kolonin i juli 1911. Meningen var från början att Johan Hansson skulle ha med sig amerikanen Joseph Fels, som var på Sverigebesök. Fels, tvålfabrikör och mångmiljonär från Philadelphia, var ledare för georgisterna (The Single Tax Movement) på internationell nivå. Under tiden i Sverige hade Fels visat stort intresse för NME:s göranden och låtanden och haft flera förslag till ändringar i NME:s program och verksamhets sätt. Enligt Johan Hansson hade de försökt åstadkomma en träff mellan Fels och Adrian Molin, men Molin hade varit bortrest. Nu hade förhinder från Fels sida lett till att Johan Hansson fick göra besöket i Bankesta på egen hand.¹

Hansson betecknade Bankestakolonin som ett ”experiment” som måste beses. I den utvärderande artikeln som han sedan publicerade i *Aftontidningen*, blandades goda omdömen med kritik. Själva platsen för kolonin och intrycket den gav ur estetiskt perspektiv fick mest beröm. Den låg vackert till, verkade omsorgsfullt planerad. Jorden var välskött. Kommunikationerna var förhållandevis goda och gav kolonisterna möjlighet till sysselsättning mot lön vid sidan av småbruket, skrev Hansson, i positiv anda. De gårdar som var färdiga beskrevs som ”stilfulla”. I de bostadshus Hansson besökte fanns två mindre rum och ett rymligt kök. Uthusen var också rymliga, väl inredda med cementgolv och andra moderniteter.²

Härpå följde Hanssons kritik. Precis som i Säftekolonin hade byggnaderna i kolonin blivit för dyra, trots användningen av typhus. Kolonisterna byggde nu så mycket de kunde på egen hand för att få ned kostnaderna. Särskild oro kände Hansson beträffande spårvägsarbetarna som han träffade på. De såg inte ljusst på framtiden och inväntade att påbörja betalningen av räntor, amorteringar och skatter, som de dragit på sig vid förvärvandet av det egna hemmet. De hade stora skulder och var ovana vid jordbruksarbete, skrev Hansson. Han avslutade artikeln med att propagera för den georgistiska skattepolitiken och menade att den skulle gagna småbrukarna i Bankesta mycket bättre än

1 *Aftontidningen* 29.9 1911, ”Nationalföreningens experiment med småbruk”, signerat Johan Hansson.

2 Ibid.

den protektionistiska tullpolitik som Adrian Molin och hans högervänner stod för.¹

Det dröjde sedan ett par år innan tidningarna återigen fylldes med rubriker om Bankestakolonin. Denna gång var temat kris. I november 1913 täckte mörka bilder av förfallna byggnader första sidan på *Dagens Nyheter*. ”Småbrukarna på flykt från Bankesta?”, lydde rubriken. Bakom artikeln stod redaktionen med kommentarer, samt den tidigare så entusiastiska skribenten Erik Nyblom, som nu hade varit ute och besökt kolonin. Nyblom var en av dem från *Dagens Nyheter*s sida som engagerat sig särskilt starkt för Nationalsubskriptionen mot emigrationen 1909.² Nu inledde han med att presentera småbrukstankens stora genomslag i Sverige, hur NME anslutit sig till egna hemsrörelsen och hur Bankestakolonin blivit till med *Dagens Nyheter*s hjälp. Enligt Nyblom hade han blivit ombedd av kolonisterna i Bankesta att komma dit och göra ett reportage. Bilden av hur kolonin utvecklats var nedslående. Främst gällde kritiken hur det blivit för de småbrukare som förutsatts kunna leva på sina ägor och vara självförsörjande. Där hade misslyckandet varit störst skrev Nyblom. Enligt honom hade det visat sig i att mer än hälften av småbrukarfamiljerna redan lämnat Bankesta och flyttat tillbaka in till stan igen, eller till och med utvandrat.³

Skulden till misslyckandet lade Nyblom först direkt på småbrukarna själva, för att flera av dem varit olämpliga som småbrukare och saknat både vana och kunskap. Hustrurna i småbrukarfamiljerna togs här fram som en särskilt skyldig kategori. Många av dem som bosatt sig i Bankesta hade, enligt Nyblom, varit för vana vid stadslivet, precis som Cecilia Bååth Holmberg tagit upp som en av hennes farhågor. Hustrurnas dåliga uthållighet hade sannolikt lett till att familjerna tröttnat snabbare när de började få det ekonomiskt knäpert, menade Nyblom.⁴

Huvudansvaret för kolonins utveckling föll dock på NME och AB Bankesta småbruk, eftersom det var dem som gjort urvalet av kolonisterna. Dessutom svarade de för egendomen som enligt Nyblom inte alls varit i gott skick, utan tvärtom var vattensjuk, dåligt dikad och i stort behov av gödning, vilket var dyrt för småbrukarna att köpa in. Bolaget hade dessutom tagit för mycket betalt för jorden. Något som uttrycktes som ett ”kardinalfel” var att bruk-

1 Ibid.

2 Wiklund, David, ”Nyblom, Erik”, Nilzén, Göran (red.), *Svenskt biografiskt lexikon*, band 27, Stockholm 1990-1991, s 674; *Publicistklubbens porträttmatrikel 1936: med biografiska uppgifter om publicistklubbens medlemmar*, Stockholm 1936, s 433.

3 *Dagens Nyheter* 18.11 1913, ”Småbrukarna på flykt från Bankesta? Av dem som började blott 11 nu kvar”.

4 Ibid.

ningsdelarna gjordes för små för att räcka till självförsörjning. För den jord och den vädertyp det här var frågan om krävdes större delar åkermark per bruk, än vad som blivit. Även Nyblom tog upp att byggnaderna blivit för dyra. Sammantaget hade alla dessa förutsättningar försatt småbrukarna i en pressad situation som märktes på stämningen här ute, menade Nyblom. Avslutningsvis klandrades NME för att den inte skött sig som den borde. Föreningen skulle ha väglett kolonisterna bättre och mer kärleksfullt. Experimenterande, despotism, löftesbrott och vinstränkande var något som bolaget och NME nu förknippades med. Dessutom verkade föreningens representanter rädda för offentlig belysning och kritik, menade Nyblom, som hävdade att tidningen tidigare talat med Adrian Molin om anklagelserna. Han hade då ganska aggressivt svarat att alla kritiska påståenden saknade grund.¹

Ett par dagar senare svarade Gösta Tamm på artikeln genom att tillbakavisa flera av de påståenden som gjorts. För det första menade han att det varit missvisande att tala om en flykt från Bankesta, när antalet småbruk som bytt ägare uppgick till sex av 40 småbruk och inte fjorton av 25, som *Dagens Nyheter* uppgivit. Två av dessa hade enligt Tamm blivit lösta från sina småbruk omgående, utan att de hunnit bosätta sig där. En småbrukare hade bolaget tvingat från gården, och det rörde sig om en före detta arbetare anställd vid Separator som misskött sina åtaganden i alltför hög utsträckning. Angående bolagets, enligt *Dagens Nyheter*, bristande förmåga att välja ut bra kolonister, framförde Tamm att i det fallet var Bankestakolonin speciell, eftersom det här hade gällt att välja bland de arbetare, företrädesvis spårvägsarbetare, som NME och bolaget förbundit sig att hjälpa.²

Uppgifter om kolonisterna från mer oberoende källor talar också för att talet om flykten från Bankesta var överdrivet. På grund av materialets svåröverskådlighet måste dock uppgifterna tas som ungefärliga. Enligt inskrivningsmyndigheterna hade ägarbyten skett vid sex av egendomarna fram till tiden kring 1913–1915. Ägarbytena vid ett och samma småbruk uppgick som mest till tre.³ Av spårvägsarbetarna i Bankesta bodde åtminstone fyra kvar efter 1917. Av de avflyttade tycks flertalet ha flyttat tillbaka till Stockholm igen. Några av dem, däribland Nils Adler, hyrde under en tid ut sina gårdar sedan

1 *Dagens Nyheter* 18.11 1913, "Småbrukarna på flykt från Bankesta? Av dem som började blott 11 nu kvar".

2 *Dagens Nyheter* 21.11 1913, "Småbrukarna på flykt från Bankesta?: ett inlägg från aktiebolaget Bankesta småbruk", signerat Gösta Tamm.

3 Inskrivningsdomaren i Öknebo härad, Södertörns domsaga, Lagfartsböcker, Överjärna socken, Stockholms län, SSA.

de själva flyttat därifrån. Kanske beroende på dyrtiden och de därpå följande svårigheterna att sälja till fördelaktiga villkor.¹

Att flertalet spårvägsarbetarefamiljer flyttade ut från Bankestakolonin efter några år kan även förklaras på andra sätt än med att de tvingades bort på grund av dåliga förhållanden. Det finns en möjlighet att flera arbetarfamiljer som flyttade från städer och stadsnära samhällen ut till kolonierna såg det som en tillfällig krislösning snarare än som uppfyllandet av en romantisk dröm som sedan gick i kras. Enligt Anette Thörnquist ska arbetarnas och arbetarrörelsens intresse för jordbruket till stor del ses som ett svar på den kris som storstrejken var. Under påverkan av jordbruksentusiastiska socialister, kunde småbruket bli något som organiserade arbetare tog till för att minska sitt beroende av arbetsgivarna.² När oroligheterna hade lagt sig valde de att återvända tillbaka till städerna och stadsnäringarna, precis som fallet var med spårvägsarbetarna i Bankestakolonin. De kan därmed inte ses som offer för omständigheterna, såsom exempelvis Erik Nyblom framställde dem.

Synen på kolonisterna

Det finns flera exempel på att NME gav kolonisterna ansvaret för de misslyckandena som skedde i kolonierna. Kritiken gällde ofta kolonisternas bristande egenskaper. I dessa bedömningar framträdde NME:s vertikala karaktär särskilt tydligt. Eftersom Adrian Molin var föreningens talesman var det också han som främst hade möjlighet att ge uttryck för denna inställning. I den norska tidskriften *Ny Jord* uttalade han bland annat att antalet misslyckade kolonister under NME var obetydligt, men att de som misslyckats själva varit olämpliga. De hade särskilt visat på ”bristande ihärdighet, när det gällt att slå sig genom de första svåra åren.”³

Molin förklarade till viss del kolonisternas tillkortakommanden med utlåtanden som härrörde ur idéer om att befolkningen i olika landsdelar skilde sig åt biologiskt. Olika landskap genererade olika typer av fysiska och psykiska konstitutioner hos sina invånare, det vill säga ”kynnen” och ”lynnen” enligt tidens vokabulär. Angående Säftekolonisterna menade Molin ”att det jämna,

1 Avflyttade f.d. spårvägsanställda som hyrde ut sina gårdar i Bankesta: Löfstagärdet V, Emil Hildebert Grönkvist; Mariero, Johan Andersson; Björkdalen, Knut Nimrod Alexis Hällkvist i Mantalslängd Överjärna församling 1915, Häradsskrivaren i Södertörns fögderi, volym 351, SSA; Snorp, Nils Adler, Mantalslängd Överjärna församling 1917 och 1918, Häradsskrivaren i Södertörns fögderi, volym 351, SSA.

2 Thörnquist 1989, s 138.

3 Molin, Adrian, ”Den svenska egnahemsrörelsen”, *Ny Jord* 1916:2, s 39.

ihärdiga jordbruksarbetet nog icke passar för vermlänningens naturell på samma sätt som för t. ex. smålänningens eller sydsvenskens i allmänhet.¹ Han fortsatte också med en utläggning om hur ”kolonistmaterialet” blev svagare ju längre norrut man kom i landet:

Man måste äfven räkna med ett helt annat och i stort sedt svagare kolonistmaterial i mellersta än i södra Sverige. Skåningar och smålänningar, äfven hallänningar, vestgötar och östgötar, ha medfödda anlag för jordbruksarbetet på ett helt annat sätt än folket längre norrut. [...] Den afgörande motsatsen ligger i gemytet. Det ligger för sydsvensken att gå i den jämna ihärdiga lunk, som jordbruksarbetet kräfter, att lugnt och tryggt möda sig för ett resultat, som han kanske får vänta på, men som han fast tror på skall komma. Redan i mellersta Sverige möter man ett helt annat kynne: det mera karakteristiskt svenska, otåliga, ofta en smula sura och griniga folklynnnet; man kan inte lugna sig och vänta, man skall se resultatet med detsamma, annars börjar man knota och tröttnar. Visst kan man hugga i och arbeta hårdt, om det kniper, men uthålligheten, ihärdigheten saknas allt för ofta. Och det är dock just dessa egenskaper, som framförallt krävas af småbrukare.²

Arbetarna i Mellansverige och de nordliga delarna av landet var alltså inte riktigt att lita på när det gällde jordbruk menade Molin, ändå var det i dessa områden NME hade det allra mesta av sin kolonisationsverksamhet.

Några som fick ta ytterligare skuld för de misslyckanden som skedde i Säftekolonin och i Bankesta var småbrukarhustrurna. De hade tillerkänts en viktig roll om småbruken skulle ha framgång i både Cecilia Bååth Holmbergs och Erik Nybloms artiklar. I linje med Bååth Holmbergs farhågor och Nybloms konstateranden sade även Molin i efterhand att kvinnorna varit för bekväma och moderna för småbrukarlivet. Det hade dessutom visat sig att flertalet av dem saknat den viktiga erfarenhet som krävdes för att bli framgångsrika kolonistörer tillsammans med deras män.³

När förhållandena inom kolonierna utvärderades under 1917 visade det sig också att kvinnorna hade burit det reella ansvaret för småbrukens utveckling. Det var nämligen kvinnorna som till stor del hade blivit koloniserande småbrukare i praktiken. Uppgifter från Säftekolonin vittnar om att konsekvensen blev sådan när småbruken endast fungerade som deltidsjordbruk för familjerna. Kvinnorna skötte såväl hemmet, som kreaturen och jordbruket, medan

1 *Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914, s 32.

2 *Ibid*, s 38.

3 *Ibid*, s 36.

männen arbetade i Säffle.¹ Det här utgör även ett exempel på hur kvinnorna i teorin och retoriken i regel osynliggjordes inom NME. De dök upp som variabler först när praktiken diskuterades och det inte gick att bortse från deras existens.

Som vi tidigare såg exempel på hos Molin och Åkerlund innefattade idén om småbrukarfamiljen en tydlig arbetsdelning där kön var avgörande. Med Nils Edlings begreppsval stod de för en borgerlig hem- och familjeideologi där hem och förvärvsarbete, manligt och kvinnligt nogsamt hölls isär.² I enlighet med detta ideal fungerade retoriken. När det talades om kolonisten och småbrukaren, var denne alltid en man. Mannen tillskrevs rollen som ekonomiskt ansvarig, han var förvaltare över hemmet och den offentliga företrädaren för jordbruket. Även om kvinnor hade formell rätt att få lån till ett eget småbruk var det den manliga småbrukaren som var norm och kvinnliga låntagare var ovanliga. Småbrukaren skulle emellertid ha en hustru vid sin sida. Kvinnan i småbruket sågs som mycket viktig, men i NME:s verksamhet omnämndes hon ändå för det mesta som en bisak, liksom i förbifarten. I *Hem i Sverige* presenterades hustruns roll i småbruket endast i ett fåtal artiklar. 1912 ringades hon in som den som skulle ta hand om trädgården, husdjuren och ladugårdens produkter, samt bereda maten och sprida trevnad. Hon hade även till uppgift att väcka kärlek till hembygden och jorden hos småbrukarhemmens söner och döttrar.³ Så såg tidens småbruksideal ut generellt, men i praktiken tog hustrun hand om allt fler uppgifter eftersom männen trots den oroliga arbetsmarknaden alltmer efterfrågades inom industrin.⁴

Därmed krockade idealen med verkligheten i Säfflekolonin och sannolikt också i Bankestakolonin. Den inre kolonisationen, som i retoriken i huvudsak var ett manligt projekt, blev i många fall ett projekt som det var upp till kvinnorna att genomföra.

SAMMANFATTNING

Det här kapitlet har behandlat några av de praktiska utslagen av Nationalföreningen mot emigrationens och Adrian Molins idéer om den inre kolonisationen. Utgångspunkten togs i upprättandet av två av NME:s första kolonier, Säfflekolonin utanför Säffle i Värmland och Bankestakolonin utanför Järna i Södermanland.

1 *Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéerade*, del 2, Stockholm 1917, s 43.

2 Edling 1996, s 332.

3 "Kvinnan i småbrukets tjänst", *Hem i Sverige* 1912:3, s 82f.

4 Edling 1996, s 332; Morell 2001, 60f.

Kapitlet har visat att båda kolonierna hyste inflyttade arbetare och de flesta av dem hade yrkesbakgrund inom industrin eller andra stadsnärings. I Säftekolonin infriades föreningens intentioner om att skapa en lantlig miljö med svenska allmogehem. Förhållandena i kolonin visar även att det fanns en patriarkal omsorg om de boende i kolonin från egnahemsbolagets sida, vilken i lika stor grad kan ha berott på självbevarelsedrift från bolagets, hushållningssällskapets och NME:s sida, som på en humanistisk inställning. Något som inte infriades i kolonin var åstadkommandet av självständiga småbruk. De boende blev omgående tvungna att arbeta vid sidan av småbruket för att kunna försörja sig. För hög skuldsättning samt missväxt under de första åren bidrog till kolonins dåliga utveckling.

Bankestakolonin skapades två år senare till följd av en nationell samling och en nationell insamling i storstrejkens efterdyningar. Den upprättades efter att en grupp svartlistade spårvägsmän från Stockholm hotat med utvandring om de inte fick egna småbruk. De socialistiska spårvägsarbetarna leddes av sin fackliga sekreterare Nils Adler som också bosatte sig i Bankestakolonin. Till sammans med socialdemokraten Anders Örne hade Nils Adler långtgående planer på hur Kooperationen vid småbrukarkolonin skulle kunna fungera till direkt stöd för arbetarrörelsen. De var båda inspirerade av småbruksentusiasterna Karl-Erik Forsslund och Per Jönson Rösiö, samt av utländska kooperativa samarbeten som Pellervo i Finland. Krisen efter storstrejken gjorde att spårvägsmännen samordnade sina intressen med NME och en i övrigt understödjande borgerlighet. Den nationella samlingen kring upprättandet av Bankestakolonin blev dock kortvarig. Det dröjde inte länge förrän samma intressenter som gått i bräschen för stödet till spårvägsarbetarnas småbruksprojekt, däribland den liberala *Dagens Nyheter*, började kritisera kolonisationsexperimentet. Både kolonisterna och NME kritiserades för bristande erfarenheter respektive inkompetent ledning. Bankestakolonins utveckling visade sig inte heller så lyckad eftersom flertalet spårvägsmän hade flyttat därifrån kring 1917. Spårvägsmännens utflyttning kan emellertid ha berott på att de inte hade intentioner att stanna längre än så, även om den slutsatsen går emot det intresse för jordbruket som trots allt fångade socialisterna Nils Adler och Anders Örne. NME och särskilt Adrian Molin visade mothugg mot kritiken genom att bland annat beskylla kolonisterna för missförhållanden i kolonierna. Särskild uppmärksamhet riktades mot småbrukarhustrurna. Inledningsvis hade kvinnornas delaktighet i stort sett negligerats i NME:s kolonisationsplaner, men i efterhand belades de med ett stort ansvar för kolonins utveckling. Det hade med tiden visat sig att det till stor del blivit kvinnorna som skött om småbru-

ken i praktiken, eftersom männen ganska omgående lönearbetat inom andra näringar än jordbruket.

När kritiken mot NME:s verksamhet väl hade börjat komma skulle den visa sig svår för föreningen att rentvå sig från. Beskyllningarna från *Dagens Nyheter* om inkompetens, despotism och affärsdrivna intentioner skulle återkomma och så småningom leda till föreningens fall. Den tråden kommer att plockas upp i avhandlingens sista kapitel. Efter uppbyggnaden av kolonierna utanför Säffle och Bankesta hade dock föreningen flera år framför sig av expanderande verksamhet, bland annat med sina kolonisationsprojekt på bolagsmark i Norrlandslänen. Om det handlar nästa kapitel.

KAPITEL 9

Kolonisationsförsök i Norrland

I det här kapitlet undersöks Nationalföreningen mot emigrationens verksamhet i Norrlandslänen närmare. Förutom att visa på två praktiska kolonisationsförsök även här, så belyses återigen NME:s och dess egnahemsbolags samverkan med staten, samt med de industriella intressena. I Västernorrland, Jämtland och Västerbotten lärer sig föreningen med trävarubolagen för att främja den inre kolonisationen och hämma utvandringen. En fråga som diskuteras är varför trävarubolagen var intresserade av att samverka med föreningen.

FRAMTIDSLANDET

Norrland var framtidslandet och källan till det nya Sverige. Här fanns vidsträckta marker som låg öppna för nya jordbruk som kunde föda fler svenska familjer. Här fanns också vattendrag, gruvor och skog som svensk industri behövde arbetskraft till för att kunna utnyttja. Det var de norrländska markerna som förvaldade de naturresurser som krävdes för att skapa ett ännu rikare Sverige. Att Norrland var ett framtidsland hade det spekulerats om åtminstone sedan 1600-talet, då det talades om att silverfyndigheterna i Nasafjäll kunde bli ”de swänskas Västindien”.¹ I slutet av 1800-talet hamnade Norrland återigen i fokus, men nu talade man om ”Sveriges Amerika”.² Det var hit folket skulle flytta istället för till USA och Kanada.³

Precis som när det gällde tankarna om övriga Sveriges potential blandades dock tilltron till möjligheterna i Norrland med pessimistiska farhågor kring sekelskiftet 1900. Bosättningen och folkökningen i de nordligaste delarna av landet var eftersträvansvärd av flera skäl. Förutom ekonomiska intressen fanns ett säkerhetspolitiskt intresse bakom att få fler etniska svenskar att bosätta sig

---

1 Ericsson, Tom, *Vision och verklighet: landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation år 1734*, Umeå 1987, s 13.

2 Sundbärg 1901, s 92.

3 Sörlin 1988, s 94ff.

vid gränsområdena mot Finland och Norge. Staten ville stärka kontrollen över området för att förebygga eventuella expansionsförsök från rysk sida.¹

Statliga kolonisationsprojekt

En åtgärd för att stärka den svenska statens positioner genom ytterligare kolonisation stadfästes 1891, då riksdagen beslöt att börja upplåta så kallade skogstorp i Norrbottens kronoparker. Argumenten inför etablerandet av denna upplåtelseform var främst nationalekonomiska, men det fanns också socialpolitiska implikationer i förslaget, även om de inte framhölls så starkt.² Motioner angående främjande av småbruk, förbättrande av arrendelagstiftningen och norrlands fortsatta utveckling fortsatte sedan att lyftas under 1890-talet.³ Parallellt med de rikstäckande egnahemsreformerna pågick arbetet för ökad bosättning i statens skogar och från och med 1904 fanns det även möjlighet att etablera skogstorp i Västerbottens kronoparker. År 1909 skapades ännu en ny upplåtelseform med så kallade odlingslägenheter. Dessa åtgärder hörde närmare samman med norrlandsfrågan än med egnahemsfrågan och förslagen hade av denna anledning utarbetats av Norrlandskommittén som tillsattes 1901. Odlingslägenheterna kunde inte bara etableras i de nordligaste länen, utan i hela Norrland och Dalarna, det vill säga i de län där förbudet mot bolag att förvärva mark hade börjat gälla.⁴ I samma veva inleddes även en försökskolonisering av Alträsk och Svanå kronoparker i Norrbotten med en ny upplåtelseform, så kallade kolonat. I motsats till tidigare upplåtelseformer på statlig mark skulle dessa lämnas med äganderätt.⁵

Med undantag för kolonaten fanns flera centrala skillnader mellan egnahemslånefondens understödda egnahem och småbruk och upplåtelseformerna på statlig mark. Egnahemslånefonden tillhandahöll medel för att mindre bemedlade arbetare i hela landet skulle kunna köpa sig ett hus med gård mot avbetalning på såväl privat som offentligt ägd mark. Skogs- och odlingslägenheterna var däremot endast möjliga att arrendera på statligt ägd mark i Norrland och Dalarna. Domänstyrelsen hade dessutom det övergripande ansvaret över dem och bosättningsprojekten sågs ur dess perspektiv främst som skogsvår-

1 Kummel 1994, s 69; Åselius 1994, s 239; Elenius 2003, s 396ff; Även *Trävaruindustrien och norrlandskolonisationen: förhandlingar vid diskussionsmöte, hållet på inbjudan av Nationalföreningen mot emigrationen den 18 januari 1917*, Stockholm 1917, s 38.

2 Gellerman 1958, s 120

3 Ibid, s 59, 68, 76, 78f, 120

4 Ibid, s 117.

5 Ibid, s 118.

dande insatser. Ändå ingick de alla i det sociala och ekonomiska projektet att öka tillgången till jord och hem för Sveriges befolkning.¹

Norrandsemigrationen

En rörelse i motsatt riktning undergrävde emellertid kolonisationsförsöken i Norrland. Samtidigt som intresset ökade för att besätta Norrland med ytterligare befolkning ökade utvandringen från Norrlandsläna. Med undantag från det industrialiserade Västernorrlands län, startade utvandringen från Norrlandsläna något senare än i Sydsverige. När den svenska emigrationen var som störst, under 1880-talets lågkonjunktur och några år in på 1890-talet, var den fortfarande liten från övre Norrland. Det var först i början av 1900 som den växte.

Tabell 6. *Utvandringen från Norrland i jämförelse.*

År	A Hela riket	B Jönköpings, Kronobergs, Kalmar, Hallands, Älvsborgs o Värmlands län	C De fem norrländska läna	B i % av A	C i % av A
1861 – 1870	122 447	52 226	10 513	42,65	8,59
1871 – 1880	150 269	57 240	8 174	38,09	5,44
1881 – 1890	376 401	150 332	26 735	39,94	7,10
1891 – 1900	246 772	94 622	25 976	38,34	10,52
1901 – 1909	229 851	79 784	40 710	34,71	17,71

Källa: Åmark, Karl, "Utvandringen från Norrland: några statistiska data", *Det nya Sverige* 1910, s 294.

Särskilt Jämtlands län hade hög emigration i förhållande till folkmängden jämfört med riksgenomsnittet mellan 1900 och 1909.² Under vissa år överträffades utvandringen härifrån endast av Värmlands och Hallands län.³ Aktiebolaget Jämtlands läns egna hem var även NME:s första egnahemsbolag i Norrland och angav utvandringen som ett argument för dess bildande i sin inbjudan till aktieteckning 1910.⁴ I trävaruindustrins Västernorrland var rörligheten generellt stor och här skedde en betydande utflyttning till andra delar av lan-

1 Om de olika upplåtelseformerna och administrationen av dem i t.ex. Gellerman 1958, s 109ff.

2 Åmark, Karl, "Utvandringen från Norrland: några statistiska data", *Det nya Sverige* 1910, s 296; Sörlin 1988, s 81.

3 *Emigrationsutredningen: byggestatistik, ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar*, bilaga V, Stockholm 1910, s 238.

4 "Inbjudning", Bilaga till ansökan om registrering, 1910, Aktiebolaget Jämtlands egna hem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, E3A: 1168, Bolagsbyrån, PRV, RA.

det, som nästan var lika stor som utvandringen under 1901–1910.¹ Detsamma gällde Norrbotten, där särskilt malmfälten med gruvindustrin drog till sig lätt-
rörliga manliga arbetare och arbetarfamiljer från hela landet från 1890-talet
och framåt. Här rekryterades många utvandrare under strejkerna och när det
var kris för gruvnäringen. Efter storstrejken 1909–1910 toppade Norrbotten
utvandringsstatistiken.²

Utvandringen från Västerbotten, som var mindre industrialiserat än de
övriga länen, blev aldrig lika omfattande, men här fanns ändå ett intresse för
att etablera såväl en länsförening mot emigrationen, som ett egnahemsbolag.³

Tabell 7. *Nettoutvandringen från Jämtlands, Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens
län.*

Årtal	Jämtland	Västernorrland	Västerbotten	Norrbotten
1871 - 1880	644	1 006	471	1265
1881 - 1890	3 882	4 909	1 971	2623
1891 - 1900	3 740	8 299	1 639	812
1901 - 1910	7 300	9 800	4 750	6250

Källor: *Emigrationsutredningen: bygdestatistik, ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika
landsdelar*, bilaga V, Stockholm 1910, s 225, 237, 247, 259. Siffrorna är något högre i senare sam-
manställd statistik.

Emigrationen från Norrlandsläna ökade alltså efter sekelskiftet medan den
tenderade att minska i övriga landet, särskilt i de gamla emigrationsområde-
na.

Norrlandsfrågan

Skulden för utvandringen från Norrland fick i stor utsträckning industrin
bära. Framförallt problematiserades trävaruindustrins verkningar i Norrlands-
länen, Gävleborgs län och Dalarna. Genom uppköp av skog och jord, som
pågått sedan 1840-talet, hade trävarubolagen tillskansat sig över 34 procent
av all enskild jord i området fram till år 1900. Samtidens undersökningar vi-

1 *Emigrationsutredningen: bygdestatistik, ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika lands-
delar*, bilaga V, Stockholm 1910, s 225.

2 Rönnqvist 2002, s 56f.

3 Om emigrationen från Västerbotten se *Emigrationsutredningen: bygdestatistik, ekonomisk-statis-
tisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar*, bilaga V, s 248; Se även Tedebrand, Lars-Göran,
”Emigrationen”, *Västerbotten* 1987:1, s 6.

sade att bolagen ägde mer jord än kronan.¹ Följderna för invånarna som sålt sin mark var egendomslöshet, proletarisering och alkoholism. Det sades även att de använt pengarna de fått från trävarubolagen till att köpa en biljett till Amerika.² Hur skulle Sverige kunna rädda en självägande befolkning i Norrland? Det var detta som var essensen i norrlandsfrågan när den togs upp för behandling 1901. Lösningen, som presenterades av den Staafska regeringen 1906, var att förbjuda aktiebolags och föreningars rätt att köpa mark i större delen av Norrland och Dalarna.³ Trävaruindustrins förutsättningar för vidare expansion beskars därmed.

Trävaruindustrin fortsatte att problematiseras ur befolkningssynpunkt efter att förbudslagstiftningen inträtt. Statistiken visade att det krävdes färre arbetare vid sågverken än under 1800-talet och fastän de nya massaindustrierna var under uppbyggnad fanns det inte tillräckligt med arbetstillfällen vid de norrländska industrierna kring 1910. Gustav Sundbärg och Karl Åmark konstaterade att arbetsbrist var en av orsakerna till att utvandringen från Norrland ökade.⁴ Samtidigt konstaterades det från annat håll att många utvandrare rekryterades från jordbruket även i Norrlandslänen. Efterfrågan på egen jord ansågs därför vara en orsak till utvandringen också här.⁵ Vid behandlingen av norrlandsfrågan och förbudslagstiftningen uppkom därför påtryckningar om ytterligare nyodlings- och kolonisationsverksamhet i Norrlandslänen. Under 1914 tillsattes en ny grupp sakkunniga, och denna gång var det koloniseringen som stod i fokus för utredningen.⁶ Det var i samband med denna utredning som också NME började arbeta mer intensivt med Norrlandsfrågan.

INRE KOLONISATION PÅ BOLAGSMARK

”Medan Norrland skulle vara Sveriges framtidsland, har sålunda, kan man säga, Canada börjat mer och mer att bli norrlänningens framtidsland”, konstaterade Adrian Molin 1917.⁷

1 Tedebrand, Lars-Göran, *Västernorrland och Nordamerika 1875-1913: utvandring och återinvandring*, Uppsala 1972, s 39; Lindhagen, Carl, *Norrlandsfrågan*, Stockholm 1906, s III.

2 Se t.ex. Tedebrand 1972, s 21.

3 Edling 1994, s 278ff; Gellerman 1958, s 75.

4 Tedebrand 1972, s 13; *Emigrationsutredningen: bygdestatistik, ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar*, bilaga V, s 226; Åmark, Karl. ”Utvandringen från Norrland: några statistiska data”, *Det nya Sverige* 1910, s 297.

5 *Kolonisationen å bolagsjord i Norrland: yttrande och förslag*, Stockholm 1918, s 3.

6 Om förbudslagstiftningen i t.ex. Gellerman 1958, s 120f.

7 *Trävaruindustrin och norrlandskolonisationen: förhandlingar vid diskussionsmöte, hållet på inbjudan av Nationalföreningen mot emigrationen den 18 januari 1917*, Stockholm 1917, s 9.

Norrland utnämndes till ett prioriterat område för NME först 1915. Vid ombudsmötet den 16 april detta år beslutades att främjandet av norrlands kolonisation skulle skrivas in som särskild klausul i föreningens program.¹ Föreningens motivering till varför det skedde just vid denna tidpunkt var att den då hunnit bli färdig med sin organisering inom de södra emigrationslänen, där behovet av hjälpåtgärder varit mest skriande.²

Tidigare engagemang för Norrland som landsdel hade emellertid inte saknats från föreningens sida. Under 1911 och 1912 publicerades exempelvis två utredningar om Norrlands länen i föreningens regi. I dem behandlades norrlands ekonomiska och befolkningsmässiga utveckling. Det uttalade syftet med utredningarna var att de skulle ge norrlandsproblematiken en sakligare grund. Till skillnad från de statliga utredningarna på området, skulle dessa vara mer översiktliga och dessutom partipolitiskt neutrala och därmed också mer användbara menade föreningens talesmän.³ Enligt Karl Åmarks undersökning minskade inflyttningen till Norrland från övriga riket, samtidigt som födelsetalen gick ned och utvandringen ökade. Slutsatsen var att utvecklingen borde ”väcka allvarliga betänkligheter för framtiden hos dem, som vid Norrlands kraftiga uppblomstring knyta förhoppningen om en kommande storhet för Sverige.”⁴ Lösningen som Karl Åmark lyfte fram var ytterligare industriell expansion som enda möjlighet för Norrlands framtida utveckling.⁵ Han resonerade på samma sätt som industriidkarna själva gjort i samband med utredningen av norrlandsfrågan under det tidiga 1900-talet.⁶

Vid föreningens ombudsmöte i mars 1916 presenterade Adrian Molin ett program för NME:s norrlandsarbete, och det var framförallt inriktat på kolonisation för att hämma emigrationen i denna landsända. Programmet var omfattande och innehöll strategier för organisering, agitation och praktiskt arbete. Det som med tiden skulle visa sig få störst betydelse i denna plan var ett förslag om kolonisation på privatägd mark. Här fann nämligen föreningen

1 ”Nationalföreningens sjunde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1915:2, s 47; ”Nationalföreningen mot emigrationen: hvad den vill och hvad den gör”, s 12, Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

2 ”Nationalföreningens sjunde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1915:2, s 47.

3 Östman, Hugo, *Norrlands ekonomiska utveckling sedan mitten av 1800-talet: en nationalekonomisk studie*, Stockholm 1911; Åmark, Karl, *Utvandring och näringslif i Norrland*, Stockholm 1912, s 1.

4 Åmark, Karl, ”Utvandringen från Norrland: några statistiska data”, *Det nya Sverige* 1910, s 293, 297; Även i Åmark, Karl, ”Utvandringen från Norrland”, *Hem i Sverige* 1910:3, s 77.

5 Åmark, Karl, ”Utvandringen från Norrland: några statistiska data”, *Det nya Sverige* 1910, s 298.

6 Edling 1994, s 284; Sörlin 1988, s 162f.

en egen nisch i förhållande till de statliga utredningarna som enbart ägnades åt kolonisationen på statlig mark. Till grund för förslaget låg uppfattningen att staten visserligen förfogade över de största odlingsbara landområdena i sina kronoparker, men inte de bästa. Den lämpligaste odlingsmarken fanns istället i de mer lättillgängliga jordbruksbygderna och de var i privat ägo. Adrian Molin menade att föreningen skulle rikta in sig på göra något för att ge fler människor tillgång till denna mark.¹

NME:s program för norrlandskolonisationen hänsköts vidare för ytterligare behandling innan det kunde antas. I detta syfte samlade centralstyrelsen ett antal representanter för Norrlandslänen och andra intresserade till ett möte den 30 maj 1916. Bland mötesdeltagarna fanns landshövdingarna Hugo Hamilton (Gävleborgs län), Johan Widén (Jämtlands län), Henning Theodor Biörklund (Västerbottens län) och Walter Murray (Västmanlands län), samt några andra personer med norrlandsbakgrund som enligt uppgift hyste ett varmt intresse för kolonisationsfrågan, exempelvis överjägmästaren i Jämtlands län Per O. Welander, före detta auditören och disponenten för Dynäs AB i Västernorrland A. Hugo Fahlén, samt landssekreteraren Johan (John) Ludvig Falk och jägmästaren Vilhelm Ålund; de båda sistnämnda från Umeå.²

Mötesdeltagarna beslutade sig för att tillsätta en kommitté med tio medlemmar för vidare beredning av föreningens arbete för Norrland. Kommittén gick under beteckningen "Norrlandskommittén". I denna ingick Johan Widén, Per O. Welander, John Ludvig Falk, samt två personer som inte varit inblandade tidigare, vice ordföranden i Västernorrlands hushållningssällskap J. O. Högberg och nyckelfiguren i den statligt förda kolonisationspolitiken Paul Hellström. Till suppleanter valdes K. A. Westman, sekreterare i Gävleborgs hushållningssällskap, Vilhelm Ålund och Nils Gabrielsson från Umeå, den jämtländske auditören Johan von Essen, samt konsistorienotarien (stiftssekreteraren) i Luleå stift Albert E. Carlgren.³ Av dessa tio hade fem samröre med riksdagen som varande eller blivande riksdagsmän för högern och liberalerna.⁴

Föreningens norrlandskommitté gick vidare med idén att arbeta för kolonisationen av den enskilda marken i norr. I programförslaget från mars 1916 hade Molin framlagt det lämpliga i detta i och med att föreningen redan ägnade sig åt uppköp, styckning och försäljning av privat jord i södra Sverige. Samma

1 "Nationalföreningens åttonde ombudsmöte", *Hem i Sverige* 1916: 2, s 48.

2 "Nationalföreningen och norrlandskolonisationen", *Hem i Sverige* 1916:2, s 75.

3 Ibid, s 75.

4 Se biografier över Widén, Hellström, Welander, Falk, Gabrielsson, i Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 5, Stockholm 1992.

arbete borde även genomföras på norrländsk mark menade Molin. Molin hade emellertid främst syftat på utnyttjande av bondeägd jord i förslaget.¹ Det som nu drevs fram på Norrlandskommitténs initiativ var istället möjligheterna att använda mark som ägdes av trävarubolagen i Norrland. Idén var i och för sig inte ny inom NME.²

Redan i november 1909 hölls ett möte i Sundsvall med representanter för trävaruindustrin och NME för att behandla frågan om bolagen ville hjälpa till med att skapa egnahem till sina arbetare.³

I debattboken *Vanhävd* från 1911 hade Adrian Molin vidare meddelat att trävarubolagen i norr nu verkade redo att göra sig av med de hemman de en gång förvärvat. Det gällde därför att ta vara på möjligheten att köpa upp dem och stycka dem till småbruk.⁴

Orsakerna till att bolagen ville sälja sina hemman uppgavs vara av såväl juridisk, ekonomisk som ideell art. Dels fanns en bestämmelse i den nya norrlandslagstiftningen som förbjöd bolagen att låta jordbruken falla i vanhävd, dels hade det visat sig svårt för bolagen att få sina jordbruk ekonomiskt bärkraftiga och dels delade bolagsägarna samhällets positiva syn på småbrukarnas försörjningsmöjligheter.⁵ Planerna och kraven på ett mer medvetet nyttjande av de norrländska resurserna utvecklades sedan vidare efter att Molin varit i Kanada och studerat den kolonisation som lockade de norrländska utvandrarerna.⁶

I slutet av 1916 skickades en inbjudan ut till representanter för Norrlands trävaruindustrier om att delta i en diskussion om kolonisation på bolagens marker.⁷ Den 18 januari 1917 ägde mötet rum i Svenska Läkaresällskapets lokaler i centrala Stockholm under ledning av prins Carl, Gösta Tamm och Adrian Molin. Ett flertal näringskunniga politiker, (däribland Gustav Rosén från Umeå), jägmästare och andra högre tjänstemän hade samlats, samt disponenter från den norrländska skogindustrin. Prins Carl höll hälsningsanförandet och talade om emigrationen som en ”kräftskada” för landet och om dess samband med de dåliga bostadsförhållandena på landsbygden:

1 “Nationalföreningens åttonde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1916: 2, s 48; Samma sak sades av Prins Carl vid Norrlandskommitténs bildande den 30 maj 1916 enligt *Hem i Sverige* 1916:3, s 76.

2 “Bolagsegendomar till egnahem”, *Hem i Sverige* 1911:4, s 106.

3 *Socialdemokraten* 19.11 1909, “Egnahemsfrågan under debatt”.

4 Molin 1911, s 108.

5 Ibid, s 108.

6 Molin 1913, s 85.

7 “Trävaruindustrin och norrlandskolonisationen: ett diskussionsmöte på Nationalföreningen mot emigrationens initiativ”, *Hem i Sverige* 1916:4, s 116ff.

Det hufvudsakliga skälet [till emigrationen] måste nog sökas i inre otillfredsställelse. Männe icke denna återigen till stor del har sin grund i bristfälliga bostadsförhållanden äfven på landet, i en ouppfylld önskan att kunna skapa sig ett eget hem, där jordbruket antingen är huvudsaken eller blott ett stöd eller ett komplement till annan arbetsförtjänst.¹

Syftet med mötet var enligt prins Carl att vinna trävaruindustrins intresse för att få fart på egnahemsbildningen och nyodlingen inom Norrland. Tillsammans med NME skulle trävaruindustrin kunna arbeta för denna sak vid sidan av staten, eftersom det fanns ett ”vidsträckt fält öppet för enskildt initiativ och enskild offervillighet, innan detta för Sveriges framtid betydelsefulla jordpolitiska problem funnit en tillfredsställande lösning.”²

Efter föredrag och diskussioner kring bland annat trävarubolagens tidigare upplåtelse av jord till jordbruk upptogs större delen av mötestiden av en lång diskussion om den så kallade norrlandslagstiftningen. Den fråga som mest debatterades gällde bestämmelserna kring ägostyckningar. Enligt denna lag måste varje nytt jordbruk säljas med en viss mängd skog.³ Denna regel kritiserades av skogsindustrins företrädare för att verka hämmande på kolonisationen.⁴ Bolagen ville inte sälja skog av ekonomiska skäl, eftersom de på grund av den 1906 införda förbudslagstiftningen hade begränsade möjligheter att förvärva ny skog.⁵ Dessutom fanns enligt bolagsmännen många exempel där köparen inte alls önskade köpa jordbruk med skog eftersom det då per automatik gjorde köpet dyrare. Ägostyckningslagstiftningen försvarades av bland andra Gustav Rosén som hävdade att de små jordförvärvarna hade stort behov av skogen, framförallt för att få bränsle till hushållet.⁶

Ett alternativ till ägostyckningsinstitutet var emellertid avsöndringslagen, som hade en friare tillämpning. Bildades en avsöndring fanns inte samma krav på att köparen skulle ha tillgång till skog som vid en avstyckning.⁷ Denna

1 “Trävaruindustrin och norrlandskolonisationen”, *Hem i Sverige* 1917:1, s 2.

2 “Trävaruindustrin och norrlandskolonisationen”, *Hem i Sverige* 1917:1, s 2.

3 Rätten att ägostycka inskränktes med en provisorisk lag 1905, vilken 1909 övergick till att bli en definitiv lag, där det reglerades att ägostyckade områden skulle ha tillgång till både betesmark och husbehovsskog. Gellerman 1958, s 92f, not 9.

4 Se t.ex. *Trävaruindustrin och norrlandskolonisationen: förhandlingar vid diskussionsmöte, hållet på inbjudan av Nationalföreningen mot emigrationen den 18 januari 1917*, Stockholm 1917, s 14f.

5 Gellerman 1958, s 75 och s 91.

6 Diskussionen återges i *Trävaruindustrin och norrlandskolonisationen: förhandlingar vid diskussionsmöte, hållet på inbjudan av Nationalföreningen mot emigrationen den 18 januari 1917*, Stockholm 1917, s 39-64, Roséns uttalande på s 62.

7 *Ibid*, s 15.

bestämmelse kom att utnyttjas av skogsbolagen och egnahemsbolagen i Norrland, vilket vi snart kommer se.

Vid mötets avslutande beslutade de närvarande att permanenta norrlandskommittén, så att samarbetet mellan träindustrin och föreningen kunde fortsätta. Ytterligare ett antal personer valdes därför in i kommittén.¹ Efter ett antal omstruktureringar bestod dess kärna slutligen av landshövding Johan Widén, jägmästaren och blivande landshövdingen för Västerbottens län Nils G. Ringstrand och hans kollega, jägmästaren Vilhelm Ålund, samt den ångermanländske jägmästaren Mauritz Carlgren, disponent Lennart Norström och Adrian Molin.²

NME hade i sitt arbete med norrlandskolonisationen lyckats knyta till sig flera nyckelfigurer i tidens norrländska jordbruks- och kolonisationsdebatt. Riksdagsmännen Paul Hellström och Nils Gabrielsson blev ledamöter i den statliga Kolonisationskommittén 1916. Gabrielsson var därmed engagerad i både NME:s och statens arbete för Norrlands kolonisation. Hugo Fahlén, som var involverad i mötet inför bildandet av NME:s Norrlandskommitté valdes till vice ordförande i den statliga.³ Nils G. Ringstrand, som inträdde i Norrlandskommittén 1917, blev ordförande i den statliga Kolonisationskommittén efter Hugo Fahlén 1919. Härmed har vi alltså ytterligare ett exempel på hur samarbetet mellan staten och NME som intresseorganisation kunde gestalta sig.

Följden av NME:s Norrlandskommittés samarbete med trävaruindustrin blev en utredning om kolonisationen på bolagsjord som färdigställdes och publicerades den 12 juni 1918. Utredningen inrymde emellertid förslag angående kolonisationsfrågan i sin helhet och inte enbart rörande bolagsjord. Bland annat föreslogs smärre ändringar i lagstiftningen för ägostyckning och avsöndringar, men framförallt angående hur kolonisationen bättre kunde organiseras. Det innehöll också en mängd idéer och prognoser för hur behovet av kolonister i Norrland kunde öka inom en nära framtid, framförallt genom en utveckling av skogsbruket.

Gällande kolonisationens organisering föreslog kommittén inrättandet av en kolonisationsstyrelse på central nivå, länsvis organiserade kolonisations-

1 "Trävaruindustrin och norrlandskolonisationen", *Hem i Sverige* 1917:1, s 4.

2 Uppgift om Paul Hellströms utträde: "Kolonisationen å bolagsjord i Norrland", *Hem i Sverige* 1918:3, s 49; Om den slutliga kommitténs sammansättning: *Kolonisationen å bolagsjord i Norrland yttrande och förslag*, Stockholm 1918, s 4.

3 "Den nya stora norrlandskommittén", *Hem i Sverige* 1916:3, s 95; SOU 1922:22, *Förslag till kolonisation å kronoparker i Norrland och Dalarna jämte förslag dels till utsträckt tillämpande av intensivt skogsbruk å de norrländska kronoparkerna dels till kraftigare befrämjande av egnahemsbildning å enskild jord i Norrland*, s VI.

nämnder med företrädare från landsting och hushållningssällskap, samt stiftandet av ett kapitalstarkt kolonisationsbolag på central nivå med särskild inriktning på kolonisation av träindustrins bolagsmarker. Kolonisationsbolaget skulle arbeta praktiskt för kolonisering, men också med rådgivning genom att exempelvis tillhandahålla experter på kolonisationsteknik anpassad för norrländska förhållanden. Med dess hjälp skulle kolonisations-, odlingsplaner och ritningar upprättas, praktiska kurser hållas, samt ekonomiska beräkningar och förmedling av egnahemslån utföras.¹

Den 122 sidor långa utredningen, som utgavs i helfranskt band i blått med förgyllda inslag, överlämnades efter färdigställandet till Kungl. Maj:t, som i sin tur lämnade över den till den statliga kolonisationskommittén för prövning.² Den kom sedan att delvis ingå i den statliga kolonisationskommitténs slutliga betänkande 1922 under titeln *Kraftigare befrämjande av egnahemsbildning å enskild jord i Norrland*.³ Saken kom emellertid inte att behandlas särskilt utförligt i det statliga betänkandet, utan slutade med några allmänt hållna uttalanden om åtgärder för att främja ”nyodlingen och stödja bildandet av nya bärkraftiga mindre jordbruk å bondejord och övrig enskild jord i Norrland”. Den bolagsägda jorden behandlades inte heller för sig i betänkandet utan slogs samman med bondeägd och annan privatägd mark.⁴

INRE KOLONISATION I VÄSTERNORRLANDS LÄN

Utslaget av NME:s ansträngningar för Norrlands kolonisation blev alltså inte särskilt stort och vid första anblicken tycks de inte heller ha givit några följder i praktiken. Sanningen var emellertid den att NME redan hade förberett ett praktiskt kolonisationsarbete med flera stora trävarubolag i Norrland långt innan utredningarnas tillkomst. Det är lite underligt att dessa försök aldrig berörs i utredningarna från 1917 och 1918.

NME:s kolonisationssamarbete med trävaruindustrin påbörjades i liten skala vid instiftandet av föreningens egnahemsbolag AB Medelpads egna hem 1912. Liksom NME:s andra bolag hade det till syfte att ”främja förvärfvandet af egna hem inom Medelpad dels genom anskaffande af för danande af

1 “Kolonisationen å bolagsjord i Norrland”, *Hem i Sverige* 1918:3, s 53.

2 SOU 1922:22, *Förslag till kolonisation å kronoparker i Norrland och Dalarna jämte förslag dels till utsträckt tillämpande av intensivt skogsbruk å de norrländska kronoparkerna dels till kraftigare befrämjande av egnahemsbildning å enskild jord i Norrland*, del III, “Kraftigare befrämjande av egnahemsbildning å enskild jord i Norrland”, s 9f.

3 *Ibid*, s 15.

4 *Ibid*, s 48f (citats s 48), Om att bolagsjorden inte kommer att behandlas särskilt av kommittén utan inräknas i “enskild jord” på s 15.

småbruk lämpliga fastigheter samt ombesörjande af dessas utstyckning och upplåtelse dels genom idkande af annan i samband härmed stående likartad verksamhet.”¹ Den verksamhet jag undersökt har emellertid visat att Medelpadsbolaget även kom att främja bostadsegnahem utan jordbruk.

Som tidigare visats bestod egnahemsbolagets styrelse till största del av företrädare för de största trävaruindustrierna i regionen och majoriteten av egnahemsbolagets aktier ägdes av dessa industrier. Störst aktieinnehav hade Trävarubolaget Svartvik med 200 aktier, därefter följde Wifsta Warvs AB, Tunadals AB och Sunds AB med sammantaget 125 aktier.²

AB Medelpads egnahem förvärvade omgående mark av två andra trävarubolag, från Skönviks AB och Sundsvalls cellulosa aktiebolag (SCA), för nybildning av egnahem under 1912 och 1913.³ Resultatet av dessa ansträngningar utmynnade bland annat i ett mindre villasamhälle i Skottsund, strax söder om Sundsvall. Området köptes in från SCA 1913 men började inte bebyggas förrän 1918 och då företrädesvis med bostadsegnahem som skulle bebos av arbetarfamiljer.⁴ Verksamheten var alltså inte ämnad att skapa jordbrukare, utan endast bofast arbetskraft.

Egnahemsbolaget verkar ha förmedlat lån på uppemot 5 000 kronor ur egen ficka till egnahemsbyggarna, det vill säga utan anlitan­de av statens egnahemslånefond.⁵ Av egnahemsbolagets räkenskapsberättelser framgår det att flera av låntagarna fick mycket svårt att betala räntorna på dessa lån, i synnerhet under de första åren på 1920-talet då arbetslösheten var stor bland de boende. I verksamhetsberättelsen för år 1921 gavs följande rapport:

Det har under det gångna året visat sig synnerligen svårt att indriva till betalning förfallna räntor, då egnahemsbyggarne under större delen av

1 “Bolagsordning för Aktiebolaget Medelpads egna hem”, AB Medelpads egnahem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A:1261, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 Uppgifter finns i AB Medelpads egna hem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A:1261, Bolagsbyrån, PRV, RA; AB Medelpads egnahem, Räkenskaps­handlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

3 AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

4 Detta har kunnat fastställas via uppgifter från bolagets räkenskaper och lantmäteriets jordregister: AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 498, Bolagsbyrån, PRV, RA; “Jordregister, Njurunda, Sko-Ö”, band 7a, blad 218, Skottsund nr 1, registernummer 1:21–1:29, Lantmäterikontoret Sundsvalls kommun.

5 AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

året varit utan arbete, och några kraftåtgärder har det under sådana förhållanden ej ansetts lämpligt att vidtaga.¹

Efter ytterligare ett par år kvarstod emellertid de ekonomiska problemen hos låntagarna. Orsaken tillskrevs då det faktum att egnahemmen hade upprättats när byggnadsmaterial och arbetskostnader varit som allra dyrast i kristidens Sverige.²

Efter att ha låtit bli att driva in skulderna under 1921 gick bolaget in för en hårdare linje gentemot egnahemsbyggarna ”där så anses behövt och lämpligt”.³ Detta fick till följd att åtminstone tre låntagare försattes i konkurs och blev av med sina hem i exekutiva auktioner före 1926, då AB Medelpads egna hem likviderades.⁴ ”Kolonisationsförsöket” i Skottsund föll alltså inte alltför väl ut, men egnahemmen vid Märivägen, Buntvägen och Wirevägen finns kvar än idag. De små husen från 1920 har en karaktär som skiljer sig från senare decenniernas småhus på egnahemsområdet, ett område som under åren har vuxit och blivit betydligt större.

KOLONISATIONSFÖRSÖK I VÄSTERBOTTENS LÄN

Gustaf Löfgren har i en uppsats undersökt hur ett liknande projekt som det i Skottsund föll ut i Västerbottens län, närmare bestämt i Åsträsk i norra Västerbottens inland. 1912 bildades NME:s länsförening i Västerbotten samtidigt som Västerbottens hushållningssällskap inrättade en egnahemsnämnd. Som en ytterligare förstärkning av egnahemsarbetet bildades också jordförmedlingsbyrå under 1913. Egnahemsrörelsen i länet fick därmed ett litet uppsving, men det var inte tillräckligt menade hushållningssällskapet och NME:s aktörer. Under 1916 bildades därför Västerbottens läns egnahemsaktiebolag. Som tidigare framgick stod två trävaruföretag för det största aktieinnehavet i bolaget även här, AB Bure och AB Robertsfors.

1 “Berättelse jämte balansräkning öfver Aktiebolaget Medelpads egnahems verksamhet under år 1921”, AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 “Berättelse jämte balansräkning öfver Aktiebolaget Medelpads egnahems verksamhet under år 1924”, AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

3 “Berättelse jämte balansräkning öfver Aktiebolaget Medelpads egnahems verksamhet under år 1922”, AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

4 Berättelser över Aktiebolaget Medelpads egnahems verksamhet under år 1923-1925, AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

Aktiebrev för Västerbottens läns egnahemsaktiebolag. Bolaget registrerades 1917 och fanns kvar fram till 1933. Källa: Aktiebrevet är i privat ägo.

Bolagets första inköp av mark för försäljning till egnahem gjordes 1917 i den lilla byn Brönstjärn i Burträsk socken. Området som bestod av två hemmansdelar och uppgick till 168 hektar delades efter köpet in i 11 egnahemslotter, som alla på kort tid blev sålda.¹

Den 30 september 1918 gick egnahemsbolaget med en liten vinst i kassan in och köpte ytterligare 170 hektar mark, men denna gång vid järnvägsstationen i Åsträsk. Säljare var egnahemsbolagets egen intressent, AB Bure. Marken delades i 45 egnahemslägenheter och det garanterades att den huvudsakligen bestod av odlingsmark.² Det förutsattes därmed att de flesta lotter skulle bilda småbruk. I slutänden tycks lotterna fördelats om och blivit 24 till antalet. En-

1 "Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag berättelse för år 1917", Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 "Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag berättelse för år 1918", Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA; Löfgren, Gustaf, "Egnahem i Åsträsk: en undersökning av egnahemsrörelsen med utgångspunkt i 15 egnahemslåntagare i Åsträsk egnahemskoloni under 1910-, 1920- och 1930-talen", C-uppsats, 10 poäng, vt 2003, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, s 15.

ligt bolaget skulle de flesta köparna söka egnahemslån för att bebygga lägenheterna.¹

Det fanns planer på att bilda en mer sammanhållen egnahemskoloni i Åsträsk. Ett tecken på det är att det vid köpet reserverades plats för ett försöksjordbruk, som skulle ledas av hushållningssällskapet och fungera som en förebild för egnahemsköparna i kolonin.² 1919 inköptes ytterligare en bit mark invid Åsträsks järnvägsstation, men denna gång var bolagets andra stora intressent, AB Robertsfors, säljare. Marken bestod enligt egnahemsbolaget av bra myrjord och skogsmark. Två av fyra lotter såldes ganska omgående.³

Tack vare att Folkrorelsearkivet i Västerbottens län låtit bevara egnahemsnämndens lånehandlingar från dessa år har det varit möjligt att följa 15 av de köpare som fick egnahemslån i Åsträsk. Handlingarna visar uppgifter om de sökandes ålder, födelseort, civilstånd, familjestorlek, huvudsaklig sysselsättning och inkomst, samt egnahemslånets storlek.⁴

Undersökningen visar att samtliga låntagare var män i åldrarna 19 till 60 år, vilket innebär att egnahemsnämnden överträdde statens bestämmelser om att egnahemslån endast fick ges till svenska medborgare mellan 21 och 50 år. De flesta låntagarna var emellertid äldre än 26 år och medelåldern var 36,4 år. Så många som fyra av låntagarna var ogifta och barnlösa.⁵

Samtliga låntagare utom en var födda i Åsträsk eller näraliggande byar som Norsjö, Burträsk och Bureå. De var därmed kolonister i sin egen hemtrakt och därmed inte ute på äventyr i okända marker. Majoriteten hade också försörjning som jordbruksarbetare i kombination med skogsarbete. De visste därmed vad de hade att vänta sig av både arbete och miljö när de förvärvade egnahemmen i Åsträsk.⁶

Egnahemslån tilldelades även en banvakt som inte hade någon större erfarenhet av jordbruksarbete, samt en handlare och gästgivare, och en kronojägare. Ingen av dem kunde karaktäriseras som kroppsarbetare och därmed

1 "Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag berättelse för år 1918", Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 Ibid.

3 "Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag berättelse för år 1919", Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

4 Löfgren 2003, s 18.

5 Ibid, s 19f.

6 Ibid, s 20f; Ett flertal uppgav att de även hade extraförtjänster via flottningsarbete, körslor och kolningsarbete, se t.ex. nr 790, nr 735, nr 742, nr 885, nr 886, nr 888, nr 890, nr 901, nr 929, Egnahemsnämnden, län, jordbruksfastigheter, Burträsk kommun, Villvattnet, seriesignum F 8, Västerbottens läns hushållningssällskap, Folkrorelsearkivet i Västerbotten.

borde de ha varit diskvalificerade från statens egnahemslån, men även här gjorde egnahemsnämnden ett undantag och beviljade dem lån, om än med viss tvekan.¹

Låntagarnas årsinkomster uppgick till mellan 800 och 3000 kronor. De lån de fick uppgick till mellan 2000 och 10 000 kronor. Det var därmed ingen som lånade det maximala beloppet från statens egnahemslånefond, som från 1918 var 12 000 kronor.

Undersökningen av lånehandlingarna visar vidare att det endast i ett fåtal fall kan fastställas att lånen gick till etableringen av helt nya småjordbruk. Flertalet låntagare var istället markägare sedan tidigare och mycket pekar på att jordinköpen från Västerbottens egnahems AB gjordes för att utöka de ägor man redan hade. Det blev därmed inte fråga om någon omfattande egentlig ny kolonisation i Åsträsk. För åtta av låntagarna krävde emellertid egnahemsnämnden att de efter lånets förvärvande skulle bebygga sina tomter med bostadshus och uthus. Tre av dessa var också helt utan uppodlad jord. Här var det alltså fråga om att etablera egnahem från grunden.²

Egnahemsnämnden gick emot statens principer för egnahemslån när de gav lån till personer som inte tillhörde rätt ålderskategori, inte var gifta och inte heller hade bakgrund som kroppsarbetare. En stor del låntagare visade sig också vara lägenhetsägare sedan tidigare och införlivade sina nya ägor med de gamla. De etablerade därmed inte helt nya egnahem, vilket också gick stick i stäv med vad som skulle premieras enligt statens stadgar. Det var också den ledstjärna NME hade satt för den inre kolonisationen. Föreningen och dess bolag ville skilja sig från hushållningssällskapen genom att etablera ny bebyggelse istället för att enbart omvandla redan befintliga hem till självägande egnahem. Den ville verka för en verklig inre kolonisation.³

Att egnahemmen uppläts på lösare villkor kan tyda på att efterfrågan på egnahemslägenheter i Åsträsk inte var särskilt stor. Nämnden kunde därför inte sortera bort de intressenter som egentligen inte kvalificerade sig för de uppsatta kraven. Om de inte gav dem lån riskerade egnahemsbolaget att förlora köpare och därmed skulle hela projektet, där ju hushållningssällskapet självt ingick, inte nå den framgång man förutsatt. En annan möjlighet är att nöden var så

---

1 Löfgren 2003, s 20f.

2 Ibid, s 22ff.

3 "Mot emigrationen!: upprop" i t.ex. *Stockholms Dagblad* 19.5 1907; "Hvad vill Nationalföreningen mot emigrationen?" *Hem i Sverige* 1908:1-2, s 3-5; Citat från "Program för Nationalföreningen mot emigrationen", s 3, i Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII: 1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

stor bland dem som önskade egnahemslån i Åsträsk, att egnahemsnämnden av den anledningen såg mellan fingrarna när det gällde utdelningen.

Projektets utveckling

Hur gick det då för de låntagare som valde att förvärva egnahem i Åsträsk? Lånehandlingarna och egnahemsnämndens uppföljning visar att endast sex av de femton egnahemslåntagarna hade kvar sina lägenheter sedan lånen hade betalats av. Åtta låntagare lämnade sina lägenheter dessförinnan. Den första lämnade sitt hem redan två år efter förvärvet.

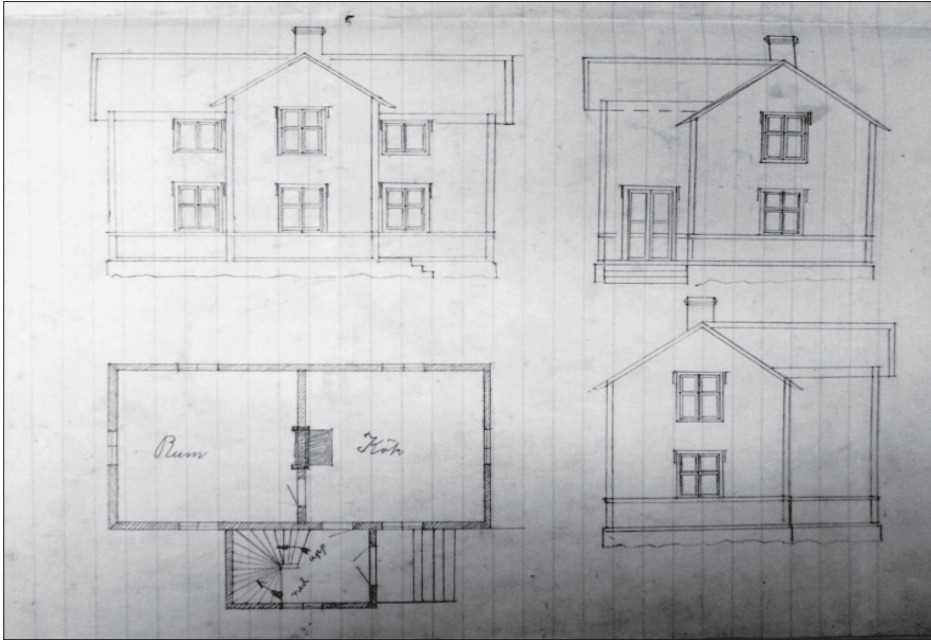
Fyra blev av med sina ägor genom exekutiv auktion. Orsaken var att de inte kunnat betala sina amorteringar.¹ Auktionerna föregicks i regel av en korrespondens mellan egnahemsnämnden och kolonisten som pågick i flera år. Även den finns bevarad bland lånehandlingarna. Av korrespondensen framgår det att kolonisterna angav låga förtjänster och dyra byggnads- och materialkostnader som skäl till svårigheterna att betala tillbaka lånen. De vädjade om uppskov och förståelse från nämnden och från egnahemsbolagets sida.² Studier av korrespondensen visar exempel på hur en låntagare felaktigt vände sig till egnahemsbolaget och inte till hushållningssällskapets egnahemsnämnd, i tron att det var bolaget som skötte hela organisationen kring kolonin, inklusive hanteringen av lånen. Löfgren konstaterar att det tyder på att låntagaren var okunnig om byråkratin bakom egnahemmets tillkomst, vilket naturligtvis gjorde det ännu svårare för honom att påverka sin egen situation.³ Som framgått var inte heller gränserna mellan de olika instanserna så hårt dragna. Egnahemsbolaget, egnahemsnämnden, traktens egnahemsombud för nämndens räkning, hushållningssällskapet, NME och trävarubolagen hängde samman i det här projektet och organisationsstrukturen och ansvarsfördelningen var oklar. Korrespondensen antyder att egnahemmaren själv såg bolaget som den närmaste instansen att vända sig till i denna organisatoriska härva.

Gemensamt för dem som blev av med sina ägor på exekutiv auktion var att de utgjorde den grupp som inte haft någon odlad jord vid inköpet utan varit tvungna att bryta ny mark. Tre av dem var arbetare och låginkomsttagare i grunden. De tillhörde dessutom den ogifta skaran av låntagare, vilket visar på

1 Löfgren 2003, s 25f.

2 Se t.ex. nr 886, Egnahemsnämnden, lån, jordbruksfastigheter, Burträsk kommun, Villvattnet, seriesignum F 8, Västerbottens läns hushållningssällskap, Folk rörelsearkivet i Västerbotten.

3 Löfgren 2003, s 26.

Ritning av bostadshus bifogad i handlingarna angående skogsarbetaren Olof Holmströms egnahemslån i Åsträsk 1919. Hemmet såldes vid en exekutiv auktion i februari 1927. Källa: Nr 888, Egnahemsnämnden, lån, jordbruksfastigheter, Burträsk kommun, Villvattnet, serie-signum F 8, Västerbottens läns hushållningssällskap, Folkrorelsearkivet i Västerbotten.

svårigheterna att klara ett småjordbruk och uppodlingen av ny mark på egen hand.¹

Angående AB Västerbottens egnahems historia gick det bra för bolaget under de första åren. En vinst av varierande storlek kunde noteras fram till 1922 då vinsten byttes till förlust under några år, troligtvis till följd av den allmänna ekonomiska konjunkturen. Bolaget fortsatte emellertid underhandla om köp av mark från trävarubolagen i länet. Under 1924 började bolaget gå med vinst igen efter att ha förvärvat inägojord från Mo & Domsjö AB, Sandviks ångsåg AB och Sävenäs AB. Affärerna torde ha varit ganska säkra eftersom köparna i regel var de redan befintliga arrendatorerna av marken.² Egnahemsbolagets vinster gick enligt berättelserna dels till anläggandet av vissa vägar

1 Ibid, s 28.

2 "Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag får härmed avgiva föreskriven förvaltningsberättelse för år 1924", Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

inom de uppköpta områdena, dels till dikning. En fond för premieutdelning till bolagets egna egnahemmare ska också ha upprättats med vinstmedlen. Folddrar med information om hur denna premiering gick till sändes ut till köparna under 1919.¹

Egnahemsbolaget trädde i likvidation 1933 med motiveringen att egnahemsnämnden nu skötte inköp, styckning och försäljning av jordbruksfastigheter på egen hand.² Ännu en anledning var depressionen som gjort att bolagets verksamhet avstannat redan 1930 och sedan aldrig kommit igång igen. Den slutliga utdelningen till bolagets delägare vittnar dock om att bolaget skött sina affärer ganska väl under åren.³

Bolagskolonisationen och skogen

Som tidigare framgick var trävarubolagen ovilliga att sälja skog i samband med upplåtelse av mark för bildande av egnahem och småbruk. Enligt gällande regler för ägostyckningar var det emellertid ålagt säljaren att inkludera skog för husbehov i fastigheten. Undersökningarna av egnahemsbolagens kolonisationsprojekt i Västernorrland och Västerbotten visar varierande exempel på hur skogen behandlades vid försäljningarna. I egnahemsområdet i Skottssund ”Skottssunds egna hem”, utanför Sundsvall var frågan överhuvudtaget inte aktuell, eftersom affärerna endast gällde tomter för bostadsegnahem.⁴ Säljaren, trävarubolaget Sundsvalls cellulosa AB, förlorade därmed inte värdefull råvara, men vann troligtvis en mer stationär arbetskraft.

I Åsträsk ledde köpen av mark från Bure AB och AB Robertsfors till friköpning, utökning eller nyuppbyggnad av jordbruksegnahem bland ortens arbetare. Här visar handlingarna på olika behandling av skogsmarken. Bure

1 Se t.ex. ”Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag berättelse för år 1919”, Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 ”Utdrag av protokoll, fört vid ordinarie bolagsstämma med delägarna i Västerbottens läns egnahemsaktiebolag den 15 april 1933”, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A:1599, Bolagsbyrån, PRV, RA.

3 ”Styrelsens för Västerbottens läns egnahemsaktiebolag får härmed avgiva föreskriven förvaltningsberättelse för år 1930”, Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA; ”Likvidatorerna i Västerbottens läns egnahemsaktiebolag i likvidation få härmed avgiva föreskriven redogörelse för sin förvaltning under år 1934”, Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

4 ”I enlighet med gällande bolagsordning få vi härmed lemna följande berättelse jämte balansräkning öfver Aktiebolaget Medelpads egna hems verksamhet under år 1919”, AB Medelpads egnahem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:498, Bolagsbyrån, PRV, RA.

AB sålde mark bestående av åker, äng, odlingsmark och avrösningsjord till Västerbottens läns egnahemsaktiebolag. Någon skog uppgavs inte ha ingått i affären.¹ De 70 hektar som senare inköptes från AB Robertsfors innehöll däremot både godartad myrmark och skogsmark.² Hushållningssällskapens lånehandlingar för vissa av de försäljningar som ägde rum i Åsträsk visar att ett flertal av småbrukarna saknade skogsmark. De tvingades därmed köpa in allt virke vid uppbyggnaden av hus och ladugård på den förvärvade tomten.³ Sannolikt var de även tvungna att köpa in ved och annat virke till hushållet. I ett par småbruk ingick skog, men oftast endast värderad till några hundra kronor och enligt egnahemsnämndens värdering var den otillräcklig till husbehov.⁴ Uppgifter från flera av dessa ägor visar att de var avsöndringar och inte ägostyckningar, därmed gällde inte samma regler för besuttenhet som vid styckningar.⁵ Däremot måste avsöndringen godkännas av länsstyrelsen, men det torde inte ha varit något problem eftersom Västerbottens egnahemsaktiebolag hade nära anknytning till denna institution via landskamreraren Gustaf Heintz och landssekreteraren John Ludvig Falk (även om den senare endast var revisor i egnahemsbolaget).⁶ Även i Åsträsk gagnade därmed upplåtandet av bolagsmark till småbruk trävarubolagen till stor del. Precis som de önskat i förhandlingarna med NME fick de behålla det mesta av skogen, men göra sig av med jordbruksmark och fick därtill självägande deltid arbetare på orten.

Utvecklingen av samarbetet mellan NME och trävaruindustrin kan ses som ett försök att lätta på norrlandslagstiftningens konsekvenser för industrin i Norrland. Resultatet av norrlandslagstiftningen från 1900-talets början var att industrins möjlighet till råvaruintag hade beskurits, liksom dess frihet i övrigt. Företrädarna inom NME såg industrin som Norrlands framtid. En stagnerande trävaruindustri med begränsad frihet var ett hot mot den ekonomiska

1 "Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag berättelse för år 1918", Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

2 "Styrelsens för Västerbottens läns Egnahemsaktiebolag berättelse för år 1919", Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A:662, Bolagsbyrån, PRV, RA.

3 Nr 789, nr 791, nr 735, nr 886, nr 890, nr 888, Egnahemsnämnden, län, jordbruksfastigheter, Burträsk kommun, Villvattnet, seriesignum F 8, Västerbottens läns hushållningssällskap, Folkrörelsearkivet i Västerbotten.

4 Nr 790, nr 742, nr 801, nr 929, Egnahemsnämnden, län, jordbruksfastigheter, Burträsk kommun, Villvattnet, seriesignum F 8, Västerbottens läns hushållningssällskap, Folkrörelsearkivet i Västerbotten.

5 Nr 801, nr 789, nr 791, nr 735, nr 886, nr 890, nr 888, nr 929, Egnahemsnämnden, län, jordbruksfastigheter, Burträsk kommun, Villvattnet, seriesignum F 8, Västerbottens läns hushållningssällskap, Folkrörelsearkivet i Västerbotten.

6 Protokoll 6.12 1916, Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1599, Bolagsbyrån, PRV, RA.

och sociala utvecklingen av den norra delen av Sverige och därför mot hela det nya Sverige. Med kolonisationen av den bolagsmark som bolagen ändå inte nyttjade på rätt sätt ville NME därför överbrygga den intressekonflikt mellan industrin och jordbruket som uppkommit genom industrins rovdrift under 1800-talets andra hälft. Genom att främja småbruk på bolagsmark skulle industrin i slutänden vinna framgång, men inte på jordbrukets bekostnad utan snarare med hjälp av jordbruket. Både nationell samling och ekonomisk utveckling skulle med andra ord skapas.¹ Det var med andra ord inte utvandringsfrågan som stod direkt i fokus vid kolonisationsprojekten i norra Sverige, fastän det var den man använde som motivering.

SAMMANFATTNING

I kapitlet har vi sett hur Norrland hamnade i fokus för NME:s arbete efter 1915 och fram till 1920. Orsaken uppgavs först och främst vara den ökande utvandringen från denna nordliga landsdel. Kapitlet har visat hur NME återigen samarbetade med staten men också med de privata trävarubolagen. NME ville öka jordbrukskolonisationen på privat jord i Norrland parallellt med att staten satsade på ökad kolonisation på sina marker. Trävarubolagen visade intresse för denna verksamhet eftersom de var tvungna att hålla sina förvärvade jordbruk i hävd och det var därför ekonomiskt fördelaktigare för dem att låta jordbrukare köpa loss deras jordbruksmark. NME ledde ett omfattande utredningsarbete i denna fråga och i en statlig utredning om norrlandskolonisationen från 1922 finns delar av detta utredningsarbete med.

NME bedrev också ett praktiskt kolonisationsarbete med flera trävarubolag under 1910-talet, vilket resulterade i små egnahems- och småbrukskolonier i bland annat Skottsund utanför Sundsvall i Medelpad och i stations-samhället Åsträsk i Västerbottens inland. Utvecklingen i dessa små kolonier för arbetarfamiljer blev inte särskilt lyckosam, framförallt med anledning av att de byggdes upp under dyrtiden. För trävarubolagen var dock affärerna fördelaktiga, eftersom de genom dessa egendomsförsäljningar blev av med kostsam jordbruksmark, men kunde behålla dyrbar skog. De norrländska egnahemsbolagen och deras kolonisationsförsök lades ned efter ungefär ett decennium. Bostäderna och bostadsområdena finns emellertid kvar och vittnar tysta om de idéer som skapade dem.

---

1 Åmark, Karl, "Utvandringen från Norrland: några statistiska data", *Det Nya Sverige* 1910, s 298.

KAPITEL 10

Slutet för Nationalföreningen mot emigrationen: kritiken och fallet

Föreningen sökte anslutning inom alla partier, även arbetarepartiet, där den också fann personliga vänner, men aldrig lyckades övervinna själva partiets misstro mot vad man ansåg vara en överklassorganisation, avsedd att hålla arbetskraften kvar i landet för att trycka arbetslönerna.¹

Detta konstaterande framställdes av Adrian Molin till styrelsen för Nationalföreningen mot emigrationen 1925, det vill säga nästan 20 år efter föreningens bildande. 1925 var det år då NME gick ur tiden i och med att den bytte namn till Sällskapet Hem i Sverige och blev en annan typ av förening. Den syftade då inte längre till att nå hela svenska folket utan krympte i sina ambitioner, vilket innebar att den anpassade sig till en utveckling som pågått under en längre tid. Föreningen hade sedan flera år tillbaka förlorat medlemmar, ekonomisk bärkraft och lagt ned stora delar av sin tidigare nationsomspännande verksamhet.

Citatet ovan är emellertid ett bistert konstaterande som talar om att föreningen redan från allra första början hade misslyckats med att vinna den uppslutning och det stöd den hade hoppats på. Om detta bristande stöd och om kritiken som slutligen fick NME:s verksamhet på fall kommer detta sista kapitel att handla.

KRITIKEN FRÅN DEN POLITISKA VÄNSTERN

Konstaterandet av vänsterns avoga inställning till NME hade verklig grund. Ända från föreningens bildande hade den utsatts för ifrågasättande och kritik framförallt från det hållet. Kritiken sträckte sig så långt tillbaka som till mötet

---

1 ”Till styrelsen för Nationalföreningen mot emigrationen”, Handlingar angående Svensk Jordförmedling I, volym FII:m, E. Kinander, SSA.

vid restaurang Runan den 21 maj 1907 och föreningens bildande. Om detta vittnar pressens skildringar från kvällen.¹

Samtliga tidningar vittnar om att stämningen efter hand blev orolig, men de skilde sig åt i återgivningen av händelserna. Enligt *Socialdemokratens* skribent fick arbetarna som befann sig längst bak i salen enbart yttra sig på nåder under den tid som övriga mötesdeltagare skrev på listor för medlemskap. Sorlet i lokalen överröstade arbetarnas tal, men trots att de knappt hördes så avbröts de av den enligt samma skribent ”beryktade” ordförande Adolf Berencreutz så fort någon samhällskritisk mening lades fram. Däremot hade applåder hörts när andra personer uttryckte att socialisterna, ”fosterlandslöshetens landsmän”, tillhörde dem som faktiskt inte borde hållas kvar utan skickas ut ur landet.² Mötet hade sedan avslutats med några fosterländska ord av Berencreutz, följt av ett leve för fosterlandet och sjungande av ”Du gamla du fria”.³

Varken *Svenska Dagbladet* eller *Dagens Nyheter* gjorde lika ingående beskrivningar av den oroliga debatten som *Socialdemokraten*, men skribenterna var eniga om att dem som stört friden på mötet var ungsocialister. Enligt *Svenska Dagbladet* hade de gjort sådana ”utfall mot fosterlandet” att de till och med väckt protester från de egna leden.

Socialdemokraten var kritisk i sitt slutomdöme om den ”svenska samling” som mötet hade syftat till att skapa. NME:s första möte hade direkt visat att ”de bildade” inte alls ville lyssna på de ”breda lagren”. De personer som stod som inbjudare till föreningen hade använt sig av maktspråk i form av tydligt visad otålighet och likgiltighet, genom att föra larm och oväsen och genom nedklubbning och avklippning av debatten när samhällskritiska åsikter framfördes. Föreningen skulle därför aldrig lyckas med det den så lovvärt hade som målsättning, att samarbeta med de lägre samhällsklasserna. ”Den Molinska skapelsen torde således icke ha stora förutsättningar att leva länge [...]”, avslutades rapporten från 1907.⁴

Skildringarna av mötet vid Runan 1907 visar att det fanns ett stort intresse både för att debattera utvandringen som fenomen och för att bilda en förening för att motarbeta den. Intresset hade dessutom varit brett, representanter från olika samhällsklasser och näringar hade under diskussionerna visat sig eniga

1 *Svenska Dagbladet* 23.5 1907, ”Stort möte i emigrationsfrågan”; *Socialdemokraten* 23.5 1907, ”Svensk ’samling’: Föreningen mot emigration bildad”; *Dagens Nyheter* 23.5 1907, ”Massmötet på Runan i emigrationsfrågan”.

2 *Socialdemokraten* 23.5 1907, ”svensk ’samling’: Föreningen mot emigration bildad”.

3 *Svenska Dagbladet* 23.5 1907, ”Stort möte i emigrationsfrågan”; *Socialdemokraten* 23.5 1907, ”Svensk ’samling’: Föreningen mot emigration bildad”; *Dagens Nyheter* 23.5 1907, ”Massmötet på Runan i emigrationsfrågan”.

4 *Socialdemokraten* 23.5 1907, ”Svensk ’samling’: Föreningen mot emigration bildad”.

om att det måste göras något åt emigrationen. Samtidigt vittnar tidningarna om att det inledningsvis fanns en misstro mot föreningen och dess initiativtagares intentioner. Både ungsocialister och socialliberaler befarade att föreningen kunde bli ett överklassprojekt. *Socialdemokratens* artikel dagen efter mötet visade också att den samhälleliga maktkampen mellan socialister och deras meningsmotståndare hade varit högst närvarande denna försommarkväll.

Mötet på Runan lade alltså grunden för den skepsis som sedan skulle följa NME genom åren. Kritiken uppkom i omgångar och även fortsättningsvis var den störst från vänsterhåll.

Kritiken blommade upp igen i slutfasen av storstrejken 1909, då NME:s verksamhet anklagades som arbetarefientlig i exempelvis *Norrskensflamman*. Händelsen som låg till grund för kritiken var bildandet av NME:s nya bolag i Jönköpings län, AB Jönköpings läns egnahem (senare Sydöstra Sveriges egnahemsaktiebolag), i november 1909. Enligt tidningen låg enbart arbetsgivarintressen bakom bolagets bildande. Ingen arbetare hade släppts in till det konstituerande mötet och det hade dessutom öppet meddelats att bolaget inte hade för avsikt att hjälpa arbetare som deltagit i strejken.

Det sades bestämt ifrån att man ej skulle hjälpa de organiserade arbetarna och socialdemokraterna, och man ifrågasatte t.o.m. att uppskjuta bildandet av småbruksbolaget för att inte allmänheten på grund av tidpunkten kunde få den uppfattningen, att bolaget tillkommit för att hjälpa de nu arbetslösa att förvärva en egen torva. Det var dessa varmt människovänliga och fosterländska känslor, som togo sig uttryck på mötet och det var dessa känslor som utlöste sig i beslutet av en länsavdelning av antiemigrationsföreningen och ett småbruksbolag.¹

Norrskensflamman rapporterade vidare att det fanns ett 20-tal före detta arbetare vid tändsticksfabriken i Jönköping som tidigare anmält intresse för att skaffa sig ett småbruk som alternativ till arbetslöshet. Nu kunde de varken vänta sig hjälp från det nya bolaget eller från hushållningssällskapet som stod i nära förbindelse med bolaget. Därmed hade de ”endast sin egen kraft och sina klasskamraters stöd att lita till.”² Andra intresserade arbetare hade blivit tillsagda att inte liera sig med socialister om de hoppades på hjälp från bolaget. Den nedslående konsekvensen för arbetarna i Jönköping var därför att endast utvandring fanns kvar som utväg. Tändsticksarbetarna hade jagats och förföljts hela vägen ut på småbrukets åkertegar och skogsbackar, avslutade tidningen.

1 *Norrskensflamman* 9.11 1909, ”Inga småbruk åt socialister”.

2 Ibid.

Med sorg och grämelse skola deras kamrater och vänner se dem lämna hembygden, sparkade ur landet av arbetsgivarna och deras tillskyndare. Och de i landet kvarvarande skola fråga varandra vad som skall hända i Sverige för [att]folket skall kunna leva här.¹

Hela artikeln gav alltså en kritisk och uppgiven skildring av det NME som under de senaste månaderna hyllats för sitt samarbete med Sveriges utsatta arbetare. Kritiken visar att en skepsis mot föreningens sanna intentioner låg nära tillhands och att denna skepsis framförallt uppstod med anledning av de personer som ansågs stå föreningen närmast.

Den första riktigt tunga kritiken mot NME levererades ett par år senare av den liberale journalisten Magnus V. Wester, verksam vid den geogistiskt inriktade *Aftontidningen*. Wester hade gjort efterforskningar via personliga besök vid NME:s kolonier i västra delarna av Sverige, det vill säga på Stora Holm, Hisingen, utanför Göteborg, på Herrstad och Fristorp utanför Trollhättan, samt i Säfflekolonin i Värmland. Han ifrågasatte därefter om NME verkligen var en förening som verkade mot emigrationen eller om det i själva verket var tvärtom. Hade just den statsunderstödda småbruksverksamhet som NME stod bakom skapat fattigdom och beroende, ett ”proletärskap” istället för fria, fosterlandsälskande småbrukare?²

Anklagelser om experimenterande, despotism, löftesbrott och vinststänkande togs även upp av Wester. Framförallt gällde kritiken NME:s ställning till allmännyttan. Föreningen hade till uppgift att främja småjordbruket i Sverige utan ekonomisk vinning. Den gick i statens ledband och skulle därför vara till för det allmännas bästa. NME:s bolag bedrev dock sin verksamhet på alltför lösa grunder.³ Det verkade som att idealiteten blev lidande medan affärsverksamheten hela tiden ökade, menade Wester.⁴ Samtidigt framförde Wester misstankar om att föreningens verksamhet skulle sluta i filantropi, vilket sågs som minst lika illavarslande som affärsdriven vinstlystnad.⁵

NME svarade på den första våg av kritik den utsattes för med att ställa sin verksamhet under utredning. Den publikation som den första utredningen resulterade i var *Nybildningen av mindre jordbruk*, vilken gavs ut som bilaga till *Hem i Sverige* och distribuerades i sammanfattad form till landets ledande dagstidningar. En tidning som valde att både publicera och kommentera

1 Ibid.

2 Wester, M. V., *Småbruksrörelse för eller mot emigrationen?: några undersökningar och reflektioner i ett aktuellt spörsmål*, Stockholm 1913, 5f.

3 Ibid, s 21.

4 Ibid, s 25.

5 Ibid, s 21.

NME:s utredning och försvar för sin verksamhet var *Socialdemokraten* och Anders Örne. Han ställde upp till NME:s försvar och menade att NME och dess bolag skötte sig bättre än många andra egnahemsföretag gentemot sina kolonister och att det därför var orättvist att kritisera dem när andra som betedde sig sämre undslapp kritik.¹ Försvaret av NME:s småbruksverksamhet skulle emellertid inte bli långlivat. Snart började kritiken vinna gehör från fler håll.

I riksdagen behandlades NME:s förehavanden i en debatt om den årliga utbetalningen av bidrag till föreningen. Från socialdemokratiskt och liberalt håll kom förslag om att bidraget skulle halveras eller avslås till följd av den kritik som hade framkommit mot föreningen. Socialdemokraterna Anders C. Lindblad, Gustaf Adolf Molin och Nils Edvard Lindberg, samt liberalen Johan Olofsson menade att föreningen inte skötte sina uppgifter. Den arbetade inte mot utvandringen utan med jordförmedling. De menade att det fanns andra egnahemsföreningar som skötte sådan verksamhet på ett långt bättre sätt än föreningen, men som inte fick bidrag. Framförallt åsyftades Föreningen egna hem i Motala u.p.a., som enligt Olofsson skötte sin verksamhet mer rationellt. Till skillnad mot Motalaföreningen köpte NME in lyxegendomar, menade Olofsson.² Lindblad och Olofsson tog även upp misstankarna om att föreningen inte agerade i det allmännyttiga syfte, som den utgav sig för att göra.³

De som försvarade föreningen var tillhörde alla högern och liberalerna. Av de sex som uttalade sig i frågan hade två kopplingar till NME:s centralstyrelse. Som argument för att staten skulle fortsätta ge 10 000 kronor i bidrag till föreningen lyftes dess omfattande organisation och verksamhet fram. Det hävdades att statens bidrag var obetydligt i jämförelse med vad föreningen åstadkom i arbetet med att hämma utvandringen och hjälpa återinvandrade svenskamerikaner med juridiska problem.⁴ De positiva rösterna övervägde i riksdagen denna gång och föreningen fick sitt stöd även för 1915.

AXAMOAFFÄREN

Efter NME:s första ordentliga vidräkning med kritiken försvann anklagelserna för ett tag. Våren 1916 rullade den emellertid igång på nytt och den här gången

1 *Socialdemokraten* 14. 5 1914, "Nybildningen av mindre jordbruk", signerat Anders Örne.

2 Riksdagens protokoll 1914, Andra kammaren, nr 27:77, "Angående anslag till nationalföreningen mot emigrationen", s 61f.

3 Ibid, s 55ff; Riksdagens protokoll 1914, Första kammaren, nr 26:77, "Angående anslag till nationalföreningen mot emigrationen", s 59ff.

4 Riksdagens protokoll 1914, Första kammaren, nr 26:77, "Angående anslag till nationalföreningen mot emigrationen", s 55ff.

blev den mer långvarig på grund av att den fäste sig vid en konkret händelse, en skandalomsusad egendomsaffär. I maj 1916 kom uppgifter från Jönköpings landshövding Fredrik Pettersson, om att Adrian Molin och Gösta Tamm hade gjort egendomsaffärer utanför Jönköping för egen vinning, men låtsats att de gjordes via NME och bolaget AB Svensk jordförmedling. Skandalen fick beteckningen Axamo-affären på grund av egendomens namn.

Affären hade enligt tidningarna gått till på följande sätt: Molin och Tamm hade köpt in Axamo, som låg några mil utanför Jönköping, i syfte att stycka den till småbruk. Proceduren var därmed densamma som vid tidigare egendomsköp, men egendomen hade nästan omgående sålts vidare i sin helhet. Denna försäljning hade gjorts med vinst. När Pettersson sett närmare på saken hade han insett att Molin och Tamm gjort affären privat och därmed även lagt hela vinsten av affären i egen ficka.¹ Enligt en senare uppgift kunde denna vinstsumma uppgå till hela 100 000 kronor. En omgående konsekvens efter avslöjandet var att Molin uteslöts från egnahemsbolaget AB Jönköpings läns egnahems styrelse, där han suttit som NME:s representant sedan begynnelsen och där landshövding Pettersson var ordförande.² Johan Engqvist, en av NME:s kärnmedlemmar, satt inte med i egnahemsbolagets styrelse. Ändå fick han känna på repressalier efter avslöjandet genom att han bland annat blev av med sin ledande position bland de frisinna i Växjö. Han flyttade i slutet av 1920-talet till ett av Svensk jordförmedlings egnahemsområden i Salem söder om Stockholm.³

Misstankarna om oegentligheterna i Axamo-affären väckte stort uppseende i dagspressen. Väl medvetna om det stora genomslaget tidningarna hade skyndade Molin och Tamm med att komma med uppgifter till sitt försvar. Enligt dem hade Axamo först erbjudits NME, som undersökt egendomen och funnit den lämplig för en småbrukarkoloni. Eftersom NME som förening inte gjorde egendomsaffärer gav den erbjudandet vidare till AB Jönköpings läns egnahem. När bolaget avböjde så gick ”ett konsortium” lett av Molin och Tamm in och köpte egendomen. Konsortiet hade sedan erbjudit bolaget att köpa egendomen på nytt sedan en del skog och mark sålts av från det. Bolaget hade då givit ett skambud, menade Molin och Tamm, men konsortiet hade varit villigt att acceptera det. Villkoret var att egnahemsbolaget delade vinsten med NME:s länsförening i Jönköpings län, efter att uppstyckningen till småbruk och försäljningen av dessa ägt rum. Den uppgörelsen hade emellertid landshövding Pettersson vägrat gå med på. Tamm och Molin ville ändå inte ge upp utan

1 *Dagens Nyheter* 14.5 1916, ”En prickning av d:r Adrian Molin”.

2 *Dagens Nyheter* 16.5 1916, ”Vill Nationalföreningen ha skatt på egna hemmen?”.

3 Andersson 2001, s 259.

fortsatte den uppbyggnad av en småbrukskoloni som redan inletts. Till sitt försvar framhöll de att de givit NME del av den vinst de gjort och att det visade att hela syftet med egendomsaffären var att främja NME:s verksamhet.¹

Molins och Tamms inlägg fick dock inte den negativa uppmärksamheten att lägga sig. *Dagens Nyheter* rapporterade tvärtom någon dag senare om hur avslöjandet om Adrian Molins och Gösta Tamms affärer rört upp känslorna inom NME:s centralstyrelse, där ett flertal kände sig olustigt överraskade över att inte ha vetat något om dessa händelser sedan tidigare. Tidningen skrev att ett flertal personer nu sannolikt skulle lämna sina förtroendeuppdrag i föreningen om inte saken reddes upp.²

Pressens ögon riktades nu på nytt också på andra delar av NME:s verksamhet, nu när den ändå var i blåsväder. *Dagens Nyheter* tog bland annat upp att misstroende mot NME även visats i Stockholm, där landstinget inte vill ge föreningen det bidrag den sökte, bland annat med hänvisning till att föreningen inte skött kolonin på Bankesta tillräckligt väl.³

Det började också ifrågasättas hur NME:s bolag AB Svensk jordförmedlings verksamhet fungerade. Enligt ytterligare uppgifter från Jönköping hade AB Svensk jordförmedling gått in och begärt att få 20 procent av vinsten vid ett tidigare egendomsköp som gjorts av AB Jönköpings läns egnahem. Detta var enligt landshövding Fredrik Pettersson en mycket egendomlig begäran, eftersom egnahemsbolaget hade "ett uteslutande socialt syfte, med en till 5 proc. begränsad vinstandel för delägarna".⁴

AB Svensk jordförmedlings styrelse, det vill säga de personer som även utgjorde kärnan inom NME, kände sig på grund av denna uppmärksammade händelse manade att komma med en förklaring i tidningarna även de, för att företaget inte skulle komma till skada.

I en kommuniké som publicerades i bland annat *Dagens Nyheter* lät styrelsen upplysa läsarna om att företaget AB Svensk jordförmedling arbetade i allmännyttigt syfte, vilket innebar att man endast gav en begränsad utdelning till sina aktieägare. Det kapitalstarka företagens verksamhet gick ut på att lämna kreditstöd till NME:s regionala egnahemsbolag, som inte kunde stå för säkerheten själva gentemot långivarna, vilket för det mesta var staten. Som motprestation från egnahemsbolaget krävde AB Svensk jordförmedling

1 *Dagens Nyheter* 15.5 1916, "Egna hems-jobberiet med Axamo".

2 *Dagens Nyheter* 17.5 1916, "Efterspelet till Axamoaffären"; Även i *Norrskensflamman* 18.5 1916, "Adrian Molins spekulationer".

3 *Dagens Nyheter* 17.5 1916, "Efterspelet till Axamoaffären".

4 AB Svensk Jordförmedling blandades i denna artikel ihop med NME. Det var AB Svensk Jordförmedling som begärt 20 procent av vinsten – inte NME. *Dagens Nyheter* 16.5 1916, "Vill Nationalföreningen ha skatt på egna hemmen?".

20 procent av en eventuell nettovinst vid egendomsaffären. Dessa pengar kom garanterat småbruksrörelsen till gagn, menade styrelsen, eftersom ytterligare kapital gav förutsättningar för AB Svensk jordförmedling att återigen gå in som borgenär vid nya egendomsköp.¹

Ett par dagar senare publicerades också ett uttalande av NME:s centralstyrelse om dess inställning till Axamo-affären. Här klargjordes att centralstyrelsen inte förkastade Molins och Tamms handlande, eftersom de tydligt önskat främja NME:s egnahemsverksamhet med affären. Däremot skulle inte föreningens ledamöter delta i några privata egendomsaffärer på det här sättet i framtiden, eftersom det bevisligen skapade misstankar i omgivningen som kunde skada föreningen. Styrelsen avslutade också med att beklaga den stora skada som landshövdingen Fredrik Pettersson åsamkat föreningen genom att driva den ”presskampanj som riktats mot två [av] föreningens ledande män [...]”.²

Misskötta kolonier och stora ekonomiska vinster i privata händer fick alltså kritiken mot NME att växa från 1913 och framåt. Trots att föreningens representanter gavs tillfälle att försvara sig i pressen skulle det snart visa sig för svårt att överbevisa de kritiska rösterna om att de hade fel. Snart hade föreningen inte heller personliga vänner på de rätta posterna inom den statliga hierarkin.

STATENS EGNAHEMSINSPEKTÖR KRITISERAR NME:S EGNAHEMSVERKSAMHET

Än så länge invercade inte kritiken menligt på föreningens verksamhet som tvärtom fortfarande växte. Vändningen skedde inte förrän efter krigsslutet 1918 och i och med omstruktureringen av hela egnahemsrörelsen.

Från och med årsskiftet 1920 omorganiserades egnahemsverksamheten på central statlig nivå. En ny institution skapades för att hålla i verksamheten, Jordbruksdepartementets egnahemsavdelning. Chef för avdelningen blev Carl Erik August Mannerfelt, som kom att tituleras både byråchef och egnahemsinspektör. Avdelningen skulle främst verka administrativt, vilket bland annat innebar att ta emot och behandla låneansökningar från de jordförmedlande och egnahemslåneförmedlande institutionerna, men också verka som ett kontrollorgan och övervaka de låneförmedlande institutionerna, samt arbeta med

1 *Dagens Nyheter* 20.5 1916, ”En förklaring i Axamo-affären”.

2 *Dagens Nyheter* 23. 5 1916, ”Axamo och Nationalföreningen”; Norrskensflamman rapporterade samma sak utan egna kommentarer, fränsett titeln, som tyder på att man höll fast vid att det egentligen var jobberi det handlade om: *Norrskensflamman* 24. 5 1916, ”Tamm & Molins jobberiaffär försvaras”.

upplysning i egnahemsfrågor och publicera uppgifter om fastigheter till salu. Avdelningen arbetade således inom tre grenar, som beslutsfattare, som övervakande kontrollorgan och med upplysning.¹ Därmed hade staten stärkt sitt grepp över egnahems- och småbruksrörelsen i Sverige.

Ett av den nya inspektörens första åtaganden blev att utreda NME:s och AB Svensk jordförmedlings inblandning i småbruksrörelsen. Att just de blev utsatta för granskning kan närmast ses som en konsekvens av att NME och AB Svensk jordförmedling och deras egnahemsbolag i det närmaste var de enda instanser som anlätade statens jordförmedlingsfond. Det var också skälet Mannerfelt angav i den omfattande text på närmare hundra sidor, som undersökningen resulterade i hösten 1920. Den innehöll ingående information om flertalet av de egendomsaffärer som ägt rum de senaste åren. Inkopplad i undersökningarna ute i kolonierna var också statskonsulenten för det mindre jordbruket, August Östergren, som tidigare hade suttit i NME:s centralstyrelse.²

Mannerfelt gav föreningen och Svensk jordförmedling kritik på många punkter. I linje med den tidigare kritiken fick de anmärkningar gällande kolonierna. De nybildade småbruken ansågs vara för små för att vara jordbrukslägenheter och för stora för att vara arbetaregnahem. De hade också varit för kostsamma att bygga. Dessutom riktades kritik mot att huvudgårdarna hade avskalats för mycket av sin mark.³ Det antyddes därmed att representanterna för NME och Svensk jordförmedling inte haft kompetens att avgöra vad som var jordbruk av rätt storlek. De var antingen styckade för små eller för stora för ändamålet.

Flera tyngre vägande anklagelser om rena oegentligheter fördes emellertid också fram av Mannerfelt. Han hade bland annat upptäckt att bolagen betalat ut provisioner till sina medarbetare vid försäljningarna av egnahemslotter, fastän NME i sina publikationer sagt att sådana aldrig gavs. Provisioner ansågs oförenligt med den ideella, allmännyttiga verksamhet som NME och Svensk jordförmedling sade sig företräda, eftersom de kunde driva på ombudet för försäljningen att ta högre priser. Utan att ha bevis för mer än enstaka

1 Den nya egnahemsavdelningen och inspektören presenterades i *Hem i Sverige* i början av 1920, se "Jordbruksdepartementets egnahemsavdelning", *Hem i Sverige* 1920:1, s 14f.

2 "Redogörelse över verkställd undersökning rörande dispositionen av vissa AB Svensk Jordförmedlings dotterföretag tilldelade statslån även som de s.k. Balingsta- och Vapperstaaffärerna", s 74, bilaga 1 till Protokoll 4.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

3 "P. M. rörande vissa förhållanden vid Mälareprovinsernas egnahemsaktiebolags styckning och försäljning av Balingsta egendom", s 5, bilaga till Protokoll 4.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

fall trodde inspektören att provisioner utbetalats vid många tillfällen.¹ En annan anklagelse som framfördes var att styckningarna och priserna i kolonierna såg annorlunda ut i verkligheten än de gjort när bolagen ansökte om medel från statens jordförmedlingslånefond.² Dessutom kritiserades bolagens sätt att handha lånen både från egnahemslånefonden och jordförmedlingsfonden. Här gavs anmärkningar på en rad punkter.³

Stort utrymme gavs också åt egnahemsbolagens bristande organisation i låneförmedlingen. Mannerfelt hade vid sin undersökning sett att bolagen hade dålig kontroll över de egnahemsköpare de förmedlade jord och lån till.⁴

Ansökningshandlingar som föreningen krävde in av egnahemsköparna var knapphändigt utformade och ifyllda. Egnahemsinspektören ansåg inte att de innehöll tillräckligt med information för att man skulle kunna bedöma om kolonisterna var lämpliga eller inte.⁵ Kunskapen om kolonisternas ekonomiska förhållanden och förmåga att kunna klara sina egnahemslån var även de bristfälliga. Bolagen och dess ombud hade endast ”en ungefärlig bild av vad sökanden var för en person [...]”⁶

Inspektören hyste även misstankar om att föreningen förmedlat egnahemslån till personer som inte uppfyllde de rätta kraven. Som exempel togs att egnahemslån hade utbetalats till en chaufför verksam i Stockholm, som inte själv bodde i sitt nyförvärvade hem och därför inte var berättigad till lånet enligt statens bestämmelser.⁷ En annan var både ogift och för gammal vid ansökningstillfället. Bolagen gav därför intryck av att enbart vara intresserade av försäljning av sina småbrukslotter än av att det skulle gå väl för dem som

1 ”Redogörelse över verkställd undersökning rörande dispositionen av vissa AB Svensk Jordförmedlings dotterföretag tilldelade statslån även som de s.k. Balingsta- och Vapperstaaffärerna”, s 19, bilaga 1 till Protokoll 4.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

2 ”P.M. rörande Överby egnahemskoloni i Älvsborgs län”, s 6f, bilaga till Protokoll 4.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

3 T.ex. ”Redogörelse över verkställd undersökning rörande dispositionen av vissa AB Svensk Jordförmedlings dotterföretag tilldelade statslån även som de s.k. Balingsta- och Vapperstaaffärerna”, s 18ff, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

4 ”Redogörelse över verkställd undersökning rörande dispositionen av vissa AB Svensk Jordförmedlings dotterföretag tilldelade statslån även som de s.k. Balingsta- och Vapperstaaffärerna”, s 72ff, bilaga 1 till Protokoll 4.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

5 Ibid, s 72.

6 Ibid, s 73.

7 ”P.M. rörande vissa förhållanden, som stå i samband med ägorförsäljningarna från Wappersta gård”, s 7, bilaga till Protokoll 4.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

köpte dem, vilket talade emot det sociala engagemang som NME hävdade att de hyste.¹

En viktig principiell kritik gavs också av egnahemsinspektören gentemot NME:s sätt att handha småbruksrörelsen. När egnahemsinspektören gjorde jämförelser mellan NME:s småbrukarorganisations uppbyggnad och andra egnahemsföreningar, kunde han konstatera att de på ett markant sätt skilde sig. Medan andra egnahemsföreningar byggde på den kooperativa princip som exempelvis Föreningen egna hem u.p.a. i Motala hade, fanns ingenting av det inom NME. Kännetecknande för NME:s småbruksrörelse var istället ett minimalt inflytande och dålig insyn från småbrukarnas sida. Det var med andra ord en alltför hierarkiskt ordnad apparat:

Inom denna har egnahemsbyggarna intet direkt inflytande: inflytandet ligger hos de bolag, som försälja jorden till egnahemsbyggarna. Dessa senare äro alltså såväl beträffande markinköp och allt vad därmed sammanhänger (lagfarts- och inteckningsfrågor m.m.) och rörande kreditanskaffningen beroende av praktiskt taget samma organ, i vilket de, som sagt sakna direkt inflytande.²

När AB Svensk jordförmedlings och NME:s egna revisorer, Paul Bergholm, Olof Alfred Berg och Edmond Carlsson i en skrivelse i januari 1921 bemötte egnahemsinspektörens anklagelser påpekade de angående just denna principfråga att det vore helt ”främmande” att låta låntagarna ha inflytande över bolagen. Det var att betrakta som lika onaturligt som om en låntagare i en bank hade inflytande över banken, menade de. De tycktes inte ha någon förståelse för vilka andra institutioner egnahemsinspektören hade syftat på när han talade om dessa institutioners ”kooperativa princip”.³

Att ha mer utförliga och formella ansökningshandlingar avfärdade samma revisorer som för ”byråkratiskt”. Föreningen och bolagens tjänstemän hade så god kontakt med låntagarna att de formaliteter som exempelvis hushållnings-sällskapen hade utarbetat för låneförmedlingen inte var nödvändiga. Det var en idyllisk bild av kontakterna mellan bolagens representanter och egnahems-

1 Ibid, s 7.

2 ”Redogörelse över verkställd undersökning rörande dispositionen av vissa AB Svensk Jordförmedlings dotterföretag tilldelade statslån även som de s.k. Balingsta- och Vapperstaaffärerna”, s 70, bilaga 1 till Protokoll 4.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

3 ”Granskning av bolagets revisorer enligt hemställan i protokoll 4.1 1921”, s 8, bilaga till Protokoll 22.2 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

intressenten som målades upp av revisorerna, men som Mannerfelt tydligt talat emot:

Var enda lånsökande är redan känd för vederbörande tjänsteman såsom köpare, tjänstemannen har haft tillfälle att upprepade gånger resonera med honom om hans egna företags: då han för första gången förfrågade sig om jordförvärv, då han blivit förevisad olika lägenheter, då köpeavtalet uppgjorts, då byggnadsfrågan diskuterats, o.s.v., o.s.v. Tjänstemannen i fråga har, i den mån det befunnits nödigt haft tillfälle att telefonledes hos arbetsgivare eller andra personer skaffa sig besked om lånesökandens kvalifikationer o.s.v. och sålunda härutinnan bilda sig en personlig uppfattning, som visat sig i stort sett vara minst likvärdig med skriftliga deklARATIONER av lånesökanden.¹

Att villkoren på något sätt skulle vara sämre för småbrukare som fått sina bruk via NME och bolagen avvisades helt.²

Utredningen av NME:s och AB Svensk jordförmedlings affärer innefattade också en omfattande undersökning av två egendomsköp i Södermanland som Adrian Molin varit involverad i personligen. Den ena gick under namnet Balingsta- och Nysätraaffären och den andra Vapperstaaffären. Dessa affärer hade syftat till att ge Molin och hans familj en jordbruksfastighet. Som en belöning till Molin för förtjänstfullt arbete hade AB Svensk jordförmedling skänkt egendomen Balingsta till honom till inköpspris. Sedan bestämde sig Molin ändå för att sälja och gjorde det då så förtjänstfullt att affären gav en vinst på 118 000. Vinsten behöll han själv efter att bolaget samtyckt till det. När han senare köpte in Vappersta, som han skulle behålla, skedde även affärer i samband med den som var diskutabla. Enligt revisorerna fanns emellertid inte mycket att anmärka på i dessa affärer. I efterhand ansåg de dock att belöningen borde betalats ut i kontanta medel istället för i form av en egendom, eftersom det kanske kunnat gå mer obemärkt förbi den uppmärksamma opinionen.³

Och opinionen var uppmärksam. Som vanligt rapporterades händelserna kring NME omgående i dagstidningarna. Den liberala *Göteborgs Posten* var först ut den här gången med en artikel om Molins förvärv av egendomen Vappersta.⁴ *Dagens Nyheter* publicerade en utförlig artikel några dagar senare med syrliga kommentarer riktade mot föreningens förehavanden.

1 "Granskning av bolagets revisorer enligt hemställan i protokoll 4.1 1921", s 8, bilaga till Protokoll 22.2 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

2 Ibid, s 9.

3 Ibid, s 10f.

4 *Göteborgs Posten* 13.11 1920, "D:r Adrian Molins jordjobberier".

Att en egnahemsförening lånar $\frac{3}{4}$ miljon av staten, låser fast dessa pengar så ordentligt i bank att de icke kunna uttagas, men i alla fall kan låna ut pengar åt egnahemsbyggande låntagare mot 6 procents ränta, när den själv betalar bara $4\frac{3}{4}$ procent till staten, låter ganska konstigt. Men det gör i alla fall d:r Adrian Molins välgörande jordbolag under Nationalföreningens mot emigrationen täckmantel, enligt vad Dagens Nyheter erfarit [...].¹

I frisinnaade *Västerbottens Kuriren* återgavs *Dagens Nyheter*s granskning dagen därpå med rubriken ”En underlig välgörenhet”.² I *Norrskensflamman*, som sedan 1917 var vänstersocialistisk, lydde rubriken utan vidare kommentarer i samma ärende ”Adrian Molin ute och skojar igen”.³ Samma dag noterade tidningarna också att NME skulle hålla extra ombudsmöte för att behandla ett förslag angående omorganisering av föreningen.⁴

Under våren 1921 höll blåsvädet i sig och den liberala *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* förklarade i skadeglad ton, att styrelsen för AB Svensk jordförmedling skickat iväg Adrian Molin till utlandet. Enligt Molin var resan en planerad semesterresa, men tidningens slutsats var ändå att AB Svensk jordförmedling satt Molin i ”ofrivillig överksamhet”.⁵ I protokollen framgår det att AB Svensk jordförmedling gav Molin tjänstledigt i sex veckor i början av året på grund av uppståndelsen kring affärerna.⁶ Under ledigheten reste Molin till Berlin och besökte där Die Landbank, för att undersöka organisation och arbetssätt inom den tyska inre kolonisationsrörelsen.⁷

Mannerfelts utredning av NME:s småbruksrörelse fick till följd att AB Svensk jordförmedling fick avslag på sin ansökan om jordförmedlingslån för 1921. Det var en allvarlig konsekvens för företaget, eftersom finansieringen av verksamheten till största del sköttes via dessa lån.

Kritiken mot egnahemsinspektören från föreningens och AB Svensk jordförmedlings representanter blev massiv till följd av de konsekvenser undersökningen höll på att få. Revisorerna sparade inte på orden i avslutningen av sin vidräkning med inspektörens anklagelser. De gav den unge Mannerfelt en till-

1 *Dagens Nyheter* 17.11 1920, ”Hem i Sverige’ illa åtgången av granskare”.

2 *Västerbottens Kuriren* 18.11 1920, ”En underlig välgörenhet”; En försvarsskrivelse från föreningen återgavs av *Stockholms Dagblad* samma dag; *Stockholms Dagblad* 18.11 1920, ”Hem i Sverige’ utsatt för kritik: ett skarpt svar”.

3 *Norrskensflamman* 18.11 1920, ”Adrian Molin ute och skojar igen”.

4 Se t.ex. *Norrskensflamman* 18.11 1920, ”Nationalföreningen mot emigrationen”.

5 *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 6.5 1921, ”Svensk jordförmedlingsaffärers avveckling”.

6 Protokoll 8.1 1921, § 2, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

7 Protokoll 22.2 1921 § 4, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

plattning som bara tre herrar, luttrade efter decennier av politiskt och administrativt arbete, kunde framföra. De kallade hans synpunkter märkliga och enastående, bedömde hans karaktär som ivrig och nitisk, men med ”beklaglig brist” på förståelse och takt. Mest kritik fick han för att han offentliggjort rapporten och låtit skada ”företaget” på så sätt.¹ Egnahemsinspektören var att betrakta som en ung och hungrig byråkrat som, mot bättre vetande, gjort mycket stor skada. Han hade nästan lyckats sänka AB Svensk jordförmedling ”ett stort planlagt, väl organiserat, på ett samhälleligt erkänt betydelsefullt fält framgångsrikt arbetande företag”.² Han hade dessutom låtit företaget brännmärkas i pressen och fått det att framstå som ovärdigt det statliga stöd som den haft under så många år.

Att det fanns seriösa planer på att lägga ned hela AB Svensk jordförmedling och all egnahemsverksamhet inom föreningen på grund av kritiken från egnahemsinspektören framgår av protokoll och brev från tiden. Beslutet skulle tas vid bolagsstämman senare under våren 1921. Avgörandet hamnade under våren formellt i NME:s händer, eftersom föreningen blev huvudägare till aktierna i bolaget efter en överenskommelse med Oscar Ekmans stiftelse för immigrationens befrämjande och motverkande af emigrationen.³ Frågan kom att handla om bolaget skulle göra sig av med den affärsdrivande verksamheten och spara den verksamhet som omfattade upplysnings- och rådgivningsverksamheten i egnahemsfrågor. På så sätt skulle bolagets personalstab kunna behållas och all kunskap som bolaget och NME byggt upp om småbruk och egnahem under åren tas till vara istället för att gå till spillo och försvinna.⁴

Vid bolagsstämman beslutade man emellertid att låta frågan om upphörandet av affärsverksamheten falla. Verksamheten i AB Svensk jordförmedling skulle istället fortgå som tidigare.⁵ Eftersom företaget inte kunde räkna med stöd från den statliga jordförmedlingslånefonden skulle verksamheten istället bli helt privatiserad och skötas via finansiering från privata låneinstitut,

1 ”Granskning av bolagets revisorer enligt hemställan i protokoll 4.1 1921”, s 13, bilaga till Protokoll 22.2 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

2 Ibid, s 13.

3 ”Till ordföranden i styrelsen för Nationalföreningen mot emigrationen”, bilaga till Protokoll 24.5 1921, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

4 Protokoll 24.5 1921, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; ”Till styrelsen för Aktiebolaget Svensk Jordförmedling”, bilaga 1 till Protokoll 8.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

5 Protokoll 15.12 1921, § 18, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

som banker och försäkringsbolag. Flera av styrelsemedlemmarna var själva bank- och försäkringsbolagschefer, så utsikterna för att planen skulle hålla kan betecknas som god.

Beslutet att fortsätta affärerna var enligt protokollet enhälligt, men Gösta Tamm valde att avgå från både NME och Jordförmedlingens styrelse till följd av turbulensen.¹ Därmed var NME:s centralstyrelse av med sin ordförande sedan föreningens början och Adrian Molin hade förlorat sin närmaste medarbetare på flera områden.

NATIONALFÖRENINGEN MOT EMIGRATIONEN BLIR SÄLLSKAPET HEM I SVERIGE

I början av 1920-talet stod det klart för centralstyrelsen i NME, att föreningen inte hade det stöd den behövde för att kunna fortsätta som förening. Kvittot på att den höll på att förlora sin tidigare position var inte bara den allt mer omfattande kritiken som riktades mot småbruksverksamheten, eller att staten dragit in sitt ekonomiska stöd till den, utan också att föreningen hastigt började förlora medlemmar. Den medlemsstock som stigit så snabbt efter 1911 började gå ned i samma tempo. Efter toppen 1917, då antalet uppnådde 15 595, sjönk antalet i rask takt och 1922 hade 10 000 medlemmar försvunnit och 1925 understeg de 3 000.

NME var med andra ord i kris. Olika former av lösningar för att få föreningen att överleva diskuterades därför med allt större intensitet. Under 1920-talet skulle ett flertal förslag presenteras för att få verksamheten att gå vidare. Dels föreslogs en sammanslagning med Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet.² Någon sådan genomdrevs emellertid aldrig. Däremot gjorde NME gemensam sak med bland annat Riksföreningen i ansökningar om pengar. Dels försökte NME via sedvanliga personliga kontakter utföra lobbyverksamhet mot flera ministrar i regeringen för att vinna tillbaka det statliga stödet till verksamheten. Den mest framgångsrika vägen för att överleva var dock att göra om verksamheten, att skära ned på den gamla och sätta upp nya mål.

Centralstyrelsen hade börjat diskutera en omorganisering av föreningen redan i slutet av 1917, det vill säga under det år föreningen var på sin höjd-

1 Protokoll 15.12 1921, § 21, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA; Protokoll 14.12 1921, § 2, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

2 Protokoll 21.11 1924, § 7, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

punkt organisationsmässigt. Syftet var till en början att få den att överleva ekonomiskt. Föreningen hade en mycket omfattande verksamhet med sina 20 byråer, och den gick årligen med förlust. Inför budgetåret 1919 hade föreningen ansökt om att få ett större anslag från staten för att kunna täcka sina utgifter, 25 000 kronor istället för de tidigare 10 000, men begäran avsågs av statsutskottet och riksdagen.¹ Socialstyrelsen tillstyrkte anslag till föreningen under hela den turbulenta perioden fram till 1922, då inget anslag var uppe för godkännande i riksdagen längre. Motiveringarna var positivt formulerade och visar på ett gott förhållande mellan NME och Socialstyrelsen.² Till det väl fungerande förhållandet mellan Socialstyrelsen och NME bidrog med all sannolikhet fortfarande Gunnar Huss, som nu var chef för Socialstyrelsen och samtidigt kärnmedlem i NME.

Som förslag gav Molin därför att antalet byråer skulle skäras ned. NME skulle sluta ansvara för samtliga byråer på mindre orter. De länsföreningar som önskade ha sina byråer kvar fick det, men måste då själva sköta finansieringen av verksamheten via lokala anslag. Endast centralbyrån och byråerna i Malmö och Göteborg, där utvandringshamnarna fanns, fick stå kvar under NME:s ansvar.³

I slutet av 1920 hölls ett extra ombudsmöte som ledde till föreningens första större omstrukturering. Nya stadgar antogs, styrelsen omorganiserades, medlemsavgiften höjdes och beslutet om att avveckla länsföreningarna stod kvar. Föreningens delvis nya syftesskrivning framgick av stadgarna. Där tydliggjordes att motståndet mot emigrationen nu var av mindre vikt och att föreningens arbete i större utsträckning skulle gälla befolkningen i ett bredare perspektiv. Dessutom framgick att den praktiska verksamheten framförallt var till för att hjälpa återvändande svenskar.

1 Bihang till riksdagens protokoll 1919, Statsutskottets utlåtande, nr 6A:106, "Anslag till Nationalföreningen mot emigrationen", s 104.

2 Bihang till riksdagens protokoll 1919, Kungl. maj:ts proposition, nr 1:105, "Anslag till nationalföreningen mot emigrationen", s 446f.

3 Protokoll 28.4 1920, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

§ 1.

Nationalföreningen mot emigrationen har till uppgift att främja en gynnsam utveckling af den svenska befolkningsrörelsen samt härutinnan särskildt:

genom sin *upplysningsverksamhet* arbeta för en kraftig och målmedveten befolknings- och kolonisationspolitik, som åsyftar att motverka emigration och öfverdriven inflyttning till städerna, underlätta återinflyttning af utvandrade svenskar samt befordra nybildning af mindre jordbruk och egnahem;

genom sina *rådgifnings- och förmedlingsbyråer* för utlandssvenskar underlätta dessas återbosättning i hemlandet genom att tillhandagå dem med dels anvisningar om arbetstillfällen, jordbruk till salu och andra utkomstmöjligheter, dels rättshjälp i angelägenheter, som röra deras medborgarskap, värnplikt äktenskapsförhållanden etc.;

genom de med föreningen samarbetande *egnahemsföretagen* direkt bereda tillfällen till förvärf af mindre jordbruk och egnahemsbostäder.¹

Några särskilt radikala förändringar vittnade inte stadgarna om, men det var meningen att de skulle ge ett positivare intryck än de gamla. De skulle visa att föreningen stod för något framåtsyftande, med befolknings- och kolonisationspolitik, för återinflyttning och främjandet av egnahem.

Styrelsen omorganiserades till en ledning bestående av 25 huvudmän och en ordförande, utsedda för fem år åt gången. Inte heller den här förändringen var särskilt radikal eftersom ledamöterna från den gamla centralstyrelsen övergick till att bli huvudmän.²

I anslutning till den framåtsyftande attityden fördes det också fram förslag om att föreningen borde byta namn. Istället för det negativt klingande Nationalföreningen mot emigrationen borde den heta Sällskapet Hem i Sverige, vilket var ett namnförslag som kom från Adrian Molin. Tiden var emellertid inte mogen för ett namnbyte ännu. Flertalet vid ombudsmötet satte sig emot och angav som främsta skäl att Nationalföreningen mot emigrationen trots allt var ett så inarbetat namn, att föreningen skulle förlora på att byta bort det.³

1 "Nationalföreningens extra ombudsmöte: koncentration av verksamheten", *Hem i Sverige* 1920:4, s 82.

2 Ibid, s 83.

3 "Nationalföreningens extra ombudsmöte: koncentration av verksamheten", *Hem i Sverige* 1920:4, s 81.

Under sensommaren 1921 reste föreningens tillfälligt anställda biträdande sekreterare Ola Håkansson ut och besökte de byråer och länsföreningar som fanns kvar för att se om och hur de fortsatt med verksamheten. Det visade sig att byråer fortfarande var aktiva i tio småstäder – i Härnösand, Östersund, Västervik, Kalmar, Karlskrona, Halmstad, Karlstad, Vänersborg, Skövde och Jönköping. Endast i Västervik och Karlstad höll verksamheten på att avvecklas. I de resterande städerna var det lokala intresset för att bibehålla byråerna stort. De var samtliga löst anknutna till centralbyrån, som inte längre höll byråföreståndarekonferenser eller försökte styra verksamheten på andra sätt. Byrån i Halmstad skulle enligt NME:s beslut ha lagts ned redan 1919, men även här arbetade byråföreståndaren häradshövding Grundberg vidare.¹ Eftersom centralbyrån inte hade planer på att återuppta det nära förhållandet till byråerna ute i landet och staten höll på att ta över all jordförmedlingsverksamhet från föreningens byråer, beslöt centralstyrelsen att se till att byråerna lades ned till årsskiftet 1921.² Hallandsbyrån bestod emellertid ändå och under 1922 sände den in stadgar och verksamhetsberättelser till Centralstyrelsen för att visa på sin vilja att finnas kvar inom organisationen. Centralstyrelsen verkar också ha beviljat byråns existens.³

Frågan om föreningens eventuella namnbyte återkom fler gånger. År 1923 var det diskussion igen, men då var även Adrian Molin emot att ändra namnet till Sällskapet Hem i Sverige. Emigrationen nådde just detta år en ny toppnotering med närmare 30 000 utvandrare. Att arbeta mot emigrationen var därför återigen aktuellt och föreningen kunde gagnas av att skylta med sitt gamla namn.⁴ 1923 var dock det sista stora utvandringsåret för Sveriges del. Året därpå gick talen ned till dryga 10 000 utvandrare medan invandringen stod på en stabil nivå på omkring 6 000. Därmed togs namnfrågan upp igen. En kommitté tillsattes för att utreda saken och vid 1925-års ombudsmöte godkändes förslaget att ändra namnet Nationalföreningen mot emigrationen till Sällskapet Hem i Sverige. Att kalla föreningen för ett ”sällskap” motiverades med att det gav ett mer anspråkslöst intryck än ”nationalförening”.⁵

1 Protokoll 12.9 1921, samt bilaga 3 ”Redogörelse för undertecknads resa till länsbyråerna”, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

2 Ibid.

3 Protokoll 18.10 1922, § 9, samt bilagor, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

4 Protokoll 19. 4 1923, § 2, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

5 ”Till styrelsen för Nationalföreningen mot emigrationen”, Handlingar angående Svensk Jordförmedling I, volym FII:m, E. Kinander, SSA.

Den nya organisationen ville vara anspråkslös, men fast och stark. Sällskapets verksamhet skulle inskränkas till två uppgifter: att med tidskriften följa befolknings- och kolonisationsfrågorna och att via byråerna i Malmö, Göteborg och Stockholm hjälpa utlandssvenskar med medborgarrättsliga frågor och inte så mycket annat.¹ I omorganiseringen ingick ett tydligt skifte av målgrupp. Från att ha önskat nå hela nationen i en nationalförening och främst de lägre samhällslagren, arbetarklassen, blev den nu inriktad på en lägre medelklass. Det var den del av befolkningen som föreningen ändå lyckats rekrytera under åren som nationalförening, sett till hur medlemskapet sett ut.²

När tidskriften *Hem i Sverige* förändrades till att bli ett organ för praktiskt egnahemsbyggande blev målgruppen ännu tydligare en husägande medel- och övre arbetarklass i stad och på landsbygd. I tidskriftens programförklaring talades det om läsaren som ”den enskilde egnahemsbyggaren”, ”egnahemsbyggarna på landsbygden”, ”den stora massan ägare av villor och egnahem i storstäderna”, ”de egentliga villastadsborna”, ”ägare av hus och villor i våra småstäder”, ”ägare av sommarvillor, sport- och söndagsstugor” och slutligen ”alla som hysa intresse för, sträva efter eller hysa planer på att skaffa sig ett eget hem i en eller annan form”.³ Under de kommande decennierna landade den här yviga inriktningen på husägare och husbyggare i vid mening till att få en uttalat programmatisk inriktning mot ”den bildade medelklassen, snålt tillgodosedd från det allmännas sida, i dess strävan att bilda och upprätthålla goda hem åt det uppväxande släktet.”⁴

AVVECKLINGEN OCH OMORGANISERINGEN FÖRKLARAS

Motiven bakom omorganiseringen av NME var dels ekonomiska. Om föreningen skulle överleva krävdes det att något gjordes för att få de ekonomiska resurserna att räcka till. Dels var de framtvingade av samhällsutvecklingen. Utvandringen var inte längre ansett som ett problem i 1920-talets Sverige. Sedan världskrigets början 1914 hade emigrationen minskat radikalt och i början av 1920-talet var det fortfarande färre som utvandrade än före kriget. Färre hade också möjlighet att utvandra, framförallt till USA som hade infört kvotlagar

1 Ibid.

2 Bergholm 1917, s 15; ”Nationalföreningen mot emigrationen under år 1918”, *Hem i Sverige* 1919:1, s 1.

3 ”Några synpunkter på utgivandet i förändrad form av ’Hem i Sverige’” av redaktör N S Lundström, Handlingar angående Svensk Jordförmedling I, volym FII:m, E. Kinander, SSA.

4 ”PM ang. samhällsplanering”, s 2, bilaga 3 till Protokoll 3.4 1946, Stiftelsen Hem i Sverige, volym All:6, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

för att begränsa immigrationen. Attityden mot utvandringen var inte heller lika negativ längre. Precis som under 1800-talet höjdes fler röster för att en viss utvandring kunde vara önskvärd och bra för landet.

Den förändrade attityden ska ses som ett svar på dyrtiderna kring 1920, då arbetslösheten var stor även bland ingenjörer och andra grupper av kvalificerad arbetskraft. I *Hem i Sverige* publicerades dessa år flera artiklar om möjligheterna att åstadkomma en dirigerad utflyttning av arbetslösa och välutbildade svenskar till exempelvis Sydamerika. Målet med en sådan utflyttning var att de välutbildade och förhoppningsvis också företagsamma ingenjörerna, agronomerna och jägmästarna skulle ”bliva pionjärer för svensk ekonomisk företagsamhet, sprida kännedom om svenskt arbete och direkt verka för avsättning av svenska produkter.”¹ Om staten hjälpte till kunde de också bygga upp svenskägda företag och industrier, skrev Adrian Molin. Till dessa industrier kunde sedan övertaliga industriarbetare flyttas från Sverige. På så sätt löstes flera problem på en gång – Sverige gjorde sig av med sina arbetslösa och expanderade ekonomiskt utanför landets egna gränser.²

Ett radikalare förslag som publicerades i *Hem i Sverige* av fil lic. Johan Richert var att genomföra en nordeuropeisk jordbrukskolonisation i tropikerna. Förslaget byggde på idéer som presenterats av den tyske professorn i geografi, dr Karl Sapper, verksam vid universitetet i Würtzburg.³ Förslaget fick inte stå obesvarat av NME, utan i samma nummer av *Hem i Sverige* skrev redaktionen om farorna med just jordbrukskolonisation i Sydamerika. Misslyckanden i Colombia och Nicaragua togs upp som avskräckande exempel från senare tid. Enligt rapporterna var vägarna dåliga, man fick räkna med ständiga skyfall, dålig eller dyr jord och opålitliga indianer som arbetskraft. NME ställde sig dock inte helt negativ, utan talade också om vilka förutsättningar som krävdes för att lyckas med ett sådant kolonisationsprojekt. Med planering, goda kunskaper om platsen, goda kommunikationer och ett stort startkapital kunde även en jordbrukskoloni skapas även i ett tropiskt land.⁴ Till och med i *Hem i Sverige* kunde läsaren alltså nu få vägledning i hur man utvandrade på rätt sätt, om man ändå var tvungen.

Att någon massmigration från Sverige inte skulle äga rum igen verkar NME eniga om i början av 1920-talet, trots den tillfälliga ökningen 1923.

1 Molin, Adrian, ”Arbetslöshet och emigration”, *Hem i Sverige* 1922:3, s 98.

2 Ibid, s 99f.

3 Richert, Johan, ”Villkoren för nordeuropeisk kolonisation i tropikerna”, *Hem i Sverige* 1924:1, s 1ff.

4 ”De senaste kolonisationsprojekten: delade meningar om deras utförbarhet”, *Hem i Sverige* 1924:1, s 23ff; ”Kolonisationen i Nicaragua och Colombia: nya nedslående underrättelser”, *Hem i Sverige* 1924:2, s 76ff.

Det fanns visserligen krafter inom föreningen som ville bibehålla kärnan i organisationen om en ny ökning skulle ske, men de verkliga farhågorna verkar ha försvunnit 1925. Ett argument till varför en ny massutvandring inte skulle bli aktuell, som framhölls av föreningen inför omorganiseringen, var den svaga befolkningstillväxten i Sverige, beroende på den sjunkande nativiteten. Föddes inga barn i landet så innebar det också att konkurrensen om försörjning blev mindre och därmed skulle färre känna behov av att lämna landet. Det här var inget stilla konstaterande av föreningen utan egentligen ett konstaterande av den nya hotbilden, att den låga nativiteten nu var det problem nationen ställdes inför.¹

Utvandringsproblematiken hade alltså trätt ut ur bilden och istället hade nativitetsfrågan och urbaniseringen tagit dess plats, vilket framgår av NME:s nya stadgar från 1921. Omorganiseringen motiverades som en anpassning till de nya samhällsförhållandena. Avvecklingen av den stora organisationen motiverades också av andra skäl. Den berodde till största del på det sviktande stödet från omgivningen. Vad det berodde på analyserade de kommitterade inför 1925-års förändringar själva. De klagade i tur och ordning på den politiska opinionen och hetsen från vänsterpressen, nödåren efter kriget, statens ovilja att stödja verksamheten, samt egnahemsinspektörens utpekande av Adrian Molin som ”jobbare”.²

Föreningen hade alltjämt tvingats balansera mellan de politiska krafterna. Från både vänster- och högerhåll fanns en misstänksamhet gentemot föreningens arbete i småbruksrörelsen. Vissa personer inom högern tyckte illa om att föreningen främjade uppstyckningen av gods. Inom vänstern ogillades det att föreningen arbetade via affärsinriktade bolag, eftersom det var något som enligt ”gängse demokratisk uppfattning” betecknades som motbjudande och som direkt förde till misstankar om ”jobberi”. Vänsterpressen hade också gjort allt för att underblåsa misstankarna gentemot föreningen. Den hade inte stått på föreningens sida.³

Utvecklingen hade sedan gått in en nedåtgående spiral när föreningen inte fick det ökade stödet från staten som den ansökt om för 1920. Eftersom ekonomin var dålig fick nedskärningar börja göras. I och med nedskärningarna kunde inte heller medlemmarna behållas. Dessutom var även ”de element, som

1 Protokoll 14.10 1920, Nationalföreningen mot emigrationen, volym AII:1, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; ”Nationalföreningen extra ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1920:4, s 76.

2 ”Till styrelsen för Nationalföreningen mot emigrationen”, Handlingar angående Svensk Jordförmedling I, volym FII:m, E. Kinander, SSA.

3 Ibid.

tidigare stött föreningen”, drabbade av den ekonomiska krisen, vilket innebar att de inte prioriterade ett medlemskap i föreningen med avläggande av medlemsavgifter.¹ Till det lades egnehemsinspektörens anklagelser mot Adrian Molin och egendomsaffärerna och oklarheterna kring förhållandet mellan NME och AB Svensk jordförmedling.²

Allt detta kunde ha varit dödstöten för föreningen, men NME föll inte helt. Den lyckades omorganisera sig, byta namn, målgrupp och därmed överleva, men med en betydligt mindre organisation inskränkt till tidskriften *Hem i Sverige* och en viss byråverksamhet. Samorganiseringen med AB Svensk jordförmedling fortsatte. Sällskapet Hem i Sverige hade aktier och inflytande i företaget fram till 1949 då Sällskapet ombildades till Stiftelsen Hem i Sverige.³

SAMMANFATTNING

I det här kapitlet har Nationalföreningen mot emigrations väg till att bli Sällskapet Hem i Sverige behandlats. Undersökningen har visat hur föreningen aldrig riktigt lyckades nå de grupper den önskade binda till sig, det vill säga grupper stående till vänster på den politiska skalan och den unga kroppsarbetande befolkningen. Adrian Molin konstaterade i efterhand att den endast vunnit personliga vänner inom vänstern. Andra hade följt föreningens förhållanden med misstro. Denna misstro hade uppvisats redan vid första mötet på restaurang Runan 1907. Efter storstrejken 1909 visade föreningen att den hade potential att samarbeta med arbetarrörelsen. NE lade sig då med organiserade svartlistade arbetare för att ge dem småbruk i småbrukarkolonier på den svenska landsbygden. Nästan omgående vädrades emellertid kritik från olika håll mot föreningens kolonier. Den riktades bland annat mot NEs bristande kontroll över småbrukarkolonisternas ekonomiska möjligheter och över brukningsdelarnas bärkraft. Det uttrycktes också misstankar om föreningens egentliga syfte med verksamheten. Var den allmännyttig eller drevs den av afärsmässig egennytta?

Från 1916 och framåt skrev tidningarna om skandaler i samband med föreningens markaffärer. När staten omstrukturerade ledningen över den svenska egnehemsrörelsen uttrangerades den kolonisationsverksamhet föreningen hållit i. Nu klassificerades NME:s arbete som hierarkiskt och odemokratiskt ordnat

---

1 Ibid.

2 Ibid.

3 Skrivelse till styrelsen för Lantbrukarnas riksförbund från Stiftelsen Hem i Sverige, bilaga 1 till Protokoll 4.12 1973, volym AII:9, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/ Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

i jämförelse med övriga organisationer inom egnahemsrörelsen. Staten drog därmed in sina bidrag och lån till föreningen.

NME förlorade sin nära organisatoriska samverkan med staten efter 1920. Föreningen skar då ned jordförmedling och byråverksamhet till ett minimum. Den förlorade även en stor del av sina medlemmar.

Omvandlingen från Nationalföreningen mot emigrationen till Sällskapet Hem i Sverige skedde steg för steg under åren fram till 1925, då det slutliga namnbytet skedde. Med namnbytet gav föreningen upp ambitionen att vända sig till hela nationen. Den fann inte heller längre anledning att motverka emigrationen, både för att utvandringen trots fortsatta fluktuationer inte troddes kunna nå stor omfattning längre, men även för att föreningens representanter inte ansåg utvandring vara entydigt negativ för Sverige. För att främja ett starkare Sverige tänktes landet istället vara betjänt av en riktad utvandring, där utflyttade välutbildade svenskar skapade marknader i utlandet, för Sverige och svenskarna. Hemma i Sverige skulle föreningen arbeta med frågor av annan befolkningspolitisk art, mot urbanisering och för ökad nativitet.

KAPITEL 11

Jorden åt folket – folket åt jorden!

Syftet med den här avhandlingen var att undersöka organiseringen av Nationalföreningen mot emigrationen och dess arbete för den inre kolonisationen i 1900-talets början. Avhandlingen har följt föreningen genom framgångar och motgångar fram till dess omorganisering 1925.

Undersökningen har i tur och ordning tagit upp hur föreningen startades som ett led i att främja ”det nya Sverige”, hur den samverkade med svenska staten via personliga och organisatoriska kontakter, hur idéerna kring den inre kolonisationen tog form och vad de resulterade i när de skulle implementeras. Nu återstår det slutliga steget i undersökningen, att summera och diskutera avhandlingens resultat. I diskussionen lyfts även avhandlingens sista övergripande frågeställningar om hur NME:s kolonisationsarbete skilde sig från andra institutioners och organisationers arbete inom samma fält, samt vilken inställning föreningen hade till samhällets modernisering.

MOT EMIGRATION OCH FÖR INRE KOLONISATION

Inledningsvis konstaterades det att NME:s bildande våren 1907 ska ses som en konsekvens av den växande starka nationalismen i början av seklet. Inom NME uttrycktes en nationalistisk omsorg om befolkningen och territoriet, som främst fick näring av den industriella och ekonomiska expansionen under 1890-talet, av emigrationens uppgång i början av 1900-talet, samt av unionsupplösningen 1905. Stödet för föreningen blev stort från politiskt håll och föreningen lockade medlemmar från alla politiska läger, även om antalet representanter från högern och liberalerna övervägde starkt. Den ideologiska bredden bland dem som anslöt sig till föreningen och dess program förklaras av att det vid denna tid rådde en omfattande enighet om att utvandringen var ett problem och att egnehemsrörelsen, eller den inre kolonisationen, som NME benämnde den, var den främsta lösningen. Unionsupplösningen hade även givit framförallt de borgerliga elementen en känsla av att det nu var vik-

tigt att åstadkomma en nationell enighet bland alla samhällsklasser. Det var därför lättare att uppnå konsensus kring nationella frågor som emigrationen och sociala reformer.

DEN INRE KOLONISATIONENS IDÉ OCH PRAKTIK

Inre kolonisation pekades med en gång ut som NME:s huvudsakliga arbetsområde. Inspirerad av den organiserade inre kolonisationen som pågick på tysk mark avsåg föreningen bilda egnahemsbolag som främst köpte upp godsmark och styckade den till småbruk. Målgrupp var det samhällsskikt som stod för den största utvandringen, unga män i 15- till 35-års ålder, som tillhörde samhällets lägre klasser. Kvinnorna var föreningen inte så bekymrade om när det talades om utvandringen och småbrukaren. De negligerades i den nationalistiska retoriken.¹

I undersökningen av NME:s kolonisationsverksamhet framkommer det att den utgjorde en borgerligt förankrad och aristokratisk del av egnahemsrörelsen. I likhet med de konservativa leden höll NME på egnahemsrörelsen för att den hade dämpande och återhållande effekter på emigrationen och på övriga oroligheter i samhället, inte minst de radikala stämningarna.² Samtidigt var föreningens representanter positiva till egnahemsarbetets sociala och progressiva effekter för individ och samhälle. Framförallt framhölls småbrukets och landsbygdslivets positiva inverkan på befolkningen vad gällde dess kvalitet och kvantitet.

NME:s arbete med jordfrågan präglades av att föreningen leddes av den nykonservativa publicisten och entreprenören Adrian Molin. Hans idéer om nationell samling fick till följd att NME skapade ett korporativt system på flera nivåer. På den organisatoriska nivån länkades föreningen samman med staten och andra offentliga myndigheter i exempelvis jordförmedlingsverksamheten. Föreningen gav även sitt stöd till den korporativa sammansättningen av de offentliga arbetsförmedlingarnas lokala styrelser. Det omfattande samarbetet mellan olika samhällsintressen som ägde rum i slutskedet av storstrejken, i samband med nationalinsamlingen till småbruk för svartlistade arbetare, kan också ses som ett uttryck för en nationell samling. Staten, NME, spårvägsmän-

1 Om negligerandet av kvinnor i den nationalistiska retoriken se t.ex. Ålund, Aleksandra, *The Spectre of Ethnicity*, Linköping 2002, s 13ff; Matthiasdóttir, Sigridur och Ann-Catrin Östman, "Möte mellan manligheter: nationalism, bondeideal och (åter)skapandet av de övriga skiktens manlighetsideal", *Könsmaktens förvandlingar: en vänbok till Anita Göransson*, Göteborg 2003, s 92; Rönnqvist 2004, s 299.

2 Om egnahemsrörelsens konservativa drag i Edling 1996, s 373; Holmberg 1998, s 183f.

nens fackförening och dess gamla arbetsgivare gick samman med stöd från ”hela Sverige” för att skaffa småbruk till spårvägsmännen. I efterhand går det att beteckna denna kraftsamling som höjdpunkten i föreningens förmåga att engagera en stor del av samhällskrafterna för sin sak. Kort därefter, eller i det närmaste omedelbart, svajade förtroendet för föreningen.

Även i sina egnahemskolonier försökte NME implementera den nationella samlingen genom att främja samarbete mellan samhällsklasserna. Kolonierna styckades upp i brukningsdelar av olika storlekar. De skulle brukas av familjer och enskilda ägare med olika ekonomiska förutsättningar. Inom kolonin skulle ägarna till de olika jordbruksområdena samarbeta, men inordnade i en naturgiven hierarki, där det största bruket i kolonin hade översyn över de mindre. Denna princip var även vägledande för Molins målsättning för samhällsordningen i stort. Samhället skulle bestå av samordnade korporationer, där var mans specialistkunskaper togs till vara och där alla visste sin plats i förhållande till varandra och den starka ledaren.

Idéerna om den kooperativa ordningen implementerades emellertid inte i NME:s egnahemsbolag, i den meningen att de inte sattes samman med representanter från olika samhällsintressen. De leddes istället i regel av en regional och lokal politisk och ekonomisk maktelit. De byggde inte heller på de mindre bemedlades initiativ och delägarskap, utan på det etablerade samhällskiktets engagemang och kapital. Mottagarna av verksamheten saknade således inflytande. På så sätt skilde sig NME:s bolag från många andra samtida egnahemsbolag och -föreningar, som byggde på kooperativ grund. Dessa fungerade som ekonomiska föreningar där var och en som önskade sig ett eget hem köpte andelar i sin egen förening.

Det fanns också fler skillnader mellan NME:s program för inre kolonisation och andra initiativ inom egnahemsrörelsen. NME:s projekt syftade till att skapa nya småbruk framför friköpande av redan befintliga jordbrukslägenheter. Och till skillnad från den statliga kolonisationen på obebyggd kronomark ämnade föreningen bedriva inre kolonisation på helt eller delvis uppodlad mark som köpts från gods- eller bolagsmark.

ADRIAN MOLINS BETYDELSE

Trots sin relativa olikhet gentemot andra riktningar inom den svenska egnahemsrörelsen har undersökningen visat att NME hade ett brett politiskt stöd för sin verksamhet, även om delar av samhället hela tiden visade en viss skepsis. Framförallt de som tillhörde den yttersta vänstern var kritiska. Föreningens

popularitet hade sina toppar och dalar. En första topp uppnåddes under initialskedet, en andra efter storstrejken 1909. Strax efter 1911 kan ytterligare en våg av popularitet avläsas i den kraftiga uppgången av antalet medlemmar. Därefter dalade populariteten efter angrepp mot föreningens kolonisationsverksamhet. År 1917 vittnar emellertid medlemssiffrorna om en ökad popularitet, eftersom det var just detta år föreningen blev som störst. Därefter dalade stödet för den snabbt. Kritiken från 1913 och 1916 hängde kvar under denna nedgång. Som undersökningen visade handlade den främst om hur föreningen skötte sina småbruksaffärer, och om den inte i själva verket skapade emigration snarare än förebyggde den.

NME:s popularitet i popularitet kan också förklaras av att Molin hade en central roll i föreningen. Som undersökningen visade var han redan under 1900-talets första år känd som en aggressivt nationalistisk yngling, vars mentala hälsa till och med ifrågasattes i motsatta politiska läger. Adrian Molins politiska framtoning inverkar säkerligen på den avveckling som till viss del tvingades på NME efter 1920, då den blev av med det statliga stödet. Molins antidemokratiska och aktivistiska åskådning blev allt mer framträdande under den här perioden och den passade sämre och sämre in i den politiska och samhällliga strömfåran, som gick åt motsatt håll med parlamentarism, kvinnlig rösträtt och en socialdemokratisk regering.

När Axamoaffären rullades upp i pressen under 1916 verkade det på tonen som om man från tidningarnas sida hade väntat på att det här skulle ske, att några oegentligheter i NME och dess bolags egendomsaffärer så småningom skulle uppenbaras. Med affärsverksamhetens växande på upplysningsverksamhetens bekostnad räknade de med att girigheten till slut skulle ta överhand och föreningens representanter göra bort sig. Denna förväntan synliggjordes främst i vänsterpressen, där skepsisen mot den konservativa, affärsidkande överklasshögern, som föreningen enligt vissa ansågs representera, varit relativt hög från begynnelsen. *Norrskensflamman* använde exempelvis följande uttryck i rubriken på en första notis om Axamoaffären: ”Dr Adrian Molin avslöjar sig som egendomsjobbare” (min kursivering).¹ Med det uttrycket framstod det som om Molin var en bedragare, men som lyckats dölja det fram till denna stund.

Drevet kring Axamoaffären ägde rum vid samma tidpunkt som Adrian Molin var aktuell i ett helt annat sammanhang, i det inrikespolitiska, som en av landets mest framträdande aktivister för ett svenskt inträdande i det pågående världskriget på Tysklands sida.

---

1 *Norrskensflamman* 16. 5 1916, ”Dr Adrian Molin avslöjar sig som egendomsjobbare”.

Den så kallade aktivistboken, *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*, utgiven anonymt av Adrian Molin, Otto Järte och Yngve Larsson, hade kommit ut i juni 1915.¹ I oktober 1915 var det känt vilka som stod bakom boken och Hjalmar Branting såg till att Järte och Larsson fick lämna Socialdemokraterna. I februari och mars 1916 reste finska aktivister runt i Mellansverige för att känna på opinionen och hålla hemliga möten med befintliga eller tilltänkta nyckelpersoner för den svenska aktivismen, och de höll hela tiden kontakt med Molin där de rapporterade om hur arbetet fortgick.² Det var i maj 1916 som Axamoaffären blev nyhet. Aktivismen och tidningarnas upptagenhet kring NME:s oegentligheter sammanföll därmed ungefärligen i tid. I *Dagens Nyheter* och *Socialdemokraten* knöts aktivismen och Axamoaffären ihop när man kallade Molin för ”Axamo-mannen” och ”Molin von Axamo” fastän artiklarna egentligen behandlade hans aktivistiska uttalanden.

Att de ekonomiska oegentligheterna kopplades samman med de politiska kan tolkas som ett försök att oskadliggöra Molin på flera fronter. De två händelserna kunde förstärka varandra och bidra till att en bredare allmänhet förlorade förtroende för Adrian Molin och de åsikter han stod för.

Den retoriska sammanbindningen mellan Molins affärsförehavanden och politiska åsikter togs upp igen under 1930-talet, då Molin hade ställt sig positiv till både fascismens och nazismens framväxt i Europa. I november 1934, höll Molin ett tal med titeln ”Ett svenskt perspektiv på den nazistiska idékretsen”, som blev internationellt uppmärksammat. Framförallt vann saken uppmärksamhet för att *Svenska Dagbladet* låtit publicera hela talet och därmed inlåtit sig på nazistpropaganda. *Socialdemokraten* kallade då i sina kommentarer åter Molin för ”Axa-Molin”.³

Ett flertal andra yttringar visar att kopplingen mellan NME och Adrian Molin började bli till skada för föreningen redan kring 1920. I ett brev från januari 1921 uppgav Molin att han lämnade sin plats i AB Svensk jordförmedling och i Mälardalens länns egna hem till förfogande, eftersom hans inblandning skadade bolagen.

1 Aktivistboken ukom i juni 1915 enligt Kihlberg 1961, s 12; Medverkade gjorde även Rudolf Kjellén, militärerna Claes Lindström, Axel Hultcrantz, samt Eilif Sylwan enligt Shepard 1969, s 193.

2 Brev till Adrian Molin från Sario, Eeli Samuli (1874-1957), samt en P.M. ”Stämningen och önskingarna i Finland”, 21.2 1916, Molin, A. L., volym L46:24 e, Handskriftsenheten, KB.

3 *Socialdemokraten* 3.11 och 17.11 1934.

Det framgår inte om hans impopularitet hänfördes till hans ekonomiska förhållanden eller politiska åsikter.¹ I mitten av 1920-talet fälldes emellertid kommentarer som uttryckligen kopplade samman NME med Adrian Molins politiska åskådning. Exempelvis *Svenska Canada-tidningen* kallade NME för en ”ultrakonservativ organisation”. Molin karaktäriserades som själva ”eliten av Sveriges mest konservativa element.”² I mitten av 1930-talet var NME så skadat av Molins närvaro, att han inte stod med i ett uppprop för föreningen. Uppropet var ägnat att återvinna en del av det medlemsstöd den tidigare haft. Ändå var Molin fortfarande föreningens sekreterare och var kvar som sådan fram till sitt frånfalle 1942.³

MODERNT ELLER REAKTIONÄRT?

Attityden till Adrian Molin kan alltså ses som en reaktion mot en åskådning som demokratins förespråkare försökte marginalisera kring 1920. Till följd av hur Molins politiska åskådning utvecklades i förhållande till den ledande politiken, har Molin betecknats som en företrädare för en reaktionär och tillbakablickande inställning till den moderna utvecklingen. Conny Mithander har emellertid nyanserat den bilden genom att kalla Molin ”reaktionär modernist”.⁴ NME:s engagemang för den inre kolonisationen har ytterligare givit stöd för tolkningen att föreningen tillhörde de civilisations- och industrikritiska och i olika grad agrarromantiska rörelserna som fanns i början av 1900-talet.⁵ Men vad finns att säga om Molins och NME:s förhållande till det moderna projektet i vidare mening?

Det har gjorts många studier om dessa rörelser i forskningen.⁶ Enligt Sverker Sörlins studier finns få exempel, om något, på rörelser och personer som enbart såg positivt eller negativt på industrialiseringen med allt den innebar.⁷ De

1 ”Till styrelsen för Aktiebolaget Svensk Jordförmedling”, bilaga 1 till Protokoll 8.1 1921, AB Svensk Jordförmedling, volym 2, AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv, RA.

2 *Svenska Canada-Tidningen* 6. 8 1925, ”Canada och nationalföreningen mot emigration”.

3 ”Upprop: Sällskapet Hem i Sverige”, Korrespondens, volym EII:1, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; Protokoll 30.3 1936, Stiftelsen Hem i Sverige, volym AII:4, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

4 Mithander 1990, s 50f.

5 Exempelvis Shepard kallar hela NME för agrarromantiker i sin artikel om föreningen, Shepard 1970, s 83; Även Shepard 1969, s 302f.

6 Exempel på nationell forskning är Sundin 1984; Sörlin 1988; Paulsson 1991; Toler 1992; Gerundsson 1993; Edling 1996; Holmberg 1998; Stolare 2003.

7 Sörlin 1988, s 18; En person som Sörlin betecknar som i stort sett renodlad industrialist för Sveriges del är Frans Kempe.

deltog emellertid alla i en debatt om hur stor betydelse landsbygden och jordbruket egentligen borde ha i den framtida nationen. I denna fråga ställde sig personer och rörelser på olika linjer, där vissa, dem som idéhistorikerna Sverker Sörlin och Anders Ekström kallar ”industrialisterna” och den ”industrivänliga opinionen”, mer entydigt ville satsa på industrierna, medan andra grupper av olika skäl propagerade för räddningen av jordbruket.¹ Den yviga opinionen som talade om jordbrukets räddning enades bland annat av en kritisk hållning till den ekonomiska liberalismen. Det framstod särskilt tydligt i debatten om Norrlandsfrågan, vilket Sverker Sörlin visar i sin avhandling från 1988.² Högerpersoner som Adrian Molin, Rudolf Kjellén och Nils Wohlin ställde sig på samma bolagskritiska sida i Norrlandsfrågan som Carl Lindhagen, Johan Hansson och övriga representanter för den jordbrukspolitiska radikalismen.

Skiljelinjerna mellan de industrivänliga och de jordbruksentusiastiska falangerna i den svenska debatten blir emellertid än mer otydliga efter en analys av NME:s och Adrian Molins inställning till den inre kolonisationen. Avhandlingens undersökning av argumentationen för den inre kolonisationen visade hur ekonomiska övertygelser, emigranternas efterfrågan, nativitetsfrågan, idealiseringen av bonden och medelklassen, samt rasfrågan påverkade motiveringen för småbruk och inre kolonisation. Ur dessa resonemang får man också fram en bild av NME:s syn på jordbruket och industrin.

I flera fall ledde argumenteringen för jordbruket till att industrierna och städerna lyftes fram som en negativ kontrast. Dras resonemangen till sin spets kan man säga att industrisamhället förknippades med en negativ utvecklingskedja som såg ut på följande sätt: industri – urbanisering – kapitalism – orolig arbetsmarknad – osäkra levnadsvillkor – dålig levnadsstandard – emigration – låg nativitet – rasens degenerering – folkets och nationens undergång.

Att stärka jordbrukssamhället förknippades däremot med följande tankekedja: inre kolonisation – fler jordbruk – stabilare försörjning – ökad levnadsstandard – mindre konflikter – minskad utvandring – befolkningsökning – friskare befolkning – ökad tillgång till arbetskraft – Sverige blir en ekonomisk (och biologisk) stormakt.

Den inre kolonisationen i landet, där småbruket stod i fokus, var nyckeln till Sveriges framtid som ekonomisk stormakt. Den inre kolonisationen uteslöt dock inte industrialiseringen. Tvärtom var NME:s representanter, inklusive Adrian Molin, övertygade om att industrin spelade den viktigaste rollen för

1 Ekström 1994, s 316f; Sörlin 1988, s 18 och s 161ff.

2 Sörlin 1988, s 206.

Sveriges utveckling. Så hade Molins övertygelse sett ut sedan han började delta i emigrationsdebatten 1903.

När Adrian Molin som 23-åring gav sig in i emigrationsdebatten på allvar med debattskriften *Sveriges folkmängdsfråga*, 1903, talade han likvärdigt om industrin och jordbruket. Han menade att båda näringarna behövde arbetskraft och att båda därför drabbades negativt av utvandringen. Han lyfte till och med fram industrin som den mest utsatta. Otillräcklig eller en alltför dyr arbetskraft skulle stå hindrande i vägen för den spirande industrin, skrev Molin.¹ Även i skrifterna *Svenska spörsmål och kraf* och *Svenska Allmogehem*, skrev Molin om jordbruket och industrin som två näringar som båda måste värnas för att Sverige och svenskarna skulle må bra.² Molins vision om Sveriges framtid var att landet om ett par årtionden skulle vara ”ett stort industriland” och den utvecklingen skulle ske med järnets, skogens, vattenfallens och jordens hjälp:

Genom vårt arbete skola vi göra Sverige allt rikare. Malm skall brytas i grufvorna, hamrarna skola gå i smedjorna, vi skola sända våra fartyg öfver alla haf, skog skall växa på kalmarkerna, och på våra åkrar skola skördarna vaja tyngre för hvarje år.³

Både industrin och jordbruket behövdes alltså om Sverige skulle utvecklas till ett rikt land menade Adrian Molin. Han kunde också framhålla att industrins utveckling var viktigast för att förebygga utvandringen. Industrin skapade utkomstmöjligheterna, gav arbetstillfällena i stor skala och, vilket var viktigast av allt ur Molins perspektiv – industrin skapade efterfrågan på jordbrukets produkter. Utan industrin skulle inte det svenska jordbruket ha samma avsättningsmöjligheter och ge småjordbrukare möjligheter att tjäna pengar på sin produktion av livsmedel. På så sätt pekades både industrin och jordbrukssektorn ut som samhällets kugghjul, ömsesidigt beroende av varandra.⁴

Vid NME:s sjunde ombudsmöte i Stockholm 1915 höll Gösta Tamm ett tal talar som pekade ut föreningens främsta syftning. Det ger även antydningar om vilken ställning föreningen intog till moderniseringen.

Jorden åt folket – folket åt jorden! Må det blifva den lösen, under hvilken vi, till dess andra och bättre vägar utfinnas, samlas i arbetet mot emigrationen! Tusentals svenskar begära icke bättre än att åter få viga sig vid jorden. Hundratals i främmande jord omplanterade svenska hjärtan

1 M-n [Molin] 1903, s 4.

2 Molin 1906 [1905], s. 56; *Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909, s 15.

3 *Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909, s 15.

4 Molin 1914, s 5f.

längta åter till den jord som fostrat dem. Kan något vara mera värdt våra allvarliga sträfvanden, våra största uppoffringar än att rundt om å våra vidsträckta odlingsmarker eller å styckade storgårdar skapa hem åt massor af småbrukare-kolonister och därmed bröd och näring åt de svenske?¹

Citatet understryker ännu en gång att det viktigaste skälet som NME framhöll för inre kolonisation var att de emigrerande svenskarna själva efterfrågade det. Det visar även på något mer. Tamm sa att jorden åt folket skulle bli en lösning fram till andra lösningar fanns. På andra ställen i texten talade han på samma sätt, om att ökad tillgång till jord och jordbruk var viktigt, men att industrin också var viktig. Industrin måste till och med ”tillerkännas hufvudrollen” i kampen mot utvandringen, menade Tamm.²

Den inre kolonisationen som NME förespråkade och praktiserade under 1910-talet var snarast ett bidrag till den industriella uppbyggnaden av det nya Sverige. Skapandet av fler småbruk av olika storlekar skulle dels överbrygga problematiken i övergången mellan två system, från det agrara till det industriella samhället, dels direkt medverka till industrins expansion. Det var via jordbruket man kunde komma åt de ”slumrande miljonerna” i Sveriges marker och göra Sverige till ett rikare land. Det indirekta stödet följde av att kolonierna etablerades i närheten av tätorter som var på uppgång och där de industriella näringarna beräknades vara i tillväxt. På så vis tjänade kolonierna syftet att förse industrin och tätorten med livsmedel, samt bereda plats även för industriarbetarnas familjer i egnahem. Det visade sig också tidigt att få av NME:s småbruk räckte till försörjningen av en hel familj, särskilt som belåningen av egnahemmen blev så hög. I regel fick mannen och sönerna lönearbeta inom industrin för att familjen skulle klara uppehållet. Kvinnorna stod till stor del för produktionen vid småbruket. Huruvida det var NME:s egentliga intention eller inte kan vi inte veta. Enligt föreningens egna utsagor var det inte det. Idén var att i främsta rummet skapa småjordbruk där den ägande familjen kunde leva oberoende och självständigt. Det var på den vägen småbruket förväntades kunna konkurrera med lockelserna från USA. Konsekvensen av föreningens kolonisationsverksamhet blev oavsett inledande intentioner, att NME bidrog till att underlätta tillgången till fast arbetskraft till industrierna. Därmed främjades andra näringar än de agrara direkt av föreningens kolonisationsverksamhet.³

1 ”Nationalföreningens sjunde ombudsmöte”, *Hem i Sverige* 1915:2, s 51.

2 Ibid, s 50.

3 Jämför även med Dan Bäcklunds diskussion om hur deltidjordbruket som en övergångsform till ett allt mer marknadsberoende levnadssätt, Bäcklund 1988, s 31.

Jordbruket i industrisamhället

Det har ofta hänt att debatten i forskningen har framhållit satsningarna på den agrara sektorn och på egnahemsrörelsen i 1900-talets början som något som ägde rum trots den pågående industrialiseringen. Ekonomihistorikern Mats Morell talar exempelvis om att jordbruket genomgick märkliga förändringar ”i det industriella genombrottets skugga”.¹ Men jordbruket utgjorde en del av industrialiseringen. Det handlade inte om industri eller jordbruk utan om industrialiseringen av jordbruket, vilket också framgår i Morells översikt över det svenska jordbrukets utveckling under 1900-talets första hälft. Med industriernas expansion följde massproducerade redskap, maskiner och handelsgödsel, som gagnade jordbruket och gjorde det mer rationellt och produktivt. Vetenskapen utvecklade odlingen, förbättrade utfordringen, förädlade växter och djurraser. Nya kunskaper spreds via skolor, fackpress och intresseorganisationer. Jordbruket industrialiserades med resultatet att produktionen växte. Det skedde bland annat med hjälp av mejerirörelsen och slakteriföreningarna. I praktiken ledde dessa instansers utbredning till att små och större bönder producerade animalieprodukter som sedan förädlades centralt under industri-liknande förhållanden.²

Den verksamhet NME sysselsatte sig med visar att investeringarna i jordbruket var sammanflätade med industrialiseringen och moderniseringen av landet. Jordbruket upphöjdes inte i protest mot industrialiseringen, utan var en viktig del av industrialiseringen när det nya Sverige skulle byggas.

Föreningen kan i den meningen inte betecknas som civilisationskritisk eller som stående i motsättning till det moderna, åtminstone inte när det gällde den ekonomiska moderniseringen av landet. Adrian Molin och hans meningsfränder var fram till 1920 anhängare av en stormaktstanke, som bar utopiska drag och det var främst som ekonomisk stormakt Sverige tänktes bli oslagbar inom en inte allt för avlägsen framtid. Enligt Conny Mithander, som har diskuterat just Molins förhållande till samhällets modernisering kan man se hur han tillsammans med Rudolf Kjellén skrev in den svenska storindustrin och den moderna tekniken i den nationalistiska bilden av Sverige. De domesticerade den industriella utvecklingen.³

---

1 Morell 2001, s 11.

2 Ibid, s 331.

3 Mithander, Conny, “1905: genombrottet för en ny konservativ nationalism”, i Eliäson, Sven och Björk, Ragnar (red.), *Union och secession: perspektiv på statsbildningsprocesser och riksupplösningar*, Stockholm 2000, s 209; Se även Nilsson 2004, s 136ff.

Moderniseringens olika dimensioner

Analyser av olika aktörers inställning till det moderna brukar emellertid visa på ambivalensen inför det moderna projektet. Ambivalensen fanns, som framgått, även i kretsarna kring NME. Denna ambivalens kan lättare förstås om man ser på den så kallade moderniseringsprocessen som en process med många olika delar att förhålla sig till, vilket ger svårigheter att hålla en ensidig linje, negativ eller positiv. Många av processens delar var säkerligen inte heller synliga och därför inte ens möjliga att förhålla sig till i samtiden. I analyser av attityder till moderniseringen är det därför vanligt att göra minst en tudelning av det moderna projektet. Man menar då oftast att det finns en teknisk och en kulturell del, eller en materiell och en andlig del, av moderniseringen.¹

Bland andra litteraturvetaren Martin Kylhammar har i enlighet med denna skola använt sig av begreppen andliga respektive materiella modernister.²

Andliga modernister är enligt denna modell dem som vill krossa traditioner, som är emot rådande värderingar och trosföreställningar och istället önskar uppbrott och förnyelse. Efter sekelskiftet 1900 (egentligen under mellankrigstiden, som Kylhammars undersökning gäller) stod de andliga modernisterna för motstånd mot idealism, konventionalism och mot förnekelsen av drifter. De ville bryta mot en borgerlig livsstil med inskränkande normer. De andliga modernisterna betecknar Kylhammar därför som *radikaler* och deras motståndare som *konservativa*.³

Materiella modernister å andra sidan ställer sig positiva till den tekniska utvecklingen, naturvetenskapens landvinningar, moderna ekonomiska metoder, rationell planering och industriell utveckling. De förlitar sig på att tekniska och ekonomiska framsteg leder till ett bättre liv. Dem som stod för dessa åsikter kallar Kylhammar för *utvecklingsoptimister* och de av motsatt uppfattning *civilisationskritiker*.⁴

1 Mithander gör en sådan uppdelning när han talar om att Molin var reaktionär i förhållande till kultur och politik, men modernist i förhållande till teknik och materiella framgångar. Den inställningen förändrade sig emellertid med tiden. Kombinationen kulturkonservatism och teknikromantik ges beteckningen "reaktionär modernism", i Jeffrey Herfs efterföljd, Mithander 1990, s 50; Man kan också som Stolare göra skillnad på kulturkritik och civilisationskritik i debatten om det moderna samhället och livet, Stolare 2003, s 25; Med inspiration från bland annat Norbert Elias och Jürgen Habermas gör den norske historikern Svein Ivar Angell en liknande indelning som de övriga i kulturell/politisk modernisering och teknisk/ekonomisk modernisering, se Angell 2002, s 17.

2 Kylhammar, Martin, "Sveriges andra stormaktstid: från välfärdsstat till folkhem", i Elmlund, Peter och Glans, Kay, *Den välsignade tillväxten: tankelinjer kring ett århundrade av kapitalism, teknik, kultur och vetenskap*, Stockholm 1998, s 74f.

3 Ibid, s 74f.

4 Ibid, s 74f.

Med sådana begrepp kan även NME:s förhållande till moderniseringen tolkas. Föreningens representanter var å ena sidan ekonomiskt framåtblickande men å andra sidan upptogs föreningens arbete av idealiseringen av en manlig bonde- och medelklass. Främjandet av det personliga ägandet, som den inre kolonisationen ledde till, användes som en avväjande manöver mot samhällsomvandlingens konsekvenser. Dem som till största del utgjorde föreningens ledning, manliga akademiker, politiker och tjänstemän var den samhällsgrupp som var mest hotad av de samhällsförändringar som skedde på det kulturella och politiska planet. Kvinnor var på väg att träda in i deras maktbas, liksom män från andra samhällsklasser. Idealiserandet av bonden och medelklassen kan ses som ett svar på denna kris. Den småborgerliga småbrukaren kunde bli manlighetens och maktstrukturens räddning.¹ NME:s företrädare framhöll egnahemsrörelsen som positivt främst för att den kunde tjäna till att skapa trygga hem på landsbygden, som i sin tur skulle hämma emigration, social oro, revolutionära stämningar och samhällsomstörtande politisk agitation. På så sätt representerade de en konservativ del av egnahemsrörelsen, en falang som ville konservera en pålitlig och stabil borgerlig livsstil.²

Historikern Carl Holmberg har gjort den kanske mest precisa distinktionen mellan denna inställning och den som fanns inom vänstern vad gällde egnahemsrörelsens potential. Där NME:s företrädare hade en syn på småbruket som dämpande, såg ideologerna Rösiö, Forsslund och Lindhagen småjordbrukaren som en möjlig nyskapare av samhället. Småbrukets potential låg i möjligheterna för småbrukarna att bli befriade från lönearbetet, sina arbetsgivare och andra auktoriteter. Dessutom skulle småjordbruket revolutionera människan och göra henne till en bättre, mer kreativ och fantasifull själ. Det handlade om andlig odling lika mycket som praktisk. Denna linje följde, som min undersökning visade, socialisterna Nils Adler och Anders Örne inför uppbyggnaden av Bankestakolonin.³ De kan därmed betecknas som andliga modernister och radikala civilisationskritiker.

NME:s hållning till den politiska och kulturella omdaning av samhället skymtade även fram i undersökningen av egnahemsbolagens företrädares förhållande till egnahemskolonierna och kolonisterna. Här fanns en form av om-

---

1 Om maktanalysen kring bonde- och medelklassidealet se Mathiasdottir och Östman 2003, s 94f; Även Ericsson, Tom, *Mellan kapital och arbete: småborgerligheten i Sverige 1850–1914*, Umeå 1988, s 140f; Torstendahl 1969, s 37; Hatje, Ann-Katrin, *Befolkningsfrågan och välfärden: debatten om familjepolitik och nativitetssökning under 1930- och 1940-talen*, Stockholm 1974, s 228; Om unghögern och idealiseringen av bonde- och medelståndet se Elvander 1961, s 296; Nilsson 2004, s 132.

2 Holmberg 1998, s 183f.

3 Ibid, s 183.

händertagande, paternalistiskt ledarskap, som var ett typiskt drag för en fördemokratisk organisationsstruktur.¹ Brytningen mellan staten och föreningen kring 1920 kan därför tolkas som en konsekvens av att två system krockade, det fördemokratiska och det demokratiska. NME:s talesmäns informella och antibyråkratiska inställning mötte det nyetablerade politiska parlamentariska systemet, där byråkratin kring egnahemsfrågor och andra sociala frågor var under uppbyggnad.²

När NME:s kolonisationsverksamhet hamnade i blåsväder framstod NME:s försvarare, Paul Bergholm, Edmond Carlsson och Olof Alfred Berg, som företrädare för en patriarkal och fördemokratisk organisationskultur med personliga, informella och ogenomskinliga informationskanaler och besluts- och delegationsordningar. Enligt talesmännen kände föreningens tjänstemän köparna och därför behövde de inte följa all den pappersexercis som påbjöds vid exempelvis egendomsköp och förvärv av lån. De ställde sig oförstående till att småbrukarna själva skulle ha rätt till insyn och inflytande i verksamheten. De framställde i den meningen kolonisationsarbetet mindre som ett socialt arbete och mer som en affärsverksamhet, liknande bankväsendet. Här förenades en slags materiell modernism med en kulturell eller andlig konservatism.

En uppdelning av det här slaget blir förstås kategorisk och enkelspårig. Det är svårt att placera personer som Adrian Molin och hans meningsfränder, både på den politiska höger- och vänster-skalan liksom på skalan angående deras förhållande till det moderna. De var radikala i vissa avseenden, konservativa i andra, de var utvecklingsoptimistiska med stor tilltro till industrin å ena sidan, men hyste en starkt värnande inställning till jordbruket och landsbygden å den andra, samtidigt som de inte enbart vägledades av idéer och ideal, utan även av ekonomiska motiv. Modellen hjälper emellertid för förståelsen av hur attityder i form av radikalism, konservatism, utvecklingsoptimism och civilisationskritik kunde få personer att mötas och skiljas åt utanför de gängse politiska linjerna kring sekelskiftet 1900. Därmed ökar även förståelsen för hur intresset och stödet kunde bli så stort för en förening som Nationalföreningen mot emigrationen i början av 1900-talet.

---

1 Karl Molin har definierat denna typ av patriarkalism, eller paternalism, som präglade fördemokratiska organisationsstrukturer. Den kännetecknas bland annat av att relationen mellan överhet och underordnad är personlig och präglad av förväntningar på välvilja respektive tacksamhet. Molin, Karl, "Patriarken möter byråkratin: en aspekt på svensk samhällsomvandling 1870-1914", Nybom, Thorsten och Torstendahl (red.), *Byråkratisering och maktfördelning*, Lund 1989, s 190.

2 Jmf Molin 1989, s 187f; Tilton, Tim, "Ideologins roll i socialdemokratisk politik", Misgeld, Klaus, Molin, Karl, Åmark, Klas (red.), *Socialdemokratiens sambälle: SAP och Sverige under 100 år*, 1988, s 371f.

EPILOG

Sten Wahlund och Sällskapet Hem i Sverige i ett försök till pånyttfödelse

Omedelbart efter Adrian Molins död 1942 gjordes ett försök att på nytt göra befolkningsfrågan till det centrala arbetsområdet för Sällskapet Hem i Sverige. Försöket kan ses som sätt att hedra Molin för hans hårda arbete för föreningen och i det övriga politiska livet, men enligt Paul Bergholm hade det inletts av Molin själv just före hans död.¹ Strävan efter revitalisering medförde att två nya personer in centralstyrelsen, som var ämnade att återge föreningen större tyngd, Sten Wahlund och hans assistent Karl Wiklund. Sten Wahlund var sex år när NME bildades 1907. Nu var han professor i statistik och hade i flera decennier arbetat med Sveriges befolkningsfråga. Tillsammans med Herman Lundborg vid Rasbiologiska institutet stod Wahlund bakom flera av 1920- och 30-talets befolkningsundersökningar av bland annat den samiska befolkningen, där kroppar mättes och fotograferades och fördes in i anonyma statistiska tabeller, i syfte att avgöra olika samegrupperas rasmässiga konstitution. 1941 blev han ledamot av 1941-års befolkningsutredning. Innan utredningen avslutats hade Wahlund tagit steget in i riksdagens första kammare som ledamot för Bondeförbundet. I riksdagen stannade han till 1970. Wahlund var emellertid också en föreningsman. Från 1937 till 1953 var han styrelsemedlem i Centralförbundet för socialt arbete. Under större delen av den här perioden var han även ordförande för organisationen.² Våren 1941 hade han tillsammans med ett par andra personer från högerpolitiskt håll bildat en egen förening, Familjevärnet. Föreningens främsta syfte var att propagera för ökat barnafödande i Sverige.³ Även Karl Wiklund var engagerad i Familjevärnet, som dess sekre-

---

1 Protokoll 5.12 1942, § 3, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:5, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

2 Norberg, Anders, *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, Stockholm 1992, band 1, s 336.

3 Om Familjevärnet i Nygren, Erik, "Familjevärnet och befolkningsfrågan", opubl. C-uppsats, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, ht 2002; Harje 1974, t.ex. s 176ff.

rare. Vid inträdet i Sällskapet Hem i Sverige skulle han också bli sekreterare, vilket var ett uttryck för en vilja att samordna de båda föreningarna.¹

Revitaliseringen av Sällskapet Hem i Sverige i Wahlunds och Wiklunds anda kom av sig. Wiklund försvann ganska omgående från både Familjevårnet och NME och hann inte lämna särskilt många spår efter sig.² Wahlund stannade däremot fram till 1950 och skrev under den tiden flera artiklar för *Hem i Sverige*.³ Samma årtionde skrev han också böcker om den svenska befolkningsutvecklingen, exempelvis *Medan patienten väntar* (1944) och *Andras ungar* (1948). Wahlund fokuserade på framtida prognoser för befolkningsutvecklingen och framhöll främst sina farhågor om utvecklingen på den svenska landsbygden, där avfolkningen tycktes bli störst. De kvantitativa aspekterna på befolkningsfrågan var framträdande hos Wahlund. Även om han arbetat för Rasbiologiska institutet så handlade hans framställningar mer om Sveriges behov av arbetskraft för att uppnå den produktivitet landet behövde än om svenska folkets rasmässiga kvalitet. Sällskapet Hem i Sveriges uppgift, skulle enligt Wahlund och även Wiklund bli, att arbeta för bättre levnadsförhållanden på landsbygden och i mindre samhällen, via bättre boendestandard och stadsplanering.⁴

Hur gick det istället? Sällskapet Hem i Sverige omstrukturerades 1950 till Stiftelsen Hem i Sverige.⁵ Medlemmarna hade då för länge sedan avskrivits från föreningen. Befolkningsfrågan försvann från stiftelsens dagordning och Hem i Sverige blev ett upplysningsföretag för lekmän i byggnads- och trädgårdsfrågor. Särskilt livaktig var den under 1950- och 1960-talet, då den höll i flera tävlingar i småhus- och småstugbebyggelse och gav ut ett stort antal handböcker i byggnadsteknik. Tidskriften *Hem i Sverige* fortsatte att ges ut och ändrade under 1960-talet namn till *Villa & Hem i Sverige* och fick karaktären av den typ av villa och inredningstidskrifter som finns i handeln idag. En stor del av denna utveckling kan hänföras till två kvinnor, Sigrid och Ulla Molin, Adrian Molins fru respektive svärdotter. De var de första kvinnorna

1 "Sällskapet Hem i Sverige under år 1943" bilaga 1, Protokoll 19.4 1944, Stiftelsen Hem i Sverige 1941-1945, AII:5, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

2 Ibid.

3 Protokoll 25.5 1950, Stiftelsen Hem i Sverige 1946-1950, AII:6, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; Angående artiklar i Hem i Sverige, se t.ex. "Vårt folks framtid", *Hem i Sverige* 1943:1, s 25f; "Det svenska jordbruket och befolkningsutvecklingen", *Hem i Sverige* 1943:3, s 235f.

4 Se t.ex. "Anförande av amanuens Wiklund vid sammanträde med huvudmännen I Sällskapet Hem i Sverige den 31 maj 1943", bilaga, Protokoll 31.5 1943, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:5, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

5 Protokoll 25.5 1950, Stiftelsen Hem i Sverige 1946-1950, AII:6, Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

som tog plats i föreningens styrelse sedan Kerstin Hesselgren och Axianne Thorstenson gick ur den kring 1910. Sigrid tillträdde som sekreterare efter Karl Wiklunds avgång. Den välrenommerade trädgårdsarkitekten Ulla Molin, tog över redaktörskapet för tidskriften *Hem i Sverige* 1945.¹ Ett av Sigrid och Ulla Molins första initiativtaganden var utlysningen av en tävling – för byggnadsarkitekter, trädgårdsarkitekter och inredningsarkitekter. I tävlingen gällde det att skapa den bästa familjebostaden. ”Hemmet på landet – gärna i anslutning till landskapstradition”, var det uttalade arkitektoniska idealet. Målet var ”att göra en insats på ett område som har avgörande betydelse för landets brännande befolkningsproblem”.² Tävlingen, som hölls i maj 1944, blev trots krigs- och kristider stor med över 50 bidrag som först visades i lokaler i Kungl. Tekniska högskolan och sedan på Galerie Moderne i Stockholm. Uppmärksamhet kom från många håll, till och med från USA, där tävlingsmaterial och färgfotografier önskades för publicering i Amerikanska arkitektur-tidskrifter.³ Tävlingssuccén satte starten för ett nytt verksamhetsfält för föreningen. Fler tävlingar skulle komma under de närmaste decennierna och Ulla Molin blev samordnare av dem alla.⁴ Hon lämnade *Hem i Sverige* 1966 och i och med det förlorade hemmet och villan sin roll som kulturbärare, skriver Claes Caldenby i tidskriften *Arkitektur*.⁵

1 Se t.ex. Protokoll 19.12 1945, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:5, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

2 ”PM betr. Tävling att utlysas av Sällskapet Hem i Sverige”, bilaga 3 till Protokoll 19.4 1944, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:5, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; Om Ulla Molins medverkan t.ex. i ”P.M. nr 2”, bilaga till Protokoll 6.5 1944, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:5, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA; Bilaga 1 till Protokoll 19.12 1945, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:5, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

3 Bilaga 1 till Protokoll 19.12 1945, Sällskapet Hem i Sverige, volym AII:5, Svenska Allmogehems Jordbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige, KSLA.

4 Gaunt, Louise och Nordström, Maria, ”Ulla Molin och Hem i Sverige”, *Arkitektur* 1982:6, s 33ff.

5 Caldenby, Claes, ”Från Hem i Sverige till gated communities?”, *Arkitektur* 1999:5, s 20.

SUMMARY

Land for the People! The National Society Against Emigration, 1907–25

The present dissertation deals with the National Society Against Emigration (Sw. *National föreningen mot emigrationen*) – hereafter referred to as the NE – and its radical right-wing leader Adrian Molin. This society was founded in 1907 in order to stem the tide of emigration from Sweden and facilitate the re-immigration of (first and foremost) Swedish-Americans by providing them with jobs and affordable accommodation. Its many bureaus served as employment offices, land distribution centres and own-your-own-home companies, mainly aimed at creating smallholdings for Swedish working-class families. Its ultimate goal was to create a true internal colonization within the borders of Sweden.

The purpose of this study, as set out in the introduction, is to investigate the organization, concept and practise of the internal colonization of rural Sweden between 1907 and 1925. By following both the successes and setbacks of the society during the first decades of the twentieth century, ideas and opportunities circulating in Swedish society in a time of wide-ranging ideological and material change are exposed.

Among the questions to be answered are why a society to prevent emigration from Sweden emerged at that particular time; the function it served for both society and the state; the form internal colonization actually took and how it was conducted in comparison with other government and private agricultural reforms; and the attitude of the NE toward modernization in general.

The study takes its point of departure in theoretical perspectives on nation-building and internal colonization (i.e., the establishment of small-scale farming and the cultivation of new land within the national borders), corporatism and attitudes toward modernization. As method, a form of ideology analysis has been applied in order to draw attention to the view of man and society which characterized the NE and its leader Adrian Molin. The ideological

analysis has been inspired by political scientist Michael Freedén's theory of the construction of political ideologies via political concepts, as well as an analysis of the view of social categories such as gender, class and ethnicity.

The source material for this study is comprised of magazines, newspaper articles, letters and books produced by Molin and the NE. In order to also hear critical voices raised in opposition to the NE, articles from the daily press have been perused along with official parliamentary publications. The practise of internal colonization has been studied with the aid of preserved accounts of the NE's small-scale farming colonies, real estate documents, company reports, correspondence and further press materials.

The surge of anti-emigration attitudes is explained in Chapter Two as a powerful reaction arising at the turn of the century due to the economic upswing underway in Swedish industry and the social transformations which followed in the 1890s, when the country was seen as a nation with a promising future. However, in order to keep development moving in the right direction, it was deemed that all potential sources of labour needed to be exploited. According to contemporary statistics, it was primarily young men and women (aged 15-35) who left the country to settle in the United States; in other words, the very citizens necessary to guarantee the continued success of the "new" Sweden.

That it was Adrian Molin who founded the NE in 1907 is viewed both against the background sketched above and as a consequence of his nationalistic thought. Together with political scientist Prof. Rudolf Kjellén, Molin was one of the country's foremost advocates of an integrative nationalism, wherein the nation was seen as a living organism whose survival was prioritized above all else. The establishment of the NE in May 1907 can thus partly be seen as a reply to the dissolution of the union between Sweden and Norway two years earlier, and partly due to the fact that emigration had been increasing since 1902. With the NE's programme, which was predicated on preventing emigration by strengthening the nation and its inhabitants through internal colonization and other measures, Norway would be "reconquered" as it were within Sweden's new national boundaries. This programme was aimed at young Swedish emigrants and re-immigrants of the male sex with their roots in the countryside.

Chapter Three provides an overview of the social networks in contact with the NE at its inception and in the years to come. This study shows that the aims of the NE enjoyed wide approval in parliament and the government. Almost half of its members were politicians serving on the national level, the majority of whom were conservatives or liberals, with a few social democrats

as well. Otherwise it attracted businessmen and civil servants from the industrial and agricultural sectors along with a number of highly-ranked members of the state-sponsored “Emigration Inquiry”, and kept in close contact with major organizations including the National Association of Social Work and the National Society for the Preservation of Swedish Language and Culture Abroad. The NE was thus led by middle- and upper-class men, most of whom were university graduates deeply involved in politics, industry and voluntary associations. Its core leadership was comprised of Molin; Gösta Tamm, former Minister of Agriculture and member of the Liberal Party; Gunnar Huss, supervisor of the Swedish Unemployment Agency and soon-to-be director-general of the National Board of Health and Welfare; Emil Kinander, chairman of the Swedish Steel Producer’s Association; banker Edmond Carlsson (later Febvrel); carpenter Nils Peter Olsson; insurance broker Paul Bergholm; Axel Bengtsson, the NE’s chief bureaucrat; and farmer/politicians Jöns Peter Jespersson and Karl Magnusson (both conservative) and Johan Engqvist (liberal).

The fundamental tenet formulated at the foundation of the society was that it would propagate steadfastly for total national unity in the question of emigration. However, female board members were conspicuous by their absence between 1911 and the 1940s. Recruitment from the lower social classes was also thin. At the grassroots level, membership was more diverse as far as class and gender were concerned, but consisted nevertheless mainly of middle-class males from smalltown or rural Sweden.

The fourth chapter of this dissertation explains how the NE organized itself both centrally in Stockholm and at its information bureaus spread throughout the country. These bureaus found jobs and offered parcels of land to interested individuals. The society also established own-your-own-home companies in each county seat. Furthermore, there were plans in the works for overseas activities. The society even opened a hotel in Gothenburg and created permanent and travelling exhibitions offering information about the own-home movement.

At its largest in 1917, the organization boasted twenty bureaus and thirteen own-home companies stretching from Scania in the south to Västerbotten in the north. It was financed through membership fees and subsidies from the government, county councils and local rural economic and agricultural societies. The government contributed further economic resources to the own-home company’s acquisition and distribution of land via loans granted by the newly-created state fund for land procurement.

The overriding purpose of the organization was to pursue activities which did something concrete for the young people of rural Sweden in order to keep them in Sweden. Land acquisition, home ownership and other loans, job opportunities and various legal issues of specific interest to returnees kept the staff at the bureaus busy. The bureaus also became propaganda centres which coordinated and disseminated both written and oral agitation against emigration in order to support the development of Sweden and its agriculture. The own-home companies were particularly prioritized, for that was what was going to create true internal colonization.

Chapter Five problematizes the relationship between the NE, the national government and authorities on regional and local levels. It shows that the NE lobbied decision-makers in the government and parliament, as well as revealing just how successful an organization with countless personal contacts within the upper echelons of power can be. The chapter thus extends the analysis of the significance of social networks for the efforts of the NE.

Focus is placed upon the close collaboration between employment and land distribution services during the 1900s and 1910s. It turns out that the NE played a role in the establishment of some of Sweden's first official employment agencies at the same time as it boasted its own at its various bureaus. One explanation as to why the collaboration between the NE and government authorities developed relatively frictionlessly during the 1910s was the fact that Gunnar Huss was the government employment agency's top officer for an extended period of time while simultaneously holding a central position in the NE, as stated above.

Land distribution service, which the NE provided through its bureaus, was a new type of activity in Sweden. After negotiations in parliament at the outset of the 1910s, the NE was allowed to assume responsibility for land distribution, which was run as a non-profit, public utility with the blessing of the government.

The NE's own-home companies also became a co-actor in a corporative colonization effort sanctioned by government financing during the 1910s. They collaborated in varying degrees with the rural economic and agricultural societies in each county and were often led by the local provincial governor.

The results arrived at in this chapter reinforce the impression that the NE was a non-socialist society created for the masses by a political and financial power elite in the hope of achieving national consensus in a pre-democratic society.

The sixth chapter analyzes the political views of founder Adrian Molin (1880-1942). Molin was a member of the so-called “Young Right” formed at Gothenburg College after 1902 by the acolytes of Profs. Rudolf Kjellén and Vitalis Norström. Its worldview is usually categorized as “radical right-wing” and was profoundly influenced by the activist integral nationalism flourishing among conservative groups throughout *fin-de-siècle* Europe, including the *All-deutsche Verband* in Germany (est. 1891) and *Action Française* in France (est. 1899).

A handful of concepts which capture the essence of Molin’s worldview at the beginning of the century are enumerated as the present investigation proceeds: Progress in the form of the will to social improvement; faith in an organically-ordered hierarchy of authority; a corporativistic view of society; national unity; and a belief in organic social processes. A hierarchical society, free from individual self-assertion, where citizens subordinated themselves to a system of naturally-ordained leadership, but where there was still a strong national consensus – that was the system Adrian Molin wished to see realized. His view was also saturated with an emphatic perception of gender, wherein the female was seen as bound to nature while the man was the free constructor of culture. Accompanying this view of gender were similarly clear opinions about the fact that there existed a natural distribution of labour between the sexes, which basically meant that the woman belonged at home taking care of her family.

Adrian Molin became both famous and infamous in the first years of the 20th century due to his aggressive pursual of his political agenda. Long before the NE came into being, Molin had attracted negative attention from political opponents on the left, who had gone so far as to literally call him a “fool”. Regardless, Molin succeeded in rallying representatives of all the contemporary political parties to his cause in 1907. How this could happen, and how fragile that support turned out to be after all, is the subject of the following chapters.

Chapter Seven elucidates Molin and the NE’s express intent in advocating internal colonization, home ownership, and an increase in the number of smallholders. First, the wide variety of what is referred to under the umbrella concept of the “own-your-own-home movement” is exemplified, including liberal and conservative own-home policies and agricultural, smallholder and land-reform movements of the first two decades of the century. Previous research has shown how these various groups were unified by a nationalistic idealization of the so-called “Swedish domestic ideology”. The NE’s particular own-home efforts can be categorized as non-socialist, but it is known by its

own unique label, “internal colonization”, a term preferred by the representatives of the NE.

For the NE, internal colonization involved planning agricultural colonies of varying sizes. This was accomplished with the help of the society’s own-home companies which bought up estate or company lands which were then divided into smaller parcels and sold. Inspiration for this came primarily from the German Reich’s internal colonization of Prussia, but also from the colonization and housing policies of Canada and the US.

The leaders of the NE justified these efforts by insisting that it was the dearth of affordable land and homes that caused Swedes to emigrate, and by highlighting the positive effect of small-scale agriculture on health and nativity. The mid-sized farmer, smallholder and farm-hand who dreamed of owning a piece of land were held up as ideal types. Within them they carried the qualities necessary for a stable society, erecting a front against both the capitalistic squire and the subversive industrial worker.

In the early 1920s, agriculture and emigration began to be discussed in terms of racial hygiene in the house organ of the NE, *Hem i Sverige* (At Home in Sweden). Thus a preoccupation with this sort of biological determinism was not strong within the NE at its genesis.

Financial arguments were of course also presented to motivate internal colonization, which would enrich both the individual “colonist” and the economy in general. That large-scale farmers and other employers could make money out of their efforts was not seen as a problem. On the other hand, it was denied that the society had a speculative purpose to its real estate transactions. While they were indeed run in accordance with business norms, it was done so in the service of public good.

Organizing farms in colonies was advocated in order to make it easier for the colonists to cooperate with one another. The society also wished to establish a hierarchical order in its colonies, which is one of the reasons why the land was divided into units of different sizes, as a rule featuring one central farm which received the most land, several medium-sized ones, even more smallholdings and finally numerous worker’s quarters. The plan was that the colony would be led by a manager residing in the main house.

Adrian Molin and the NE’s favourite architect, John Åkerlund, sketched elaborate plans for what each of these homes should be like, both in form and content. The ideal was an organically-evolved home, build bit by bit by the male owner with his wife and children by his side, tailored to their actual requirements and the availability of resources. The house and its grounds were

in turn tailored to fit the organic environment and thus blend in with the climate and history of the place, its natural disposition or *genius locus*. These ideas were obviously influenced by the British Arts and Crafts movement, which was based on the social-aesthetic programme of John Ruskin and William Morris. Colour and pattern were to resemble the Swedish peasant dwelling of the 18th- and early-19th centuries. The same rule applied to the exterior of the home, which was to remain simple, with a tiled roof and walls painted red ochre with white trimming. Inside the home, necessities were to be manufactured by the family itself, according to a strict distribution of labour based on gender. Inventory and household utensils bought at retail outlets were to be purchased with attention to detail in order to ensure that everything matched.

Chapter 8 proceeds to investigate two of the NE's colonies more closely: Its first, Säfte Colony, established 1907-08 just outside the small town of Säfte in Värmland, and its largest, Bankesta Colony, built outside of Järna in the county of Stockholm 1909-12. It reveals that both colonies housed working-class families and that the majority of them had previous experience working in the industrial trades or other urban professions.

The dream of creating a rural environment dotted with faux-peasant dwellings was actually realized in Säfte. Conditions in the colony prove that patriarchal care was shown toward its inhabitants by the own-home company, which is believed to have depended as much on the self-preservation instinct of the company, the local rural economic and agricultural societies and the NE as it did on humanistic tendencies. One goal which was not reached was the establishment of self-sufficient households. The inhabitants found they were immediately compelled to find work off the farm in order to support themselves. Moreover, deep debt and the failure of the first few years' crops contributed to the disappointing development of the colony.

The Bankesta colony was founded two years later, the result of national solidarity and a national fund created in the wake of the General Strike of 1909, after a group of blacklisted tram drivers and conductors from Stockholm threatened to emigrate unless they were each given a plot of land. Their socialist union was led by Nils Adler, who also settled in Bankesta. Together with Social Democrat Anders Örne, Adler had far-reaching plans as to how cooperation among the smallholdings would function as direct support for the worker's movement. Both had been inspired by smallholdings enthusiasts Karl-Erik Forsslund and Per Jönson Rösjö as well as foreign cooperative efforts like Pellervo in Finland. The crisis that caused the general strike forced the trolley men to coordinate their interests with those of the right-wing NE.

However, national consensus in favour of the founding of the Bankesta colony was short-lived. The colonists and the NE were criticized for their inexperience and incompetent leadership, respectively. Most of the drivers and conductors left the colony around 1917 which, however, may have been the result of the fact that they had never intended on staying permanently in the first place, even though this explanation seems to contradict the genuine interest in farming which captivated Adler and Örne. The NE and Adrian Molin in particular answered their critics by blaming the colonists themselves for the colony's poor showing.

The ninth chapter of this dissertation continues to chart how internal colonization went from theory to practise, with the northerly counties of Västerbotten and Västernorrland in focus. Norrland captured the attention of the NE in the years between 1915 and 1920. The reason was said to be increasing emigration from that northern region, but the present study reveals that it was also undertaken in order to improve conditions on the ground for the lumber industry. The NE wanted to promote agricultural colonization on privately-owned land parallel to similar efforts by the government to settle its own holdings in Norrland. The NE initiated an extensive land survey, some of which was cited in a government inquiry into the colonization of Norrland published in 1922.

The NE also conducted practical colonization efforts in concert with a number of timber merchants in the 1910s, resulting in tiny own-home and smallholder colonies in Skottisund outside of Sundsvall in Medelpad, and in the railroad town of Åsträsk in inner Västerbotten. Unfortunately, these miniscule working-class colonies were not particularly prosperous, mainly because they were constructed during a period of economic inflation and high cost of living. However, the deals did pay off nicely for the timber merchants, who had seized the opportunity to sell off unprofitable agricultural land while retaining valuable forests. The own-home companies in Norrland and their attempts at colonization were discontinued after roughly a decade. As in Säffle and Bankesta, the homes remain standing today in mute testimony to the ideas that created them.

Chapter 10 follows the criticism that continued to be directed at the NE, which ultimately led to reorganization and a new name, *Sällskapet Hem i Sverige* (The Home in Sweden Society). This chapter shows how the society never managed to inspire sufficient confidence among those it most wished to attract, i.e. groups on the left of the political spectrum and young physical labourers. After its demise, Molin stated that the NE had only managed to win over a

few personal friends from the left. Others had followed the society's doings with the same pessimism displayed at the very first public meeting of the NE in 1907. Suspicions were raised about the very *raison d'être* of the society: Was it indeed motivated by a will to serve the welfare of the public or was the NE out to do business for profit?

From 1916 onward the society was rocked by a number of scandals involving land deals. This contributed to the society being discarded by the state-supported own-home movement, when the government restructured its leadership around 1920. The NE's projects were now condemned as hierarchical and undemocratic in comparison with other own-home organizations. The state withdrew its subsidies and loans, and the NE lost its close organizational connections with the government. In consequence the NE cut its land distribution and bureau activities down to a minimum. It also lost a large portion of its membership.

The transformation of the National Society Against Emigration into the Home in Sweden Society occurred gradually in the years leading up to 1925, when the name was officially changed. And with the name change the society abandoned its ambition of addressing the entire nation. It also had no more reason to counteract emigration, both because emigration (despite continuous fluctuations) was not expected to be as extensive in the future, but also because the representatives of the society no longer viewed emigration as strictly negative for Sweden. In order to build a stronger Sweden, it was thought that the country would be better served by a directed emigration, when trained émigrés created markets abroad for Sweden and its products. On the homefront, the society would concentrate on another population policy issue, combatting urbanization and promoting increased nativity.

The eponymous final chapter of this dissertation summarizes and discusses its results, which includes the final, comprehensive, two-pronged question posed by the study, to wit: How did the colonization work of the NE differ from that of other organizations working in the same field, and what was the attitude of the NE toward the modernization of society in general?

From the results gleaned in the preceding chapters, it can be concluded that the NE represented a non-socialist, aristocratic aspect of the own-home movement, even though it attracted a few individuals and elements with socialistic values. In a conservative spirit, the representatives of the society supported the own-home movement because it was expected to have a pacifying effect on a country in social, economic, and political turmoil. At the same time, they were pleased with the social and progressive effects the own-home

movement had on the individual and society. But most of all, they emphasized the qualitatively and quantitatively positive effects farming and rural life had on the populace.

The colonization efforts of the NE differed in numerous aspects from both other contemporary own-your-own-home companies and societies, and the government's own parallel projects. The most significant distinction from other privately undertaken projects was that the NE was run by a national, regional, and local political and financial elite. Its own-home companies were not based on the initiative and partnership of the less-fortunate but rather the involvement and capital of the establishment; as a result of this patriarchal structure, the recipients of this largesse lacked any influence. In contrast, many other own-home companies and societies were built on a cooperative foundation, functioning as financial associations where anyone who wished to own his own home could purchase shares in what was essentially his own voluntary association. And in contrast to the government colonization of uninhabited crown lands, the NE intended to conduct internal colonization on completely or partially cultivated land bought from private individuals or corporations.

The influence of Adrian Molin on the society is also discussed in the final chapter, where it is concluded that his political profile at least partly influenced the development and disintegration of the NE. Molin's anti-democratic, activist worldview came more and more to the fore as the 1910s progressed and became increasingly ill-suited to the political and social mainstream, which was moving in the opposite direction, toward parliamentarism, the enfranchisement of women and, in 1920, the first Social Democratic government.

Finally, the implications of the NE's slogan "Land for the People – People for the Land!" and the weight the NE attached to the agricultural sector in the modernization process is discussed. The conclusion is that the NE's activities were not quite so reactionary and Luddite as one might think. Its programme was intended to aid in the development of both agriculture and industry. The agrarian internal colonization which the NE advocated and practised in the 1910s was not a means of obstructing the expansion of industry but, on the contrary, was a contribution to the industrial development of the new Sweden. The creation of more smallholdings of various sizes would help bridge the problematic transition between two systems, from agrarian to industrial society. The colonization project of the NE offered part-time farming close to industrial population centres where the majority of the colonists' families would be employed. Thus other livelihoods also benefitted from the agricultural colonization efforts of the society. In this sense, the NE cannot be charac-

terized as critical of civilization or modernization, at least insofar as concerns the economic modernization of the country. Up until 1920, Adrian Molin and his ilk were entranced by Utopian visions of grand international influence for Sweden, and it was hoped that primarily as an economic power Sweden would become an invincible force within a not-too-distant future.

Translated by Stephen Fruitman

Förteckning över tabeller och figurer

Tabell 1. <i>Sammansättningen i NME:s första styrelse 1907 med hänsyn till yrke och partifärg.</i>	63
Tabell 2. <i>Partipolitisk tillhörighet bland centralstyrelsens medlemmar 1907–1973.</i>	65
Tabell 3. <i>Antalet handlagda ärenden vid NME:s byråer 1908–1926.</i>	86
Tabell 4. <i>Egnahemsbolag bildade under inflytande av NME och AB Svensk jordförmedling 1908–1917.</i>	103
Tabell 5. <i>Adrian Molins syn på kön.</i>	147
Tabell 6. <i>Utvandringen från Norrland i jämförelse.</i>	251
Tabell 7. <i>Nettoutvandringen från Jämtlands, Västernorrlands, Västerbottens och Norrbottens län.</i>	252
Figur 1. <i>Sveriges utvandring och invandring, 1851–1950.</i>	41
Figur 2. <i>Medlemsutvecklingen i NME 1909–1941.</i>	78

Förteckning över bilder

Fem av NME:s närmaste medarbetare.	69
Res icke till Amerika!.....	90
Aktiebrev för Västra Sveriges egnahemsaktiebolag.	103
Gunnar Huss och Adrian Molin.....	113
Sittande vid skrivbordet. Adrian Molin (1880–1942).	133
Ett småbruk i Bankestakolonin.	230
Prins Carls och prinsessan Ingeborgs besök i Bankestakolonin.	232
Tubbetorpsstugan ritad av John Åkerlund.	236
Bankestastugan ritad av John Åkerlund.	237
Aktiebrev för Västerbottens läns egnahemsaktiebolag.	262
Ritning av bostadshus.....	266
Karta. Områden köpta och förmedlade av bolag med anknytning till Nationalföreningen mot emigrationen/Sällskapet Hem i Sverige 1907–1938 (exklusive jordstyckningar gjorda av AB Svensk jordförmedling).....	347

Personregister

(Endast namn som finns i brödtexten har tagits med. Till välkända personer och personer centrala för avhandlingen har födelse- och dödsdatum i regel fogats.)

A

Adler, Nils (1878-1947) 163, 166, 218, 219, 221–225, 240, 243, 244, 247
Ahrne, Göran 58
Alin, Oscar (1946-1900) 138
Alm, Martin 19, 58
Anderson, Benedict 22
Andersson, Hans 121
Andersson, Olof 203
Andersson, Ragnar 136
Ankarcröna, Gustaf (1869-1933) 36, 164, 195
Armstrong, G. A. 84
Aronson, Torbjörn 138
Axelson von, Herman (1874-1923) 200, 201, 206, 211, 214

B

Back, Pär-Erik 113
Bagge, Gösta (1882-1951) 137
Barton, Arnold H. 19
Beck-Friis, Johan (1862-1929) 111
Beckman, Ernst (1850-1924) 36, 43–46, 52, 68, 74
Bengtsson, Axel 68, 70
Berencreutz, Adolf 37, 73, 271
Berg, Gustaf 94
Berg, Olof Alfred (1862-924) 105, 280, 305
Berge, Anders 31
Berggren, Lena 136
Bergholm, Paul (1883-1957) 59, 62, 68, 71, 75, 98, 169, 186, 280, 305, 306
Bergquist, Olof (1862-1940) 61
Bergqvist, Jenny 164, 165
Bergström, Karl J. (1858-1937) 61
Bernadotte, Carl, prins (1861-1951) 71, 235, 256, 257
Bernadotte, Gustaf Adolf, kronprins (1882-1973) 95
Bernadotte, Ingeborg, prinsessan (1878-

1958) 235

Beskow, Elsa (1874-1953) 228
Biörklund, Henning Theodor (1849-1937) 125, 255
Björck, Staffan 20
Blomberg, Gustaf 12, 13, 236
Blomberg, Johanna 12, 13, 236
Bolin, Sture (1900-1963) 137
Braathen, Georg Adolf 133
Braathen [Molin], Sigrid (1882-1971) 133
Branting, Hjalmar (1860-1924) 297
Broström, Dan (1870-1925) 35, 73, 94
Brolin, Herman 137
Brusewitz, Axel (1881-1950) 111
Bååth Holmberg, Cecilia (1857-1920) 229, 242, 245
Böving, P. A. 187

C

Carleson, C. N. 44
Carlgren, Albert E. 255
Carlgren, Mauritz 258
Carlson, Benny 20
Carlsson (Febvrel), Edmond 70, 71, 105, 233, 280, 305
Carlsson, Gustaf (1850-1914) 189, 191, 192, 194
Cassel, Gustav (1866-1945) 72, 165
Cederblad, Carl (1886-1954) 178
Cederblad, Nils 178
Clason, Isak Gustaf (1856-1930) 194
Clason, Sam (1867-1925) 60, 137
Curman, Sigurd (1879-1966) 137

D

Darwin, Charles (1809-1882) 53
Douglas, Ludvig (1849-1916) 61
Dyrssén, Gerhard (1854-1938) 84, 201

E

Edling, Alfred (1865-1953) 155
 Edling, Nils 17, 18, 27, 47, 146, 155, 161,
 162, 166, 168, 246
 Ekerot, Victor (1874-1938) 120, 160, 191,
 192
 Ekman, Johan (1854-1919) 63, 73
 Ekman, Oscar (1812-1907) 46, 63, 74, 82,
 105, 106, 283
 Ekström, Anders 299
 Ekvall, Gittan 209
 Elander, Otto (1867-1944) 84
 Elmquist, Henning (1871-1933) 61
 Elvander, Nils 20, 138, 141
 Engqvist, Johan (1861-1928) 68–70, 106,
 120, 121, 233, 275
 Eriksson, Bernhard (1878-1952) 66, 67, 79
 Eriksson, Eva 18
 Eriksson Hultén, Karin 18, 195
 Essen von, Johan 255

F

Fahlbeck, Pontus (1850-1923) 44, 60
 Fahlén, A. Hugo 255, 258
 Falk, Johan (John) Ludvig (1873-1956)
 125, 255, 268
 Fegraeus E. 89
 Feilitzen von, Melcher (1845-1917) 61
 Fels, Joseph (1853-1914) 241
 Fichte, Johan Gottlieb (1762-1814) 53
 Flach, Wilhelm (1857-1920) 61
 Folcker, Jonas (1886-1950) 84, 177
 Forsslund, Karl-Erik (1872-1941) 163,
 164, 195, 222, 223, 247, 304
 Forsslund, Maja 164
 Fransson, Per 47
 Freedon, Michael 29, 30, 142, 154
 Friborg, Göran 219
 Fryxell, Karl Axel (1871-1935) 36, 38, 97

G

Gabrielsson, Nils (1876-1948) 255, 258
 Gate, Jacob Json (1881-1938) 95, 191

Geijer, Erik Gustaf (1783-1847) 132
 Gellner, Ernest 22
 George, Henry (1839-1897) 73, 165
 Germundsson, Tomas 17, 18, 199, 200
 Granström, Anders 203
 Granström, Anna Josefina 203
 Grut, Torben (1871-1945) 188, 191, 194
 Grönberg, Per-Olof 19
 Gustaf II Adolf (1594-1632) 152
 Gustafsson (Casenberg), Arthur (1870-
 1957) 206, 214, 215

H

Hagman, Oskar (1880-1942) 66
 Hagård, Birger 69
 Hall, Patrik 17, 18, 52, 58, 76
 Hallendorf, Carl (1869-1929) 137
 Hamilton, Hugo (1849-1928) 255
 Hamilton, James 126
 Hamilton, Raoul (1855-1931) 121, 160
 Hansson, Johan (1879-1973) 164–166,
 207, 223, 233, 234, 241, 299
 Hansson, Per Albin (1885-1946) 164
 Haralds, Hjalmar (1876-1931) 135–137
 Hechter, Michael 24
 Heckscher, Ebba (1874-1960) 146
 Hedenbergh, Anna 233, 238
 Hedin, Marika 31
 Hedin, Sven (1865-1952) 176
 Heintz, Gustaf 125, 268
 Hellström, Paul (1866-1927) 255, 258
 Hennings, Rudolf Theodor 61
 Hesselgren, Kerstin (1872-1962) 66, 67,
 75, 79
 Heyman, Vilhelm 120
 Hildebrand, Karl (1870-1952) 63
 Hind, Robert J. 24
 Hjorth, Erik 63
 Hjärne, Harald (1848-1922) 55, 60, 135,
 137, 138
 Hobsbawm, Eric 22
 Holmberg, Carl 21, 304
 Holmsten, Karl 89
 Huss, Gunnar (1871-1939) 68, 70, 105,
 115, 117, 119, 129, 285

Håkansson, Ola 287
 Högberg, J. O. 255
 Höglund, Zeth (1884-1956) 165
 Höjer, Torvald (1876-1937) 137

J

Jacobson, Carl Jakob (1839-1907) 45, 74,
 158
 Jansson, Torkel 25
 Jespersson, Jöns Peter (1861-1935) 68, 70,
 105
 Johansson, Frans Wilhelm 159
 Johansson, Gustaf 59
 Johansson, Ingemar 18
 Juhlin, Julius (1861-1934) 46, 75
 Juhlin-Dannfeldt, Herman (1852-1937) 61
 Järte, Otto (1881-1961) 73, 297
 Jönson Rösiö, Per (1861-1935) 21, 61, 62,
 163, 164, 166, 222, 247, 304

K

Kahn, Anna 209
 Kallberg, Axel Vilhelm 204
 Kallberg, Betty 204
 Karlsson, Karl 84, 87, 88, 201, 202, 205,
 206, 209–215
 Key, Ellen (1849-1926) 190
 Key, Helmer (1864-1939) 136
 Kilander, Svenbjörn 47
 Kinander, Emil (1860-1929) 64, 68, 70,
 97, 105
 Kinberg, Edward 61
 Kjellén, Rudolf (1864-1922) 21, 29, 37,
 49, 51, 53–56, 60, 68, 99, 132, 134,
 135, 137–141, 144, 150, 164, 168,
 175, 178, 297, 299, 302
 Koch von, Gerhard Halfred (1872-1948)
 36, 44, 60, 73, 158
 Koselleck, Reinhart 30
 Kraus, Karl 151
 Kronlund, Georg A. E. 121
 Kummel, Bengt 74
 Kvarnzelius, Herman (1864-1938) 59

Kylhammar, Martin 303
 Kälvemärk (Ohlander), Ann-Sofie 19,
 37, 41, 42, 44–46, 49, 50, 51,
 58–60, 159, 221

L

Lagerbring, Gustaf (1847-1921) 35, 37
 Lagercrantz, Herman (1859-1945) 47,
 99–101
 Lagerheim, Alfred (1843-1924) 60
 Landén, Alf 95, 191
 Langbehn, Julius (1851-1907) 135, 136
 Langenskiöld, Karl (1857-1925) 106
 Larson, Nils (1822-1896) 175
 Larsson, J. D. 201
 Larsson, Nils (1877-1969) 89
 Larsson, Yngve (1881-1977) 72, 73, 165,
 297
 Larsson-Kilian, Anders 164
 Liljeblad, Martin (1877-1951) 89
 Lind, Olle 209
 Lindberg, Axel 43
 Lindberg, Nils Edvard 274
 Lindblad, Anders C. 274
 Linders, Sven (1873-1932) 66, 67, 166
 Lindhagen, Carl (1860-1946) 72, 163,
 165, 166, 253, 299, 304
 Lindholm, Elmo (1897-1978) 137
 Lindman, Arvid (1862-1936) 99
 Lindman, Gustaf Arvid 126
 Lindmark, Karl Johan 215
 Lithander, Per Emanuel (1835-1913) 44,
 139
 Lo-Johansson, Ivar (1901-1990) 167,
 199, 209, 210, 214
 Lundborg, Herman (1868-1943) 176, 178
 Lundin, Paul 207, 213
 Lundström, A. V. 219, 231
 Lundström, Catarina 70
 Lundström, Vilhelm (1869-1940) 74, 139
 Lyttkens, Alfred 192
 Löfgren, Gustaf 261–265

M

- Magnusson, Karl (1877-1961) 68–70, 191, 192
 Mannerfelt, Carl Erik August (1886-1951) 277–279, 281, 282
 Maurras, Charles (1868-1952) 52
 Mithander, Conny 21, 298, 302
 Molin, Adrian (1880-1942) 13, 16, 19, 21, 22, 29, 30, 32–34, 36–40, 44, 48, 49, 53–56, 67, 68, 70, 72–75, 77, 80–86, 89, 95, 97, 98, 101, 105, 106, 108, 111, 113, 114, 117, 120, 122, 123, 126, 130–155, 161, 165–185, 191–198, 200–202, 205, 206, 211, 214, 215, 218, 219, 225, 227, 229, 230–233, 235, 241–247, 253–256, 258, 270, 275–277, 281, 282, 284–287, 289, 290, 291, 294–300, 302, 303, 305–308
 Molin, Anders 131
 Molin, Gustaf Adolf 274
 Molin [Braathen), Sigrid (1882-1971) 134, 170
 Molin, Ulla (1909-1997) 33
 Morell, Mats 302
 Morris, William (1834- 1896) 189
 Murray, Walter (1871-1857) 255
 Månsson, Fabian (1872-1938) 164–166

N

- Nerman, Ture (1886-1969) 164
 Nietzsche, Friedrich (1844-1900) 53, 151
 Nilsson, Fred 219
 Nilsson, Nils 100
 Nilsson, Olof (1863-1928) 66, 166
 Nilsson, Torbjörn 27
 Nordström, Ludvig (1882-1942) 199
 Norén, Oscar (1844-1923) 138, 139
 Norström, Lennart 258
 Norström, Vitalis (1856-1916) 21, 29, 132–135, 137, 138, 140
 Nyblom, Erik (Mac.) (1873-1947) 205, 209, 242–245
 Nylander, Oscar (1853-1920) 63, 111,

120, 121, 123

O

- Olofsson, Johan 274
 Olsson, Nils Peter (1858-1914) 68, 70, 105, 210
 Olsson, Per Valerius (1862-1954) 117
 Oscar II (1829-1907) 44
 Øvergaard, Valborg 133

P

- Palmstierna, Erik (1877-1959) 36, 37, 44, 61, 66, 72, 73, 80, 164–166
 Paulson, Paul 121
 Pehrsson, Per (1867-1953) 37, 52, 73
 Persson, Daniel 121
 Persson, Mats 21, 134
 Peterson, Carl M. (1865-1952) 61, 89, 231
 Petersson, Alfred (1860-1920) 123
 Pettersson, Fredrik (1855-1949) 21, 138, 144, 231, 275–277
 Pousar, Karl Fritiof 233

R

- Randen, Olav 18
 Ratzel, Friedrich (1844-1904) 53
 Reuterskiöld, Carl-Axel (1870-1944) 138, 140
 Richert, Johan 289
 Ridderstad, Stina 146
 Rijn van, Rembrandt (1606-1669) 135
 Ringstrand, Nils G. (1863-1935) 258
 Rinman, Erik 61
 Rondahl, Björn 219
 Roos, Anna Maria (1862-1938) 146
 Roos, Gustaf (1859-1938) 36, 37
 Roosevelt, Theodore (1858-1919) 99
 Rosén, Gustav (1876-1942) 256, 257
 Rothstein, Bo 26
 Runeby, Nils 19
 Ruskin, John (1819-1900) 189

Rönnqvist, Carina 19, 219

S

Sahlin, Mauritz (1860-1928) 113
 Samuelsson, S. J. 89, 213, 214
 Sapper, Karl (1866-1945) 289
 Schotte, Axel (1860-1923) 118
 Schwerin von, Friedrich 170
 Scott, Franklin D. 19, 68
 Sering, Max (1857-1939) 170
 Shepard, Michael 19, 21, 68
 Skinner, Quentin 30
 Skogh, Nils 177
 Sohnrey, Heinrich (1859-1948) 170
 Spånberg, Carl Emil Bernhard 126
 Stadius, Uno 164
 Stavenow-Hidemark, Elisabet 18, 189
 Stolare, Martin 21
 Stridsberg, Erik 233
 Stridsberg, Gustaf (1877-1943) 136
 Ström, Fredrik (1880-1948) 164, 165,
 166
 Sundbärg, Gustav (1857-1914) 37, 38,
 46, 48, 49, 52, 61, 74, 75, 76, 80,
 100, 253
 Sydow, Hugo von (1861-1930) 65
 Söderberg, Verner (1872-1932) 137
 Söderblom, Anna (1870-1955) 146
 Sörlin, Sverker 21, 47, 166, 170, 174,
 298, 299

T

Tamm, Gösta (1866-1931) 68, 70, 97,
 105, 164, 180, 181, 192, 233, 243,
 256, 275-277, 284, 300, 301
 Tedebrand, Lars-Göran 219
 Tengbom, Ivar (1878-1968) 191
 Thorstenson, Axianne (1880-1955) 66,
 67, 79
 Thörnquist, Anette 223, 244
 Toler, John 21
 Tunberg, Sven 111
 Tydén, Mattias 31

V, W

Wahlund, Sten (1901-1976) 306-308
 Waldner, Dagmar 146
 Wall, Annie 146
 Weber, Eugen 22
 Weininger, Otto 151
 Welander, Per O. 255
 Wester, Magnus V. 273
 Westman, K. A. 255
 Wetterberg, Ola 18
 Wicksell, Knut (1851-1926) 43
 Widén, Johan (1856-1933) 255, 258
 Widholm, Gunnar (1882-1953) 216
 Wiklund, Karl 306-308
 Wieselgren, Oscar (1886-1971) 137
 Wieselgren, Siegfried (1843-1910) 60
 Wigforss, Harald (1911-1999) 139
 Wikander, Ulla 151
 William, Raymond 174
 Wohlin, Nils (1881-1948) 20, 42, 46, 61,
 75, 76, 77, 111, 138, 168, 299

Z

Zegolson, Louise 146

Å

Åkerlund, Erik (1853-1932) 162
 Åkerlund, John (1884-1961) 18, 95, 96,
 162, 184, 186, 188, 189, 191-196,
 198, 199, 205, 225, 232, 234, 239,
 246
 Ålund, Vilhelm 255, 258
 Åmark, Karl 253, 254

Ö

Örne, Anders 163, 164, 166, 221, 224,
 225, 247, 274, 304
 Östberg, Ragnar 72, 190, 191
 Östergren, August 95, 192, 234, 278

Källor och litteratur

Otrycka källor

RIKSARKIVET (RA)

Bolagsbyrån, Patent och registreringsverket (PRV)

Aktiebolaget Bankesta småbruk och Mälardalens länarnas egnahemsaktiebolag, nr 9556, DIAA:142, Aktiebolagsregistret 1897-1972.

Aktiebolaget Jämtlands läns egna hem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1168.

Aktiebolaget Jönköpings läns egna hem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 175.

Aktiebolaget Medelpads egna hem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1261.

Aktiebolaget Medelpads egna hem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 498.

Aktiebolaget Småbruk i västra Sverige, E3A:1021, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960.

Aktiebolaget Upplandshem, nr 11805, DIAA:187, Aktiebolagsregistret 1897-1972.

Aktiebolaget Värmlandshem, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1014.

Aktiebolaget Värmlandshem, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 454.

Kalmar läns egnahemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1130.

Sydöstra Sveriges Egnahemsaktiebolag (Aktiebolaget Jönköpings läns egnahem), Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1174.

Värendens egnahemsaktiebolag, 1910, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A:1156.

Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960, volym E3A: 1599.

Västerbottens läns egnahemsaktiebolag, Räkenskapshandlingar till aktiebolag upphörda 1912-1960, volym E5A: 662.

Västgöta-Dals egnahemsaktiebolag, E3A:1132, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960.

Västra Sveriges egnahemsaktiebolag, E3A:1545, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda 1897-1960.

Kungliga utrikesdepartementet, 1902 års dossiersystem

Internationella utställningen i San Fransisco 1915 II, volym 2360 a (30 B 23VI).

P.M. bifogat i brev 22.1 1912, volym 2360 b.

Kronprinsens ifrågasatta resa till förenta staterna 1907, volym 123.

Egnahemsfrågan i Sverige, volym 2999 a (Grupp 53, Avd K, Mål 1).

AB Svensk Jordförmedlings och AB Tomtcentralens arkiv

Protokoll från byråföreståndarkonferenserna 1910-1917, volym 1.

Protokoll, AB Svensk Jordförmedling, volym 1.

Protokoll, AB Svensk Jordförmedling, volym 2.

Styrelseberättelser m.m, volym 30.

KUNGLIGA BIBLIOTEKET (KB)

Handskriftsenheten

Molin, Adrian Leopold (1880–1942)

Brevsamling, Molin, A.L. [Adrian Leopold], volymsignum L46.

”Jord åt folket”, opublicerat manuskript, Molin, A.L., volym L 46:19b.

Tidningsurklipp, div. korrektur, Molin, A.L., volym L46:29.

Tidningsurklipp, div. korrektur, 1903-1908, Molin, A.L., volym L46:41.

KUNGLIGA SKOGS- OCH LANTBRUKSAKADEMIENS ARKIV
OCH BIBLIOTEK (KSLA)

Handlingar, 1916-1929, Västerbottens läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1910-1925, Värmlands läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1908-1929, Göteborgs- och Bohus läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1908-1933, Malmöhus läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1910-1944, Älvsborgs läns norra hushållningssällskap.

Handlingar, 1910-1939, Skaraborgs läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1922-1925, Värmlands läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1910-1920, Södermanlands läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1910-1920, Uppsala läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1910-1918, Jönköpings läns hushållningssällskap.

Handlingar, 1910-1928, Kalmar läns hushållningssällskap.

Svenska Allmogehems Småbrukarfond/Stiftelsen Hem i Sverige

Protokoll, Nationalföreningen mot emigrationen 1920-1925, volym AII:1.

Protokoll, Sällskapet Hem i Sverige 1925-1930, volym AII:2.

Protokoll, Sällskapet Hem i Sverige 1931-1935, volym AII:3.

Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1936-1940, volym AII:4.

Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1941-1945, volym AII:5.

Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1946-1950, volym AII:6.

Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1951-1958, volym AII:7.

Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1959-1962, volym AII:8.

Protokoll, Stiftelsen Hem i Sverige 1963-1973, volym AII:9.

Korrespondens, volym EII:1.

Stadgar, verksamhetsberättelser m.m. 1907-1939, volym FII:1.

Styrelseberättelser 1909-1949, volym FII:2.

BOLAGSVERKET I SUNDSVALL

AB Bankesta småbruk/Mälardalens länsmans egnehemsaktiebolag, Registreringshandlingar till aktiebolag upphörda efter 1960.

LANDSARKIVET I HÄRNÖSAND

Inskrivningsmyndigheten

Inskrivningsdomaren i Näs härad, Södersysslets domsaga, Lagfartsböcker, By och Tveta socken, Värmlands län, Volymsignatur C:1.

LANDSARKIVET I VISBY

Gotlands länsförening/ Föreningen mot Emigration

”Instruktion för Nationalföreningens mot emigrationen byrå i ...”, volym A:1.

Protokoll 1914-1922, volym A:1.

VÄRMLANDSARKIV

Värmlandsbyrån av Nationalföreningen mot emigration

Kopiebok nr 1, 1909-1910.

Kopiebok nr 2, 1910-1911.

Kopiebok nr 3, 1911-1912.

“Förteckning över medlemmarna i Värmlands länsförening mot emigrationen 1908-1913”.

FOLKRÖRELSEARKIVET I VÄSTERBOTTEN, UMEÅ

Västerbottens läns hushållningssällskap

Egnahemsnämnden, län, jordbruksfastigheter, Burträsk kommun, Villvattnet, seriesignum F 8.

STOCKHOLMS STADSARKIV (SSA)

Mantalslängder 1909-1920, Överjärna församling, Häradsskrivaren i Södertörns fögderi. Mantalslängd, Stockholm 1911, rote 28, Engelsebreds församling (microfiche). Inskrivningsdomaren i Öknebo härad, Södertörns domsaga, Lagfartsböcker 1875-1936, Överjärna socken.

Emil Kinander

Handlingar angående Svensk Jordförmedling I, volym FII:m.

FORSKNINGSARKIVET, UMEÅ UNIVERSITET

Bostadsräkningen 1910, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1910 (microfiche).

Bostadsräkningen 1920, ur församlingsboken för By moderförsamling i Värmlands län, Värmlands län, Folkräkningar 1920 (microfiche).

Bostadsräkningen 1910, ur församlingsboken för Överjärna församling i Stockholms län, Stockholms län, Folkräkningar 1910 (microfiche).

Bostadsräkningen 1920, Överjärna församling, Stockholms län, Folkräkningar 1920 (microfiche).

LANTMÄTERIKONTORET, SUNDSVALLS KOMMUN

“Jordregister, Njurunda, Sko-Ö”, band 7a, blad 218, Skottsund nr 1, registernummer 1:21-1:29.

Tryckta källor

OFFENTLIGT TRYCK

Emigrationsutredningen: betänkande i utvandringsfrågan och därmed sammanhängande spörsmål, Stockholm 1913.

Emigrationsutredningen: utvandringsväsendet i Sverige, öfversikt af gällande författningar och deras tillämpningar, bilaga II, Stockholm 1909.

Emigrationsutredningen: den svenska och europeiska folköknings- och omflyttningsstatistiken i sina hufvuddrag, bilaga IV, Stockholm 1910.

Emigrationsutredningen: bygdestatistik, ekonomisk-statistisk beskrifning öfver Sveriges olika landsdelar, bilaga V, Stockholm 1910.

Emigrationsutredningen: utvandrarnas egna uppgifter, upplysningar inhemtade genom emigrationsutredningens agenter äfven som bref från svenskar i Amerika, bilaga VII, Stockholm 1908.

Emigrationsutredningen: faran af bondeklassens undergräfvande i sammanhang med de gamla arfvejordåskådningarnas upplösning, emigrationen och bondjordens mobilisering, bilaga X, Stockholm 1910.

Emigrationsutredningen: småbruksrörelsen i främmande länder, bilaga XIV, Stockholm 1909.

Emigrationsutredningen: det svenska folklynnnet, aforismer, bilaga XVI, Stockholm, 1909.

Emigrationsutredningen: uttalanden rörande Sveriges industri, handel och sjöfart som till Emigrationsutredningen inkommit från handelskamrar, handels- och sjöfartsnämnder, föreningar samt enskilda affärsmän, bilaga XIX, Stockholm 1910.

Emigrationsutredningen: svenskarna i utlandet, uppgifter rörande svenskarnas ställning i vissa främmande länder, äfvensom uttalanden angående åtgärder för återvandringen, bilaga XX, Stockholm 1911.

Betänkande i egnahemsfrågan: statistik, bilaga 2, Stockholm 1914.

Betänkande i egnahemsfrågan: redogörelse för den statsunderstödda egnahemslånerörelsen i utlandet, bilaga 3, Stockholm 1914.

Svensk författningssamling (SFS)

SFS 1904:36, "Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna villkor och bestämmelser för den af Kungl. Maj:t och Riksdagen beslutade egnahemslånerörelse".

SFS 1907:49, "Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående allmänna bestämmelser för lån från jordförmedlingsfonden".

SFS 1908:53, "Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående förändrade allmänna villkor och bestämmelser för den af staten utöfvade egnahemslånerörelse".

SFS 1914:196 "Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas".

SFS 1914:197 ”Lag angående förbud för vissa utlänningar att här i riket vistas”.

Sveriges officiella statistik (SOS)

SOS, *Den offentliga arbetsförmedlingen i Sverige 1902-1912*, Stockholm 1915.

SOS, *De ideella föreningarna i Sverige och deras ekonomiska förhållanden år 1917*, Stockholm. 1917.

Statens offentliga utredningar (SOU)

SOU 1922:22, *Förslag till kolonisation å kronoparker i Norrland och Dalarna jämte förslag dels till utsträckt tillämpande av intensivt skogsbruk å de norrländska kronoparkerna dels till kraftigare befrämjande av egnahemsbildning å enskild jord i Norrland.*

SOU 1938:34, *Den statliga egnahemsverksamheten: betänkande med förslag.*

Riksdagstryck

Register till riksdagens protokoll med bihang för tiden från och med år 1867 till och med år 1899, Fjerde bandet, Stockholm 1901.

Riksdagens protokoll med bihang 1908-1919.

ALLMÄNNA OCH BIOGRAFISKA UPPSLAGSVERK, SAMT MATRIKLAR

Göteborgs högskolas studenter 1891-1916, Göteborg 1916.

International Encyclopedia of Social Sciences, vol 8, New York 1968.

Norberg, Anders (red.), *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 1-5, Stockholm 1985-1992.

Nordisk familjebok, Stockholm 1892.

Nordisk Familjebok: uggleupplagan, Stockholm 1911-1920.

Publicistklubbens porträttmatrikel 1936: med biografiska uppgifter om publicistklubbens medlemmar, Stockholm 1935.

Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden: biografisk uppslagsbok, Stockholm 1914.

Svenska män och kvinnor, Stockholm 1942-1955

Vem är det?: svensk biografisk handbok, Stockholm 1912-1943.

Värmlands nation i Uppsala ht 1894-ht 1904: porträtt och biografiska uppgifter, Stockholm 1905.

Stockholms läns och stads hushållningssällskap: matrikel 1847-1934, Stockholm 1935.

Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm 1918-1991.

SAMTIDA TIDNINGAR OCH TIDSKRIFTER

Aftontidningen 1909, 1911, 1913.

- Dagens Nyheter* 1904, 1907, 1908, 1909, 1913, 1915, 1916, 1920.
Göteborgs Afonblad 1903.
Göteborgs Handels- och sjöfartstidning 1902, 1908, 1921.
Göteborgs Morgonpost 1908.
Göteborgs Posten 1908, 1920.
Göteborgstidningen 1903.
Nora stads och bergslags tidning 1908.
Norrbottnens Kuriren 1912.
Norrskensflamman 1909, 1916, 1920.
Ny Tid 1903.
Nya Wermlands-Tidningen 1907.
Seffle Nyheter 1907-1909.
Socialdemokraten 1904, 1907, 1909, 1934.
Stockholms Dagblad 1907, 1909, 1920.
Svenska Canada-Tidningen 1925.
Svenska Dagbladet 1902, 1907, 1914, 1934.
The Chicago Daily Tribune, 1907.
The Tribune 1907.
Västerbottens Kuriren 1920.
Archiv für Innere Kolonisation 1912, 1933.
Arkitektur: organ för svenska teknologföreningens afdelning för husbyggnadskonst 1907, 1908, 1909.
Det Nya Sverige: tidskrift för nationella spörsmål 1907, 1910, 1912, 1914, 1915, 1918, 1920.
Fram: Socialdemokratiska Ungdomsförbundets organ 1909.
Hem i Sverige: kvartalsskrift utgifven af Nationalföreningen mot emigrationen 1908-1950.
Ny Jord: tidskrift for Selskapet til emigrationens indskraenkning 1916.
Svensk jord: fastigheter till salu genom Nationalföreningen mot emigrationen 1911.
Svensk jord: organ för Nationalföreningen mot emigrationens jordförmedling 1917.
Svensk Tidskrift 1936.
Sveriges Landstings Tidskrift 1914-1923.
Tidskrift för Sveriges Landsting, städer och hushållningssällskap 1908.
Ungsvensken: organ för Ungsvenska förbundet 1910.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Svenska Akademiens Ordbok (SAOB), <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>, 18.7 2007.

- Kungl. Bibliotekets databas Nya Lundstedt Dagstidningar (NLD), <http://www.kb.se/nl/nlnav.htm>, 6.4 2006.
- Statistisk årsbok för Sverige 2007, <http://www.scb.se/Grupp/Omscb/SÅ2007/'390'!A1.7.7> 2007.

ÖVRIGA TRYCKTA KÄLLOR OCH BEARBETNINGAR

- Ahlsén, Bengt, Biureborgh, Leif, Dahlberg, Leif, Jonsson, Ulf och Renning, Anatol (red.), *Från Palm till Palme: den svenska socialdemokratins program 1882-1960*, Stockholm 1972.
- Ahlström, Herman Fredrik, *Officiell berättelse öfver Baltiska utställningen i Malmö 1914*, del 2:1, Malmö 1914.
- Ahrne, Göran, "Organisationer och människor", i Ahrne, Göran och Hedström, Peter (red.), *Organisationer och samhälle: analytiska perspektiv*, Lund 1999.
- Aktiebolaget Svensk Jordförmedling 1913-1938*, Stockholm 1939.
- Alm, Martin, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel: svenska berättelser om USA åren 1900-1939*, Lund 2003.
- Alter, Peter, *Nationalism*, London 1989.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1991.
- Andersson, Per-Olof, *Den kalejdoskopiska offentligheten: lokal press, värdemönster och det offentliga samtalets villkor 1880-1910*, Växjö 2001.
- Andersson, Ragnar, *Svenska Dagbladet och det politiska livet 1897-1918*, Uppsala 1952.
- Angell, Svein Ivar, *Den svenske modellen og det norske systemet: tilhøvet mellom modernisering og identitetsdanning i Sverige og Noreg ved overgangen til det 20. hundreåret*, Oslo 2002.
- Aronson, Torbjörn, *Gösta Bagges politiska tänkande: en studie i 1900-talets svenska konservatism*, Stockholm 1993.
- Arosenius, Louis och Hedberg, Valborg, *Svenska kvinnor från skilda verksamhetsområden: biografisk uppslagsbok*, Stockholm 1914.
- Ayres, Ed, "Internal Colonization", *World Watch* (May-June 1998).
- Back, Pär-Erik, *Sammanlutningarnas roll i politiken 1870-1910*, Umeå 1967.
- Barton, Arnold H., "Svenska reaktioner till utvandringsfrågan kring sekelskiftet", i Torbacke, Jarl (red.), *Studier i modern historia*, Stockholm 1990.
- Befolkningsutvecklingen under 250 år: historisk statistik för Sverige*, Stockholm 1999.
- Berg, Gustaf, *Nationalföreningen mot emigrationen 1907-1912*, Stockholm 1912.
- Berge, Anders, "'Säg mig vem jag är...': om identitetsordning och makt", *Historisk Tidsskrift* 1998:4.
- Berggren, Lena, *Från bondeaktivism till rasmystik: om Elof Erikssons antisemitiska skiftstälarskap 1923-1941*, Umeå 1998.

- Berggren, Lena, *Nationell upplysning: drag i den svenska antisemitismens idéhistoria*, Stockholm 1999.
- Bergholm, Paul, ”Den inre kolonisationen i Preussen 1886-1906”, i *Emigrationsutredningen: Småbruksrörelsen å de Brittiska öarna samt inre kolonisationen i Preussen och Förenta Staterna*, bilaga XIV, Stockholm 1909.
- Bergholm, Paul, ”Den preussiska räntegårdskolonisationen 1886-1911”, i *Betänkande i egnahemsfrågan: redogörelse för den statsunderstödda egnahemslånerörelsen i utlandet*, bilaga III, Stockholm 1914.
- Bergholm, Paul, *Räntegårdsinstitutet och kolonisationsbolag i Preussen*, Stockholm 1914.
- Bergholm, Paul, *Nationalföreningen mot emigrationen 1907-1917*, Stockholm 1917.
- Björck, Staffan, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige: studier i hans nationella och sociala författarskap*, Stockholm 1946.
- Björkman, Torbjörn, ”Nationell antisocialism”, *Folkets Historia* 1998:1.
- Björkroth, Maria ”Från vision till verklighet”, i Rolén, Mats och Gunilla Lindberg (red.), *Återblickar: Samfundet för hembygdsvård*, Stockholm 1991.
- Blinkhorn, Martin, *Fascism and the right in Europe 1919-1945*, Essex 2000.
- Boalt, Gunnar och Bergryd, Ulla, *Centralförbundet för socialt arbete: ett kapitel i svensk socialpolitik*, Stockholm 1974.
- Bokholm, Sif, ”I vimlet : mötesplatser för kvinnosak och kultur kring sekelskiftet 1900”, i Österberg, Eva och Carlsson Wetterberg, Christina, *Rummet vidgas: kvinnor på väg ut i offentligheten 1880-1940*, Stockholm 2002.
- Bondetåget 1914*, Stockholm 1914.
- Borgström, Eva, ”Intersektionalitet: ett nytt genusvetenskapligt begrepp”, *Genus* 2004: 3–4.
- Brattne, Berit och Åkerman, Sune, ”The Importance of the Transport Sector of Mass Emigration”, Runblom och Norman (red.), *From Sweden to America: a History of the Migration*, Uppsala 1976.
- Broberg, Gunnar och Tydén, Mattias, ”Eugenics in Sweden: efficient care”, i Broberg, Gunnar och Roll-Hansen, Nils (red.), *Eugenics and the Welfare State: sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway, and Finland*, Michigan 1996.
- Brulin, Herman, ”Eli Heckscher och Svensk Tidskrift”, *Svensk Tidskrift* 1953.
- Brusewitz, Axel och Tunberg, Sven, *Statens domäner och deras förvaltning*, Stockholm 1908.
- Bäcklund, Dan, *I industrisambällets utkant: småbrukets omvandling i Lappmarken 1870-1970*, Umeå 1988.
- Caldenby, Claes, ”Från Hem i Sverige till gated communities?”, *Arkitektur* 1999:5.
- Carbin, Maria och Tornhill, Sofie, ”Intersektionalitet: ett oanvändbart begrepp?”, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 2004:3.
- Carlbäck, Helene, ”Svenskar i Ryssland – svenskhet i Ryssland”, i *Människan i historien och samtiden: festskrift till Alf W Johansson*, Stockholm 2000.

- Carlson, Benny, *Ouvertyr till folkhemmet: Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige*, Lund 2002.
- Carlsson Sten, *Svensk historia, del 2: tiden efter 1718*, Stockholm 1970 [1961].
- Dahl, Göran och Mithander, Conny, "Vem är fascist och vad ska vi göra åt honom?", *Tvärsnitt* 1998:4.
- Christenson, Göran, Ericson, Anne-Marie och Pehrsson, Per-Jan, *Baltiska utställningen 1914*, Malmö 1989.
- Dahlstedt, Sten och Liedman, Sven-Eric, *Nationalismens logik: nationella identiteter i England, Frankrike och Tyskland decennierna kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996.
- Deland, Mats, "Pianosnickaren, borgmästaren, friherren och professorn: georgismen mitt emellan liberalism och socialism", *Historisk Tidskrift* 1997:3.
- Delander, Lennart, Thoursie, Ragnar och Wadensjö, Eskil, *Arbetsförmedlingens historia*, Stockholm 1991.
- Den svenska egnahemsrörelsen: handbok utgiven af Nationalföreningen mot emigrationen*, Stockholm 1915.
- Djurfeldt, Göran, *Gods och gårdar : jordbruket i sociologiskt perspektiv*, Lund 1994.
- Drangel, Louise, "Välfärdsstaten grundläggs: högern och 1913 års folkpension", i Nilsson, Torbjörn (red.), *Anfall eller försvar: högern i svensk politik under 1900-talet*, Stockholm 2002.
- Eatwell, Roger och Wright, Anthony (red.), *Contemporary Political Ideologies*, London 1999.
- Eatwell, Roger, "On defining the 'fascist minimum': the centrality of ideology", *Journal of Political Ideas* 1996:1.
- Edling, Nils, "Staten, Norrlandsfrågan och den organiserade kapitalismen", *Historisk Tidskrift* 1994:2.
- Edling, Nils, *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996.
- Edling, Nils, "Småjordbrukets tid: en inledning", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 1998.
- Ekström, Anders, *Den utställda världen: Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*, Stockholm 1994.
- Ekvall, Gittan och Kahn, Anna, *En modern boendehistoria: byggande och vardagsliv i Utby egnahem 1937-1994*, Göteborg 1996.
- Elenius, Lars, *Både finsk och svensk: modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850-1939*, Umeå 2001.
- Elvander, Nils, *Harald Hjärne och konservatismen: konservativ idédebatt i Sverige 1865-1922*, Stockholm 1961.
- Elvander, Nils, *Intresseorganisationerna i dagens Sverige*, Lund 1966.
- Elzinga, Aant, Andrew Jamison och Mithander, Conny, "Swedish grandeur: contending reformulations of the great-power project", i Hård, Mikael och Jamison, Andrew,

- The intellectual appropriation of technology: discourses on modernity 1900-1939*, London 1998.
- Ericsson, Tom, *Vision och verklighet: landshövding Gabriel Gyllengrips riksdagsrelation år 1734*, Umeå 1987.
- Ericsson, Tom, *Mellan kapital och arbete: småborgerligheten i Sverige 1850-1914*, Umeå 1988.
- Eriksson, Eva, *Den moderna stadens födelse: svensk arkitektur 1890-1920*, Stockholm 1990.
- Eriksson Eva, *Den moderna staden tar form: arkitektur och debatt 1910-1935*, Stockholm 2001.
- Eriksson Hultén, Karin, *Resande i arkitektur: John Åkerlunds liv och verk*, Umeå 2004.
- Eriksson, Fredrik, *Det reglerade undantaget: högerns jordbrukspolitik 1904-2004*, Stockholm 2004.
- Erixon, Sigurd (red.), *Sveriges bebyggelse: statistisk – topografisk uppslagsbok, landsbygden, Värmlands län*, del 3, Uddevalla 1963.
- Eskilsminne: drömmen om egna hem*, Folklivsgruppen i Helsingborg, Helsingborg 1984.
- Fazlashemi, Mohammad, *Occidentalism: idéer om väst och modernitet bland muslimska tänkare*, Lund 2006.
- Fransson, Per, "Välkommen till hembygden! Medborgarens guide till Det Nya Sverige", i Hatje, Ann-Katrin, (red.), *Sekelskiftets utmaningar: essäer om välfärd, utbildning och nationell identitet vid sekelskiftet 1900*, Stockholm 2002.
- Freeden, Michael, *Ideologies and political theory: a conceptual approach*, Oxford 1998.
- Freeden, Michael, *Ideology: a very short introduction*, Oxford 2003.
- Frenander, Anders, *Debattens vågor: om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt*, Göteborg 1999.
- Friborg, Göran, *Brasiliensvenskarna: utvandring, invandring, bosättning 1850-1940*, Växjö 1988.
- Från de svenska järnvägsmännens organisatoriska samlings- och genombrottsperiod: av Svenska Järnvägsmannaförbundets styrelse utarbetad redogörelse 1899-1924*, Stockholm 1924.
- Frängsmyr, Carl, *Klimat och karaktär: naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, Stockholm 2000.
- Förteckning över statliga utredningar 1904-1945*, Stockholm 1953.
- Gaunt, Louise och Nordström, Maria, "Ulla Molin och Hem i Sverige", *Arkitektur* 1982:6.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983.
- Germundsson, Tomas, *Landsbygdens egnahem: egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i ett sydsvenskt perspektiv*, Lund 1993.

- Germundsson, Tomas, "Egnahem som småbruk: den statliga egnahemsverksamhetens omfattning och utfall, med exempel från Sydsverige", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1998.
- Griffin, Roger, *The Nature of Fascism*, London 1991.
- Griffin, Roger, "Nationalism" i Eatwell, Roger och Wright, Anthony (red.), *Contemporary Political Ideologies*, London/New York 1999.
- Grönberg, Per-Olof, *Learning and Returning: return migration of Swedish Engineers from the United States 1880-1940*, Umeå 2003.
- Göransson Anita, "Mening makt och materialitet: ett försök att förena realistiska och poststrukturalistiska positioner", *Häftan för kritiska studier*, 1998:4.
- Hagård, Birger, *Nils Wohlin: konservativ centerpolitiker*, Linköping 1976.
- Hall, Patrik, *The Social Construction of Nationalism: Sweden as an example*, Lund 1998.
- Hall, Patrik, *Den svenskaste historien: nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm 2001.
- Hasselberg, Ylva, Müller, Leos och Stenlås, Niklas, "Åter till historiens nätverk", Gunneriusson, Håkan (red.), *Sociala nätverk och fält*, Uppsala 2002.
- Hatje, Ann-Katrin, *Befolkningsfrågan och välfärden: debatten om familjepolitik och nativitetssökning under 1930- och 1940-talen*, Stockholm 1974.
- Hatje, Ann-Katrin, "Befolkningsdebattens betydelse för statsmakternas befolkningspolitiska strävanden under slutet av 1800-talet fram till 1940-talet", i Hägerstrand, Torsten och Karlqvist, Anders (utg.), *Forskare om befolkningsfrågor: blandvetenskaplig bilaga till Ett folks biografi*, Stockholm 1975.
- Hechter, Michael, *Internal Colonialism: the Celtic Fringe in British National Development*, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) 1999.
- Heckscher, Gunnar, *Staten och organisationerna*, Stockholm 1946.
- Hellgren, Lennart, Jansson, Bertil, Karlsson, Kurt, Åkerblom, John, Åkerblom, Sven och Åkerblom, Claes, *Säffle under ett sekel: från marknadsplats till industrisamhälle*, Säffle 1999.
- Hellström, Gunnar, *Jordbrukspolitik i industrisamhället: med tyngdpunkt på 1920- och 30-talen*, Stockholm 1976.
- Hind, Robert J, "The Internal Colonial Concept", *Comparative Studies in Society and History* 1984:3.
- Hirdman, Yvonne, "Genussystemet: reflexioner kring kvinnors sociala underordning", i Carlsson Wetterberg, Christina och Jansdotter, Anna (red), *Genushistoria: en historisk biografisk exposé*, Lund 2004.
- Historisk Tidskrift* 1998:4.
- Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990.

- Holm, Adam, "Opposing the past: Danish Radical Conservatism and Right-Wing Authoritarianism in the Inter-War Years", i Sørensen, Gert och Robert Mallett (red.), *International Fascism 1919-45*, London/Portland 2002.
- Holmberg, Carl, *Längtan till landet: civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt*, Göteborg 1998.
- Howard Swanston, Welma, *När Maja-Lisa kom hem från Amerika*, Stockholm 1908.
- Håkansson, Kathleen, "Trollhättan och egnahemsområdet Strömslund", *Folket i bild* 1998:1.
- Höglund, Zeth (red.), *Det befästa fattighuset: antimilitaristisk och socialistisk handbok*, Stockholm 1913.
- Jansson, Lena, *Messaure: en etnologisk studie av ett anläggsambälle*, Stockholm 1983.
- Jansson, Torkel, *Adertonhundralets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer ca 1800-1870*, Uppsala 1985.
- Johansson, Ingemar, *Den stadslösa storstaden: förortsbildning och bebyggelseomvandling kring Stockholm 1870-1970*, Stockholm 1974.
- Johansson, Ingemar, *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria: markpolitik, planering och byggande under sju sekler*, Stockholm 1991 [1987].
- Järna som det var: gamla bilder från bygden*, Järna 1991.
- Jörberg, Lennart och Krantz, Olle, *Ekonomisk och social politik i Sverige 1850-1939*, Lund 1978.
- Kihlberg, Mats och Söderlind, Donald, *Två studier i svensk konservatism*, Stockholm 1961.
- Kilander, Svenbjörn, *Den nya staten och den gamla: en studie i ideologisk förändring*, Uppsala 1991.
- Kilander, Svenbjörn, "Nationell samling kring 'Det Nya Sverige': några aspekter på svensk debatt i tidigt 1900-tal", i Friberg, Gunnel (red.), *Kulturarvet i antikvarisk teori och praktik*, Stockholm 1993.
- Kjellén, Rudolf, *Ett samlingsprogram i rösträttsfrågan*, Stockholm 1902.
- Kjellén, Rudolf, *Ett program: nationella samlingslinjer*, Stockholm 1908.
- Kjellén, Rudolf, *Politiska essayer: andra samlingen*, Stockholm 1915.
- Kjellén, Rudolf, *Politiska handböcker III: staten som livsform*, Stockholm 1916.
- Koehl, Robert Lewis, "Colonialism inside Germany 1886-1918", *The Journal of Modern History* 1953:3.
- Kolonisationen å bolagsjord i Norrland: yttrande och förslag*, Stockholm 1918.
- Kummel, Bengt, *Svenskar i all världen förenen eder!: Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen*, Åbo 1994.
- Kylhammar, Martin, "Sveriges andra stormaktstid: från välfärdsstat till folkhem", i Elm-lund, Peter och Glans, Kay, *Den välsignade tillväxten: tankelinjer kring ett århundrade av kapitalism, teknik, kultur och vetenskap*, Stockholm 1998.

- Kährström, Olof, *Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år: hushållnings-sällskapens historiker, periodiska skrifter och arkiv*, Stockholm 2002.
- Kälvmemark, Ann-Sofie, *Reaktionen mot utvandringen: emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901-1904*, Stockholm 1972.
- Kälvmemark, Ann-Sofie, *Utvandring: den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*, Stockholm 1973.
- Kälvmemark, Ann-Sofie, "Utvandring och självständighet: några synpunkter på den kvinnliga emigrationen från Sverige", *Historisk Tidskrift* 1983:2.
- Lagergren, Fredrika, *På andra sidan välfärdsstaten: en studie i politiska idéers betydelse*, Es-löv 1999.
- Larsson, Jan, "En ny nationell effektivitet: några perspektiv på svensk historia 1895–1920", i Åmark, Klas (red.), *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning*, Stockholm 1981.
- Lengborn, Thorbjörn, *Ellen Key och skönheten: estetiska och konstpedagogiska utgångspunkter i Ellen Keys författarskap 1891-1906*, Hedemora 2002.
- Liedman, Sven-Eric, "Om ideologi", i Liedman, Sven-Eric och Nilsson, Ingemar (red.), *Om ideologi och ideologianalys: uppsatser och texter*, Göteborg 1989.
- Lind, Olle, *Landala egnahem*, Göteborg 1992.
- Lindberg, Axel, *Några betraktelser rörande främjandet af landets jordbruk och hämmandet af emigrationen*, Uppsala 1882.
- Lindblom, Ernst, *Per Jansons amerika-resa*, Stockholm 1909.
- Lindhagen, Carl, *Norrlandsfrågan*, Stockholm 1906.
- Lindkvist, Anna a), "’Aa - her er ein herlig provins til lande lagt’: från emigration till inre kolonisation i 1900-talets Norge och Sverige", *Heimen* 2003:2.
- Lindkvist, Anna b), "Landskap och identitet", i Mårald, Erland, *Värdefulla landskap*, Umeå 2003.
- Lindkvist, Anna, "Litet bo jag sätta vill": egnahemspolitiken i Umeå stad 1905-1940, opublicerad C-uppsats 10 p, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, hösten 1998.
- Lindström, Staffan och Remmare, Per Olof, *Egna hem: egnahemsrörelsen och pionjärföreningen, Föreningen Egna Hem u.p.a. i Motala*, Opublicerat projektarbete 20 p, Kulturgeografiska institutionen, Samhällsplanerarlinjen, Stockholms universitet, 1984.
- Lo-Johansson, Ivar, *Analfabeten: en berättelse från min ungdom*, Stockholm 2001 [1951].
- Lundborg, Herman, *Rasbiologi och rashygien: små populärvetenskapliga skisser*, Stockholm 1914.
- Lundborg, Herman (red.), *Rasfrågor i modern belysning: med särskild hänsyn till det svenska folket*, Stockholm 1919.
- Lundgren, Britta, *Allmänhetens tjänare: kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket*, Stockholm 1990.

- Lundkvist, Sven, *Folkkrörelserna i det svenska samhället 1850-1920*, Stockholm 1977.
- Lundmark, Lennart, ”*Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm*”: Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv, Umeå 2002.
- Lundquist, Lennart, *Fattigvårdsfolket: ett nätverk i den sociala frågan 1900–1920*, Lund 1997.
- Lundström, Catarina, *Fruars makt och omakt: kön, klass och kulturarv 1900-1940*, Umeå 2005.
- Lundström, N. S., *Nationalföreningen mot emigrationen – Sällskapet Hem i Sverige andra tioårsperioden 1917-1927*, Stockholm 1927.
- Lykke, Nina, ”Intersektionalitet: ett användbart begrepp för genusforskningen”, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 2003:1.
- Lykke, Nina, ”Nya perspektiv på intersektionalitet: problem och möjligheter”, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 2005:2–3.
- Långström, Erland och Stern, Gustaf, *Göteborgs högskolas studenter 1891-1916*, Göteborg 1916.
- Länstidningen* (Södertälje) 18.10 2003, ”Här skulle jorden ge bröd”, signerat Annika Strandin och Anna Lindvist.
- Löfgren, Gustaf, ”Egnahem i Åsträsk: en undersökning av egnahemsrörelsen med utgångspunkt i 15 egnahemslantagare i Åsträsks egnahemskoloni under 1910-, 1920- och 1930-talen”, C-uppsats, 10 poäng, vt 2003, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet.
- M-n [Molin, Adrian], *Sveriges folkmängdsfråga*, Göteborg 1903.
- Magnusson, Lars, ”Det nya riket – industrialismens genombrott i Sverige”, i Elmlund, Peter och Glans, Kay (red.), *Den välsignade tillväxten: tankelinjer kring ett århundrade av kapitalism, teknik, kultur och vetenskap*, Stockholm 1998.
- Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen: Fredrika Bremer-förbundet 1884-1921*, Stockholm/Stehag 1997.
- Markusson Winkvist, Hanna, *Som isolerade öar: de lagerkransade kvinnorna och akademien under 1900-talets första hälft*, Stockholm 2003.
- Matthiasdóttir, Sigridur och Ann-Catrin Östman, ”Möte mellan manligheter: nationalism, bondeideal och (åter)skapandet av de övriga skiktens manlighetsideal”, *Könsmaktens förvandlingar: en vänbok till Anita Göransson*, Göteborg 2003.
- Mithander, Conny och Dahl, Göran, ”Vem är fascist, och vad skall vi göra åt honom?”, *Tvärsnitt* 1998:4.
- Mithander, Conny, ”Reaktionär modernism i Sverige”, i Hård, Mikael och Mithander, Conny (red.), *Teknik som diskurs: moderniseringsdebatter i Tyskland och Sverige, 1905-35*, Göteborg 1990.
- Mithander, Conny, ”1905: genombrottet för en ny konservativ nationalism”, i Eliæson, Sven och Björk, Ragnar (red.), *Union och secession: perspektiv på statsbildningsprocesser och riksupplösningar*, Stockholm 2000.

- Mohlin, Yngve, *Bondepartiet och det moderna samhället 1914-1936: en studie av svensk agrarianism*, Umeå 1989.
- Mohlin, Yngve, *Konflikten land–stad och aktiv rasbiologi: två viktiga faktorer i mellankrigstidens bondeaktivism*, Umeå 1988.
- M-n [Molin, Adrian], *Sveriges folkmängdsfråga*, Göteborg 1903.
- Molin, Adrian, *Tal vid festen till Gustaf II Adolfs minne i Göteborgs högskolas aula den 6 november 1904*, Göteborg 1904.
- Molin, Adrian, *Svenska spörsmål och kraf*, Stockholm 1906 [1905].
- Molin, Adrian, *Svensk egnahemspolitik: några synpunkter och förslag*, Stockholm 1909.
- Molin, Adrian, *Vanhäfvd: inlägg i emigrationsfrågan*, Stockholm 1911.
- Molin, Adrian, *Hur svenskamerikanerna bo: några iakttagelser och reflexioner*, Stockholm 1912.
- Molin, Adrian, *Några drag av kolonisationen i Canada*, Stockholm 1913.
- Molin, Adrian, *Jorden och folket: ett program i kolonisationsfrågan*, Stockholm 1914.
- Molin, Adrian, *Riket och folket: inlägg i svensk politik*, Stockholm 1916.
- Molin, Adrian, *Storgårdar eller mindre jordbruk?: några synpunkter på godsstyckningen*, Stockholm 1917.
- Molin, Adrian, *Till saken!: vidräkning och uppslag i jordfrågan*, Uppsala 1924.
- Molin, Adrian, *Kris! till belysningen av svensk demokrati*, Stockholm 1925.
- Molin, Adrian, *Några ord om Nationalföreningen mot emigrationen – Sällskapet Hem i Sverige 29 oktober 1932*, Stockholm 1932.
- Molin, Adrian, *Stafetten går vidare: svenska perspektiv*, Stockholm 1936.
- Molin, Karl, "Patriarken möter byråkratin: en aspekt på svensk samhällsomvandling 1870-1914", Nybom, Thorsten och Torstendahl (red.), *Byråkratisering och maktfördelning*, Lund 1989.
- Molin, Torkel, *Den rätta tidens mått: göthiska förbundet, fornforskningen och det antikvariska landskapet*, Umeå 2003.
- Morell, Mats, *Jordbruket i industrisamhället: 1870-1945*, Stockholm 2001.
- Mårtelius, Johan, *Göra arkitekturen historisk: om 1800-talets arkitekturtänkande och I G Clasons Nordiska museum*, Stockholm 1987.
- Nilsson, Fred, *Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880-1893: en studie i urban utvandring*, Stockholm 1970.
- Nilsson, Karl N. Alvar, *Svensk överklassnazism 1930-1945*, Stockholm 1996.
- Nilsson, Torbjörn, *Elitens svängrum: första kammaren, staten och moderniseringen 1867-1886*, Stockholm 1994.
- Nilsson, Torbjörn (red.), *Anfall eller försvar?: Högern i svensk politik under 1900-talet*, Stockholm 2002.
- Nilsson, Torbjörn, *Mellan arv och utopi : moderata vägval under 100 år, 1904-2004*, Stockholm 2004.

- Nilsson, Ulrika, ”Kön, klass och vetenskaplig auktoritet: om kvinnliga läkarpionjärer”, i Widmalm, Sven (red), *Vetenskapsbärarna: naturvetenskapen i det svenska samhället 1880-1950*, Hedemora 1999.
- Norberg, Anders (red.), *Tvåkammarriksdagen 1867-1970: ledamöter och valkretsar*, band 1–5, Stockholm 1985–1992.
- Nordström, Ludvig, *Lort-Sverige*, Stockholm 1938, (tredje upplagan).
- Norman, Hans, *Från Bergslagen till Nordamerika: studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851-1915*, Uppsala 1974.
- Norström, Vitalis, *Tankelinier*, Stockholm 1905.
- Nybildningen af mindre jordbruk*, Stockholm 1914,
- Nygren, Erik, ”Familjevärnet och befolkningsfrågan”, opubl. C-uppsats, Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, ht 2002.
- O’Dell, Tom, *Culture unbound: Americanization and everyday life in Sweden*, Lund 1997.
- Odhner, Clas-Erik, ”Arbetare och bönder formar den svenska modellen: Socialdemokratin och jordbrukspolitiken”, Misgeld, Molin, Åmark (red.), *Socialdemokratins samhälle: SAP och Sverige under 100 år*, Stockholm 1989.
- Ohlsson, Bror-Erik, *Egen härd är guld värd: egnahemsrörelsen i Eskilstuna*, Eskilstuna 2004.
- Oredsson, Sverker, *Svensk rädsla: offentlig rädsla i Sverige under 1900-talets första hälft*, Lund 2001.
- Paulsson, Lars, *Revolt mot industrisamhället!: civilisationskritik hos Per Jönsson Rösiö samt några jämförelser med Pjotr Kropotkin och John Ruskin*, Stockholm 1991.
- Payne, Stanley, *A History of Fascism 1914-1945*, London 1945.
- Persson, Mats, *Förnuftskampen: Vitalis Norström och idealismens kris*, Stockholm/Stehag 1994.
- Pettersson, Oskar, *Politisk vetenskap och vetenskaplig politik: studier i svensk statsvetenskap kring 1900*, Uppsala 2003.
- Ramberg, Klas, *Allmännyttan: välfärdsbygge 1850-2000*, Stockholm 2000
- Randen, Olav, *Brøyte seg rydning: bureisingstid og bureisarliv*, Ål 2002.
- Raup, Philip M., ”Land Tenure: Land reform”, i Sills, David L. (red.), *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol 8, New York 1968.
- Rogger, Hans och Weber, Eugen (red.), *The European Right: a Historical Profile*, Berkeley 1966.
- Rondahl, Björn, *Emigration, folkomflyttning och säsongarbete i ett sågverksdistrikt i södra Hälsingland 1865-1910: Söderala kommun med särskild hänsyn till Ljusne industrisamhälle*, Stockholm 1972.
- Rothstein, Bo, ”Fanns det en arbetsmarknadspolitik före AMS?”, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia nr 23-24*, Stockholm 1982.

- Rothstein, Bo, *Den korporativa staten: intresseorganisationer och statsförvaltning i svensk politik*, Stockholm 1992.
- Rudberg, Eva, *Folkhemmets byggande under mellan- och efterkrigstiden*, Stockholm 1992.
- Runblom, Harald och Norman, Hans (red.), *From Sweden to America: a history of the migration*, Uppsala 1976.
- Runeby, Nils, "Amerika i Sverige: Herman Lagercrantz, emigrationen och den nationella väckelsen", *Arkivvetenskapliga studier* 3, Lund 1961.
- Runeby, Nils, *Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820-1860*, Uppsala 1969.
- Rönnqvist, Carina, "Från ett framtidland till ett annat: 1900-talsutvandringen från Norrbotten till Kanada", *Oknytt* 2002:3-4.
- Rönnqvist, Carina, *Svea folk i Babels land: svensk identitet i Kanada under 1900-talets första hälft*, Umeå 2004.
- Scheutz, Lisbet, *Berömda och glömda stockholmskvinnor: sju stadsvandringar, 155 kvinnoporträtt*, Stockholm, 1995-2001.
- Scott, Joan, "Gender: a Useful Category of Historical Analysis", *The American Historical Review* 1986:5.
- Scott, Franklin D., "American Influences in Norway and Sweden", *The Journal of Modern History* 1946:1.
- Scott, Franklin D., "Sweden's Constructive Opposition to Emigration", *The Journal of Modern History* 1965:3.
- Semmingsen, Ingrid, *Veien mot vest, del 2: utvandringen fra Norge 1865-1915*, Oslo 1950.
- Shepard, Michael, *Adrian Molin: study of a Swedish right-wing radical*, Evanston/Ill. 1969.
- Shepard, Michael, "The Romantic, Rural Orientation of the National Society Against Emigration", *The Swedish Pioneer Historical Quarterly* 1970:2.
- Skarback, Sören, *Göteborg kring förra sekelskiftet*, Göteborg 1998.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet, "Småbruksrörelsen: idé och verklighet", *Fataburen: Nordiska museets och Skansens årsbok, 1967*, Stockholm 1967.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet, *Villabebyggelse i Sverige 1900-1925: inflytande från utlandet, idéer och förverkligande*, Lund 1971.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet, "Hur svenskt var det svenska?", *Fataburen* 1991.
- Stenlås, Niklas, "Kampen om högern", i Nilsson, Torbjörn, *Anfall eller försvar?: Högern i svensk politik under 1900*, Stockholm 2002.
- Stern, Fritz, *The politics of cultural despair: a study in the rise of the germanic ideology*, Berkeley 1974.
- Stjernquist, Nils, *Tvåkamartiden: Sveriges riksdag 1867-1970*, Stockholm 1996.
- Stolare, Martin, *Kultur och natur: moderniseringskritiska rörelser i Sverige 1900-1920*, Göteborg 2003.
- Stone, Kirk H., *Northern Finland's Post-War Colonizing and Emigration: a geographical analysis of rural demographic counter-currents*, The Hague 1973.

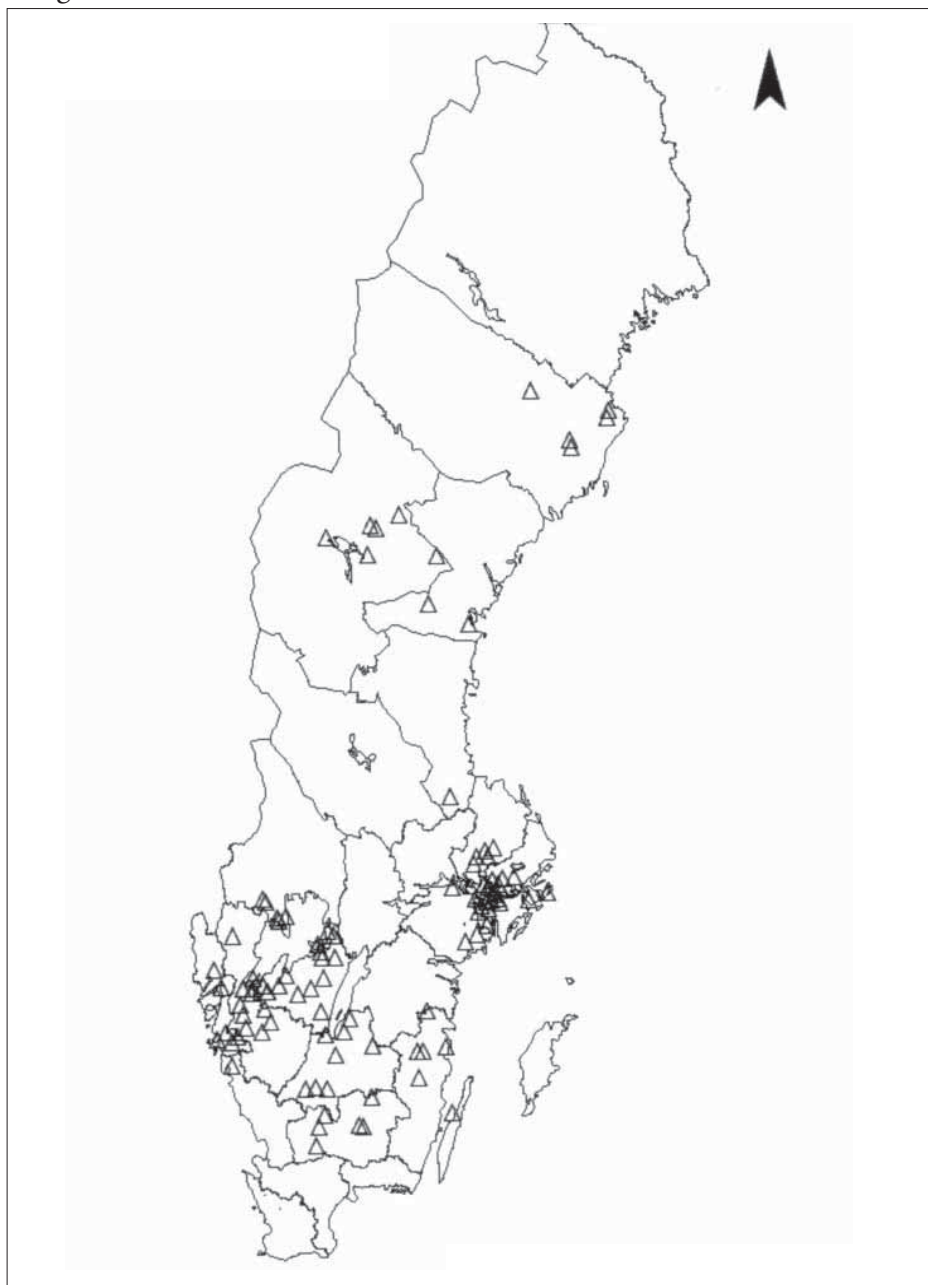
- Strahl, Christer, *Nationalism och socialism: fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890-1914*, Växjö 1983.
- Stråth, Bo, *The organization of labour markets: modernity, culture and governance in Germany, Sweden, Britain and Japan*, London/New York 1996.
- Sundbärg, Gustav (red.), *Sveriges land och folk: historisk – statistisk handbok*, Stockholm 1901.
- Sundin, Bosse, "Ljus och jord!: natur och kultur på storgården", i Frängsmyr, Tore (red.), *Paradiset och vildmarken: studier kring synen på naturen och naturresurserna*, Stockholm 1984.
- Sundin, Bo, "Upptäckten av hembygden", i Blomberg, Barbro och Lindquist, Sven-Olof, *Den regionala särarten*, Lund 1994.
- Svanberg Ingvar och Tydén Mattias, *I nationalismens bakvatten: om minoritet, etnicitet och rasism*, Lund 1999.
- Svedberg, Lars och Trägårdh, Lars (red.), *Det civila samhället som forskningsfält: nya avhandlingar i ett nytt sekel*, Stockholm 2006.
- Svenska Allmogehem*, Stockholm 1909.
- Svenska Allmogehems småbrukarfond: de första tjugofem årens verksamhet*, Stockholm 1939.
- Svenska Spårvägsförbundets 10 års berättelse 1899-1909*, Stockholm 1909.
- Söderblom, Anna Lisa, *Grön ungdom under röda fanor: glimtar ur den socialdemokratiska ungdomsrörelsen och Per Albin Hanssons liv*, Stockholm 1945.
- Sörensen, Gert och Mallett, Robert (red.), *International fascism 1919-1945*, London 2002.
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet: debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Stockholm 1988.
- Sörlin, Sverker, "Bonden som ideal", Larsson, Bo (red.), *Bonden i dikt och verklighet*, Stockholm 1993.
- Tedebrand, Lars-Göran, *Västernorrland och Nordamerika 1875-1913: utvandring och återinvandring*, Uppsala 1972.
- Tedebrand, Lars-Göran, "Strikes and Political Radicalism in Sweden and Emigration to the United States", Hoerder, Dirk (red.), *American Labor and Immigration History 1877-1920s: Recent European Research*, Illinois 1983.
- Tedebrand, Lars-Göran, "Emigrationen", *Västerbotten* 1987:1.
- Tergel, Alf, *Ungkyrkomännen, arbetarfrågan och nationalismen 1901-1911*, Stockholm 1969.
- Thermaenius, Edvard, "Höger, unghögern, ännu yngre höger", *Svensk tidskrift* 1931.
- Thörn, Kerstin, *En bostad för hemmet: idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889-1929*, Umeå 1997.
- Thörnquist, Annette, *Lönearbete eller egen jord?: den svenska lantarbetarrörelsen och jordfrågan, 1908-1936*, Uppsala 1989.

- Tilton, Tim, "Ideologins roll i socialdemokratisk politik", Misgeld, Klaus, Molin, Karl och Åmark, Klas (red.), *Socialdemokratins samhälle: SAP och Sverige under 100 år*, 1988.
- Toler, John, *Per Jönson Rösjö: "the agrarian prophet" a charismatic leader's attempt to rejuvenate small agriculture and create a commitment to a cultural revolt against industrialism in Sweden 1888-1928*, Stockholm 1992.
- Torp, Eivind, "Från kåtor till egna hem: samerna och den statliga bostadspolitiken", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift* 1992.
- Torstendahl, Rolf, *Mellan nykonservatism och liberalism: idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918-1934*, Stockholm 1969.
- Torstendahl, Rolf, "Teknologi och samhällsutveckling 1850-1980: fyra faser i västeuropeisk industrikapitalism", i Nybom, Thorsten och Torstendahl, Rolf (red.), *Byråkratisering och maktfördelning*, Lund 1989.
- Trävaruindustrien och norrlandskolonisationen: förhandlingar vid diskussionsmöte, hållet på inbjudan av Nationalföreningen mot emigrationen den 18 januari 1917*, Stockholm 1917.
- Tösse, Sigvart, "1913-1925", i Feiring, Trond, Rovde, Olav och Tösse, Sigvart, *Den norske småbrukaren 1913-1988*, Oslo 1988.
- Weber, Eugen, *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France*, Stanford 1976.
- Weiss, John, *Conservatism in Europe: 1770-1945: traditionalism, reaction and counter revolution*, London 1977.
- Wendelius, Lars, *Bilden av Amerika i svensk prosafiktion 1890-1914*, Uppsala 1982.
- Wennström, Elsa, "Folkhemmets födelse", i Ambjörnsson, Ronny och Gaunt, David (red.), *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*, Stockholm 1984.
- Werne, Finn, *Arkitekturens ismer*, Stockholm 1998
- Wester, M. V., *Småbruksrörelse för eller mot emigrationen?: några undersökningar och reflektioner i ett aktuellt spörsmål*, Stockholm 1913.
- Wetterberg, Ola, "Samfundet utvecklar byggnadskulturen", Rolén, Mats och Lindberg, Gunilla (red.), *Återblickar: samfundet för hembygdsvård 75 år*, Stockholm 1991.
- Wetterberg Ola, *Monument och miljö: perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige*, Göteborg 1992.
- Wicksell, Knut, *Om utvandringen: dess betydelse och orsaker*, Stockholm 1882.
- Wigforss, Harald, "Fosterländska förbundet", *Statsvetenskaplig Tidskrift* 1932.
- Wikander, Ulla, "Sekelskiftet 1900: konstruktion av en ny gammal kvinnlighet", Wikander, Ulla (red.), *Det evigt kvinnliga: en historia om förändring*, Stockholm 1994.
- Vikström Eva, *Platsen, bruket och samhället: tätortsbildning och arkitektur 1860-1970*, Umeå 1991.
- Wirtén, Per, *Populisterna: en berättelse från folkets århundrade*, Stockholm 2000.
- Wisselgren, Per, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830-1920*, Umeå 2000.

- Wohlin, Nils, *Ojämligheter i det kommunala skattetrycket på landsbygden*, Stockholm 1908.
- Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 2, Stockholm 1917.
- Våra egnahemskolonier: en undersökning av särskilda kommittéer*, del 3, Stockholm 1918.
- Wärenstam, Eric, *Sveriges nationella ungdomsförbund och högern 1928-1934*, Stockholm 1965.
- Åkerlund, John och Olzon, Gösta, *Nationalföreningens mot emigrationen Egnahemsutställning*, Stockholm 1912.
- Åkerman, Sune, "Befolkningen som problembarn", i Ambjörnsson, Ronny och Gaunt, David (red.), *Den dolda historien: 27 uppsatser om vårt okända förflutna*, Stockholm 1984.
- Åkesson, Elov, *Vitalis Norström: brev 1889-1916*, Stockholm 1923.
- Ålund, Aleksandra, *The Spectre of Ethnicity*, Linköping 2002.
- Åmark, Karl, *Utvandring och näringsliv i Norrland*, Stockholm 1912.
- Åselius, Gunnar, *The 'Russian Menace' to Sweden: the belief system of a small power security elite in the age of imperialism*, Stockholm 1994.
- Österberg, Carin, Lewenhaupt, Inga och Wahlberg, Anna Greta, *Svenska kvinnor: föregångare och nyskapare*, Lund 1990.
- Östman, Hugo, *Norrlands ekonomiska utveckling sedan mitten av 1800-talet: en nationalekonomisk studie*, Stockholm 1911.

Bilaga

Områden köpta och förmedlade av bolag med anknytning till Nationalföreningen mot emigrationen/Sällskapet Hem i Sverige 1907-1938 (exklusive jordstyckningar gjorda av AB Svensk jordförmedling). Källa: *Aktiebolaget Svensk jordförmedling 1913–1938*, Stockholm 1939, bilaga 1.

I monografiserien *Skrifter från institutionen för historiska studier vid Umeå universitet* har utkommit:

- Nr 1 Ett högt och ädelt kall. Kalltankens betydelse för sjuksköterskeyrkets formering 1850-1933. Åsa Andersson 2002.
- Nr 2 No Limits. The 20th Century Discourse of Economic Growth. Eva Friman 2002.
- Nr 3 Om krigets förutsättningar. Den militära underhållsproblematiken och det civila samhället i norra Sverige och Finland under Finska kriget 1808-09. Martin Hårdstedt 2002.
- Nr 4 Prästval och politisk kultur 1650-1800. Peter Lindström 2003.
- Nr 5 Kungen är en kvinna. Retorik och praktik kring kvinnliga monarker under tidigmodern tid. Karin Tegenborg Falkdalen 2003.
- Nr 6 Från isolering till integrering. En kollektivbiografisk studie över de kvinnliga riksdagsledamöterna under tvåkammarriksdagens tid 1922-1970. Camilla Norrbin 2004.
- Nr 7 Vackrare vardagsvara design för alla? Gregor Paulsson och Svenska Slöjdföreningen 1915-1925. Gunnela Ivanov 2004.
- Nr 8 Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige. Carola Nordbäck 2004.
- Nr 9 Samerna, staten och rätten i Torne lappmark under 1600-talet. Makt, diskurs och representation. Karin Granqvist 2004.
- Nr 10 De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634-1769. Alexander Jons-son 2005.
- Nr 11 Fruars makt och omakt. Kön, klass och kulturarv 1900-1940. Catarina Lundström 2005.
- Nr 12 Gårdar och folk i norr. Bebyggelse, befolkning och jordbruk i Norrbotten under 1500-talet. Mats Berglund 2006.
- Nr 13 En helig allmänlig opinion. Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848-1919. Jonas Harvard 2006.
- Nr 14 Kvinnorörelsen och efterkrigsplaneringen. Statsfeminism i svensk arbetsmarknads- politik under och kort efter andra världskriget. Nina Almgren 2006.
- Nr 15 Ideologins apparatur. Reproduktionsperspektiv på kyrka och skola i 1600- och 1700-talens Sverige. Tobias Wirén 2006.
- Nr 16 Kvinnor i polistjänst. Föreningen Kamraterna, Svenska Polisförbundet och kvinnors inträde i polisyrket 1957-1971. Johanna Dahlgren 2007.
- Nr 17 Visioner av världen. Hädelse och Djävulspakt i Justitierevisionen 1680-1789. Soili- Maria Olli 2007.
- Nr 18 Drömmen om det ouppnåeliga: Anarkistiska tankelinjer hos Hinke Bergegren, Gus- taf Henriksson-Holmberg och Einar Håkansson. Henrik Lång 2007.
- Nr 19 Jordan åt folket. Nationalföreningen mot emigrationen 1907-1925. Anna Lindkvist 2007.

